

Tólepbergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQ DÁSTANİ

Ekinshi kitap

BAXİTSİZLAR

"Qaraqalpaqstan" baspası
Nókis 1973

Bul kitabım balahıgımda sırlas bolğan
atam Áwez ulı Hákimge aqlıgınan estelik.
Avtor.

Úlken úyge ne kerek bolsa, kishkene
úyge sol kerek.

Xalıq naqılı.

Gileń baxıtlı úyler bir–birine usaydı,
hár bir baxıtsız úy ózinshe baxıtsız.
Lev Tolstoy.

1

...1806–jıl. Dańgaralı "Aydos awılının" padashılarının biri Dospan kúndegi ádetinshe tań ala gewgimde shańlaqqa kelip, úyrenshikli tóbeshigine aq tayağın shanıstı da, oğan óziniń góne qara qalpağın kiygizip, dawısınıń barınsha súren saldı:

— Malıńdı aydaaa!!!

Usı demde art jaǵınan állekim tislene:

— Ásterek, baxıtsız, — dedi. Ol jalt burıldı. Ústi alba–dulba, betleri alqarağan eki adamdı bir arqan menen qosaqlap, qolların artına qayırp baylap, aydap kiyatırǵan atlını kórdi. Jiysi–jiysi bolıp turatuǵın bul kórinis jańalıq emes edi. Bıyl ǵana jigirmaǵa shıǵıp, múshesinde ózgeris payda bolǵanına, úlken adamlarǵa usap dawısınıń irilengenine quwanıp júrgen padashı olardıń qaysısına jaqpaǵanın bilgisi kelip ań–tań shıqtı.

— Mallarındı jıynay ber, inim, — dedi atlı onıń ashıwlı názerinen seskenip, ózin aqlaǵısı kelgendey. — Bular urılar. Kóringenge awzına kelgenin aytıp, kúydirip kiyatır.

Dospan "baxıtsız" degen sózdi talay esitip júirse de, ózine tiyisli emestey túyinetuǵın edi. Ókshelerin at tuyaǵı shawıp baratırǵan biytanı urılardıń awzınan esitkeni ushın ba, bul sóz hám ashshı, hám eki júzli pıshaqtay tiydi, ızası kelip gúbirlendi:

"Awǵannıń–talǵanǵa kúlgeni usı shıǵar..."

Padasın toplam awıldan shıǵıp baratırǵanda da bul sóz esinen shıqpadı. Tiline erk bergen urılarǵa bir nárse dey juwap qaytarmaǵanına pushayman qılıp, barmağın tislew menen artına burılıp edi, olar qamıs qoralar menen ılashıqlardıń tasasınan kózge

shalınbadı, Alistan bolsa da kórip, bir sógip mawqın basqısı keldi, irkildi. Ol hesh qashan awıldın sırtınan búytip qarap, búytip sıǵalanbaǵan edi, onıń kóz aldında shoq juldızday elat turdı.

Bul awıldın basqa awıllardan ayırması — uzaq sapardan boldırǵan kárwannıń suwǵa jetken jerde irkilip júk túsirgeni yańlı, móldir suwlı "Kók ózektiń" kánarına biyreje mákanlasqanında emes, ele shókpegen, jabıwları taza kárwan bası narlar kibi biyik, bes otawdı aynala qonıslasqan bir gúreń elatlıǵında. Aralarınan qırınlaǵan adam zorǵa sıyarlıq qılıp tigilgen qıylı-qıylı reńdegi baw—shuwları kóz tartatuǵın bes otawdan tısqarı hár jerde qarawılday qańqayısqa, jámi otız-qırıqqa jetpeytuǵın qara úylerdi esaplamaǵanda, awıl óńsheń ılashıqlardan, qamıs qoslardan, gewmis tıshqan inlewlerin esletetuǵın jer tólelerden ibarat. Tań atsa, úsh júzlegen dútkeshten tútin kóteriledi. Dospandı bulardıń hesh qaysısı qızıqtırmadı, eki kózi sol bes otaw tamanda, olardıń hámmesi bas biy Aydosqa dárek. Qúnshıǵar shetkisi on bir qanatlı labır otaw Aydostıń ata miyrası, házir "másláhát úyi" dep ataladı, onnan sońǵısı miymanxana, ortanǵısı jataqxana, tórtinshi otaw ózinen tete iisi Begiske, kún batar shetkisin kishi inisi Mırjıqqa baǵıshlap tiktirgen. Urılardı hám atlını ol usı otawlar átirapınan izledi, óytkeni, olar sózsiz solkáraǵa aydap aparılardı. "Másláhát úyinen" tútin kóterilmegenine qarap, "Aydos biy ele kelmepti" dep shamaladı. "Endi, olkárada kim daw sheshedi? Jurttıń bári Begis penen Mırjıqtı aǵası Aydos sızǵan sıızıqtan kese atlamaydı desedi. Báلكim, olar dawdı tınlamay qaytarıp jiberген shıǵar, "Há, naysaplar, hám urısız, hám ótkendi qaǵıtasız. Kórdińbe, qatal biydiń joǵın! Bolmasa, túnde shıbıǵa baylawlı turǵan jerińe barıp "kim baxıtsız?" der edim?" Ol usılayınsha gúbirleniwi menen, uzaqlap ketken padanıń izinen juwırdı.

Bul sózge birinshi iret shamırqanǵanı ushın ba, onıń abırjıwǵa túsken kewli jaylawǵa kelgen soń da jubanbadı. "Hesh kimniń hesh nársesin biyorın alıp kórmesem, ya ákem almasa, nege baxıtsız ekenmen? Mendeyler tuwe, kúni mennен júz ese jamanlar mıńsan, sonda nege men baxıtsız bolaman? Ǵarǵa "ǵaq, ǵaq" etip, óz atıp aytarmış. Urlıq qılǵan ózlerińiz, baxıtsızsızlar!..."

Jazda ózi úygen bir dińgektiń basına mindi. Sheńgel tırnaǵan jiliklerinen sızatlangan qandı qolı menen sıpırıp jiberip, padadan kóz ayırmay, ákesi tuwralı esitkenlerin hám óz ómir jolın esledi: Ákesi Jaqsılıq, ullı Maman biyge atqosshı bolıp aqırı onıń qolınan qaza tapqan Amanlıq degenniń jalǵızı. Pútkil el Sırdárıya boylarınan

posıp, ashlıqtan hár adımda adam ólip atırǵanda da urlıq etpegen, biraq tirilik ushın satılǵan. Iyesinen qashıp ketpey, olar ólgensoń qalǵan balalarına ǵamxorlıq etip elge ákelgen. Sóytip dáwjúrek, watan súyer atanǵan bala bolǵan. Aydos awılın mákanlap qalǵanınıń sebebi bar. Ullılıǵı el awzında ápsanaǵa aynalǵan Mamannıń izinde jalǵız atqosshısın da kele qılmay óltirgenine qarama–qarsı, óz dáwiriniń onnan artıqlıǵın hám óziniń kisilerge qayırqomlıǵın kórsetiw maqsetinde jas Aydos biy jetim Jaqsılıqtı atqosshı qılıwdı gózlegen. Xiywa tárbiyasın alǵan jas biydiń oyınsha atqosshı ári duwpıyaz, ári dana, ári qarıwlı, shıǵısı da dástiyarlı bolıwı kerek eken. Onnan bul belgilerdiń bárin birden tappay, óz ruwlası Áliy degendi atqosshı qılıp, Jaqsılıqtıń tek kúshinen paydalanǵan. Diyqanı qılıp jumsaǵan. Otızdan asqanda kózleri láket, beli qunış bir qızdı áperip shańıraq qılıptı. Sonnan Dospan tuwılǵan. Jaqsılıq áne usınısı ushın–aq Aydosqa ırza bolıp, ózin baxıtlı sanaydı.

Dospan jańa beske shıqqanda elge tırıspay jayılp, anası qazalandı. Ákesi onı bárhá jetelep, azannan keshke shekem kisiniń xızmetip qılsa da, bir iret hám baxtına nalıńǵan emes. Bazda balası anasın eslep jılasa, awılda ólim shıqpaǵan úy joqlıǵın, bazı úylerdiń bosap qalǵanın esine salıp:

— Qoy, qozım, baxıtsızlar jılaydı, ákesi menen qalǵan sen baxıtlısań, — deytuǵın edi. Dospan onekige shıqqanda ákesi bas awırıwǵa shatılıp, eki kózden masıl bolıp qaldı. Ol sonda da nalınbadı:

— Sen barsań, baxtım bar, qozım, — dedi hám Aydosqa barıp balasına padashılıq jumıs áperdi. Dospan sonnan baslap awıldıń bir shetindegi otızlaǵan úydiń malın baǵadı. Haqısına mal iyeleri nábwet penen áke–balaǵa ólmes awqat napaqa beredi. Olar bunnan artıq baxıttı oylap ta kórgen emes. Padashı bolǵalı da segiz jıl, hesh kimge qol jaymay kún kórip kiyatır. Ákesi menen qansha sóylesse de, baxıtsızlıǵına shaǵınıp, birine–biri jan túrshitken emes. Al búginligi álle netken urı qorlap ketti. "Oy, náletiy! Biziń kúnimizge jetpey júrip kúledi–á! Kúnleydi jurt..." Onıń sheńgel tırnaǵan jilikleri ashıp, bir ayaǵınıń tabanı menen ekinshisin alma–gezek ısqıladı, birden quyashtıń sáskelikke tirelgenin sezip, moynındaǵı dorbashasınan nan sıdırıp, awzına bir tisleme saldı.

"Kók ózek" tamannan jekke atlı payda boldı. Kók maqpalıdan kamzol kiyip, at ústinde kógershindey bolıp otırǵan bul atlı—qız edi. Ol keń jawrınlı padashınıń tuw sırtınan biraz qarap turǵannan keyin

qundız qıstırğıshlı qızıl degeleyin basınqırıp kiyip, aldına túsken mayda. burımların artına qayırıp tasladı da, atın ásten aydap kelip, óz oyı menen bánt jigittiń kózlerin bastı. Dospan oylamağan bul hádiyseden hawlıǵıp jıǵıla jazlap, qáddin tikledi hám iri sawsaqları menen qol ústinen sıypalap, názik súyriktey barmaqlardaǵı juziklerinen qız qolı ekenin sezip, bekkem basıp qaldı:

— Jibermey tur, ózim tabaman!

Sóydesede ol bir qızdın—ám atın atay almadı. Qız mırs etip qolın tarttı.

Dospan artına aynalıp, marjan tisleri quyashqa shaǵılısıp kúlip turgan peridey sulıw menen diydarlastı.

— Moyınla, Dospan, alıradıń ba, joq pa?

Dospan bul qızdı tanıytuǵın edi, biraq, onıń "padashı" demey, atın aytqanı ayırıqsha quwantıp, oyında ne barın umıttı, aldında qız emes, laplağan quyash turǵan yańlı júzin tómén aldı. Sonda da usınsha sulıw, kórikli qız izlep kelip, kózin basıp oynaǵanına ózin baxıtlı sezdi, jigitliktiń álle qanday kúshi moynın kótertıp, kóz astınan sıǵalawǵa májbúrledi. Qıpsha belin qızıl túrme menen bir qısım qılıp buwǵan, ayday júzli, qasları qálem, oq kirpikli bul sulıw qaraqalpaqlardan eń birinshi xan máhremi bolıp házir biy dárejesine túsken ǵarrı Esengeldiniń qızı Qumar sulıw edi. Dospan onıń Mırjıq palwan menen at jarıstırıp baratırǵanın bir jola kórgen.

— Atımdı qalay bileseń? —dedi Dospan tap jigit aldındaǵı qızday uyalıp.

Qumardıń jawdır ala kózleri kúlimlep, uyalshaq jigitke súyew qıla sóyledi:

— Sendey jigitti bilmewge bola ma? Bayaǵıda Mırjıq penen ótip baratırıp seni usı dińgekte kórip, "atı kim?" dep soraganman. Dospan, aytshı, bereket tap, búgin bul jaǵadan Mırjıq etpedi me?

— Kere almadım.

— Qeshir meni, Dospan, bolama? Nabada onı kórseń, meniń kelgenimdi tuydırma, bolama? Má, mınanı shaypulı qılarsań. Ol Dospanǵa bir gúmis teńge uslattı da, burımların qaytadan jelkesine qayırıp atın burdı.

Dospan tús kórgep sekillenip, ómirinshe alaqańına tiymegei gúmis teńgege bir, qızdın jawırın japqan mayda tal kibi qara burımlarına bir qarawı menen lal bolıp turǵanında qaptalınan birew:

— Háy, aǵash, anaw albaslı kim? —dedi.

Dospan Aydos biydiń dawısın tanıp, albıraǵanınan dińgektey sekirip-aq tústi. Aydos qızdıń izinen qarap turıp sóylendi:

— Kórikli náirse eken. Átteń, sulıw qatın bayınıń, mańlayına shıqqap shúyel. Háy, nege juwap bermeyseń, kim ózi?

Dospan ótirik dálil tabalmay kim ekenii aytıp qoydı.

— Aljıǵan ǵarrı! Ulı turıp qızın atqa mindirip qoyǵanına qara.

Aydos óziniń biyorın sóylep padashı aldında ázziligii kórsetkenine pántlengendey, qamshısın atınıń sawrısına shırp ettirip birden júrip ketti.

Dospan endi gá onıń, gá qamışlıqqa álleqashan sińip ketken qızdıń izinen alma-gezek qarap, bir gezde teńgesin esledi. Joq! Dińgekti ǵır-góbelek aylanıp, talay shóptiń túbin túrtti. Tappay zer-zebili shıǵıp, ketip baratırǵanda ǵana, maladay ayaǵınıń barmaqları arasında jaltıraǵan teńgeni kórip, quwanganınan "Nege baxıtsızban?" — dedi ózinen-ózi. — Pútkil qaraqalpaqtıń bas biyi menen tillessem, onıń tuwısqan inisi, atı pútkil qaraqalpaqqa dańgara Mirjıq palwannıń qalıńlıǵı Qumar sulıw kózimdi basıp oynasa, nege baxıtsızban? Joq, joq, urılardıń ózleri baxıtsız. Ótirik sóylep urlıq qılǵanlar, álbette, baxıtsız!..."

Endi gapa kewli jubanısh tawıp, moynındaǵı dorbasınan jáne bir tislem nan alıp awzına sala bergeni, kúshli barmaqlar shıǵanaǵınan shırppa tuttı, nanı qolında qaldı.

"Aydos awılınıń" tuǵıyansız jetimlerinden onlaǵanı jámlesip, shettegi tólelerdiń birinde jasaytuǵın edi. Olardıń hár kúni ekewi Dospannıń izinen kelip, sıyırlardı sawıp sút áketedi. Házir Dospannıń shıǵanaǵın tutqan sol jetimlerdin basshısı "Jándulla gúrre" degen edi. Qasına toǵız-on jaslardaǵı bir balanı ertip kelipti. Hár qaysısında juptan awızqabaq bar. Dospannıń ishi ǵım etti, azanǵı urılardıń sózin esledi: "Usılargá qayırxomlıq etip júrgenimdi bilip aytıtımeken?"

— Jándulla, búginnen baslap bul ádetti taslańlar.

Jándullanıń tar mańlayı jıyırılıp, qoyıw qara qasları bir jerge úyildi.

— Ne ushın?

Dospan uńqıl-shuńqılın túsindirmey:

— Solay! — dedi qısqa.

— Ha, bildik. Aydos biy qasında girttey gidirip sóyleskenge qápelimde kóziń may baylaptı.

— Sizler qayda edińiz?

— Bizlerdi kórse, seni jazıqlı qılar dep, anaw búkke jasırındıq.

— Al endi, Jándulla, ballarǵa aytıp bar. Baqqan sıyırlarımınń iyelerine endi qılaplıq qılmayman.

Jándulla Dospan menen qatar bolsa da boyınıń pásligi ushın ba, oǵan kúshi jetpeytuǵının sezedi. Sonnan kelgen qorazlana ayaqlarınıń ushına kóterilip shátirledi.

— Usınnan bos qaytarsañ, aman júremen deme. Jıynalıp kelip on eki músheńdi oneki tóbege pushtarlataman. Oylan, soqır ákeń jılap qaladı.

— Ózlerińiz bilińler.

Jándulla gúrre ertip kelgen balasınıń quyırǵına bergenek berip, aldına saldı da qayttı.

Dospan shashılıp ketken padasın toplaı suwatqa qayırdı.

* * *

...Aydos házir Dospanǵa jolıqqanda Xiywadan kiyatır edi. Úsh aylıqta ketkeninen oralıp jańa qaytqanı.

Ol oǵır ashıwlı, orasan oyli.

Aydos biy bolıp atqa mingende ákesi kóp garrılardı jıynap pátiyasın alǵan edi. Olardıń qıylı–qıylı keńeslerinen yadında máńgi qalǵanı mınawsı: "Basshı kóp sóylemese, ishi tolı sırlı sandıqqa usaydı. Hámmeniń ashqısı keledi. Ashtırmasań, abıray da, ápiwayılıq ta sende", Tap usı keńeske hamal qılǵanı sebepli me, onda buljımas bir minez qalıplesti: kóp sóylemeydi, ishinde qatlam–qatlam qansha sır jatırǵanın ózgeler túwe, tuwısqan inilerine de, atqosshısı Áliyege de tuydırmaydı.

Usı saparı Xiywadan shıqqap pátte óz–ózinen bir sarsıldı.

— Xanniń sarayına tolıp–tasıp kireseń, basıńa tayaq tiygen buralqı iytteı qaldawrap shıǵasań.

Otız jıldan aslam xanǵa salıq tasıǵan Ayдостıń atın ertlep, Xiywanıń jolın birge aqtaban qılǵan atqosshısı hár saparı onıń ya júzinen, ya kózlerinen, ya otırısınan, ya qamshı uslawınan xanǵa renjigenin bilse de, búytip tońqıladaǵanın hesh esitpegen edi. Hayran boldı, biraq esitpegensidi. Aydos onıń sóylemegenine quwandı. Ol Xiywadan ókpeı qaytqan menen, eliniń shegarasına jetiwden qanday ǵáplette kiyatırǵanın umıtıp, atqosshısına bir nárse aytıp dálkek qılatuǵın edi. Bul saparı onıń ashıwı basılmağı, oyı ada bolmağı. Jolda qonaq jerinde de ashılıspadı. Awılǵa jaqınlasqanda, Xiywadan shıqqalı shubalǵan oyların jalǵız ózi juwmaqlaw maqsetinde

atqosshısın Keneges ruwına jumsap, qalın qamışlıqtın arasına kirip, attan túsip otırdı.

...Xan qońsılas elatlarǵa úsh ay shabıwıl jasadı. Usı úsh ayda da Aydos eliwlıkke bas bolıp talaylardın ájeline jetti. Bir sátsizlikte aqıl tawıp, xandı jeńiske eristirdi. Ol bılay boldı: bir qalanı alıw qıyınǵa tústi. Nókerler básip sawash maydanınan keyinirek tigilgen xan shatırına tıǵıla berdi. Xan qattı qáhárlenip, ásker basılarınıń birin zıyıqqa otırǵızdı. Bul kár etpedi. Nókerler, alǵa ketip bir maydan urıs qıldı da, qoraǵa qashqan pıshıqtay shapqılasıp kelip, jáne xannıń shatırına gúwlep tıǵıldı.

Xan endi shennen tıs ǵázeplenip:

— Bárińizdi zıyıqqa otırǵızaman! — dedi shatırdan bas shıǵarıp.

Jaǵdayǵa túsingen Aydos taysalmaq kelip xanǵa qol qawsırıp arız qıldı:

— Ullı xanımız, iyesi qasında bolsa, pıshıq qasqır aladı, degen. Tuw kóterip izimizden qalmaq erseniz, sózsiz jeńis boladı.

— Áy qaraqalpaq, usınnan aytqanıń kelmese shátirlegen tilinde kesemen, — dep xan ashıw menen atlandı.

Tuw kóterip birge kiyatırǵan xanın kórgen nókerler shetinen bawday qulasa da sheginbey, alǵa basa berdi. Qala hákimi xanǵa bas iyip shıqtı, Aydos tapqırılıq qılǵanına quwanıp Xiywaǵa qayıp kelgennen keyin xan sarayına shaqırıp jámááttiń aldında alǵıslar dep dámelengen edi. Qaytama xan onı ertip barıp taza soǵılǵan zindannın kórsetip marapatlandı.

— Unay ma?

— Oyıńızday túpsiz, ájayıp eken, — dedi Aydos únilip turıp.

— Naysap, adam kútip turıptı. Qaraqalpaqlardan ónetuǵın salıq úsh aydın ishinde ǵáziynexanaǵa túspese sizge yaqshı emes.

Aydostın ishi túnlıǵı bekitilgen úydiń otınday pısqıp tutedi, aytılwǵa tiyisli nebir zulmet sózlerdi tiliniń ushında saqlap qaldı.

Salıq jóninde buringı xanlardan hám talay dákki jep, talay aqıret esitse de hesh qaysısı zindannın basına jetelep barmaǵan edi. "Pámsiz digir" dedi ishinen. Bunıń menen de kewli jubanış tappadı. "Seniń ornında ózim xan bolǵanda ma?" — dedi ishinen. "Ózim xan bolǵanda ma?" degen oyın birew esitip qoyatuǵınday, qayıp oylamawǵa urınıp edi, kerisiishe, esinen shıqpadı.

Qaytısqında sońǵı pikiri ústinde oylay berdi, oylay berdi, "Xan bolıwdın nesi qıyın?" dedi aqırında. Endi ǵana kewli qarar tapqanday sezildi.

Bunnan eki jıl ilgeri Xiywanıń xanı Abılǵazı besinshi gelle qılınıp Xorezmdegi saray sútinlerinen esaplangan ózbek Eltuzer inax ózin xan dep járiyaladı. Bul nábettegi "xan oyını" emes, Shıńǵıstıń áwladınan áwladına awısqa xanlıq shıńjırın birotala úziw edi. Adamlardıń sanasında tábiyiy dep esaplanbaǵan ózgeris áwelgi gezde hámme kewillerge gúlgula saldı. Birewler zaman aǵımı keri ketip, jaz benen qıstıń ornı awmasıp ketiwinen qorıqtı, ekinshiler álleqanday kórmegen jaqsılıqtan dámetti. Qullası qıylı-qıylı payǵambarlıqlar da dawıdan keyingi teńizdiń betindey tınımsız shaypatıldı. Áwelinde Aydos ta gúmanlapıp "Eltuzer inax xanlıq shıǵırına qaptaldan baylangan digir, julınıp túsedi" degen edi. Julınıp túsiw bılay tursın, kem-kem begenlesip, qońsılas xalıqlarǵa, xanlıqlarǵa, hákimliklerge shabıwıl menen qolastınıń shegarasın keńeytip baratır.

Aydos usıları oylap otırıp, xan bolıwdıń nesi qıyın degen sorawına juwap taptı. "Hesh qıyınshılıǵı joq! Shıńǵıs áwladı bolıw da shárt emes!"

Jáne soraw tuwdı: "Sonda qáyerge xan bolaman?"

Uzaq oyda keyin "qaraqalpaqlarǵa, óz elime! —dedi birden hám mıyǵında quwanış kúlkisi payda bolıp ırǵıp kete jazladı:—Ho, ho, qaraqalpaq xanlıǵı! Qaraqalpaq xanlıǵı! Usınnan eldiń esapsız ruwları birigip, Xiywaday qala salsa, kárwan toqtasa hám elge, hám maǵan ne degen ıǵbal! Xiywadın ushıp kelgen ǵarǵanı qarshıǵa demey, Xiywadın ushıp kelgen shımshıqtı búlbil demey, erkin kún kórsek..."

Eline xanlıq alıw jóninde hesh qashan oylap kórmegen biy usı oyınıń qulı bolıp, jáne bir soraw menen soqlıǵıstı. — Qalayınsha? Qimniń kúshli qolları menen xanlıqqa erisiw múmkin?

Bul soraw onı qayırlaǵan keme qıldı. Jelkesin qasıy-qasıy atlandı.

...Qamışıqtan endi shıǵa bergende jiyeklikke mal jayıp, dińgektiń basında zińireygen padashını hám onıń qasında irkilip turǵan atlı qızdı kórip qayırılǵanı, padashınıń aldında jeńillik etip tiline erk bergeni, qayırǵa shıǵarǵan oyları quwıp shıqtı, ishi basqasha ǵımıldap ashıǵan ústine ashıdı. Bas barmaǵın tısladı:

"Quda túskenime yarım jıl ǵana. Sálkem yarım aydan tuwısqan kelinim... Sol barǵanda aldında ot jaqtırıp júzin kergenimde, áytewir padashıǵa bılshıldap masqara bolmas edim. Qanday biysabır adamman? Anlamay sóyledim, awırmay óldim. Áy Aydos, seniki ne, sonsha tarıǵıp? Ómirinde neshe qátelespediń? Házir "xanlıq"

"qaraqalpaq xanlığı" dep hám sandıraqlaysań. Bunnan aljassañ seni kim dúzetedi? Óziń! Awa, óziń dúzeteseń, óziń umıtasañ!..."

Ol awılǵa kirerde ústinen bir sholımasa, kewli kenshimes edi. Házir de sóytti. Qıyalına awılı tolı tabaqtay. Qádingisinen ózgermegen: shet–shebirdegi ılashıqlar menen tólelerde jan joq sekilli, óli tınıshlıq, sál ishkerirekte qoralardıń quyashlamalarında ılashıqlar menen tólelerdiń ıqtırmalarında balalar oynap júr, urshıq iyirgen kempirler, arqan esken ǵarrılar otır. Qoralardan qoralarǵa oynaqlasıp shabısqa qozı–ılaqlar, buzawlar kórinedi. "Qudaǵa shúkir, tútin tútetkenlerdiń kópshiliginde bir–birden sawın sıyı bar. Bul da ǵanıybet. Endi xanlıq..." Qayırǵa shıǵaratuǵın oyınan qutılıw ushın óziniń otawları tamǵa názer tasladı. Begistiń otawınan tútin shıǵıp tur, ekewi de úyde eken. Átteń, dúńbanyń bardı–keldisine túsinbeydi. Bolmasa dım ájayıp tuwısqanlarım bardá!" Shet–shebirdegi dútkeshler ústinen jáne bir kóz juwırttı. Tólesiniń qasında qus tútetkendey órim–órim bóz beshpentiniń shalǵayları samalǵa elpildep súrmeleklenip júrgen Jahsılıqtı kózi shaldı. Oǵan qarap azǵana eglenip turdı da "bayǵustıń aǵashı shıǵıp óliwge jaqınlaptı, hal sorasıp kete qoyayın" dep qayırıldı.

2

"Sálemnama!"

Usı sálemnamam qaraqalpah eliniń hos tayanışı Begiske hám Mirjiqqa.

Men sizlerdi pák, aqılı ǵoshshaq jigitler dep esitkenmen. Sol ushın da, bir eldiń qos tayanışın "Qos pershitem" dep sóylew maǵan ilahiyda zor baxıt!

Qos perishtem! Usı xattı jazıwdaǵı maqsetim: janıma egew, júregime nayza eki waqıyanı sizlerge bildirip, mánisin oylap kóriniz dep tilemekshimen.

Birinshi: Qaraqalpaq dalasında bir túpten óngen úsh daraq bar. Duyım jurt olardıń teń ósiwine úlken úmit artıw menen gúzeter edi. Tilekke qarsı, tek birewi zorrayıp ekewi onıń kóleńkesinde qalıp, sarǵayıp baratır.

Ekinshi: Qońırat sháhárininiń atı siz "Qos perishteniń" ruwı nıń atına qoyılǵan ba yamasa siz "Qos perishteniń" ruwı Qońırat shahárininiń atına qoyılǵan ba, buǵan itibar berip júrgenler shamalı. "Qońırat qurıp, Xiywa kórkeyip baratır" dese ıras. Ilajı sizlerden hám

ǵárezli... Sálemnama jazǵan ullı Qońırat sháháriniń hákimi Tóremurat suwı dep bilgeysiz".

Begis dawıslap oqısa da Mirjıqtıń júdá tereńirek túsingisi kelip xattı óz qolına aldı hám awıl mollasınan ashqan sawatı boyınsha qayta–qayta irkilip állenemirde oqıp shıqtı. Eki tuwısqanǵa jumbaq xat ákelgen qisi Tóremurat suwıpınıń hám ásker basısı, hám tánha shabarmanı Aytmurat qızıl bet Begis penen Mirjıqtı birge hesh qashan kórmegen. Sonlıqtan ba olardıń shep qaslarınıń ústindegi meńlerine shekem usashıǵına tańlanıp, tisiniń suwıp sorıp edi. Olardıń xatqa qızıǵıp hátte miymandı umıtqanına janı ház tawıp, mıyıq tarttı,

Begis xattı qaytadan alıp oqıp dizesiniń ústine jayıp qoydı.

— Ha, Qońırat kórkeytiwge járdem soraptı.

— Ullı suwıp "sálemnamanıń mánisin qos perishtem birden uǵatuǵına iymanım kámil" degen edi, — dedi Aytmurat qızıl bet eki tuwısqannıń daraw–ara ishley jumbaq sheshiwin jeńilletkisi kelip. — Ha, solay, ǵoshshaq jigitler, Suwıp kóp jazǵandı, bıjıqtı jaqtırmaydı.

— Bir túpten ósken úsh daraǵı Aydos, Begis, men, — dedi Mirjıq.

— Ha, bárekella.

— Qońırat hákimi qátelesedi, — dedi Mirjıq marapattı jaqtırmaǵanday — Bizler ájaǵamnıń sayasında qalıp baratırǵanımız joq.

Begistiń júzinen de Mirjıqtı maqullaw belgisin kórgen shabarman júdá danalıq keyipke kirip kerildi:

— Aqıllıların sóziniń durılıǵına kisi soń–soń túsinse kerek. — Ol birazǵa shekem únsiz otırıp, eki tuwısqannan ujbıatlı juwap alalmaytuǵının bildi. Pisirip ákelgen gápplerin ayta basladı, — Qońırat hákiminiń shıǵısı málim. Xiywa xanına atalas. Sonda da ash–arıqtı jaqsı kóredi. Neshshe jola: "qaraqalpaqlar jatsam dastıqlasım, ólsem áwliyeshiligimiz bir xalıq, sol ushın da olardıń Xiywa xanına salıq tólep otırǵanın kórgim, esitkim kelmeydi" degenin esitkenmei. Ullı hákimniń sizlerge esittirme degen bir sırın aytayın. Bir saparı kúyinip: "Aydos siyaqlı ladanlar óz ruwın, ruwınıń atındaǵı óz qalasın umıtıp, xalqın aldap tapqanın tasıy berse, Xiywa kórkeymey ne qılsın?" — dedi. Bir bastırıwlı qazannıń qaqpaǵın aldım. Endi bárin de ashpasam bolmas. "Adamzat dúnyayaǵa shıǵıp bir isi menen at qaldırmasa, jasaǵanı biykar boladı", dedi bir otırıspada ullı hákim. — Biraq qaraqalpaqlardıń Aydosı, biri batır, biri palwan eki inisin qutaytpay qoyıptı. Túyeniń qulaǵına minip jıl basılıqqa ilingen

tıshqanday, solardıń arqasınan el bası bolıp júripti, Ğoshshaq eki inisi námálim qalıp baratır"... dedi. Abzalı, eldiń sulıw qızlarına bek bolıńlar! Aydos xanǵa sıy qılmasın.

Qızıl bet áńgimesin shorta kesip qayıwǵa juwap soradı.

El arasında taraǵan sıpsıńnan "Aydos Xiywa xanına sulıw qızlar aparıp beriwge wáde etkenbish" degen ósek esitken edi. Onıń Qońrat sháhárine jetkenine ekewi de arlandı. Xat ta olarǵa álle qanday abırjı oy saldı. Sol ushın ba, endi Aytmurat qızıl bettiń bir maydan irkiliwin unatpay, tez atlandırdı.

— Qáytseńiz de qaraqalpaqlar Qońrattıń tayanışı, qorǵanı, — dedi shabarman atlanıp atırıp. — Bul men sorlınıń tapqan aqlım emes. Uǵıńlar.

Onı uzatıp salǵannan keyii eki tuwısqan óz–ara jánjelleskendeý bir–biri menen sóylespey, bir kún ótkerdi.

Aydos Xiywada keshikken sayın oyları tereńlese berdi. Begis xattı jáne qaytarıp oqıdı, Mırjıq Aytmurat qızıl bettiń aytqanların esledi.

— Bul buzıq niyet penen kelgen adam, — dedi Mırjıq tań ata Begistiń qasına kelip. — Uay, jaman túlki eken. Xattı ájaǵama beriw kerek.

Begis te óz oyları menen bánt bolıp oyaw jatır edi.

— Álbette beremiz, — dedi salqınlaw. — Ańladıń ba, Mırjıq, bul túlkilikten durıshqıń iyisi de ańqıydı.

— Túsiemen, Begis. Biraq, kúnshillerge jsl bermey, hár tuwısqan bizlerdey bolıp jasawı kerek. Menińshe, ájaǵam bizlerdiń ózi dárejesinde oylaytuǵınıımızǵa isenedi.

— Ájaǵamnıń ketkenine búgin tórtinshi aydıń júzi, Xiywaǵa jaranaman dep–aq búlip júr. Jazatayım oqqa ushpaǵay deyber.

Begis túrgelip, kiyiniwge qolaylastı. Mırjıq ta turdı. Olar jańa ot jaǵıp atırǵanda, qońsılas awıldap birew sıp etip kirip, eki urı aydap kelgenin xabarladı.

Begis te, Mırjıq ta Aydosız daw sheshpeytuǵın edi, bir birine jaltańlastı.

Ájaǵasınıń joqlıǵın aytıp qaytarıw ekewine de bir túrli kórindi. Sonda da sıpayılıq saqlap, haqıyqathqtı aytıwǵa májbúr boldı.

— Jolbarıstıń úlkeni de, ortanshısı da, kishisi de, báribir yolbarıs emes pe? — dedi urlardı aydap kelgen kisi. — Asıǵıs edim. At ta ózimdiki emes. Qılmısların aytayın. Birewiniń jazası awır. Xiywa jaqtan zorǵa tawıp ákelgen bir sabaw paxtamdı urladı, ekinshisi qawınımdı urlap atırǵan jerinen tutıp, qosa aydap keldim.

Eki tuwısqan jáne bir–biriie qarasıp "ne qılamız" degendey ım qağıstı.

— Qáne, urılardı kóreyik, — dep Begis shıǵıwǵa qolaylastı. Jası úlkenniń sózin sıdırıp kórmegen Mırjıq ta qosıla shıqtı. Bir arqanǵa qosaqlanıp, bir–birine súyenisip turgan urılar kóz astılarının sıǵalandı, biri nelikten de jımıyıp kúldi.

— Sizler ádil jaza bere alasız ba? Úlken biy qayda?

Mırjıqtı ashıw qısıp, sóylegen urınıń iyegi astına taqalıp–aq bardı.

— Özii urıdan kelip ǵıjaq bereseń! Sen ne urladıń?

Arıq, kóse, iyni qısıq, oyıp teskendey kishi dóńgelek kózleri qıpılqlaǵan qırqbes jastıń shamasındaǵı urı dawısın áwelgisinen de bálent kóterip, juwap berdi.

— Sondaǵı urlaǵanım bir qawın!

— Zańǵar, urlıqtı sen emes, biz islegendey baqırasań–á! —dedi Begis.

Mırjıq sısq–sısq kúldi.

Ekinshi urı tolıqlawdan kelgep keń jawırınlı, qaraltım júzi quyashqa kúyregen, alba–dulba kiyimlerrinen júnles kókiregi jaltıraǵan, buwrıl saqallı, eli w jaslarıdaǵı adam edi. Ol ayaǵınıń ushınan kóz almay turıp, bir sabaw paxta urlaǵanın moyınladı.

Eki tuwısqan urılardı ákelgen kisini jetelep ishke kirdi de, óz–ara más láát saldı. Jaǵdaylardı anıqladı. Qawın urısına burınnap sońǵı jaza—bir shappat! Paxta urısın qalay jazalaw kerek? Qóp jaǵdayda Aydos bir sıyr urlaǵandı jeti kún shıbıǵa baylatadı. Bir sabaw paxtanıń bahası bir sıyr.

Bir sabaw paxta iyirilip toqılsa, bir kóylek–ıshtan, yamasa bir kórpege astar boladı. Eger bul miynetler sińgende bir hápte shıbıǵa baylaw menen, nan suw bergizbese, ılayıq. Biraq paxta iyesiniń ol ushın Xiywaǵa hálek bolǵanı bar. Bul miynetler jazaǵa ústeme bolıp qosılıwı tiyis.

Olar biraz oylasıp qaysısına qanday jaza beriwdi kelisti. Shıqsa, qońsı–qobalardan ádewir–aq adamlar jıynalıp qalıptı. Kóshe biyleriniń biri Qádirbergen de kiyatır eken.

Begis alǵa ótip, jıynalǵanlarǵa urılar haqqında túsini k berip, jazaların daǵazaladı:

— Qawın urısınıń shekesine qattı bir shappat urılsın. Paxta urısın bir juma arbaǵa baylap suwdan basqa awqat beriw qadaǵan etilsin!

— Durıs jaza! —desti kópshilik.

Maqullawlarǵa eki tuwısqan teńnen mardıyısıp, jazanı tez iske asırttı: qawın urısınıń shekesine iyesi kerilip bir mush urdı, paxta urısı ushın kókiregi sınıq góne arba tawıp degershigine bekkem shandıldı.

Qayaqtan, qaywaqta kelse de awılǵa aralasqanda, Aydosdıń atı bir kisneytuǵın edi. Urılardı jazalawǵa qatnasqanlar jańa tarqasıp baratırǵanda, tanıs at dawısı esitildi, hámme jetken jerinde tabanları jabısqanday gilt toqtasıp, qoralardıń quwıslarına jasırındı.

Awillasların ırza qıldıq dep oylaǵan eki tuwısqan endi atasınan maqullaw esitkenshe asıǵıp, ishke kirmey, shiyge súyenip turdı.

Aydos kórindi. Mırjıq hár qashanǵı ádetin qılıp juwırıp barıp atın jılawladı.

Bes otawdıń aldındaǵı jıńıl qorada qaraǵay shaqlı, ala bel bir ǵarrı ógiz jatatuǵın edi. Bul úsh tuwısqannıń ata miyrası. Ákesi Sultangeldi Túrktanda jasaǵanda bar eken. Posqanda alıp shıqqan. Onıń neshe jasaǵanın hesh kim bilmeydi, biraq, usı ógizdi sıylaw menen Sultangeldiniń saqtı sınbaǵan degen ańız bar. Sol ushın bolsa kerek, ol ólerinde de balalarına aytqan wásiyatlarına qosa usı ógizdi bárhá húrmet qılıwdı tapsırıp, "Bul dáwlet bası ógizge tárbiya qılın, qoldan shıǵarmań, ájeli jetse, adamday jerleń" degen edi. Áke násiyatına sadıq ush perzenttiń qaysısı úyinde bolsa, bas jumısı sol ógizge tárbiya, al bir jaqtan kelgeni, aldı menen qoraǵa kirip, "Dáwlet bası" ógizdiń ot-jemin kórmey ishkerilemes.

Aydos atınıń dizginin Mırjıqqa uslattı da, qoraǵa kirdi. "Dáwlet bası" nıń shaqlarınan sıypalap, aldındaǵı pishenin ózgerтип shıǵa bergeni, arbaǵa baylawlı birewdi, arraǵıraqta qoralardıń tasalarına sıǵalanıp turǵanlardı kórip qaldı.

— Bul pe hádiyse?

— Urı, — dedi Begis.

— Ha azamatlar! Urını tutıw, jazalaw úlken is, — dep Aydos maqullawı menen úyine kirip baratır edi, Mırjıq tezpeyllik etti:

— Ózlerimiz jazasın da berdik, ájaǵa.

— Ho, ho, báleler! Qáne, ne jaza berdińler?

"Men joqta daw sheshiwdi kim qoyıptı?" dep keyir degey oy menen qısına-qımtırıla turǵan kishi tuwısqanlar ájaǵasınıń kewilli juwabına qánaát belgisi menen masayrasıp, hám erkelenip, júz bergen hádiyse haqqında ne bilse, ne ushın qanday juwmaqqa kelgen bolsa, iyneden sabáǵına shekem qaldırmaı, birin ekiishisi tolıqtıra sóylep berdi.

Aydostıń jası eliwdıń oyaq–buyaǵında bolıwına qaramastan, saqalına, shashına endi aq túse baslaǵan, iri, at jaqlı, qızıl shıraylı, shep qasınıń ústinde máshtey meńi bar adam. Hámmeniń hayran qalatuǵını usınday men úsh tuwısqanda da bar. Aydos kóbinese basına aq belbew oraǵanı ushın sonıń saǵımınan ba, meń oǵan ábden jarasatuǵın edi. Biraq, házir onıń júzi qubılıp, meńi úlkeygen sekillendi, aybatlandı. Eki urını baylap aldına ákeliwdi buyırdı.

Qawın urısı da uzaqqa ketip úlgermegen eken, hápzamatta olar qaytadan qosaqlanıp, tayın etildi.

Adamlar jáne jıynalıp qaldı.

Begis penen Mırjıq aǵasınıń bul ádetin unatpay bir shette bultıyısıp tur, biraq ekewi de óz buyrıqlarınıń qayta tastıyıqlatuǵınına isenishte.

Tergestiriw qaytadan baslandı. Aydos burıńǵı anıqlanǵanlardı tákirarlatıp bolǵannan keyin, ayıpkerlerdiń hár qaysısında neshewden bala barlıǵın soradı.

— Jeti balam bar, — dedi qawın urısı,

— Aldı neshede?,

— On jetide.

— Qawın ektiń be?

— Joq.

— Nálet saǵan! — dep Aydos jalınday lap etip, birden semdi hám paxta urısın tergestirdi. Onıń da balası jetew, úlkeni on altıda eken. Dóneslew bir jerge tereń qarıq jarıp qawın egipti.

— Shúkir qudaǵa, — dep juwmaqladı urı. — Balalarımınıń as qabaq–túynegi bar.

Aydos kóp oylandıstan Qádirbergenge qamshısın shoshayttı.

— Áwelgi buyırq kerisiishe ámelge asırılsın!

Tıńlawshılar jım–jirt.

Jurttı hayran qaldıratuǵın bir nárese, úsh tuwısqannıń kútá usaslıǵına qosımsha óz–ara birliǵı edi. Keri buyırq kishi eki tuwısqannıń júzlerine tútin bolıp urǵanday qarawıtıp, shep qaslarınıń ústindegi tarıday meńleri kórinbey qaldı. Narazılıqtıń ǵawqıldısı kóterildi. Úsh tuwısqanǵa kúnshillerdiń boyları jeńilip janları házlik taptı. Dosları suwıq dem alıp gursindi.

Aǵasınıń betnne tiklenip qarsı sóz aytıp kórmegen jas kishiler, aldına bóget basılǵan japtıń suwınday hesh jerge sıymay, burqasınlap, adamlardı ayırıwı menen shetki otawǵa súńgip ketti. Aydos olardıń ashıwına albıraqlamastan, ne ushın olay isletnp

atırǵanınıń sebebin de hesh kimge túsindirmesten, Qadirbergenge aytqanın isletip, "Másláhát úyine" kirdi. Adamlardıń júrisi basılǵannan keyin Begis penen Mırjıq tirtoklesip onıń ústine kirdi.

— Wájlesiwge keldik, — dedi Mırjıq birden.

Aydos inileriniń júzine sın kózin qaratıp mıyıp tarttı. Ol usı názeri menen—aq aldarqatıp qaytarmaqshı edi. Begis qızdı:

— Sen, sen dep tilimiz tańlayımızǵa jabısıp ketti. Bul ne qılǵanıń? Yaması Sultangeldi kógertken úsh terektiń birewinen basqası óspewi tiyis pe?

— Jáne, jáne? —dedi Aydos kek etip.

— Bunnai artıq qorlıq bolmaydı, — dedi Mırjıq keskin dawıs penen. — Bizin de quyash kórgimiz keledi.

Aydos jazıq mańlayın jıyırıp alağanına basın qoyıp biraz otırǵannan keyin tiklendi hám qamırdan qıl suwırǵanday jay paraxat gáp basladı:

— Sizler meni túsınbepsizler. Miynet etpeytuǵınlarǵa támbi bergim keldi. Bayqadıńız ba, qawın urısı, urlıqtı kásip etip, miynetten shıǵısıp ketken. Bolmasa nám—náhán adam qawındı da urlar ma? Qaraqalpaqta ne kóp, jer kóp, báhárde balaları menen jabıla miynet qılıp mańlay terletse, usılay etip júrer me edi? Paxta urısı kútá japakesh kórinedi. Ózlerińiz bilesiz, bizde paxta egilmeydi, bolmasa, pıshaq penen jer tırnap qol serippe qılıp—aq ol paxta eger edi. Satıp alıwǵa pul tappagan. Kámmaǵalshılıq. Ondaylardı bir saparı keshiriwge boladı.

— Joq, ájaǵa, — dep Mırjıq basın shayqap gúrsindi. — Sen kem—kemnen biyikke kóteriliwdi qáleytuǵın adamsañ. Jurt solay deser edi. Inanbas edik. Endi túsiniكلي boldı. Ózińdi sol joqarı kórsetiw ushın bizlerdin basımızdı ayaǵıńnıń astına jáne ekn qatlam dıńgek qıldıń.

— Men de Mırjıqtıń pikirindemen, — dep Begis quwatladı. Sen bizlerdi pash etip boyıńa jáne eki japıraq bayladıń. Joq, joq aytqan doliylin kelispeydi. Ele sen shigit tawıp ákeldiń de, egiwi qaldı ma? Yapırmay, ájaǵa, jógi emespien?

Olarga qarsı sóylerip yaması úyden quwıp shıǵararın bilmey, Aydos birazǵa shekem tupjırap otırdı. Haqıyqatında ol ilgerirekte xannan shigit soraǵanında: "Qaraqalpaqlar bahalı eken dep mashaqatlı eginge qol urǵansha, kúndelikli tamaǵınan etetuǵının ege bergende ne qıladı?" dep shigit egiwge qayılshılıq bermegen edi. Usını aytsa, xan sayasatına qarsı daw kóterilip ketetuǵınday kórinde, sonda da aydı etegi menen jabıwǵa házir imkaniyat qalmaǵanın bayqadı.

— Eger bilseñiz men úlken bir sayasattı qorǵadım.

— Ne sayasat? — dedi Begis.

— Há, sen xannıń abırayı ushın úsh ay tınısh elatlardı shawıp keldiń. Endi Xiywa xanınıń sayasatın qorǵadım de. Sóytip jurttıń ózińe, xanǵa narazılıǵın basıw ushın eki tuwısqanımdı qalqan qılıp, sóz nayzasına túyretkenim de, — dedi Mırjıq.

— Qalay túsinseniz, solay.

Mırjıq Begis penen kózleri arqalı sóylesip alıp, túpirigin tisiniń arasınan oshaqqa zıtıp qızdı:

— Xalıqqa sennen göre Qońırat hákimi Tóremurat suwpınıń qádiri artıp baratırǵanın bileseń be? Bilmeyseń. Xalıq arasında mınaday gáp taraǵan. "Esengeldiden máhremlikti alıp, eldiń liykinin maǵan ótkergenı ushın Xiywa xanı kerek dese, salıqgoy salıq, hár aqshamına qaraqalpaqtan bir qız jiberip turaman" depseń.

— Sizler usıǵan inanasız ba?

Begis te, Mırjıq ta úndemedi.

Aydos házir dálillespewdiń izi nege ákelip soǵatuǵına oy jibermey, ósekke isenip júrgen inilerine ókpelep, qaytıp til qatpastan tákabbirlenip jataqxanasına ketti.

3.

Awıldıń eń arqa shetindegi tólelerdiń birinde, otı sóngen oshaqtıń basında umıt qalǵan bir baw qamıs yańlı sozılıp Jaqsılıq jatır. Ol tań ala gewgimde turıp balası menen birge ıssı suwǵa nan jibitip jep qayta jatqanınan, qasqarayǵansha qozǵalmas edi. Búgin kúndiz bir shıqtı. Baxtına Aydos biydiń kózine shalınıp, sálemlesti... Mine, soǵan-aq onıń waqtı xosh. Bas ushındaǵı oraqtı alıp kir-kir denesin tır-tır qasınıp atır.

Dospan mal iyesiniń tábizińe qarap bazı kúnleri keshte ákesin qonaq jerine jetelep ketetuǵın edi, búgin nasazlaw úyge dus boldı ma, keshigip quptanǵa taman bir awızqabaq qatıq ákeldi. Bunday waqıtta ákesi qıymılsız jatıp, ulı "aǵa" dep dawıslaǵanda ǵana "qozım" dep bas kóteretuǵın edi. Bugin kerisinshe, Dospan tólege kirip kiyatırǵannan-aq:

— Qozım, keldiń be? — dedi.

Qumar sulıw menen jolǵıp teńgeli bolǵanına ma, Aydos irkilip tilleskenine me, yamasa kúnde "sút" dep mazasın alatuǵın sayaqlardı bos qaytarıp qutılǵanı ushın ba, Dospan "baxıtsız" sózin álleqashan

umıtıp, kewil sarayı qádingi qáddine túsken edi. Ákesiniń dawısınan quwnaqlıq sezip, jáne waqtı xoshlandı:

— Áğa, men ekenimdi qaydan bildiń?

— Sennen basqa bul esikti tek jel ashıp jel jabadı, qozım.

Dospan shútik shıranı jaǵa sala awız qabaqtı ash ákesiniń aldına qoyıp, qoynınan bir zaǵara shıǵarıp berejaq bolıp edi, ákesiniń dastıq arasınan jup pátir alıp atırǵanıp kórip kózleri alarıp ketti: "bul qaydan alǵan? Sorıma, men joqta qayır soray ma eken? Náletiy urı usı ushin meni baxıtsız degen shıǵar". Sorawǵa batına almadı.

— Áğa, búgin men Aydos biy menen sóylestim.

— Biybaba menen de, qozım, — dep dúzetti ǵarrı. — Men de ushırastım. Bileseń be, onıń bir ullılıǵı nede? Atlanıp uyinen qırq adım shıǵajaq bolsa, qorjınına nan saldıradı. Xiywadan kiyatır eken. Mınaw jup pátirdi berip ketti.

Dospannıń kewli jay taptı.

Qeshte ájik–gújik bolısıp sırlasatuǵın áke–balanıń háreketleri de, dawısları da, hárqashanǵıdan ózgeshe. Biriniń dawıs tolqını ekinshisin quwantadı. Bazı kúnleri jalǵızlıqtan zerigip jatatuǵın ǵarrı keshte balasına qıylı–qıylı násiyat sózlerdi jawdırıp, geyparalardıń qalayınsha bay, biy, asqan mártбели bolıw sebeplerin, birparalardıń dáwleti keri ketiwine ne sebepligin aytıp, qaysısınan qalay ibrat alıw kerekligin eskertip, balası uyıqlap qalsa da, ertek siyaqlı uzın shubay ángimelerdi ásten sóylep jatatuǵın edi. Búgin gápke kemsalıyqa sıyaqlansa da, tıńlawǵa ishteyli kórindi.

Dospan endi "Aydos biydi" "biybabaǵa" ózgertip, Qumar sulıw menen qalay ushırasqanın sóylep, ákesine gúmis teńgeni berdi. Shútik shıranıń emeski jarıǵında ǵarrıńnıń eziwinde azǵana mıyıq tartıw barlıǵı bilinip turdı.

— Meniń oyımsha, biybaba inisine Qumardı aldırmaıdı. — dep juwmaqladı Dospan.

— Jańılıspas jaq, súrinbes tuyaq bolmaıdı, qozım. Óydeme, burınǵı danalar, tilimnen shıqqan sóz maǵan hákim, men ele ayılmaǵan sózime hákimmen degen eken. Aydos biydiń aljasıp ayta salǵan gápi basqalardıń aldında tilińe basılmasın. Esińde bolsın, biz biletuǵın álemde Aydos biyden diyanatlı bir sózli, beti qarasa, taw qulatatuǵın kúshli adam joq. Ol kelinin túsiredi. Sebebi, ákesiniń pásiyatı bar.

— Qanday?

Kúni menen sharshağanlıqtan bazda ángime tınlawğa erinip, uyıqlawğa jatıp qalatuǵın ulınıń qushtarlıǵı ǵarrınıń sóylew ıshqısıń arttırdı.

— Aydoslardıń ákesi Sultangeldi bay óletuǵın aqshamda ot jaqqıshı boldım. Sońǵı gáppleriniń bárin esittim. Biyshara, men ushın hám kóp jaqsılıq qıldı. Esiginde júrgende kúnde "qalaysań?" deytuǵın edi. Sen tuwılǵannan keyin kórgen jerde "Duwmatay qalay, ósip atırma?" deytuǵın edi. Minnetdarman! Pay, ózinińám minezi sınıq, ári diyqan, ári sharwa adam edi. Ólerimde asqınlamayın dep, Túrktannan posqandaǵı góne shapanın, ayaǵına oraǵan sharıǵına qosa bul jerge kelgensoń jap qazǵan belin, jer awdarǵan ketpenin, mal aydaǵan torańǵıl tayaǵın, mańlayshaǵa qoydırdı. Iymanlı bolǵır, kútá aqıllı edi, jan táslim eterde pútkil awıl bolıp jıyılıp gúzetti. Máhremlikten shıǵıp Aydos penen málellesip júrgen Esengeldi de keldi. Esengeldi menen Aydostıń qalay arazlasqanın aytpaǵan shıǵarman—á? Áytewir nárese—aw. Aydos jaslıq etip, bir otırıspada soyılǵan qoydıń gellesin Esengeldige miráát etpey alıp buzǵan eken, onıń máhremliǵı tutıp tullanıp Aydosı sileyte ǵargaptı. Sonnan kóp ótpey—aq Esengeldiniń ıǵbalı tayıp, Xiywa xanı hamalınan bosatadı. Bunı ol Aydostan kórip, Xiywanıń dushpanı, Aydos penen baxtalas Qońırat hákimin janapaylap, Qońırat ruwın eki bóldi. Áne onıń usı qılwaların jaqtırmay, aytqan gápplerin tıńlaǵanda duyım jurıt tańlayın qaqtı. "Esengeldi, — dedi demin zorǵa alıp atırıp. Onday etip óler aldında aytıw qaysı adamǵa da mártlik. Awa, tap, Esengeldi, — dedi Sultangeldi. — Sen bir kóleńkesi qıysıq torańǵıl ediń. Óler aldında sennen qorqıp atırman. Tınıq suwǵa bılǵalaq salıp júrmes. Izimde Aydos, Begis, Mirjıq atlı úsh ulım qalıp baratır. Aydosta xan aqılı, Begiste batırılıq, Mirjıqta kúsh hám danalıq bar. Úsh ulım bir bolsa, pútkil qaraqalpaqtıń qazanın kóteretuǵın oshaqtıń úsh putı. Birliǵı buzılsa, pútkil eldiń qazanı shaypaladı, ası tógiledi. Jaqsı basshılıq qıl. Qishi ulım Mirjıqqa ózbek hayalınnan tuwılǵan kishi qızıńdı ber. Qospaq aqıllı bolarmış. Birliktiń buzılmawına dáneker bolar". Áne, sonıń aqıbeti. Aydosıń ótken jılı Esengeldige barıp quda túskeninen xabarın bar. Endi qudamdallıqtı buzıwı múmkin emes.

— Mirjıq aǵa da buzdıra qoymas, — dep saldı Dospan jas jigitlik qılıp. — Nayatıy sulıw qız. Onday sulıw atı qaraqalpaqta joq.

Ǵarrınıń da qızıǵıwshılıǵı artıp, qızdıń múshelerin táriyplewdi soradı. Jas jigitniń tileǵi de usı edi, ertekelede, dástanlarda sulıwlar

qalay táriyplenetuǵın bolsa, misli soǵan usatıp sóylep, awzınıń suwı shubırdı.

— Joq, joq, qozım, — dep ǵarrı bas shayqadı. — Sulıwlıq sen táriyplegendey bolmaydı. Sulıw qız keń jawırınlı, duǵım palwan bilekleri bar, shashları miyızdey qara hám buyralaw, tanawları keń, ózi qara torı, sendey jigitke qap qoldasa alatuǵın bolıwı kerek. Onday sulıw qatın bayınıń mańlayına shúyel emes, baxtı. Adamnıń mańlayına shúyel — ótirik, osek, urlıq boladı, qozım, Biz bárhá haqıyqatlıqtıń tonın kiyip jasaǵanbız. Sol ushın baxıtımız. Nabada dúńyaǵa qızıǵıp ótirik sóyler, suǵanaqlıq qılar kún tuwsa, babalarımnıń ruwxı bar dep oyla, meni oyla, baxıtsızban dep oyla, qozım.

Áke sózin qat-qálem qılıp úyrenge jas padashı azannan beri kewiline ǵul-ǵula salǵan abırjıwǵa da juwap taptı, sulıwlıq haqqında da básekilespeı.

Ǵarrı balasınıń mumıyası shıǵıp tıńlap otırǵanına ırza bolıp qatıq juqqan murtların sıypap-sıypap jiberdi de, dawam etti:

— Mınaw teńge Sultangeldiniń "dáwletbası" ógizi qusap ilayım sagan "dáwlet bası" bolǵay. — Ol Qumar bergei teńgeni alaqańna salıp soqır kózlerine súykedi, — Erteń basqa padashılar menen sóyles. Úsh-tórtewińiz birigip bir shapan, bir shógirme alıńlar. Bul zamanda bas kiyimniń aǵlası selkildek árebi shógirme bolıp ketti. Ireti kelse, bir mádeli belbewge jetkerseńiz, júdá jaqsı. Alma-gezek toy-poyǵa kiyip barsańız, qız qálentıuǵın sınınız bolar edi. Qozım, nege mırs ettiń?

— Qıyalpazlıǵına kúlemen-aw, aǵa.

— Öydeme, qozım. "Qazanǵa salar asıń bolmasa da, jaqsını qıyal et" degen burınǵı danalar. Adamnıń niyeti dúziw bolǵanı jaqsı. Balaǵa jaqsı at qoyıw-ám maba. Zamanında jawgershilik kóp bolǵanı ushın elde amanlıq bolsın degen niyet penen meniń marhum ákemniń atı Amanlıq qoyılǵan eken. Ol óz náwbetine elde jaqsılıq bolsın dep meniń atımdı Jaqsılıq qoyıptı. Jaqsı niyet yarım ırıs, qozım. Iske aspasa da jaqsı niyet jaqsı. Elde adamlardıń bir-birine dushpanlıǵın kórip, seniń atıńdı aytqanda, jawız dushpanıń da "dospan" dewge májbúr bolsın dep, Dospan qoyǵanman. Quday niyetime jetkerse, adamlar teńlessin, jarlı bay menen teńlessin degen niyet tutıp, aqlıǵımniń atın Teńel qoyar edim.

— Bináy ómirinde jarlı bayǵa teńlese me, sirá!

— Aytım goy, qozım, jaqsı niyetke sóz joq. Bolmasa, jarlı menen bay tek ol dúńyada teńlesetuǵının bilemen. Máselen, atı qaraqalpaqqa áygili úsh ul ósirgen Sultangeldi bay házir eki arshın jerge ǵana iyelik qılıp atır. O dúńyada meniń de solqurlı payım bar. Áne teńlik! Uay quday keshirgey, qozım, ólige de tilim tiydi—aw! Sultangeldi bayǵa, balalarına kútá kóp qarızlıman. Seniń íngálegen dawısındı esitkende—aq solay degenmep. Aq jarılqap kún tuwıp Aydos biy bunnan da abıraylı bolǵay, xan bolǵay. Qozım, nege sóylemey qaldıń? Men búgip kóp sóyledim be?

Dospannıń uyqısı kelip kózleri perdelendi, biraq yoshıp otırǵan soqır ákesiniń zeynine tiymey áńgimeni qısqartıw ushın soradı:

— Aǵa, biybaba Esengeldi atanıń qızın inisine aldırmas degen qáwpiń bar ma?

— Joq!

— Meniń kózimshe min taqqanın esleydi, aldırmaıdı. Báslesemiz be?

Ǵarrınıń boyın zil qılıp, tek gáp bolıp shıǵıp turǵan ómir elesleri kóz aldınan ushtı da, baladay kúldi:

— Ber, qolındı. Aytpaqshı qaysı sársenbigе jip kesisken?

— Aldımızdaǵıdan sońǵı sársenbigе.

— Aytpaqshı báske ne tigemiz? — dep ǵarrı biraz oylanıp otırıp balasınıń qolın jiberdi. — Azanda aytayın.

Dospan saban tıǵılǵan teri dastıqqa qıysayıp, tım—tırıs uyıqladı.

Azanda básti eslewge áke—balanıń imkaniyatı bolmay, kúndegisinshe ıssı suwǵa qattı nan jibitip jep, tarqastı. Qeshte Jaqsılıq ǵarrı jańalıq taptı:

— Esittiń be qozım, Aydos keshs inileri menen mállesleipti.

Bul jóninde Dospan dúzde padashılardan, keshte qonaq jerine jıynalısqan bes—altı qońsı—qobanıń áńgimelerinen esitip, olardıń qıylı—qıylı bahalarına kewli narazı edi. Ákesine soraw berdi:

— Aǵa, adamlar nege ózinen dárejesi biyiklerdi kóp gáp qıladı? Birewler ózinen dárejesi biyiktiń kórkeygenine quwanadı—ám.

Búgin de bir maydan quyashlamaǵa shıǵıp, olay—bulay ótkenlerdiń sóylesiklerinen awıldıń sońǵı jańalıqların esitip qalǵan ǵarrı ulı kelgenshe taqatsız edi. Onıń biyparwa tıńlawshı bolmay soraw bergenine quwıńlap, ushıwǵa tayarlanıp qanat qomlaǵan qustay tósegin qımtastırıp otırdı:

— Bunıń mánisi; bul dúńya ázeliy tekshe–tekshe qılıp jaratılğan, qozım. Hárkimniń óz ornı bar. Xanlar, biyler eń joqarı tekshedegi insanlar. Olardı kóp gáp qılıwdıń sebebi, bizdi jaw bálesinen, daw bálesinei saqlaytuǵın biyik asqar taw — solar. Tawdıń bawrayında jasaǵan xalıq joqarınıń qası–qabaǵına baǵıp tilegin tilemese bolmaydı. Joqarı lárzem alıp, asıqtay tas unırsa tómenge jumalaytuǵını málim, Awa, qozım, joqarıdan jumalaǵan asıqtay tas, tómenge túsken sayın úlkeyedi, bazda tawǵa aynalıp, talaylardı mıljalaydı. Nege tım–tırıs qaldıń? Meniń dilwarım shıǵıp, Aplatun bolǵanıma qarap "usılardı bilseń, nege jarlısań?" deǵıń kelip otırma? Óydeme. Ómir degen kóz jas penen kúlkiniń túyini eken, qozım. Onı kim qalay sheshse, solay jasar eken. Men kóz jas tárepin sheshkenmen. Eger sen kúlkili jaǵın tapsań, eń bolmasa ekewimiz bir ómir jasaǵan bolar edik. Solay, qozım.

— Tanıslardıń táǵdiyrine oy jibergenniń ózinde sol túyiniń lámli jaǵı basım ǵoy.

— Há, bárekella. Sol ushın da adamzatta kúلكi az, kóz jas kóp.

Bazda dúńyada jasawdı júdá qıyınlatasan, aǵa?

— Qáyteyin, qozım, shınlıqtı aytaman. Biraq, bárin jasap kórgenim joq, kóbisi sezgenlerim. Jasaw bárhá jumbaq sheshken yańlı eken. Adamlarǵa ashshı bolsań qashadı, dushshı bolsań talaydı.

Usılayınsha kúnde jatar aldında, ómir gárdishi jónindegi hár qıylı áńgimeler menen qızıǵıp, olar "báseki" túwe, Mırjıqtıń kelinshek túsirip "keńes toy" bolatuǵın xabarın bir–aq esitti. Ǵarrı endi uyıqlawǵa jatayın dep atırǵan balasına túrtki saldı:

— Túrgel, qozım. Qeńes toyǵa bar.

Dospan kúldi:

— Eń bolmasa, otın pushtarlas dep shaqırtsa eken?

— Erinbe, qozım. Qisige kóp uyqı da qayǵı. Qóp uyıqlaǵan adam jaqtı dúńyanıń bardı–keldisin az kóredi. Ash bolsań da, kóp bilgen, kóp kórgen quwanış. Sáwirlep qayt, abzalı "Qeńes toyǵa" otın sındırısıp, kátqudalarǵan gáp tınlap qayt.

— Óytip men erteń kátquda bolaman ba?

— Gejirlenbe, qozım. Kóp tınlaw–ám óner. Babalarımız jigítke jeti óner az degen. Bilgeniń zıyan emes.

Áke sózin jıǵıp kórmegen jigít erinsheklik penen tikeydi.

Urılardı jazalaw ústinde inileri menen tarısqañın Aydos álle qashan esten shıǵardı. Onıń shubhalanatuǵını Esengeldi edi. Kelisilgen sársenbide qızın uzatpas—ám dep gúdiklenip "Qeńes toy" ótkermegen edi. Gúmanları nadırısqa shıqtı. Wádeli qúni kelin túsirildi.

Mine, ol "Másláhát úyinde", eki inisiniń ortasında. Atqosshısı Áliy ot jaǵıp otır. Begis penen Mirjıq ótken dıqların umıtqan sekilli jayma—shuwaqlanıp aǵasınıń awzın baǵıp, toy haqqında bas pikirin kútiwde, al Aydostıń qıyalları toy ústinde turaqlamay, shartárepti geziwde. "Xanlıq" degen ármanı jáne esine tústi: "Toy hesh jaqqa qashpaydı, usı árman jóninde keńesiw kerek. Joq, bular túsınbeydi". Eldiń táǵdiyri bir óziniń moynına arılǵan júk, tek, jalǵız ózi ǵana uzaqlarǵa aql juwırtatuǵın sıyaqlandı. Batırılıǵı menen elge belgili Begis te, palwanlıǵı menen hámmeniń awzına túsken Mirjıq ta ele pispegep túynek. "Bularǵa aytsam, al sonnan? Ayılmay uǵıp alıwdı talap etetuǵın neshshe sır jatpaydı kewilde? Usı jaǵın uǵıwǵa ekewi de sóleket, sırlasıw biypayda. Usınnan el óz aldına xanlıqqa erisse, dúńyaǵa atın jaymay ma? Jayadı. Awa, solay! Bizler—ám sawda qılar edik. Xiywa, Iran, Awǵan, Hindi, Qıtay, Máskew, Mákariya, Qazan, Ormorga kárwan jiberip, ózimiz de kárwan qabıl eter edik. Úlken—úlken xalıqlar menen, qalalar menen teńlesip atımız shıǵar edi. Házir ne degen qorlıqlı kún keshiremez? Qaysı xanǵa ya qaysı ataqlı qalaǵa búrkit bolıp baraǵoy, báribir zoń ǵarǵaday kóredi, búlbil bolıp baraǵóy, báribir, jaw shımshıqtay kóredi. Bularǵa túsinetuǵın, sırlasatuǵın aql iyeleri qáne? Mınaw ekewi me? Ele awzınıń sarısı ketpegen palapanlar! Xanlıq joqtan bar bolıwı tiyis nárese. Bul ushın kúshli qollar, keń kókirekler kerek. Olar qáne? Qaydan tabıladı?" Ol usı jerge kelgende jáne tubaladı. "Mınaw ekewine házir aytpaǵan da, kúymegen de maqul". Endi ol xanlarǵa tán qılwa menen háreket qılıp, erteńgi toydıń bānesi menen el dástúrine álleqanday jańalıq engizip kóriwdi oylawǵa ótti. "Qanday jańalıqlar bar? Ne bolsa da, Xiywa xanına jetkerilse, izi qárez! Ashıwshaq, qáhárli xan qolastında ózinen urıqsatsız at kisnese, wázirleri menen áskerbasılardıń ishkenin qaraqan qıladı. Biz kimniń ishkárası?...". Ol ne jańalıq tapsa, mánisin eki inisine de bildirmewge qarar qıldı.

Jas úlkenniń qanday oyı barlıǵınan biyxabar eki inisi ele ujıbatlı keńes kútip otırıptı.

Áliy shıbınnıń qanatı shelli dıbıs shıǵarmay kirip—shıǵıp. oshaqqa tomardıń shoǵın laplatıp qoyıptı.

Orta jasqa kelgenshe ağasınıń aldında biywáj sóylemewge ádetlengen Begis, onıń menen tálimi bir Mırjıq usı saparı kútá ishqıstalıqta, asıǵıs. Aydostıń párwayı pánseri, olardıń barı—joǵın sezegen sekili. Bir gezde onı oy qıstadı ma, yamasa úydiń ishi ısıdı ma, basına oraǵan belbewin sheship taqıyashańlandı. Aydos kútá az jaǵdayda usılay jeńilteklenetuǵın edi, eki inisi eki shekesindegi samay shashlarına qarap, hám danalıqtıń, hám pámsizliktiń uyasın kórdi, biraq gáp baslawǵa batına almadı. Bir gezde Aydos:

— Toy jóninde áwele Mırjıqtı tınlayıq. Áliy, maǵan kópshik ápershi, — dep at qosshısı júkten ápergen pár kópshikke janbasladı.

Úydiń hawası tazarganday, nápesler jeńillesken sekillendi. jashǵı hám murtınıń qaralıǵı bolmasa, úlken ağalarına usap qalǵan Mırjıqtıń shep qası ústiidegi meń bir qıymıldap, sóylewge niyetlendi. Qanday keńes ústinde sóz berilsede, "ájaǵam biledi" deytuǵın jigittin ozıbrılıǵı Aydosqa onsha unamadı, al Begis on qasın bir qıymıldatıp "ayta ber" degen isharat ańlattı.

— Menińshe, toy úlken bolıwı zárúr, — dedi ol, — Ájaǵamnıń alıs—juwıq qalalardagı dos—yaranlarına qosa, óz elimizden qırıq urıwǵa qonıq berilsin.

Aydos oshaqqa qarawı menen selk—selk kúldi. Heshkim onnan bunday keyip kútpegen edi, hayran bolıstı.

Kózdi ashıp jumǵansha biy kúlkisin basıp mańlayın shıttı. Shep qasınıń üstindegi máshtey meńi mushtay sıyaqlandı, eki inisinen de, otjaqqıshlıq qılıp otırǵan atqosshıdan da keyip qashtı. Begistiń qáhári betine urıp, onıń da shep qası üstindegi meńi kerisinshe, joq bolıp ketken sıyaqlandı. Ol boydaq edi. Bunıń sebebi: ataǵına buyırıp soqtırılǵan otaw tigilgen kúni, pátiya oqısqa qalınlıǵınıń suwǵa ketip ólgeni jóninde xabar keldi. Sonda ol: "usı xabar ıras bolsa, qaytıp úylenbeymen, endigi ómirim urıwdıń, ozsa, pútkil eldiń mashqalasına arnaladı" dei sert etken edi. Súygen qızınıń dárıyaǵa shomılamen dep shúmip ketkeni tastıyıqlandı... Begis sertin tuttı, kishi inisiniń qız alıwına ruxsat berdi. Al, Aydostıń házirgi kek etiw kúlkisi ishın dútkesh qılıp jiberdi:

— Ğorejst jetpes dep qáwiplenbe, — dedi ol kútá nıqlańqırıp. — Biydiń qaltası baylar degen gáp bar. Shıǵınnıń ornı tolatuǵını gúmansız. Abayla, Mırjıqtan soń qız alatuǵın iniń joq. Meniń sertim—sert. Qorıqpa. Aqlı qızıat aǵa menen emes, aqlı ózime teń ini menen jasaw, maǵan jeńil.

Begistiń keskin gápine Mırjıq ta, atqosshı Áliy de tańlanıstı. Aydos sır bermey, ishi tolı zerde menen mıyǵınan kúlip soradı:

— Toy ne ushın beriletuǵının bileseń be?

— Qelin túsirgenimiz ushın, — dedi Begis keketip.

— Áy, shıyratılmaǵan arqan, — dep ashıwlandı Aydos:— Bil, miyińe qorgásın qılıp quy, toy quwanış ushın, quwanışındı haq kewilden bólisetuǵın adamlar ushın beriledi. Toydan adamlar quwanıp ketiwi kerek.

— Quwanışındı haq kewilden bólisetuǵın atası basqa túwe, tuwısqanıń bolatuǵınına da gúman tuwdı, — dedi Mırjıq.

— Ladan kúshik, sen sóylemese, — dep jekirindi Aydos. Sabırlı biydiń ne ushın shártimeklenip otırǵanına túsınbey, shiyge qulaǵın basıp turǵan birew bolmasın degen gúman menen Áliy sırtqa shıqtı. Otınıń arasında qunjıyp otırǵan Dospan, ay jaqtısında Áliydiń kózine túsip qalmaq ushın, moynın ishine tartıp kirpidey dumalandı. Áliy qayıp kirerin–kirmesin bilmey, dalada tura berdi. Úsh tuwısqan arasında tartıs kúsheydi:

— Sen usı qızdı alıwǵa ázelden qarsı ediń, — dedi Begis jedellenip.

— Sebebine endi túsindim. Mal qızǵanadı ekenseń.

— Jurt mal saqlasa, toyǵa buyırsın deydi. Biziń mallarımız kimnin qarasına soyladı eken?

Jaqpasa, óz pikirin ayta sala túrgelip ketetuǵın biy, bul saparı biraz juwasıp, toydıń dábdebesin kemitiwdegi maqsetin túsindiriwge ótti:

Men usı jasıma kelgenshe kóp nárseniń parqına barmappan. Endi biraz aql jıyǵan sıyaqlıman. Bul toy úlken toy bolıw kerekligi durıs, lekin, toyıp dásturqanǵa túpiretuǵınlardı shaqırǵım kelmeydi. Bul toyǵa eń áwele kim quwanadı? Usı úshewnmizge qosa, meniń atqosshım quwanadı. Qoldawlı urıwına kelsek, Mırjıq qız alǵanı ushın emes, urıwǵa jańa shańıraq qosılǵanı ushıp quwanar. Ash–arıqlarǵa pay jetip bir toysa, bir quwanadı, wássalam! Basqa urıwlar quwanışındı bólisiw ushın emes, sınaw ushın keledi. Toyda qansha kóp biyornı ısırap qılǵanıńdı kórip quwanıw ushın keledi.

Ishinen kúyinip otırǵan Mırjıq aǵasınıń áńgimeni nege toqsıratuǵının kútpay, shıdamsızlıq penen bóldi:

— Qısqası, toydı awıldıń qazan sadaqasına aynaldıraman desesh.

— Aralaspı dedim ğoy, Mırjıq. Qelindi sen ákelgen menen, toy hám onıń abıroyı meniki.

On eki múshesi mıstan quyılǵanday nıq deneli Mırjıqtıń ala kózlerine qáhár tolıp, aǵasına olıya qaradı.

— Biz seniń kóleńkeńdegi sarı shóp ekenbiz dá!

— Sabırlılıq qılıp tınlap alıń, — dedi Aydos janbaslaǵan qáddin buzbastan. — Qırıq urıwǵa biyorın soyılatuǵın maldı ruwdıń qırq jetimine bir–birden jeteletsek, qırq mómin quwanatuǵına kózimiz jetedi. "Pálensheniń toyı" degen dańq sonda boladı.

— Hárkimniń úyine barıp soyıp jeytuǵın mal úlestirip, aq úyli boldıq pa? Uáy, bul ne degen baxıtsızlıq!

— Mırjıq, sen túsipbey qaldıń, — dep Begis onı jubatqan boldı, — Onnan da eldiń jetim–jesirin biz toydıramız ba, quday toydırsın de. Xan toydırsın de.

— Xan degen—ám bizdey qarapayım adam. Biz bersek — xannın bergeni! —dedi Aydos.

— Ha, xanǵa jaranbaqshıman, de! Xiywada xan tuxımı jańarǵanǵa, seniń aqlıń jańarǵanı ma bul? Óytpe, pámle, Xiywada xan tuxımı jańarǵalı pútkil Xorezm shuqırınıń jánjaǵı jıqqınlap ketti.

— Xanlıq shıǵırınıń digiri ózgergen menen kerizi góne, jıqqınları da úyrenshikli, — dedi Aydos.

Ashıwlar hárkimniń óz kewlin aytqızıp, tartıstıń izbe–izliligi buzıldı.

— Jurttıń endigi arqa súyeri Qońırat sháhárininiń hákimi bolsa kerek, — dedi Mırjıq.

Betine qarsı daw ayttırmay úyrengen biy qapsha suwıq qanlılıq tutsa da shamırqanıp, tikeyip otırdı.

— Qızı úyge kirmey atırıp ákesiniń sózin sóylediń be, shóje qoraz? Átteń, ǵıybat qılıw jaqsı emes! Bir saparı meyli, Tóremurat suwpıpiki qurı baxtalashlıq. Qómpek qorazday, kekilin qanatıwdan basqa qolınan túk kelmeydi! Áliy! Ishkerile! Azanda awılǵa toy bolatuǵının xabarla hám jetim–jesirlerdiń esabın alıp, aldım qırqıp ákeleseń. Hár qaysısına bir mal jeteletemen! Qayt, dem al.

Áliy ketiwden Begis pepep Mırjıq Aydosqa alma–gezek alıp–topıldı.

— Sen kewli soqır adamsań!

— Sen tákabbirseń, dańqparazsań!

— Sende qanxorlıq bar!

— Eki júzlilikten de qurı alaqaq emesseń!...

Aydos áwelinde qanasına sıymay isinip edi, endi paydasızlıǵın tuyıp, olardı bólmesten, mardıyıp otıra berdi.

— Dálil keltirip aytıńlar! — dedi tek bir tınıspasında.

Baǵanadan bergi ashshı sózleri shıbın shaqqan shelli tásir qılmaǵanına Begis ábden ashıwlandı:

— Eger kewilsoqır bolmaǵanıńda, dańqparaz bolmaǵanıńda, xalıqtıń ǵamın jer ediń, jurttıń tapqanın jıyıp, Xiywaǵa tasımas ediń...

— Tákábbir bolmaǵanda bizler menen sanasar ediń, — dep Mırjıq ta qosıp qoydı.

— Ańǵarasań ba, — dep dawam etti Begis. — Pútkil xalıq túwe tuwısqanlarıńdı ayaq astı qılıp júriseń. Urıwdıń táǵdiyri bılay tursın, eki birdey qanalasınıń táǵdiyrine kewil berdiń be? Sen de bir, shaqasız, japıraqsız, sobırayǵan quw aǵash ta bir. Omırılıp sınǵan kúni janbasına bir urasań. Bileseń be, Xiywaǵa jaranaman dep eldi balıǵı kórinip oynaytuǵın tınıq kólge aylandırdıń, kim bolsa sol bir shabaq ushın ılaytıp jú. Babalarımız neshe iret mantıqqan, bizler endi neshe iret suw jutamız? Qewliń soqır bolmasa, Xiywaǵa sonsha barıp júrip, qat–qat gúmbezli jaylar, meshit–medireseler qalay pitip atır dep oyladıń ba? Oylaǵan emesseń. Meniń elimde sonday kórikli jaylar nege joq dep oyladıń ba? Oylaǵan emesseń! Sorlı xalıq qansha miynet qılıp, qansha jer awdaradı, qansha mal ósiredi, bári qayda ketip atır? Xiywaǵa xanǵa aparatuǵın kim? Aydos! Meyli, apar, biraq sennen birew: "Áy qaraqalpaq, baslı sháháriń, mákan jayın qaysı?" dese, juwabın bar ma? Joq. Xiywadan berman ushqan qustı jıl qusı dep pámleyseń, ǵargásın qarshıǵa deyseń, shımshıǵın búlbil deyseń.

Begistiń gápleri, óziniń sońǵı kúnlerdegi kewil ándiyshelerine sáykes kelgeni ushın parasatlı mıyıq tartıp tıńlaǵanı menen, moyınlamadı. Sebebi, ol Begisti ózim dárejesinde kóp kórgen, ózim dárejesinde kóp biledi, ózim dárejesinde el táǵdiyrine jan ashıadı dep esine de keltirmegen, "Aytıp otırǵanı — talabı orınlanbaǵanǵa partı shıǵatuǵın kúygelektiń kisini kemsitiw ushın tabatuǵın sandıraǵı" degen qıyaldan arı ketpedi. Sóytse de miyi gúw–gúw edi.

— Áy biradarlar, men óz jerimdi, óz xalıqımdı heshkimnen kem súymeymen, — dedi ol. — Sizlerdiń aytıp otırǵanıńızdıń bári tayın otawǵa sán ushın ildiretuǵın baw–shuw, — dep ol sabırlılıq penen qayta janbasladı. — En baslısı, otaw tigip alıw kerek. Bul otaw xanlıq, qaraqalpaq xanlıǵı, ladanlar!

— Erinshektin sumı úy–ishi uyqıǵa jatıp atırǵanda basın kótere sala: "Házir quyash shıqsa, kóp jumıs isler edim" deydi.

— Ne múddáháńız bar? — dep Aydos birden pátlendi.

— Múddáhá sol, elge shigit ákele almağan jamanlıǵındı búrkeymen dep paxta urıların kóbeyttiń. Qawın urısın...

— Usınnan toy kewilimizdegidey qılıp berilmese, awıldan kóshemiz.

— Meyli, kóshińler. Qoyan menen alısqa qarshıǵanıń eki pári túsken menen, ushıwına zálel kelmeydi.

— Joq, joq, Aydos biy, — dedi Mirjıq qızıp. — Sen sol qarshıǵa bolıp ushsań, biz eki qanatıńız, qanatıña oq tiyip jorgalar kún tuwsa, eki ayaǵıńız.

— Sen albırağan úyrek bolıp, artıqnan súńgıp atırsań, Aydos biy, — dedi Begis.

— Uazzahanı azaytıńlar!

Jánjel, Aydostıń "Másláhát úyinen" atlıǵıp shıǵıwı menen ayaqlandı.

* * *

Dospan qaytıp kelgende ákesi ele oyaw edi, ónmenin kóterdi:

— Qeldiń be, qozım?

Onıń dawısı uyań esitilgen menen, biliwge qushtarlıǵı sezildi.

— Aǵa, barǵanıń jaqsı bolıptı, — dedi Dospan shútik shıranı izlep júrip, — Bul dúńbıya tekshe—tekshe degeniń iras eken. Teksheler—tek urıwlarıń arasında, bay menen jarlılar arasında desem, hár shańıraqtıń arasında, onıń hár bir janınıń, hár tuwısqannıń óz tekshesi bolar eken. Birinikin biri qızǵanıp, birinikin ekinshisi iyeler eken.

— Uyıqla, qozım.

Dospan shútik shıranıń emeski nurında boyranıń ústine bir terini jaydı da, góne gúpisin ayqara jamılıp, eki alaqańıń basına dastıq qılıp jattı.

— Aǵa, házir tınlamasań, erteńge shekem jarılamın.

Ǵarrı biraz jadrap, sergeklendi.

— Qulaǵım sende, qozım.

Dospan esitkenlerinen túk túsirmey sóylep berdi. Biyshara ǵarrı onı tınlap bolıp ta, bir maydan oylanıp jattı.

— Jaman jik ashılǵan eken, — dep ǵarrı keselge shatılǵanday sarsıldı. — Adamnıń kórgenleri de, esitkenleri de ishken tamaǵınday, qozım. Sırtqa shıǵıp turmasa bolmaydı. Diyanatlı adam ne ishkenin járiya qıla bermeydi.

— Túsindim, aǵa.

— Áliy kútá tımırıq adam edi. Úsh tuwısqannıń arasında payda bolǵan alakózlikti ózgeden túwe ózlerinen de jasırıp kelgen eken dá. Áne, etińe sızlawıq shıqsa, ashıydı dep waqtında ózeǵin sıǵıp taslamasań, izi usılay jaraǵa aylanadı.

Dospannıń ákesinen esitejaǵı úsh tuwısqannan hárqaysısına baha edi.

— Menińshe, biybaba haq, — dedi ol shıdamay. — Usı toydan baslap, hár toyda qırq jetimniń mal jetelewi dástúrge aylanıp ketse, onnan artıq qanday dańqlı toy, olardan artıq qanday jomart, qanday baxıtlı tuwısqanlar bolıwı múmkin?

— Durıs túsingenseń, qozım. Begis kútá qızıq jigit... "Áy, qaraqalpaq, mákan jayın, baslı sháhárin qaysı dese, juwabın bar ma?" dermish. Mákan — Ámiwdárıyanıń ayaǵı. Biz qusaǵanǵa sháhárdiń ne keregi bar? Górdey tóleden qutılıp, jerdiń betine jamanlaw úy tigetuǵın halǵa jetissek, áne, sháhár sol! Aydos biy usı jaǵın oılaǵan. Ol aqırı, ullı Maman biyden tálim alıp qalǵandá! Sendey jigitlerge alma–gezek mal, kiyim berip, ójetlew qızlardıń ákelerie ózleri ara túsip shańıraq qılıp jibergende, zaman qanday bolar edi. Biysharanıń atızına suw aǵajaq bolsa, áytewir bir bóget tabıladı. Úsh tuwısqannıń alawızlıǵına Esengeldiniń aralası bar ma degen gúdigim bar. Zańǵardıń dıǵın inileri áperejaq eken á! Uyıqla, qozım, quday olardıń ózlerine insap bersin.

— Qaytıp jarasarma eken?

— Eli–xalqım dep at shapqan jigitlerdiń báygi sıızǵı birew boladı degen gáp bar. Niyetleri dúziw bolsa, jarasadı.

— Aǵa, nege óimizden zorlardı gáp qılǵımız kele beredi?

— Pástegiler joqarı tekshedeginiń qas–qabaǵın baǵıp jasaydı...

— Ha–a, keshir aǵa, burın da sorap edim.

Ǵarrı, balasııń uyıqlap ketkeni menen isi bolmadı. Sóyley berdi.

— Jáne qaytalayman, qozım. Bizler biylerdiń qas–qabaǵın baǵamız. Olar tınısh bolsa, puxarası tınısh... Puxara degen kim? Eń pás tekshedegiler. Awa. qozım, máńgi esińde bolsın, bizler gewde, olar bas, olar gewde bolsa, bizler ayaq, olar ayaq bolsa, bizler etik, olar etik bolsa bizler ultaraq. Dúnıya ázeliy solay jaralǵan, birewden birew ya pás, ya bálent. Xorezm shuqırında hámmeniń biyigi xan. Aydos xanlıqtı kúsese kewlinde bir ándiyshe bar shıǵar. Sırı qupıya adam... Uyıqladıń ba? Meyli, uyıqlay ǵoy. Qóp mijip mazańdı aldım, uyıqla, uyıqla...

Eki inisiniń qansha shır–pırı shıqsa da, Aydos toydı óz oyındaǵısha ótkerdi. Tısqarıdan miyman shaqırtpadı, qırq móminge qırq bas mal jeteletti.

Aydostıń biylik dáwirindegi tańqalarlıq bul waqıyanı minlewshiler de tabıldı. "Inileriniń dańqı kóteriliwinen qorqıp, olarǵa shep is islewge ótipti" degen sıpsıń góne qıslawǵa tiygep ottay lawladı.

Toy tarqawdan kóp uzamay–aq Begis penep Mırjıq Aydostan paylı malın bólip alıp, awıldan kóshti. Olarǵa qosıla biraz qatar–qurbıları da úy–ılashıqların jıqtı, hátteki, toyda mal jetelegenlerdiń de birazi qozǵalań taptı. Jándulla gúrreniń toparı da toyda tiygen baspaqların jetelesip kóshtiń izine erdi.

Aydos inilerine táwelle qıldırmağı, olar menen qonıs ózgertkisi kelgen awıllasların da irkpedi.

Sırttan qaraǵanda tolı tabaqtay kórinetuǵın awıl shaypatılıp, ádewir ortalandı. Góne jurtlar, góne oshaqlar awıldıń ápsherin qashırdı. Aydos bulardı kórip daǵdarısqa tústi. Qıyalına "másláhát úyiniń" jartısı sınıǵannan, suwıqta kiygen topın birew zorlıq penep sheship alǵannan keyin emes. Qoz jutqanday ishekleri ashıydı, gúrsinedi, turıp taqatı, otırıp parasatı joq, tań atsa, kúnniń batıwı, batsa, kúnniń shıǵıwı múshqıl.

Jası qırqtan óteǵaba kórgen írza, Tóre atlı eki ulı bar. Úlkeni jetide, kishkenesi beste. Solardı dizesine mindirse, kutá zawıqlanıp, barlıq musallattı umıtatıuǵın edi. Basqalarǵa sır aldırmau ushın olardı qasına shaqırıp, ájik–gújik ángime quradı, bári biypayda! Tań ata sálem berip keletuǵın atqosshısı Áliyege de jumıs tapsırmaydı, onsha sóylesnp jarımaydı.

Esengeldi menen arazlasıw hám urıwdıń, hám pútkil eldiń birlik qabın búyirinen tesiw sıyaqlı edi, endi sol birlik qabınıń túbi birotala oyılıp qalǵan tárizli... "Usını ya Begis, ya Mırjıq túsine me? Túsinbeydi, ójet buǵalar" degen juwmaqqa keldi jáne.

Qimge sırlasıw kerek? Kim janı jay tapqanday keńes beredi? Bul jaǵada ózinen basqa heshkim jubata almaytuǵınday kórinip, dalaǵa shıqtı. Qoranıń quyashlamasında otlap atırǵan "dáwlet bası" ógizge ózi ot salıp, shaqların sıypalap tur edi, "Másláhát úyiniń" quyashlamasında asıq oynap otırǵan dasqal eki ulına kózi tústi.

Qishi ulı Tóre "alshı!" dep, alaqańın janbasına bir urıp edi, burq etken shań astında tisleri jıltırap, kúlip qoya berdi. Ájaǵası írza, dárriw qolların jerge tiredi de, urtın tompaytıp úkesine tutti. Tóre

qolınıń kúshi barınsha sart etkizip loppıq aldı hám más bolıp kúldi. "Toqta—a, — dedi Aydos ózinshe. — Bular—ám bir—birip utsa más. Eger Írza loppıq bermese, oyını buzılıp Tóre ketip qalar edi... Qıyalı túspegir qayda baratır? Bizler bala emespiz goy... Jası kishige bas iymeymen!.."

Tuwrılıp kiyatırğan atqosshısı kórindi:

— Áliy, xangá salıq aparıw múddetimiz qashan edi?

— Bir ay bar.

— Olay bolsa atlan! Awillarğa jáne jar sal! Adamlar moynındağı salıqların tez—tez ákelip tapsırsın. Begis penei Mırjıqtıń—ám awılına bar. Ha anaw atlanıp baratırğan Qádirbergen be? Mağan qaytarıp ket. Oğan da is bar.

Aydostın. ğul—ğulalı kewli biraz jubanısh tawıp "Jańa aqıl keldi, — dedi ishinen. —Xangá baraman, ashıq keńesemen!"

* * *

Begis pepen Mırjıq kútá qolaylı qonıs ornın taptı. Bir jaǵı balıǵı mol kól, bir etegi basıw, suwı qaytıwdan arpa—biyday ekse boladı. Qawın—asqabaq egiwge de ıńǵaylı, dárıyaǵa da tiyik, kerek bolsań, jap qazıw múshkili awır bolmaydı. Ekinshi jaǵı keń mal jaylawı. Úshinshi tárepi jıńǵıl menen qamıs aralas sıǵasqan toǵay, bunısı qısta hám ıq, hám otıńǵa qolay. Tórtinshi tárepi órkeshe—órkeshe qum, ashlıqtan báhárge jetkenler geshir ornına kósik izlep—aq kúneltedi.

Jańa mákanǵa qızıǵıp basqa awillardan kóship keliwshiler de tabılıp turdı. Eki tuwısqan ózlerin erkip tutıp, olar menen ábjil sóylesedi, hárbiriniń qálewinshe qonıs jay kórsetedi, bazılarına irge orın qırshısadı.

Dál tolısqan qızdın kókiregin eske salatuǵın etip dóneslew alańǵa tigilgen qos otawdın aynalası keńeyip, úyler, ılashıqlar payda bola berdi, tóleler qazıldı, báhárge shekem awıl biraz en jayıp, júzlegen tútinge jetti.

Awıl ataqlı adamlardıń dıqqatınan da shette qalmadı. Girewgeler kele basladı. Qońırat sháháriniń hákimi bir ógizdi bas qılıp, hár maldın túrinen bos qaldırmay jámi on—onbes qaranıń basın qosıp aydatıptı, Mırjıqtıń qaynatası, Esengeldi de jańa shańıraqqa qarasıq dep sol qurlım mal jiberipti. Bazılardan soyıslıqqa bir qoy, ya bir tana, bolmasa otawlarına jabatuǵın úzik, tósenetuǵın kiyiz keldi. Kim girewge berse, onıń bul ayralıqqa quwanışlı, Aydosqa dushpan kózli ekenine eki tuwısqan da oy jiberместen, "eli—xalqımız miriwbetli" dep

quwanıstı. Qóp ótpey–aq awıldıń ataǵı "Begis awılı", "Mırjıq awılı" bolıp kóp jerge jayıldı. Álleqaydan toyǵa, ya sadaqaǵa aytıp xabarshı kelse, eki basshıǵa jolıqpay hesh tútinge at burmaydı. Bul jaǵday ekewin de quwantıp, bir–birine ırzalıq mıyıq tartısların kóbeytti. Ekewi de tolısıp semirdi.

Begis dem alǵısı kelse, ya uyqıǵa jatarda otawına kirmese, kóbinese Mırjıqtikinde boladı.

— Mırjıq, — dedi bir jola Begis. — Eger ayna bolsa, shırayındı kórip tańlanar ediń.

— Bizler bir–birimizge aynamız, — dedi Mırjıq marapatlı kúlip. — Ayta ber, ne ózgeris bar?

— Burın haqıyqattan–ám kóleńkede ósken tal edik. Samal qaǵıp, quyash túsip, adamgershilik ápshimiz kirdi.

— Há, sen jańa sezip júrsen be? "Begis awılı", "Mırjıq awılı" degen sózlerdi qulaǵım shalǵanda–aq ekewimiz de gújimge aynalǵanımızdı bilgenmen. Írasında Aydosqa ne zıyanımız tiydi? "Aydos–awılı" bolıp óz ataǵı menen qaldı. Hár bir nart ózinshe ósip, gújim kóbeyse záleli joq. Endi qayın atam shaqırtılsa, Qońırat hákimi menen aramızda bekkem kepser bolar edi.

Begis biraz oyılı pishinde otırıp kewli ırzalıq penen mıyıq tarttı da, únsiz túrgeldi.

Qumar sulıw ortanshı qaynaǵasın da, erin de teń sıılaydı, hesh birine qabaq shıtpay xızmet etedi. Bazda ishi zárdege tolıp ketse de, ózin tutıp, tislenip qalar edi. Kelinshek bolıwdan ataqılı úsh tuwısqannıń ayırılısqanın eske alsa qınjıladı, tili ashshı birewdiń "úsh ayǵırdı shayqastırǵan qasań baytal" dewinen qorqıp, qońsılas kelinsheklerge tiklenip qaray almas edi.

— Tórem, — dedi erine nahnıshlı tilge kelip, — Er jigit qatınınnı urıwı emes, óz urıwı menen maqtansa arızıydı. Ullı biy qaynaǵanıń ózi aralaspa, Qońırat hákimi menen doslıqtıń kepseri máyektiń qabıǵınan mıqlı bolmas dep oylaymai.

— Doslıqtıń mánisin sen ne bilesen?

— Bilemen, tórem. Seniń esigińe túsip ábden biletuǵın boldım. Eger eki adam dos bolǵısı kelse, meyli olar tuwısqan ba, meyli olar erli–zayıp pa, meyli olar bir birine qol berisip nan uslasqan teń–qurbı ma, bári–bir, birewi óz paydasın oylamawı kerek, hátte, óz atınan waz keshiwi lazım. Sol ushın da birlikli shańıraq bir adamnıń atı menen ataladı. Birlikli tuwısqanlar da, birlikli awıl da usı joldan júriwi shárt.

— Mákkarlıǵına qara zańǵardıń, — dep keketti Mırjıq. — Óz ákesinen qaynaǵasın artıq kórmemiş.

Haq kewli ǵárremge aynalǵan kelinshektiń kózlerinen eki tamshı jas shıqtı, biraq, ójet erine bildirmey, aydıllı xalaqasınıń ushı menen sıpırdı. Mırjıq qaytıp tilge kelmey—aq, daladan Begis shawqım saldı:

— Mırjıq, wáliy ekenseń, túrgel! Qudanıń ózi kiyatır.

Ol apır—topır dalaǵa shıqtı. Qumar asıqpastan úydiń tóseklerin qayta salıstırıwǵa kiristi.

Bólingeli bunday sıylı qonaq kútip kórmegen eki tuwısqan kútá albıraqlastı. Húrmetli adam kústanı qılıp júrer degen pám menen Aydosqa adam jiberiwge uyǵarıp edi. Bul oylasıq Esengeldiniń qulaǵına tiygen eken. Begisti shaqırtıp eskertti:

— Qısılmańlar. Óz tuwısqanların ayaq astı qılǵan dańqparaz biz benen bir úyge sıymaydı.

Gáp kesildi.

Awıl jigitleri óz—ara xızmet bólisti.

Hámmeniń dıqqat orayında jalǵız Esengeldi. Ábden qartayıp belı búgilgen ǵarrı qarday appaq saqalıp ara—tura sıypalap, tisleriniń sarı—qızǵısh tuqılın tez—tez kórsetip joljónেকেy kózge ilingen nárselerdi gáp qılıp otır. Kóp jasap, kópti kórgen ataqlı ǵarrınıń hár bir gápinen danalıqtıń dánesin izlegen xızmetker jigit—jelenler kirse, shıqsa onıń áńgimesine qulaq túredi.

Miyman gápten gáp balalattı:

— ...Aydostıń bazı isleriniń aqırına oy jiberseń, qudıqqa uńılgenдей bolasań.

Shiy sırtında dúrsildep júrgenler tım—tırıs bola qoydı. Ǵarrı bulardı sezdi me, saqalın qamtımlap kózlerin súzip, azǵana aylanıp aldı da, dawam etti:

— Oǵan kóp járdem etkenmen. Shıqqan pátte jaqsı edi. Jetimlerge qırq baspaq úlestirip, izin ne qıldı? Ayralıqqa ákeldi, Bul onıń nárgısqa ushıraǵanı, kisige kisi berip bay qılalmaydı. Hár kimge quday beredi. Qońırat sháháriniń ullı hákimi Tóremurat suwpı bir áńgimesinde "hárkimniń talayına jazılǵan ıǵbalı bar, bári aylanıp soǵan keledi" degen edi... Jetimge—jetimlik, bayǵa—baylıq ázeliy jazılǵan... Aydos ázelde qıtımır edi. Inilerim tabadı dep xatamtaylıq qılıp jú. Inilerim tabadı dep Xiywaǵa qosıp aparadı.

Esikte bir dizelep ot jaǵıp otırǵan Qumar akesiniń úsh tuwısqan arasındǵı arazlıq jigin kepserlew ornına sına qaǵıp otırǵanın jaqtırmay gápke aralastı.

— Ağa, bir nárse sorayın ba?

Qútilmegep soraw hámmeni jím-jırt etti.

Esengeldiniń Elgeldi atlı ulınan qızın aqıllı hám qıyın-qıstawda gáp tapqır dep oylaytuǵın edi. Sol ushın hám húrmetleydi, hám aybınadı. Ğarrı albırańqırıp, birden bas kóterdi:

— Sora, erke qızım?

Qumardıń ayday júzi jegdesindey qaraltım-qızılğa dónip qálem qasları bir jerge úyilip, ólpeń til qattı.

— Adam qusqa megezeydimish. Íras pa, ağa?

— Ne zárúrlıǵı bolıp qaldı, qızım?

— Adamdı qusqa teńgeretuǵın qanatı — tili deydi. Sonı bilmekshi edim, ağa?

— Solay, qızım, solay.

Qumar biraz ashılıstı. Jegdesin sál túrińkirep nazlı sóyledi:

— Tań azannan qońsımızdıń qorasına qonaqlap shıq-shıqlaytuǵın bir hákke bar edi. Dım jek kóretuǵın edim, sol úydiń balası xákkege jelle qurıp uslap, qanatların kesip taslağan eken. Áwele jek kórsem de, endi ya ayarımdı, ya ayamasımdı bilmeymen.

Kelinsheginiń heshnársege qatnası joq gódektiń gápin aytqanıp jaqtırmay:

— Ğarrıǵa erkelep qal, ábden, — dedi Mırjıq muqatıw kúlkisi menen.

Esengeldi qızınıń astarlı gápine túsiniپ, tiline páki tayılap qalǵanday sezinsede sır bermedi.

— Tamasha waqıya eken, qızım? — dedi hayran qalǵan bolıp. — Jáne qanday qızıq bar? Apańa aytıp baraman, esitse júdá más boladı.

Aqıllı keliishek aqılsız áńgimege toptarı beriw ushın aytarın aytsa da, basqalar aldında ákesiniń mat bolıwınan qorqıp, oq kirpiklerin oshaqtan ayırmay múláyimsidi.

— Tek sol edi ağa, — dedi hám qustay ushıp turıp shıǵıp ketti. Azdan son esikten basın kórsetip Mırjıqqa "xabarlas" dep im qaqtı. Miyman bulardıń bárin elestirmegensip, úziliske túsken gápin jalǵastırıwǵa urındı:

— Mnne, aqırı aynalıp Begis pepen Mırjıqtıń mańlayına qudanıń jazǵanı boldı. Quyashqa shıqtı. Kórdińiz be, pákize el aǵaları. Aydos nayatıy sum dá. Qırq jetimdi mallı qılǵanda, solarǵa janı ashıǵannan deysiz be? Joq, ol birewge jaqsılıq eter aldında da, ózine qansha paydası barlıǵına kóz jiberip ólsheydi. Bir oylaganı bar ekeni sózsiz.

Mırjıq qayta kirip, Aydostıń atqosshısı kelip turǵanın xabarladı.

— Túyirli gápi bar ma? — dedi Esengeldi.

— Xan salıǵın tezirek óndiriwdi xabarlap jur.

— Kútkińiz kelse, onı basqa úyge túsirersiz.

Qáyın atasınıń keypin bilgen son Mırjıq Áliye ózi barıp juwap qaytarıwǵa arlanıp, shiy esiktiń sırtınan, állekimge "Áliy kete bersin" dep, ornına otırdı.

— Aqırzaman jaqınlasa kerek, — dedi Esengeldi júdá párwaysız.

— Bul zamanda kimdi gáp qılsań sol tayın. Biraq, Aydosıń jegiligi jaqpaydı maǵan. Elge jaranaman dep qırq baspaǵın úlestirdi. Endi xanǵa jaranaman dep olardıń mańlayın qaytadan qırshıydı. Biz bilgen álemde Tóremurat suwpıdan algırı bolmasa kerek. Eldiń ırısqa dep Xiywa xanına pısqırıp qaramaydı...

"Qisi ómiriniń aqırında dana bola ma, ya túlkige aynala ma? — degen oy keldi Begiske. — Bir zamanları ózi de Xiywa xanı dep at shaptı, búginligi ne dep otır? Xanǵa qarsılıq — qudayǵa qarsılıq degen usı kisiniń ózi emes pe?... Bákim, bul bir ósek shıǵar. Bul kisi jashıǵında Ğayıp xandı óltirgen. Inanıw kerek. Joq, búl mártlik emes, "xansız el bassız óli gewde" degen Murat shayıq".

Ortanshı qudasınıń bet álpetinen ishindegisin oqıǵanday-aq, qonaq oǵan burıldı.

— Begis, nege oylanıp qaldıń?

Ol juwap berip ulgermey, esikke Aytmurat qızıl bettiń atı kelip toqtaǵanı xabar etildi.

Hámme ushıp turdı. Esengeldige shekem túrgelip sálemlesti.

Qızıl bet kóp eglenbesten jumısı bayan etti. Qelesi jumada Góne Úrgenç sháhárinde júdá úlken toy bar eken. Soǵan shaqırılǵan Tóremurat suwpı Qońırat sháhárinin bas palwanı bolsın dep Mırjıqqa mirát salıp jiberipti.

Xabar hámmede janlanıw payda qıldı. Mırjıq quwanishtan quwjınlap qoya berdi.

— Toyǵa ullı hákimniń ózi bara ma? — dedi Begis.

— Barǵanda qanday! Sizdi qalmasın dedi. Aytpaqshı, ullı hákim sizlerge júdá ırızı. Sálem ayttı. "Ázeliy dana, óz xalqına pana bolatuǵın qos perishte sayada jur edi, endi juzlerinen quyash qaǵatuǵın bolıptı" dep quwandı. "Qaraqalpaqlar endi kórkeyedi, tap sol ekewiniń atı menen atın álemge jayadı" dedi.

— Alla ziyat etsin, — dep tuwısqanlar ushın Esengeldi juwap berdi. — Jaylasıp otır, qonaq haqıńdı jep keteseń.

— Bunday jerde sizdey adamlar menen birge otırıw qansha baxıt! Átteń, búginnen qalsam, ullı hákimdi biyparasat qılamam. Eger siz bul ekewin baslap Qonıratqa aparsañız, ullı hákim kútá quwanadı.

— Báلكim, men baralmaspan, — dedi Begis.

Esengeldi tańlandı:

— Nege?

— Salıq jıynawǵa kómeklesiw kerek. Bolmasa, elge páteńki keltiredi.

— Kim?

— Xiywa xanı.

— Xiywa xanı? — dep tańlandı Aytmurat qızıl bet, tap qarawındaǵı bir qulı jóninde gáp qılıp atırǵan sekilli mensinbey. — Biziń ullı hákim Xiywa xanı júrgen jerdi bir tewip qırshıydı. Awa. Sonday kúshli arqa súyeri bar adam xannan qorqa ma? Biyǵam júre ber. Kerek bolsa úllı Qonırat hákimi "Xiywa xanına salıq tólemeńler" — dep erteń-aq elińe jarshı jiberedi.

Sırtta júrgenlerdiń biri:

— Begis, xanǵa salıq tólemeytuǵın bolsaq, sen de kete ber, — dedi.

Esheyinde hámeldarlardıń gápine shiy sırtınan aralasatuǵın diyxanlardı suǵanaq dep jaqtırmaytuǵın qızıl bet bul dawıstı maqulladı.

— Wáj gáp!

Shabarman bir zeren qatıq ishti de, eki tuwısqannıń wádesin alıp atlandı.

6.

Bırsıpıralardan kun kórisi jaqsı dep esaplangan Dospan toyda quralaqan qala jazlap edi, állekimniń "jiyenniń jiyen haqsı bar" degen gápi menen, bir qızıl baspaqlı boldı. Qáne endi birew onıń jer tólesiniń pátiginen baqlap, maldıń kimge kerekligin bilse... ómirinshe tórt tuyaqlıdan óz pıshıǵı bolmaǵan soqır ǵarrınıń quwanganı sonshellı, ǵayıptan kózi ashılıp ketkendey ushıp túrgeldi. Baspaqtıń moynınan qushaqlap uzaq jıllarǵı ayrılıqtan soń duwsharlasqan tuwısqanıday, sawtanaq jerin qoymay sıypaladı. Birew áketiw ushın dawlasıp atırǵanday "óзимizdiki, óзимizdiki" dep emirenedi. Gá Aydosı, gá Begis penei Mırjıqtı, gá elge etegi tolı quwanış ákeldi" dep Qumardı alǵıslaydı. Kókiregi sháwkildep óz-ózinen sóyleneı.

— ..., Áy, alla, jarılqanıńnıń aldı bolǵay... Óziń bergiń kelse, biylerdiń kókiregine usılay jaqsılıq nur quyaı ekenseń ǵoy,

ırzaman... Awa... Mendey sorlınıń óz haqısı qolına tiyse, taqırdan teńge tapqapı. Aqırı, mep onıń esigin neshe jıl sıpırdım, qansha atız-atız eginin egistim, ırzaman, allam! — Ol dastıǵınıń astıp qarmalap bir shúberekten, Qumar bergen teńgeni aldı. — Bóri mınaw teńgeniń sharapatı. Sen ákelgende "qudayım dáwlet bası bolǵay" dep edim. Boldı, qozım, boldı, sharapatı tiydi...

Ǵarrınıń bir pikirin ekinshi pikiri quwıp tursa da, Dospan oǵan selteń bermey, juni uypa—juypa qızıl baspaqqa náshe menen qarap kúlip tur. Ákesi bir gezde mawqın basıp, baspaqtıń bas jibii óz bilegine bayladı da:

— Qozım, endi uyıqla, — dedi. — Azanda baspaqtı ózim alıp qalaman.

Urı—ótirikten qorqıp, ǵarrı túni menen kóz ilindirgen emes. Ulı pada aydap keterde ǵana basın bir kóterip, birge halqas qılıp qayta jatatuǵın ǵarrı, búgip hárqashanǵısına erte túrgeldi, baspaqqa erip dalaǵa ketti...

Dospan olardı gewgimde zorǵa tawıp keldi. Qózden qalǵalı búytip awır mashqala kórmegen ǵarrı baspaqtıń jibin bileginen jazdırmay, otlasa otırıp, bir nárseden setemlenip úrikse, erip juwırıw menen dińkesi qurıp, bir oyǵa jıǵılǵan eken. Sonda da jibermepti. Baspaq súyrey—súyrey bilegi qıp—qızıl bolǵan ǵarrı keshki awqattan keyin zorǵa ózine keldi.

—Uay, qozım, ishkendey tamaq bolsa, jarlılıq shep emes eken ǵoy. Qóp mallılarǵa sáddaq!

Dospan mırs etip kúldi.

Sharshaǵan ǵarrı pır—pır uyıqlap ketti.

Endi tınıshsızlıq gezegi Dospanǵa awıstı. Dala tısır etse, urı kelip qalǵan sekilli, yamasa baspaq bas jibip úzip oynaqlap shıǵıp baratırǵan sekilli, aqshamı menen kózi ilinbedi.

Qúndiz padada júrip te, bir tınǵan emes. Qıyalına, tosınnan qasqır shawıp, tap onıń jalǵız baspaǵına awız salatuǵınday. Sál otlamay túrǵanıp kórse, janı tózbey qasına júwırıp—aq baradı. "Sharshaǵandı" dep shóp julıp awzına tutadı. Gáde qatalap, gáde suyıqlaw tezeksese, "awırdı" dep janı qalmaq—aq silikpesi shıqtı. Qeshte tóleniń esiginen, kire súra jıǵıldı.

— Mańlayım! — dedi ǵarrı bas jipti uslata sala uyıqlap ketken ulınıń shashlarıp sıypalap. — Ne boldı? Aydos baspaq emes, bir túrli musallat bergen eken ǵoy!

Ol usılay dese de túni menen jáne uyıqlamadı. Geyde ulınıń, geyde baspaqtıń dem alısıp tıńlaydı...

Usılayınsha hápteler ótti.

Aqshamı menen uyıqlamay baspaq qoriytuǵın ǵarrı sharshaǵan ulınıń arqa—moynın sıypalap otırıp birden qorqıp ketti. — Sorım! Azıp ketipsen ǵoy!

Ulı uyqıda edi, ákesin esitpedi, azanda ǵarrı baspaqtı ózi menen alıp qaldı.

Baspaq qolga úyrenipti. Buringıday kóp páteńki keltirmedi, keshte ǵarrıńı jetelep tólege ózi keldi.

Ǵarrı búgin onshelli sharshamaǵan menen, janı táshiwishli. Buǵan sebep, awıldın shetindegi oypyańlaw jerge baspaǵın otlatıp otırǵanda, Aydos aralasqan ǵalawıt qulaǵına keldi de turdı. Álle kim salıq tólewge keshirmesi kótermeytuǵının sál bálentlew dawıs penen aytıp edi. Aydos qızıp zaw—zaddına nálet jawdırdı hám shırp—shırp qamshıladı. Biysharanıń mayda ul—qızları erip júirse kerek, uw—shuw bolıp jılastı. Aydos pásine kaytpadı. Erteńnen qalsa, argı kúni arbaǵa baylanatuǵının eskertip, "háy, sen naymıt ne deysen?" dep, jáne birewge umtılıp, ókshesin at tuyaǵına "kemirte" quwǵanın sezdi. Onıń "aǵajan" laǵanı, Ayдостın "úsh kúnde tappasań, qazanındı sındıraman" degen dawısları alıslap barıp, semdi. Jaqsılıq ǵarrı olardıń qasında ózin baxıtlı sezip, jalbarıp jılaǵanlardı da, jılatqandı da ayadı. Qulaǵı gúw—gúw etken usı waqıyanı keshte ulına aytıp jarıldı.

— Bunıń nesine ájeplenesen, aǵa? — dedi Dospan tanlanıp. — Salıq ónbese, biybabanıń bul birinshi qáhárleriwi emes, adamlardıń birinshi ızıq—ızıq bolıwı emes.

Óydeme, qozım. Usı saparı Ayдостıń dawısı kútá basqasha, shaması ol xannıń bir tarpıwına saızıwar bolǵan. Bilesen be, qozım, xannıń qáhári tolayım záhár. Usınnan salıq ónbese, sol záhár tek Aydosqa emes, pútkil elge jayıladı. Xannıń záhári jayılǵan elat — óti jarılǵan balıq.

—Bas qatırmaytuǵın nársege kúyip pispese, aǵa!

— Olay emes, qozım, Aydos kútá ándiysheli, elge kerek adam. Átten" úaqtında basıma aql kelmedi. Bolmasa...

Jaqsılıq ǵarrı izin aytpadı. Dospan oǵan ıntıǵıp juzine tigildi. Qóp kúnlerden beri búytip qaramaǵan edi, ákesiniń birotala shóp bolıp azǵanın bayqadı. Nelikten? Bul sorawǵa ol juwap izlep tappadı.

— Menińshe, usı baspaqtı Aydostıń salıǵına ótkeriw kerek, — dedi ǵarrı.

— Haw, aǵa!?

— Solay, qozım. El aǵasınıń júzi tómén bolsa, pútkil eldiń júzi tómén.

— Bizlerge salıq joq emes pe?

— Bunıń sebebi bar. Bizler tútin tútetken shańıraqtıń esabında joqpız. Bul da Aydostıń jaqsılıǵı. Esapqa ótkergende ne shara qılar edik? Sonday aqıllı, qayırqom Aydos biydi ayayman.

"Jáne ózgelerdiń táǵdiyri... Jalǵız baspaqtı berip óz mańlayımızdı ózimiz qalay qırshıymız?

— Oylanba, qozım. Bunısız da jasadıq, ele de jasay beremiz. Jas gezimde ullı Maman biy menen Ámiwdiń Aralǵa quyǵan jerine qarap turǵanımız bar. Dárıya qádimgisinshe burqasınlap, ishi tolı patashıqtı, óliklerdi, shóp-shardı Aral teńizine ısırap aǵıp tur edi. Sonsha patashıqtı jutıp atırsa da, bayaǵısınsha turǵan Aral teńizine qarap ullı Maman biydiń "...biz teńizbiz de", dep bir gúbirlengeni bar. Sonda túsinbegen edim. Endi oy jibersem ishinde oyqan bolıp atırsa da, jábirin járiya qılmaı shıdap, jasay beretuǵın sorlı xalqın hám ózin aytqan eken. Awa, qozım. Azdıń, ashtıń kúni solay. Qoqım-jutasań, biraq, bildirmeıseń, shamalawımsha, xan aldında Aydos ta solay. Aydostıń aldında biz de solaymız.

Sırttan at dursili shıqtı. Ekewi de tım-tırıs qaldı. Pátikten ólpeń hawaz esitildi.

— Xalayıq, xalayıq, Xiywa xanı ushın salıq tólemeńler... Tólemeńler! Qońırat hákimi usılay buyırıq etti, buyırıq etti! Begis penen Mırjıq sizler tárepiide, solarǵa oylasıńlar...

— Áne, jumbaq, — dedi Jaqsılıq ǵarrı. — Ne derseń? Bul dúńıyada jasaw bárhá jumbaq sheshiw. Hár adam túwe álemniń ózi jumbaq. Awa, qozım. Oylan. Meniń barlıq gápimdi saban deme, arasında jılt eter dánesi—ám bar. Saralap ala bilgeniń ózińe payda..

— Sonda da sennen asıp meni qayda baradı deıseń, aǵa. Eń aqıllı perzent atadan yarım batpan kem tuwıarmış.

— Bul biykar. Ákeniń qátesin tákirarlamagan perzent, artıq tuwılǵan perzent. Oylap is etseń bolǵanı. Endi jat ta, uyıqla, qozım. Qudayım, ómir túyininiń kúlki jaǵı ashılǵay saǵan. Biraq jańaǵı jarshınıń gápine inanba. Azan menen baspaqtı óz qolıńnan Aydosqa tapsır. "Xan salıǵına qosımta qıl, ata" de.

Ǵarrı qaytıp sóylemewge sert etkendey birden lám—miyimsiz qalıp, teri dastıǵına qıysaydı. Dospan baspaqtıń bas jibin onıń qolınan sheship, óz bilegine bayladı da, qolın dastıq qılıp dus tómenine jattı. Azanda baspaqtı jeteley sala Aydestikine qaray tuwrılap edi, jalǵız malın kózi qıymadı. Kúndegi ornına kelip dawısınıń barınsha "Malıńdı ayda a a..." dep baqırdı...

Keshte, ele aytqanın qılmaǵanımdı bilse, aǵam kuyiner degen káwip penen baspaqtı sırttaǵı bir jıńǵıldıń túbirshigine baylap, ishke kirip edi, esheyinde "keldiń be, qozım?" deytuǵın ákesi qıymılsız jatır. "Uyıqlaptı, oyatıp almayın" degen oy menen ayaqların ǵaz—ǵaz basıp, shútik shıranı jaǵıp edi, ǵarrınıń qoynınan belsaptay bir jılannıń jılısıp baratırǵanın kózi shaldı, júregi suw etti. Urıwǵa heshteńe tappay, jalan ayaǵı menen jılannıń ústine sekirdi, ıǵbalına tap basınan basqan eken, quyrıǵı nayzaday shansıldı da, birden qamshı bolıp Dospannıń betine shırp—shırp urılıp jerge sılq etti. Jıldam ákesiniń betin ashıp úńildi. Gúpshekter psik. Dármanı ketap, birden ókirip jiberdi. Sonnan qansha jılaǵanı ózine námálim, xabar alar kisi de bolmadı. Oǵan ún qosısqısı kelgendey sırtta qalǵan baspaq ǵana móńiredi. Dospan endi ǵana ózine kelip, qońsılarına xabar etti. Olardıń biri azanda Dospannıń ornına mal baǵıp ketti.

Qızıl baspaq ǵarrınıń, qarasına soyıldı...

Dospan ákesin jerlegennen soń tólesinde jeke jatıp uyıqlay almaytuǵın boldı, kózi ilinse jılan kirip kiyatırǵanday. Bir kúni tóleni buzdı, aǵashların alıp, jerdiń betine ıqtırma qos soǵıp aldı. Sonda da ákesi bardaǵıday emes. Ol soqır bolsa da tayanış edi, jubanış edi. Bazı jetimler menen táǵdiyrin salıstırıp kúni menen oshaqtıń kúlin suwıtpay jatatuǵın ákesi barlıǵına quwanatuǵın edi. Ele de uyqısı kem, túsinde sóyleneı, sandıraqlaydı. Bazı keshlerde, ákesin aldaǵanın eslep, pushayman etedi. ózine—ózi soraw qoyıp otıradı. "Baspaqtı biybabaǵa aparıp bergende, bunday ájel kelmes pe edi? Yamasa ol biybabaǵa qarızdar ma eken? Kem ǵárezet bolǵanımız ushın aytalmay júrgen shıǵar. Biyshara, o dúńbyaǵa qarız arqalap ketti me? Sorlı basım, nege ǵana aparmadım? Áne, áke násiyatına sadıq bolmawdıń aqibeti. Biybaba áke násiyatına qarsı. shıǵıwǵa niyetlenip, eki inisi menen dushpanlastı, al men?..."

Xan salıǵın inileri, kóshe biyleri, shabarmanlar arqalı jıynatıp, ayırıqsha jaǵdaylarda ǵana ózi aralaspasa, Aydos jıynalǵannıń iyesi edi.

Usı saparǵı salıqtı óndiriw kútá qıyınǵa tústi. Inileri joq, kóshe biylerinde alawızlıq, shabarmanlar az, barları ázzi. Birazlar Qońrat hákiminiń shaqırǵınıń tásiyrine berilip ketken. Sol ushın ózi aralastı. Qimdi qorqıtıp, kimdi sógip, kimdi urıp awıllar arasın qıyan—kesti qılsa da, salıqtıń yarımı zorǵa jıynaldı. Xan "Jetkereseń" degen múddet te taqalıp qaldı. Aydos endi gidire almadı. Qalǵanların óndire beriwdi Qádirbergenge tapsırıp, barı menen Xiywaǵa ketti. Usı irette xan menen tillesip, sońǵı gezde uyqı bermeytúǵın bazı oyların ortaqlasıw niyeti de bar edi.

Saparı jáne sátsiz boldı. Xandı kórip tillesiw bılay tursın, dadqa jayǵa kiriwine urıqsat etilmedi. Ákelgenin alıp qalıwǵa xannıń jaqınlarınan Qutlımurat inax degen shıqtı. Ol da sóylespedi. Qorjının bosatıp ákelip:

— Pulıńız az, — dedi qarap qalмай. — Shaması, xanlıqtıń arqa shegarasındaǵı Qońrat sháháriniń hákimi menen birsiz. Bul tánha basınızǵa ziyan.

Aydos ashıw menen:

— Maǵan gúnji satıppısız? — dedi de, atın burdı. Qutlımurat inax bir nárse dep gúbirlendi, biraq ol esitpedi.

Mine, onıń Xiywadan kelgenine de úsh kúnniń júzi. Azanda bir, keshte bir "Dáwlet bası" ógiziniń shaqların sıypalap, aldındaǵı pishenin ózgertiwge shıqpasa, kozǵalmay jatır. Ara—tura kózin ashpasa, bárha uyıqlap atırǵanǵa megzeydi. Tamaq iship te jarımaydı. Atqosshısına da is buyırmaytuǵın edi, búgin biraz oydan keyin eki inisin shaqırıp keliwge jumsadı hám ózinshe "keler, — dep oyladı. — Álbette keledi. Jasúlken sınsa, olar nege qaqaya berer eken? Jón—josaqtı, sıylasıqtı biletuǵın jigitler ediǵoy... Báلكim, kelmes. Bul dúńbyada dańq ushın jaratılǵan maqluq tek adam, awa, tek adam! Bazılar girttey dańq ushın tas shaynawǵa, teri jutıwǵa qayıl. Begis te, Mırjıqta adam áwladı. Búginligi pákize shańıraq, bir káláta awıldıń iyeleri. Qimseń "Begis aǵa. Mırjıq aǵa!" Aydos basın qasıdı. Inilerin kem—kem ózine jaqınlatqısı keldi. "Eger olar ótken saparǵı gápplerin ashıw menen emes, oylanıp aytqan bolsa, aqıllı. Xiywadaǵı xannıń qılıqların, meniń keypi—káraxtımdı bárhá baqlap júrgeni. İras, baqlap júrgeni, oylarıma oyları dálme—dál. Mırjıq kútá aqıllı gáp ayttı. Ushsam eki qanatım, jorǵalasam eki ayaǵım... Usınnan kelmese, bárı

biykar bolğanı. Kóp sóylegen bazı jarımeslerdiñ—ám awzınan aqıllı gáppler shıǵıp ketedi..."

Onıń usılay otırǵanınıń ústine Qádirbergen keldi.

— Qalaysań? — dedi biy sáleminden keyin.

Qońrat hákiminen jáne jarshılar keldi. Bir tiyin ónbedi. Adamlar ayǵırlasıp ketken.

— Soń sóylesermiz, — dedi Aydos. Qádirbergen biyornı kelip, biyjaǵday xabar aytqanına pushayman qılıp dárriw túrgeldi.

Aydos jáne oy teńizine shúmdi. Ol ilgeri jılları Xiywadan kiyatırǵanda Qońrat hákimi jolıp tosıp. "Maǵan járdem et, Qońrat xanlıǵın dúzemen" degende, Aydos "Attan túsip eshekke mingennen, piyadashılıǵım artıq" dep ketken edi. Sol sol eken olar gezlespedi. Biraq, Aydosqa kim qarsı bolsa, Qońrat hákimi bárin tartıp turıptı. Hátte, burınǵı xan máhremi Esengeldi de solay awıstı. Aydos bulardı sezse de, onıń Xiywa xanlıǵın jıǵıwǵa shaması kelmeytuǵınına isenip, "ne qılsa da, qoradaǵı pıshıqtıń iytkе abayı shelli—aq bolar" dep, kárine keltirmes edi. Oǵan batqanı Qońrat hákiminiń jarshı jibergenı emes, al Qútlımurat inaxtıń sol kisi menen birsiz dep gúdiklengenı... Xańǵa jaqın mártбели adamlar—ám qara toqpaydan qoya saladı eken—aw! Özime baxtalas dushpanlarımnan dos izlegen xákim menen binay ómirde birigemen be? Usını nege inaxtıń betine basıp ketpedim? Áy, Aydos, Aydos, saqal—shashıń aǵarǵansha neshe qátelespediń? — Bárhá óziń jol tabar ediń, jáne jol tap! "Qaptalına janbaslaǵanı sol, jáne kúshlirek oyǵa berilip qáddin tikledi; "Adamlar ayǵırlasıp ketken! Ha—aa, adamlar ayǵırlasın ketken, — dep jáne qaytaladı. — Toqtaaa! Barmaq búgip sanaytuǵın bul eldiń qasań baytalları kóp edi. Qáne, endi hámmede jılqı minezlilik payda bolsa... Xiywa xanına salıq tasıwǵa men qumarmedim? Jo—joq, joq! Salıq aparǵan kúni degdi iytkе usatıp juwındı quyǵanı bolmasa, bosaǵasına jolatpaydı. Oylaspaydı... Bunıń nesi tań? Jerdiń astı—ústin soraǵan Sulayman patshaǵa shekem qolında alması bar dawagerdiń sózin seylegen emes pe? Qaysı patshaǵa da, qaysı xańǵa da bereriń bolsa jaǵasań, bolmasa, sálemindi almaydı. Bul nelikten?... Azlıqtan!.. Olay emes, birlik kemlikten, birlik! Qurttay xalıq házir neshe bólik? Bir toparı orısyat patshasına ǵaybana tilekles, bir toparı qazaq xanına, bir toparı Buxara ámirine jalbarınıp salıq tasıydı. Endi Qońrat hákimi degen—ám bále shıqtı, Óimizdi óimiz talap, jıynaǵanıımızdı xár jaqqa tasıymız. Usını jáne kimler túsinedi?... Áy, Aydos, menmenlik etpe.

Hár aparganda buwınlarım qansha sıqrıaytuǵına heshkim túsınbegeni ushın aparaman. Endi ayǵırǵa aynalǵanlar sezedi, bul jaqsı, awa, búl nayatıy jaqsı! Al Begis penen Mırjıq kim? Olarǵa ayǵırlıq jaraspaydı, úyirin tabıwı tiyis, tek olar emes, hámme bir úyirge baǵınwı kerek. Qáne sol úyir? Ol úyir, ol úyir xanlıq, qaraqalpaq xanlıǵı! — Ol jáne ornınan ushıp kete jazlap otırdı. — Bul ushın áwele kúsh kerek. Onı bizge kim beip, kim arqa súyesedi? Heshkim! Orısıyattıń patshası azsınıp babalarımızǵa bergen wádesin orınlamaǵan, qazaq xanı xalıq ekenimizge shek keltirgen. Buxara ámiri qaramaydı. Xiywa xanı qorqıtadı... Aydos, seniki bunsha ne daǵdarıs?... Adamlardı jıyna, másláhát qıl. Sennen de júyrik, aqlı barlar tabılsa táájip emes!... Sonda seniń másláhátine kim keledi? Hátte óz tuwısqanların qashırıp alǵan qaralısań! Saǵan heshkim inanbaydı. Haha, bir jol bar, qaraqalpaq xanlıǵın dúziw ushın másláhát bar dep járiya qılıw kerek. Buǵan hárbir qaraqalpaqtıń arqası qozadı... Qeledi... Jo—ooq, búl múmkin emes, kóp talanıp júrek shaydı bolǵan bul elde ayǵırlardan góre, túlki menen saǵal kóp! Quyrıq bılǵap Xiywaǵa, ya Buxaraǵa, ya kazaq xanına jetkerse, aqıbeti jaman, hátte, Qońrat hákimi de bılǵawısh saladı... Shımshıqtan qorıqqan tarı ekpeydi... Ege beriw kerek. Basqashalaw jol menen—aq bas biylerdin awızların iyiskegen jón. Ol ushın aldı menen Begis, Mırjıq kelse jaqsı bolar edi. Oyları oyıma sáykes kelgenin aytsam, bálkim juwasır. Juwasımaǵanda ne qıladı, túbi tuwısqan, qıya ma? Óz barmaǵın kesetuǵın adam bar ma dúńbyada..."

Aydos tákábbirlik penen tikeydi. Qırıp kiyatırǵan Áliydi kórdi. Shirayınan—aq inileriniń kelmeytúǵının uqtı.

— Aytpay—aq qoy, Áliy, túsiniw turman. Qońrat sháhári tárepinen samal esse, aqıbeti usılay, Kúshli dawıl bolsa da, nalımas edim, bir áwere sarsanlıq. Ya qırman súzdirmeydi, ya tınısh tappaydı.

— Dál taptıńız, ullı biy, ekewi de Qońratqa ketipti. Esengeldi menen ketipti.

Aydostıń tasqın qıyalına qattı soqqı berilgeni sonshellı, Áliydi shaynap jibergisi kelip bir kese ıay ishim tigildi.

— Olay bolsa kewil qótergendey bir qızıq is oylap tap.

Aydostıń barlıq minez—qulqına, keypi—káraxtına qanıq Áliy tap usı demde neqıların bilmey, albıraǵanınan shikárga shıǵıwdı usındı.

Aydos shikárdı demalis mashqısı dep túsınbeytuǵın edi, oǵan qızıqsınbaytuǵın da edi.

— Qartayıpsañ, birádar, — dedi ol ókiiishli. — Bul Qabıl biydiń kári edi, meyli, sonda da atlardı sazla.

Aydosqa sadıq Áliy nábada awırıp qalsam, yaki bul dúnyadan kóz jumsam ornımdı basar degen maqset penen úlken ulı Jáliydi at miniwge úyretken edi. "Qartayıpsañ" degen sóz oqtay tiyip tayarlıqlı ulın biyge sınatıp kórgisi keldi.

— Úlken balamdı birge alıp júrsen qáytedi?

— Ne kári bar?

— Pákize ılaqshı. Qashqan qoyanğa qarshıǵa.

— Shikárǵa adam kóplik qılmaydı, ertip kele ǵoy.

Aydstıń bir ádeti, — sın-sımbatı kelisken jas jigitlerden birewi menen ushırasıp, oǵan kewli tolsa, qanday bolmasın bir sın soraw beretuǵın edi. Jáliydiń erde ushatuǵın búrkitley bolıp otırısın kórip kewli toldı.

— Balam, sorawım bar, — dedi awıldan shıǵıp baratırıp. — Shikárdan qayıp tap usıkáraǵa jetemen degenshe, oylanıp juwap qaytarsañ da boladı. Ómir degen ne?

Jáliy ne qıların ǵılmey qızardı. Ákesine hám basqalarǵa alma-gezek qaradı. Ákesi balası ushın qısınıp, kóz astınan bir sıǵalanıp edi, ulı shıp-shıp terge túsken eken. Onı albratpaw maqsetinde jımıyıp kúldi hám "kewlińdeginı ayta ber, qısınba" degendey bir kózin qıstı da alǵa qaray qol sermep, atın qamshıladı.

— Biybaba, keshirersiz, — dep Jáliy juwap qaytarıw ushın Aydosqa jaqınladı. Balanıń batılhıǵı, házir juwaplıǵı biyge unadı. Murtların sıypap, kúliwi menen Jáliyge teńlesti.

— Qulaǵım sende.

— Ómir, ómir degen jaqsı jasap ótiw, kisiler menen jarısıp at shabıw. Ómir — duwpiyazlıq, ómir — tenteklik.

Biy Jáliydin, juwabına qanaat etkenin de, etpegenii de bildirmey, sorawına juwap bergен jigitlerge aytatuǵın bir juwabın tákirarladı.

— Saw bol, balam.

Aydstıń talay jas jigitlerge usılay dep juwap qaytarǵanın esitip júrgen atqosshısı onnan "qalay eken?" dep sorawǵa batına almas, biy bolsa shın bahasın sırtqa shıǵarmas edi. Óz ornına balasın tayarlap júrgen adamǵa bul juwap hárqashanǵıdan da jumbaq kórinde, mánisin burınları soramaǵanına pushaymanı artıp jelkesip qasıdı, Jáliy úlken biydiń "saw bol, balam" degen juwabiıa quwansa da, ákesiniń jelke qasıǵanın kórip ishinde gúptıkey payda boldı. Aydos

atqosshısının hám balasının keypi túsip ketkenin sezip tınıshlıqtı buzdı.

— Áliy, qáne, qoyan–qırǵawıldıń kóp jerine basla. Jálíy balam, seni kútá sheber shabandoz deydi, atıń jaqsı eken, qoyan qúwıp bir qızıq ber.

Áliy de, Jálíy de, kewillendi. Awıldai eki–úsh shaqırım alıslamay–aq qamışlıqtıń arasınan parıldap ushqan qırǵawıllar, qoyanlar kóbeydi. Jálíy ırastan da, sheber ılaqshı edi, Koyan kashsa boldı, atının jalına asıla qunıyıp izine tusse, aman jibermeydi. Atı da qayımshıl eken, izinen jetken qoyanın aldınǵı ayaǵı menen qaǵıp jiberedi. Bunday jaǵdayda Jálíy attan túsip hálek bolmaydı, er ústinen eńkeyip, qoyannın qulaǵınan kóterip tıpırlatıwı menen ákelip biyge kórsetedi xám onnan "azamatsań!" degen maqtaw esitip, ákesine beredi, ol shaladı, jormalǵa ildiredi. Aydos shikardı onsha jaqtırmaytuǵın bolsa da, Jálíydiń at shabıwına, shaqqan háreketlerine qızıǵıp waqıttıń qalay ótkenin elestirmedi.

— Azamat ulıń bar, — dedi atqosshısına.

Áliy ırzashılıq penen atınan túsip, Aydosqa qol qawsırıp zánǵisine mańlayın tiygizdi. Jálíy quwanıştan mırjıyıp kúldi.

Qaytısqı qamıs arasında tóbelesip atırǵan jigitlerdiń ústinen shıǵıp qaldı. Jaqınlasqan gezde állekim, "way, biybaba kiyatır" dep edi, hámmesi toǵaydıń shımshıǵınday bolıp, júnǵıllıqtıń arasına sıńdı de ketti. Jálíy olardı tutıw ushın atına kamshı kóterip edi, ákesi "ha" dedi. Jálíy, ayaǵınan jellege túsken shımshıqtay, bir talpındı da qaldı.

— Izleme, Jálíy balam, — dedi Aydos, dawısı jaydarı. — Qashqanı sıylaǵanı. Anaǵan qara, birewi qalıptı, Barıp tikeytip jiber.

Tóbelestiń orında sulıq bolıp jatırǵanǵa shawıp barıp betine úńile sala:

— Haw, Dospan ǵoy, — dedi de atınan túsip, basın súyedi.

Dospan biraz esine kelip, awzınan, murnınan aqqan qandı júnles ǵilekleri menen sıpırıp, tentirekley tikeydi. Kózleriniń aldı isik, ústine dónip turǵan athlar arasınan Aydosı emeski tanıp, heshnárse bolıp ótpegendey, qáddin dúzetińkiredi. Aydos Dospannıń aldında Qumar tuwralı naqolay sóylegenin álleqashan umıttap edi.

— Tóbelestińiz be? — dedi ol qurı ketkisi kelmey,

Jándulla gúrre baspaqlı bolıwıma sebepshi Mırjıń degen túsiniq penen olardıń kóshine erip ketken edi. Dospanǵa giynesin umıtpadı. Áwelgi kunleri keleyin dese, jeke kúshi jetpeydi, aytqanıa jurgendey balalar tabıla qoymadı. "Aydos awılı" menen "Begis — Mırjıq awılı"

arasında qarama–qarsılıq kusheygen sayın, gónepatlaqtan dıq izlewshilik kóbeydi. Sóytip oğan tórt joldas tabıldı. Olar házir ğana kelip Dospandı qamalap úslap sabap atırǵanı edi. Dospan bul qılıqlardı biyden sır tutqısı keldi.

— Mázi túye bastı oynap atır edik, biybaba.

Isi erikken biy, bul aytayın dese hár túpte jasırınıp atırǵan balalardan qorqıp turmeken degenoy menen, jorta barlastırınqıradı:

— Ákeńniń ólgeni jaqında, aza tutıw ornına oynasań, qalay bolǵanı?

— Ákemniń, dúnyada qayǵıdan waqtıxoshlıq az, degen ğápi bar edi. Azdan kóbirek pay alajaq bolǵanım ğoy, biybaba.

Qaldawrap zorǵa turǵan Dospanda ándiyshe barlıǵın túsiniپ jáne de shuqlastırǵandı maqul kórdi.

— Jerge tóbelestińiz be, ya jaylawǵa ma?

— Qaraqalpaqta ne kóp, jer kóp, jaylaw kóp, biybaba. Ol ushın úrissaq, keń aspanǵa sıymay talasqan ğarǵaǵa megezep ketemiz ğoy.

Óz elinde búytip betlesip, búytip dásme–dás danalıq aytısatuǵın jaslarǵa gez kelmegen biydiń kewli biraz jaqsılıqqa berildi;

— Sır saqlaǵısh kórinesen?

— Ázzige, ashqa jábirin jasırıwdan basqa ne bar, biybaba?

— Ne dediń?

— Jábirin jasırıw tek maǵan emes, hámmege tán qásiyet bolsa kerek, biybaba.

Ózi dárejesinde oylaytuǵınlardı shende–shen dep túsinetuǵın biy xátte padashınıń juwabı óziniń ele ashıq ayılmaǵan qıyalına dálme–dál kelgenine hayran qalıp, basın shayqadı, mıyıǵın tarttı.

— Ákeńniń jáne qanday násiyatları esińde?

Úlken biy adam qusatıp sóyleskenge me, Dospan biraz esin jıyıp ózine keldi.

— Marhum ákem "atadan perzent kem tuwıladı" degen ráwayattı "biykar" dedi. "Ata qátesin qaytalamaǵan perzeit artıq" dedi. Eń baslısı, eli–xalqım dep at shapqan jigitlerdiń báygi sızıǵı birew boladı, tabısadı dedi. ,

Dospannıń sońǵı juwabı Aydosqa kútá unadı. Aldında bet–awzı qan padashı emes, bir dana turǵanday, kewli jibisip, kóp kúnlerden bergi qayǵısı úmitilǵanday sezildi.

— Ho, ho, jiyen, zor kórinesen. Íras zorlıǵındı bileyin, mına sorawıma júwap ber. Ómir degen ne?

— Bul dúnyada jasaw bǎrhá jumbaq sheshiw, biybaba, — dedi Dospan ózin kútá márdana tutıp. — Al, ómir degenniń ózi kóz jas penen kúlkiniń túyini.

— Saw bol, jiyen, ákeń biyshara beyishte bolsın, — dep Aydos atın burdı. Bılayraq shıqqannan keyin azgana oylanıp turdı da:

— Áliy keshte jańaǵı jiyendi aldıma ákel, — dedi,

* * *

Áliy keshte padanıń keliwin kútip turıp, Dospandı náwbetli qonaq jerine jibermei Aydestikine ertip kiyatır edi, jarshınıń xawazı esitildi.

— Adamlar! Móminler! Jańalıq! Jańalıq! Begis Qońırat hákimine ásker bası, Mirjıq bas palwan boldı. Kimde—kim Końırat hákimin quwatlasa, Xiywa xanına salıq tólemeydi!

— Búl jaqsılıq pa, Áliy ata?

— Netken—á?! Úlken biydiń omırtqasına balta urıp atır. Jarshını tutıp sabaw kerek eken.

— Biydiń ózinen buyırqsız heshteńe qılıwǵa bolmaydı.

Aydestiń shırayı órteń shalǵanday tútigip otır edi. Áliy menen Dospandı kórip biraz bosastı.

— Tuǵırnan adasqan qarshıǵalardıń qáyerge qonǵanın esitkensizdi?... — dep olardan juwap kútpesten Dospanǵa názer awdardı. — Káne, biradar, jasırma, bas ármanıń ne?

Úlken biydiń burınǵısınsha "padashı" ya "jiyen" demey ayırım teńleslerine úsatıp "biradar" degeni Dospannıń kewlin ósirdi. Hátte, biydiń qayǵısı jóninde de umıttı..

— Biybaba, ákemniń basına saqana salıwdan basqa ármanım joq.

Aydos onnan bunday juwap kútpegen edi, tańlanıp oy basıp, biraz otırdı.

— Maqúl, kútá maqul, — dedi gubirlenip. — Áliy, azanda Dospannıń ornına padashı qolayla. Ózi seniń úyinde bolsın. Úlken otawdı buzıp "másláhát tóbege" aparıp tigińler. Shaqırılatuǵın biylerge xabarshılardı ózim jiberemen.

— Ájep!...

8.

"Másláhát tóbe" "Aydos awılınıń" shetindegi bir órkesh qum. Ruwlar menen kóshe biyleri arasında túsinispeytuǵın isler shıǵıp qalsa, biyler minen jas ullılar sonda jıynaladı. Bazda uzın shubay tarıssa, bazda eki ruw yamasa basqa xalıqlar menen qudamdalılıq

jóniniń sırların sheshisedi, bazda ózli-ózi tek keńesedi... Búytip bólekleniwdegi makset, úlkenlerdiń anaw-mınaw jaman islerin bala-shaǵalarǵa bilindirmew.

Mine, sol "másláhát tóbeniń" basına Aydostıń onbir qanatlı otawı da ákelip tigildi. Aydosta endigi maqset pútkilley basqasha. Tek bir ruw emes, pútkil qaraqalpaqtıń iri ruw bashqları, biyleri másláhátlesiwı tiyis. Ózinen basqanıń xalıq ǵamın oylaytuǵınına isenishi kem tákabbir biy bul juwmaqqa Dospan menen tilleskennen keyin keldi. "Báلكim, biylerdiń biri aqıllı oy tabar, birlikke keler, inilerim qaytar" dep oyladı hám usı oyın sútin qılıp súyendi. Al usınnan ruw bashqların, biylerdi tikkeley óz úyine shaqırtsa, birazlarınıń kelmeytuǵını kewline ayan edi. Sol ushın da otawın qozǵatıp "másláhát tóbege" kóshirdi.

Jánjaqqa shaqırtıwshılar ketti.

"Másláhát tóbede" qonaq kútiw ánjamı qolǵa alındı.

Usı payıtta kútilmegen jańalıq júz berdi. Eltuzer xan ólip, ornına inisi Muxammed Raxim xan bolǵanı haqqında Xiywadan jarshılar keldi.

Áwelgi xan haqqındaǵı qıylı-qıylı boljawlar torańıldıń kúlindey uship, jasıl kibi jalt etken xabardan jáne payǵambarlıq boljawlar lawladı.

Bul jańalıq Aydosqa shep túspedi. "Másláhát tóbege" keliwi gúmiljiler-ám, endi álleqanday jańalıqlar esitemiz degen oy menen keledi...

İrasında da solay boldı. Belgilengen aydıń sátli bir kúni miymanlardıń aldǵı kórine basladı.

Tayarlıq saz. Otaw átirapına qaǵılǵan qazıqlardıń qaptalına yarım qaptan arpa da qoyıldı. Qassaplar mal soyıp, aspazlar qazan asıwǵa házirlik kórip atrı. Aldın oylanılmaǵan isler shıǵıp qalsa, albıramaw úshin bir topar jigıt bir gúdi bedeniń tasasına otırǵızıldı.

Sırttaǵı jumıslardıń sáranjamı Áliy Aydostıń tapsırması boyınsha xızmetke qoyılǵanlardıń birinen ekinshisine ótip, "tártip, jigıter, tártip" dep, hárkimniń wazıypasın jáne bir qaytara eskertip shıqtı. Ash qozıday, Áliyden qalmaq erip júrgen, Dospan bir gezeńinde:

— Áliy ata, — dep qoydı. — Kelgen biylerdin. biynoqıyasın aytıp tanıstırıwdı umıtpaysız ǵoy-á?

— Ǵam jeme, balam. Qatıqulaq bolsań, bárin bes sawsaǵınday qılaman.

Sáskege tamap mnymanlardıń aldǵı kórinde...

— Áne, aldı menen eń alıstağılar kelip qaldı, — dedi Áliy arqadan kiyatırğan bir shoq atlını nusqap. — Dıqqatlı bol, Dospan. Aldındağı qos atlınıń aqbozdağısı oymawıt Maman biy.

— Biybaba menen tatiw ma?

— Sen meni bólmey tıńla. Barlıgın aytaman. Írasında bul biydiń awılı bazda—oris awılı dep te ataladı. Bólek júrgen bir oris awıl menen katnas qıladı. Mamannıń tánha ózi oris patshasınıń tárepdarı. Xiywajaq "qıyt" etse, awılın arman qaray kóshiriwge tayın. Sol ushın da bir jağın qazaqlarğa berip otır. Áwele, sen onıń atı ne ushın Maman bolğanın bilip al. Esitkeniń bar ma, erterekte ullı Maman biy, degen ótken. Ol xalıqtıń orıslarğa qosılamız degen ahidnamasın Peterbordağı ullı patshasına áketken jılı tuwılğan balalarına jurt Maman dep at qoya bergen. Bul da sonda tuwılğanlardan. Atına orasan sadıq adam. Házir payğambar jasınıń oyaq–buyağında bar shıǵar. Basındağı qalpağına ser saldıń ba? Qısı–jazı solay, qarasın tańlap kiyedi. "Bul ne?" deseń, "xalqımız ele maqsetine jetken emes, azası ada bolmağan, sol ushın qara qalpaq kiyemen, ullı Maman biy de qara qalpağın ózgertpegen" dermish. Aq boz atqa miniwiniń sebebi de ullı Maman biyden kórip qalğanı. Onıń menen zángei teńlestirip kiyatırğan torı atlı—mańıt Orınbay biy. Eldiń Sırdárıya jaǵalarından posatuǵının aldan sezip kóshken Ubaydulla biy degenniń jalǵız zúriyatı. Biziń ullı Aydosqa pısqırıp qaramaydı. Buxara ámiriniń tárepdarı. Tárbıyanı Buxara mollalarından alǵan.

— Mına kelisinen Maman ekewin araz dep bolmaydı.

— Bul túwe, olar merekeles–ám, tabaqlas–ám boladı. Sonnan kelgen hárqaysısınıń qoynında bir–birine atar tası tayın.

— Ekewiniń minezi usas pa?

— Qisi minezi usas penen tatiw boladı ǵoy. Orınbay báhargi bulttay adam. Tez ózgeredi. Hátte, atın, kiyimlerin jiyyi–jiyyi awmastırıp turadı. Izdegi at qosshısınıń jetegindegi sháwker attı qaytısin minip qaytadı. Qısta xiywalılar usap qurash kiyedi, gúzli–báhár buxaralıqlarğa usap sálle oraydı. Maman biyge usap qara qalpaq kiyetuǵın kúnleri de boladı.

— Kózleri shúnireklew me, qalay?

— Isik qabaq, sol ushın kózleri tereńde kórinedi, biraq, shurt, gáde jaqsı kórgenin de, jek kórgenin de sezbeyseń, kóp asa kúle bermeytuǵın adam. Onıń izindegi toparda Maman biyge usap aqboz at mingei kósenamay kisini kórdiń be? Atta otırısınan–aq Maman biyge elikleytuǵının abaylağan shıǵarsan. Qıtaydıń Eshjan biy degeni

sol. Awızın sıdırıp, tilin sál tósep sóyleydi, onıń menen qatar kiyatırǵan jiyren qasqalı Esengeldi sarı degen. Urıwı oymawıt pa, keneges pe, bilmeymen. Mamannıń tárepdarı. Endi sen onıń atı ne ushın Esengeldi ekenin bilip qoy. Mırjıqtıń qáyin atası Esengeldi jas gezinde eldiń bir satqın xanın óltirgen kúni tuwılǵan eken. Áke-sheshesi ulımız Esengeldiden batır bolsın dep, sonıń atın alǵan. Soǵan qaramastan házir ol Esengeldige qarsı. Esengeldi Xiywaǵa jaranıp, xannıń máhremi bolıp júrgen jıllarında ol "men atımdı ózgerter edim, átteń, ata-anam qulaǵıma azan ayttırıp qoyǵan" dep nahret shekken, deydi, Ózi Qonırattı da, Buxaramı da, Xiywamı da mensinbeydi. Izgiler Mańlay, Boran, Toqta polat degenler. Olardan sál bólek kiyatırǵan alabel atlı Atabek. Pútkil Jańadárıya, Quwan-dárıyada arqası jerge tiymegen palwan. Onıń izinde óz-ara sóylesip, biyǵam kiyatırǵan qos atlınıń birewi Orınbay biydiń balası molla Dáwletnazar, ekinshisi Eshjan biydiń balası Balmuxamed. Ákeleri olardı mereke, jıyn kórsin, áńgime esitsin, is úyrensin dep ózlerinen qaldırmaydı. Onnan sońǵıları tanıp turǵan shıǵarsań, bizlerdiń hámkásipleslerimiz...

— Túsiniكلي.

Miymanlardı kútip, bilek sıbanıp házir turǵan jigitler juwırısıp olardıń atların jılawlap, attan túsire basladı. Jaǵdaylardı sırttan baqlap turǵan Áliy menen Dospannıń xızmetkerlerge kewli pitip, bir-birine jımınlastı.

— Áliy ata, qublaǵa qarańız.

— Baslap kiyatırǵan qara bedewli Qabıl biy. Qeneges. Ádeti — kóp sóylemeydi, sırı tuyıq, shikardı jaqsı kóredi. Qálpe. Kisige payın jibermeytuǵın jeztırnaq. Kenegeslerdi "xan awılı" dep sóyleydi. Basqalardan ayırması atqosshısına ózinikiniń túrinde at mingizbeydi. Kózleri qısıqlaw. Biziń Aydos biy menen birge Xiywada oqıǵan. Biraq, ishi tarlaw. Bir jaman jeri, Aydos biy onıń qusın óltirip qoydı.

— Ne ushın?

— Xiywadın kiyatırsaq ol biziń awıldın aynalasında qus salıp júr eken. Aydos xannan kútá qáhárli qaytıp edi. Qáhárin Qabılǵa awdarıp "óz awılınnıń dógereginen jılan shıqtı ma" dedi de, qúsın qolınan julıp alıp, jerge urdı. Sonnan beri Qabıl qusın emes, ákesin óltirgendey giyne saqlap júr. Girttey qolayǵa kelse, Aydosı ayamaydı. Soǵan shekem júzi jıltray beriwi múmkin. Ózi kútá shuǵıl, ázázúllikten qurı alaqaqan emes.

— Onısın Biybaba seze me?

— Biyxabar.

— Aytpadıńız ba?

— Ullı biy adam jamanlasań jek kóredi.

— Ha túsindim. Ol qaysı xannıń tárepin tutadı?

— Qabıl biy pisik tarı izlegen tawıq. Onıń menen birge qosılıp kiyatırǵanlar arjaqlı Asan, Maxat biy degenler. Jol usti bolǵan soń qosılıssa kerek.

— Esengeldi ata nege kelmey atır?

— Końıratqa ketken. Kelmes, bálkim. Meniń qáwiplenip turǵanım, Begis penep Mırjıq. Pay, ójet jigitlerdá!

Dúwxat shapanın iynine jelbigey salǵan Aydos qattı–qattı júrisi menen bulardıń qasına keldi.

— Áliy, biziń ójet ógizler keshikti goy?

— Keler, ullı biy. Qáyın atası menen Qońıratqa ketipti.

Aydos dım úndemestep ǵırıra keynine burıldı. Otawdıń esigi aldında irkilii Áliy menen Dospańǵa: "berman jaqınlań" degen isharat bildirdi de, pshke súńgip ketti.

— Áne, endi másláhátti baslayın degeni, — dedi Áliy. — Aqırı Begis penen Mırjıq ushın basqalardı irkip otırıw qıyın ǵoy, Jú. —

Olar tirteklesiwi menen otawǵa jaqınlap, shiyge súyewli qaplarǵa arqaların berip otırdı.

Ishte biylerdiń hal sınaspası baslandı.

— Birádarlar, eger keshirseńiz, bir tilegim bar, — dedi Aydos.

— Aytıńız, mezban, aytıńız.

— Bazda bir–birimizdi tınlamay ketetuǵın jaǵdaylarımız barlıǵın jasırǵım kelmeydi. Sol ushın búgingi másláháttiń jas úlkeni belgilense, soǵań júginissek...

— Jaman úydiń qonaǵı biyleydi bolmasıń, — dedi Maman. — Ózińiz jas úlkeilik qılıp, búytip jıynaǵandaǵı maqsetińizdi ayta berińiz.

— Bul qońırat ruwınıń shaqırǵı emes pe? — dedi Qabıl biy, Áliy "tıńla ázázúllek etedi" degendey, Dospandı túrtti. Dospan qılt etpey otır. — Óz jas ulkemińiz Esengeldini shaqırmapsızdá...

— Ol kisi Qońırat sháhárine ketken eken, qartayǵan adam, shikáslanıp kalsa kerek.

Hámme lám–miyim.

— Aydos atqosshısın ózgertejaq degen gáp shıǵıp edi. Shaması, barlap ushqan baba búrkitten, parlap ushqan bala búrkitti artıq kórseńiz kerek.

Bul Ornbay bïydiń dawısı edi.

Shiy sırtında Áliy menen Dospan bir–birinen qısınp esitpegensidi. Aydos qodireń gápłerge tezirek tıyım salıw ushın gáp basladı.

— Biradarlar, — dep ol esik bette otırsa da, sál boyın jazıp, gápi menen de, gewdesi menen de ústemlik qılıwǵa talaplandı. — Málel kelmese, sizlerdi jıynaǵandaǵı maqsetimdi aytsam?

— Aytıńız.

— Tıńlawǵa kelgenbiz...

— Eltuzer inax ózin xan dep járiya qılǵanda, "tuxımında xanlıq joq, qara áwladı xan bola almaydı" degen gáp hámmeniń awzında bar edi, — dedi Aydos kútá salmaqlı sóylep — Qara ózbek áwladı bolsa da, búgingi xanlıq onıń inisi Muxamed Raximge awıstı. Talaplangan bende qara bolsa da, xan tajısın kiye berer eken.

— Biziń awılımız Túrkistanda xan awılı dep atalǵan.

— Awa, Qabıl, — dedi Ornbay onı ilip. — Ğayıp xan degen múrdeshe kenegeslerdiń arasınan pana tapqan.

Otaw iyesiniń nelikten de, shın kewlin aqtara almay otırǵanın tusingen Maman gáp saǵasın ashıp jiberiwge urındı.

— Aydos biy, Xiywada xan qaraqalpaqlarsız ózgerse de, qaraqalpaqlarsız bekkemlene almaydı. Buǵan ne deysiz?

Otırǵanlardan hámmesi Aydostıń awzın baqtı, Aydos judá jaylıq penen bas kóterdi.

— Ótken ómir jolıma názer salsam, birádarlar, "Jaslıq — tepteklik" degen gáptiń ırashlıǵına isenishim artadı. Saǵası baylangan salmanıń balıǵında kózsiz órlegen kisi dalada qaladı degen qulasaǵa keldim.

— Sonda órlemeńiz, — dedi bir dawıs.

— Bir men emes, birádarlar. Hámmemiz órlep júrmiz. Ya el, ya ózimiz qırǵa shıqqan balıq bolamız ba dep qorqaman.

Birazları usı pikirde júirse kerek, olardıń ásten–ásten dem alǵanınai basqa heshteńe esitilmey qaldı. Úy iyesiniń dawısı húkimlik súrdi:

— Eger, birádarlar, tar salmalar qosılıp bir dárıya bolsa, kishigirim shabaqtıń órlegen, shorshıp túsip suw ılaytqanı, tolqın turǵızǵanı bilinbes edi.

— Siz qanday salmalardı aytıp otırsız?

— Nesine túsınbeydi eken? — dep sıbırlandı Áliy. — Dospan, sen túsınbediń be?

— Shamalayman, — dedi Dospan.

Olar birden tınıshlandı.

— Esińizdeme, meniń salma degenim, hár biydiń tutqan jolı. Máselen, Orınbay biy basqarǵan salmamıń saǵası — Buxarada, Maman biy menen sizler biylegen kóp salmanıń saǵası qazaqtıń xanında, men biylegen salmanıń saǵası — Xiywa xanında Jaqınnan beri biziń salmadan qulaq ashıp, óz aldına jap qazdıq dewshiler—ám tabılıp kiyatır...

Orınbay dásme—dáske keldi.

— Ómirbek laqqı bazarı qorjın joıtıp kelip, hayalına nederin bilmey "búgin qalada qorjın joıtqai kóp boldı" degen eken. Sonday, siziń salmańızdıń búyirinen basqa qulaq ashılǵanı úshin bizler ayıplı emes shıǵarmız, Aydos. Házirshe bizlerdiki aman. Saǵasında—ám bále joq.

— Sol ushın da másláhátke jıynalıp otırmız, Orınbay, —dedi Aydos nıqlańqırıp. — Bir búyiri tesilmegen salma tapsaq, saǵası keń bolsa, sopı dárıya qılayıq. Eger Buxaradan alınǵan salmanıń saǵası bekkem bolsa, hámme Buxaradan, eger qazaq xanının alınǵan salmanıń saǵası muqiyat bolsa sonda barıp hámme bir saǵa sorasaq, degen niyetti aytpaqshı edim. Lekin, Orıs patshasına járdem kelmey qazaq xanının qısqısına ushırıp posqandaǵı panalaǵan jerimiz usı Xorezm shuqırı edi. Qalqıday qalqa bergenshe, taban tastay úsi Xorezm shuqırına shóksek, Xiywa xanına barıp bizge qaratılǵai salmanıń tar-nawının iyesi ózimiz bolayıq dep, arız qılmaq, shep bolmas edi.

— Aydos biy, tarnawdıń iyesi ózlerimiz bolayıq degeniń kútá maqul, — dedi Maman. — Biraq tilińiz Xiywa xanının basqa jaqqa aynalmaǵanı ókinishli. Házirshe sırttan jawgershilik kem bolǵanına qarap, bul jer qolay qoltıq, keń shalǵay eken dep júrseniń kerek. Bákim, sizge solay shıǵar. Haslında olay emes. Lámgershilikli, sasıq, batpaqlı, shıbın—shirkeyli bul mákanǵa kim qızıǵadı? Jawǵa da jaqsı jer kerek. Eger jaqsı bolǵanda mańlayǵa sıyar ma edi? Ilajsızdan mańlayǵa jazılǵanı usı dep qayıl bolasań. Al endi, biz atalar sózin qalay buzamız? Olar bolsa orıs patshasına arza etip, bir ullı perzenti arqalı xat jollaǵan, sol boyınsha shappat urısúan. Sonıń izin izertlessek, ataǵa ılayıq perzent bolar edik. Bizden sońǵılar orıs patshasına jazılǵan sol xattı tawıp alsa, bizlerdiń ruwxımızǵa máńgilik nálet oqımaydı deysiz be?

— Ózlerińiz sheshińiz, biradarlar. Menińshe, qazaq xanına, Buxara ámirine, ya Xiywa xanına bólip—bólip tólep júrgenimizdi birewine tólese, kóp kóriner edi, abıraylı bolar edik, hátte, jartısıp awıstırıp mınaw qaraqalpaqlardiki degendey qala salar edik,

özlerimizin meshit, mediresemiz, sawda qılatuğın kárwanlarımız bolar edi...

— Há, Aydos, xanlıqtan dámeñiz bar eken?

— Xanlıq bizge miyasar emes pe? — dedi Aydos zilli hám birden júwasıdı. — Abaylaysız ba, nábada elimizge sırttai birew kirse, yaki Awğan elinen, yaki Qıtayğa ketken, yaki álle qaydan qashqan bir qaraqalpaq watanım dep qayıtıp kelse, qayerge panalaydı?

— Inilerinizdi kóre almadıq pa? — dedi jáne birew ilip.

— Shaqırtqanman, birádar. Lekin, olardıń ádeti — aғası otırған jerde kóp kórinbeydi.

Aydos usılay derin dese de, ótirik aytıp salғанı ushın qulağına shekem qızardı. Sebebi, olardıń arazlasıp ayrılısqanı hámmege jayılғанına kózi jetetuğın edi.

— Aydos, Maman, — dep Orınbay tamağın qırınıp kozғaldı, — Ekewiñiz—ám jiñishke jılanday jılısıp, tar inge tıgılmaqshısız. Bunıñız insanlıq—ám emes, birlikke shaqırıq—ám emes, biz Buxaradan xesh jaqqa ózgermeymiz!...

— Áliy ata, biylerdiń bári dana bola ma desem, súyekke talasqan iytlerden keyin bolmaydı eken góy. Yamasa elimiz qunarsız ba?

— Bilmedim, Dospan. Kunarlı jerge qamshınıń sabın shanışsańda kógeredi degen. Bizıń jerimiz qunarsız ba, elimiz qunarsızba, bilmedim. Biylerimiz usınday. Aqıbetinde zaqshalarday shoqısıp tarqaspasa deyber. Xaw, anaw kiyatırған jalғız athıǵa qara. Keshigip jurgen qaysı biy eken? Ele bunısı meni kútpediñiz dep hák ashadı.

Dospan kún astına alaqañı saya qılıp turıp:

— Xiywadan keletuğın salıqshılardı megezeydi, — dedi. — Qaray qoyıń, Áliy ata, atta otırısı, qurashı xiywalı...

Áliy ayıra almay kóp sıǵalanıp, judá jaqınlağan soń, astıńǵı ernin tislep sıbırladı:

— Uay, jaman boldı, Dospan! Aytqanıńday xiywalı eken. Másláhatti xanǵa jetkerip barsa, izi qárep boladı.

— Biy babanı sırtqa shaqırıw kerek.

— Pay, zańǵar, iygilikli istiń beline tepti—dá! — dep Áliy kúyip—pisip, ishtegilerge belgi ushın jóteldi. — Hoho... —ho—ho...

Atqosshısınıń sırtına ázelden qanıq Aydos tez dalaǵa shıqtı. Atlı jaqınlap qalған edi. Ishtegilerdi qulaqlandıırıw maqsetinde:

— Assalawma áleykum, káramatlı, Xiywanıń begi, — dedi Aydos dawısın sozıp.

Dospan juwırıp barıp xiywalını attan túsirdi.

Aydos onıń aldında qansha qıypaq–sıypaq etse de, sırttan qaytarıwǵa ilaj tabılmadı, ishkerilewge mirát qıldı.

Xiywalı sulıngirden kelgen qara murtlash eken. Ishke kirer aldında ján–jaǵına qarap alıp, qamshısı menen qonışın sırtıldattı.

— Há, Aydos biy, túsinikli. Awıldıń sasıq iyisinen qashıp dem alıp atır ekensiz. Pa qıpsha belli jananlar menen bázim quratuǵın tóbeshik eken.

Aydostıń jıǵırdanı qaynadı, átteń, ol xiywalılıǵı sebepli "ǵargá bolsa da qarshıǵa, shımshıq brlsa da búlbil" bolıp kelip tur.

— Mehman ishke kirińiz!

"Heh assalawma áleykuum! — dedi xiywalı ishte, tolıp otırǵan biylerdi kórip. — Qaraqalpaqlar házlikti bilmeydi der edi, biler ekensiz dá! Hámmeńizge káramatlı Xiywadan, ullı Muxammed Raxim xannan sálem bolsınlar! Qaraqalpaqlar qatınların janbasına alıp ıay ishedı der edi, arañızda bir de qızıl jawlıq joq ǵoy! Yamasa sizler–ám ózbeksizler me?

— Tórleńiz, mehman, tórleńiz!

— Biymálel, biymálel, — dedi xiywalı, esikte qaqaıwın dawam etip. — Ha, albırıp qaldıńızlar, bas qosqanıńızdın jasırın sırı bargá usaydı. Ne bolsa da ullı xanǵa aytıp bildiremiz.

— Otırıńız, mehman, otırıńız.

— Joq, biymálel. Men ullı Muxammed Raxim xannın jıyeni, tánhá shabarmanıman. Ullı xan ullı is oyladı. Bıyıl medireseni pitkeretuǵın mollarbásheler húrmetine ullı xanlıqtın esabınan ullı zıyapat bermekshi, soǵan Aydos biyge xabarshı bolıp kelgenmen.

— Otırıńız, mehman, otırıńız, — dep Aydos jáne jalbarındı. — Ullı xannın zıyapatına, álbette, baramız.

— Aydos biy, biz endi qaytamız, — dedi xan shabarmanı hátte, dize búkpesten. — Bizin islerimiz kóp. Qonıp ketsek–ám bolar edi, átteń búlkára suwıqlıq qıladı.

— Olay bolsa bizikinde qona qoysın, — dep Qabıl ushıp túrdı. Aydos oǵan olıya bir qaradı, biraq úndemedi.

— Biz onda ketemiz, — dedi xan shabarmanı shıǵıwǵa meyillenip, — Aydos biy, ózińiz benen neshe kisi aparsañız–ám apara berińiz. Bul adamlardıń bárin aparıńız.

Shabarman menen Aydos qosıla shıqtı hám Áliydi shetirek shaqırıp alıp tapsırdı:

— Qabıl menen birge miymandı uzatıp qayt. Óziń túsineseń, Áliy, Qabılǵıń awılı alıshıq qılar. Bizge qádirli miymanın jibergen eken desip, tuwrı Begistikine, ya Mırjıqtikine apar. Ókpelep ketpesin, kewlin tabıńlar.

Aydostıń Áliydi qosqandaǵı hám eki inisiniń úyin siltegendegi maqseti, birinshi jaǵınan, Qabılǵa isenbeslikten, ekinshi jaǵınan, ókpeli inilerine ózintıń húrmetli qonaǵın jiberip isenim bildiriw menen kewlin alıw edi. Áliy bárine túsingenliktep soraw bermedi...

Shaqrılmaǵan qonaqtı jóneltip, biyler tiykargı másláhátke jańa kiriskende, Begis penei Mırjıq kirdi. Aydos ishinen "Qonaqtı Qabıl úyine áketken boldı ǵoy, shaması", — dep dusmalladı da, olardan heshteńe sormadı. Begis penen Mırjıq xámmege bir sálem berip, esiklew tamañǵa jaylastı. Aydos olardı elestirmegensip, áńgimesin jalǵastırdı.

— ... Solay birádarlar... Hár xanǵa bólsheklengenlerdi bir jerge úysek, kóp kórinedi. Jartısına meshit, medirese, qala salar edik. Oylanıp kórińler. eger sırttan atası basqa birew kelip, "áy, qaraqalpaq, ata mákanıń, baslı sháháriń qaysı?" dese juwabıńız bar ma? Joq. Ózlerińız aytıńlar, qaysı awıldı kórsetemiz? Maman, sen ne der ediń? Orınbay, bálkim, sen juwap tabarsań? Asan, sen de sóyle! Yamasa Qońırat sháhárińniń hákimine eremiz be?

Begis Mırjıqqa burılıp "bayaǵı biziń gáppler ortaǵa túsipti" degendey, sál eziw tartıp, búl pikirdiń haslı kimnen shıqqanı ayan etilmegenine basın shayqadı.

Basqalar olardıń keypin bayqamay, Aydosıń sorawları ústinde bas qatırıp, sam—saz boldı. Bet ólpetlerinen házir—aq birigip ketiwge kelip turǵanday...

9.

"Másláhát tóbeden" túskennen keyip xan shabarmanı:

— Aydos biy orasan aqıllı adamdá, — dep qoydı.

— Lúris sezgensiz, mehman, — dedi Qabıl úndemey qalıwdıń esabın tappay. — Házirgi qaraqalpaqlardıń gindigi usa Aydos awılı bolıp tur.

Áliy Qabılǵıń xan shabarmanın ertip ketiwge tilek bildirgenin tegin emes dep qáwiplengen edi, mınaw gápine ırza boldıp "Aydosqa giynesin qoyıptı"...

Xiyúalı miymandı zeriktirmew ushın ba, Qabıl "Aydos awılıńıń" jaqsı jerge qonıslasqanınan baslap, jolaushınıń adaspawı ushın kalıń

búkler arasına túyilgen tuyinlerge shekem gáp qıla basladı. Onıń sózlerin áytewir maqullap "ha, júdá saz, júdá saz" dese de, xan shabarmanınıń qıyalı basqa jaqta edi. Ele sırı námálim adamlarǵa kewlin qalay bildirerin bilmey, pıshıqtıń kuyırǵınday úzin qara murtların sıypaw menen, hákkedey tórt tárepine tez-tez qaranadı.

Qabıl bir ashada óziniń awılına aparatuǵın jolǵa kayrılıp edi, xiywalı dárriw sezdi.

— Shamamsha, Mırjıq awılına bılay júrilse kerek.

— Biladi ekensiz, mexman.

— Ha, búgin sol awıldın ustinen ótkenmen. Qudıqtan suw tartıp turǵan bir kelinshekti úshırttım, onday qáddi-qáwmetli nashardı birinshi kórgenim.

Ol Mırjıqtıń kelinshegi shıǵar, — dedi Qabıl. — Men diyardasqanıń joq, lekin, jigitlerdiń tańlayı túsedı.

— Onday sulıwdıń bar ekenin bile tura kórmew, baqıllıq bolsa kerek, Qabıl biy. Men ótealmay, at suwǵarıwdı bánelep qasına barıp edim, hesh gáp-sózsiz suw tolı shekerin atımnın. awzına tuttı. Ózine ıqlasım ketkeni sonshelli, Aydosqa xabar etpey qonıp qala jazladım, átteń ullı xannıń tapsırmasın bir kún keshiktiriwdıń gunalıǵı taǵı bar. Sonda da qaytısnı qayırılıwdı shókelep atı-jónin soradım. "Ullı biydiń palwan inisiniń kelinshegimen" dedi. Xan jaqını ekenimdi sezip, "El ústine kelgen mexman ekensiz, attan túsip qay-suw ishińiz" dedi. "Erińiz úyde me?" dep edim, "házir joq, keshke qaray keler" dedi. Oy, qanday álpayım sóylesti deńiz! Dawısı... qaraǵanda kózleri... Qarańǵıda, jekke juldız, kóp juldız arasında ay dese bolar juzin. Waq, waq... Eri joqta mirát etken hayaldıń sózin sındırıwǵa júregim júdá ǵana ázzi adamman!

— Qumar kelin ilahiyda miymandos jan, — dep Áliy gápke aralastı. — Qaraqalpaqta "erdiń atın hayalı shıǵaradı" degen gáp bar. Áne, usı kelin sonday, naǵız Biybipatpanıń qızı dese boladı.

— Óziniń ózbeklerge jaqınlıǵı bar emes pe? —

— Durıs sezgensiz. Esengeldiniń ózbek hayalınan tuwılǵan. Tóremurat suwplıarǵa jiyen.

— Quday bizdi de bilimsiz etip jaratpaǵan, — dep xiywalı maqtanışlı kókirek kerdi. — Qabıl biy, ańǵarıp kiyatırǵan shıǵarsız, men júdá ashıq kewil adamman. Muhammed Raxım xan bizikine ash qılıwǵa kelip talay sapar "ashıq kónilsiz" degen. Ha, solay. Taxtqa otırmastan burın birge jigitlik qılıp, talay peshaxanalarǵa kirgenbiz. Qabıl biy, siz-ám yaxshı adam ekensiz. Xanǵa aytıp barsam, sózsiz

kóterilesiz... Uax, wax, Mırjıqtıń kelinshegi ne degen sulıw? Sarayda joq, onday sulıw. Qabaq arqalaǵanda názik belı mayısıp, gulmıyıqlı gewishin sıltildatıp ketkeni, ele kóz aldımında tur. Búgin onıń qolınan tamaq ishemiz, lekin, eri keshte kelmes, meniń aqshamlasıwıma imkaniyat tuwdırsańız, ekewińizdiń—ám qolıńız bálent.

Qabil ne qıların bilmey Áliyge qaradı.

— Qádirli mehmanımız, bizde onday dástúr joq, — dedi Áliy.

— Dástúr degendi birew baslaydı, qalǵanlar dawam etedi. Óytpengenshe tóbeden dástúr túspeydi.

Qabil atınıń jılawıń tarttı. Xan shabarmanı onıń Áliy menen sóylesip almaqshı bolǵanı túsiniپ, hesh nárse ańǵarmaǵansıp júre berdi.

— Áliy, — dedi Qabil sıbırlanıп. — Uqtıń ba? Bul shabarmannıń zeynine tiyiw — jılanıń ordasına ayaǵındı suǵıp alıw menen barabar. Sen Aydos penen kóp sırlas bolǵan adamsań. Ol inisiniń úyinde joq ekenin bile tura siltewine qaraǵanda, bul shabarmannıń keypi—káraxtı, sırın burınnan bilse kerek. Kelgen pátte—aq sırtqa shıqqan Aydosqa "pah, qıpsha belli jánanlar menen bázim quratuǵın jer eken" degenin esitpediń be? Aydos Xiywadan qanday atlı kelse de, kewlin tawıp jińishkeden alatuǵın sum adam! Úyinde joq Mırjıqtıke siltep, "ókpelep ketpesin, kewlin tabıńlar" degeninde liykin bar. Usınnan kelin aytqandı qılmaı ókpeletip alsaq, ne boladı?

— Bul gáp emes, Qabil biy.

Áliy, bul kisi meniki emes, Aydosıń qonaǵı. Endi atqosshılıqtan qaldıradı dep Aydosıń qonaǵın ókpeletiwge qudaydan qorıq.

— Neke buzıwǵa qudaydan qorqıw kerek. Eger Mırjıq úyinde bolmasa miymandı siziń awılǵa aparamız.

— Áy, májgún, — dep Qabil taqımın qattıraқ qısıп, xan shabarmanıń izinen jetti.

— Qabil biy, sizde qálpelik bar deydi? — dedi xan shabarmanı..

— Biler ekensiz? — dedi Qabil quwanışlı.

— Ha, bilemiz. Aydos biy qusıńızdı óltirgenin—ám bilemiz. Pútkil xan sarayı biledi. Quda qálese, sizdi ullı Muxammed Raxim xan qus begi qılıp aladı. Qalay, anaw menen kelistińler me? Qelinshek búgin keshte biziki bola ma?

— Nesiybeńiz biler, mehman.

— Ullı xannıń jiyenleri biynesip bolar ma eken?... Olar Mırjıqtıń otawı aldında toqtadı.

Qızıl ala jawlǵın qıya jamılǵan Qumar úyinen tawlana shıǵıp, eriniń joqlıǵın bildirmey, xiywalı miymanınıń atın jılawladı. Usı demde ol, xan shabarmanı táriplegen dárejeden birneshe ese artıq sulıw kerindi. Qabıl tanlanıp, túpirigin jutındı. Onıń keypin ańlap qalǵan shabarman bir kózin qısıp, kulip qoydı.

— Kelin, Mırjıq kelmedi me? — dedi Áliy.

— Ortanshı qaynaǵa menen ullı biy qaynaǵanıń awılına ketti. Attan tuse berinler, kelip qalar.

— Tús, Áliy, — dedi Qabıl. — Aydos olardı qaytarar, bálkim. Qaytarmasa—ám, meyli miymannıń kewlin kelinmń ózi—aq tabadı.

— Qáramatlı Xiywadan kelgen miyman biziń xızmetimizdi mensinse bás, — dedi Qumar.

— Onsha kerbaz miyman kórinbeydi, kelin. Ayanbasańız bás. Qaraqalpaq ullı qonaqtı xızmeti menen awzına qaratadı.

— Túse berinler, qolımızdan kelgenin ayanbaspız, — dedi de Qúmar túytenki hayallarǵa usap albıramastan, erip de kelip qalar degen úmit penen qonaq kútiwge kiristi. Qońsısınan bir jigitti shaqırıp kelip, soyıw ushın qoradan qoy kórsetti. Ózi ot jaqtı.

Çay qaynadı, ishildi, jáne ishildi. Kún battı, ele keletuǵın Mırjıq joq. Áliy bóriǵe baylangan qozıday tıpırshılap otır. Qabılǵın párwayı pánseri. Qonaqtıń kózin alıp:

— Áliy, endi pámiń alıstı ma? — dep sıbırladı. — Aydos inisine "úyińe qonaq ketti" dep qaytarmaǵanında sır bar. Aqırı, ol inisin jek kóredi. Eger usınnan kelin kónse, awzına bek bol.

Sulıw kelinshektiń, xızmetine tańlanısıp Qabıl da, xan shabarmanı da bas shayqap, tańlayların qaǵıp qoyadı.

Gá eri ornına, gá ózi ornına shırpıldap júrgen kelinshek, quptanǵa shamalasqanda barlıq islerin juwmaqlastırıp, mehmanlardıń ústine kirdi, esikke jaqın tóselgen kiyizge bir dizerledi.

— Húrmetli mehmanlar, meniń palwan tórem keshikti. Xızmet babında qasıńızda bola almadım, zerigip qaladıńız ba?

Ol erlerge tán sóylese de, jeńi menen qaymaqtay erinlerin tasaladı.

— Júdá jaqsı otırmız, kelin, — dedi Qabıl quwjıńlap, — Qáramatlı Xiywadan kelgen mehmanımız xızmetińizge júdá ırız. Alla zıyat etsin, kelin, mehmannıń kewlin tawıp atırsań. Izi oń bolǵay, bizler tiline bekkem adamlarmız.

Qumar Qabılǵın eń sońǵı sózin jaqtırmasa da, máni bermegensidi.

— Tamaq tayın edi, ákelinse meyli me? — dedi sıpayı ǵana túrgelip.

— Ákele beriniz, óziniz de keliniz, — dep juwqıldadı xan shabarmanı.

Qelinshek iybe saqlap artı menen básıp shıqtı. Qabıl "qalay?" degendey qonaqqa qaradı. Ol tañlayın tıq etkizip, túpirigin juttı,

— Endi qorıqpas, — dedi Qabıl jáne sıbırlap. — Tilimizge bekkembiz dedim, bul qalay boptı?

— Hayaldıń qorqatuǵını úshinshi adamnıń biliwi. Durıs ettińiz, — dedi xan shabarmanı.

Áliy ishinep kirpi bolıp otır. Xızmetker jigit náhán qızıl samar tolı góshtıń ústine pisen qoy gellesin qoyıp kirdi. Izinen bir tabaq tolı sorpa menen Qumar kórindi.

Qonaqtıń ótinishin orınlaw ushın kirgen kelinshek bir qaptalda otırıp zerenlerge sorpa quya basladı. Bul xan shabarmanın quwantıp, Qabıldı tañlandırdı. Áliydıń ashıwı ishine sıymay shıdamsızlandı.

— Qelin, sorpanı ózim quya qoyayın.

— Quyp boldım, qaynaǵa.

"Qápirdiń otırǵısı keledi, shınında bálesi bar", — degen oy keldi Áliye. Gelleni aldına alǵan Qabıl bir qulaǵın kesip kelinshekke, ekinshi qulaǵın xan shabarmanına uslattı. Xan shabarmanı ishinen ırza bolıp, "ekewimizdi teńlep atır, qalay qaraysañ?" degendey túye qawınnıń súyir shopaǵınday sarǵısh tislerin kelinshekke kórsete qolındaǵı qulaqtı asadı. Qonaqtıń zeyni ashılıp ishtey menen asaǵanına kelinshekhtiń kewli toldı ma, ol da karday appaq marjan tislerip sál kórsetip, óz paynan bir tisledi. Áliy tabaqqa únilse de, kelinshekhtiń hárbir qıymılıp baqlap otır edi. Bul kórinisler jaqpay "nashar — qanshiq peneń tekles" degen gáp ıras bolsa kerek" dedi ishinen.

— Hárne barımızǵa qanaát etesiz, húrmetli mehmanlar, — dep Qumar sorpadan bosǵan ıdstı alıp tikeydi. — Qaramatlı Xiywadan kelgen mehman, úyde erimizdiń joqlıǵın bildirmeysiz.

Qabıl xan shabarmanın shıǵanaǵı menen túrtti.

— Ózimiz-ám bárhá asıǵı alshı jigitlerdenbiz, — dep maqtandı ol Qumar shıqqannan keyin. — Muxammed Raxim xan ustazım boladı. Qarańǵı kóshelerge tasalanıp turıp talay sawdagerlerdiń, hákimlerdiń sulıw kelinsheklerin tutqanbız. Erkekke jańa boyı úyrenen jas kelinshekhtiń eri bir jaqta úsh kún irkilse boldı, kózi qapıladı. "Joq" deytuǵını bolmaydı.

— Yapırmay-á? — dedi Qabıl tañlanıp. — Qatın — kisiniń múlki degen-ám bir rawayat bar.

— "Qatın kúshliniń kóligi" deydi.

Áliy eki pıshıq ortasındaǵı tıshqańǵa megzedi.

Qúmar jatar aldında olarǵa kórpe–tósegin salıp beriwge kirdi.

— Yaqshı uyıqlap, yaqshı tús kórgeysizler, — dedi shıǵıp baratırıp.

— Áne, bunnan artıq mirát bolmaydı, — dedi xan shabarmanı. — Jigittiń qıylı–qıylısı boladı. Biri "qarsaq" bolsa, jáne biri "barsaq", biri "túlki" bolsa, jáne biri "kúlki". Biz aytıp qoyatuǵın "barsaq" lardan emes, "qarsaq" lardanbız, "kúlkilerden" emes, "túlki" lerdenbiz. Tezirek uyıqlańlar.

Úshewi birden tım–tırıs bolsa da, ekinshi úydegi jas kelinshektiń qazan–tabaq juwıp, anaw–mınaw islerge gúymeńlep atırǵanın tınladı da jattı. Qelinshek sońǵı mártebe dalaǵa shıǵıp, iytke juwındı quydı. Ayazladı ma, azlap jóteli, qaytadan úyine kirdi, shıranı upledi.

Xan shabarmanı jılanday jılısıp bas kóterdi. Azdan keyin úyden shıqtı...

— Áliy, — dedi Qabil sarsılıp, — Mınaw náletiy qatın eldiń atına dak túsiretuǵın boldı ǵoy.

— Izinen baraman!

— Tımış, mańlayı qara. Bir iret qaqpap bolarsań, soń–soń?!...

10.

"... Oylanıp kórińler, eger, sırttan atası basqa birew kelip... "áy, qaraqalpaq, ata mákanıń, baslı sháháriń qaysı?" dese, juwabımız bar ma?..."

Usı pikirdi hámme qıyalında tákirarlap otırǵanı ushın ba, sırtta quyash jarqırıp turǵanına qaramastan, otawdıń ishın gewgim tartqanday, xámme sam–saz.

Ásirese, Begis penen Mırjıqtın júzleri mınсан qubılıwda. "Saǵan da, hámmege de oy salatuǵın bul baslı soraw, áwele kimniń tili menen ayılǵanın nege járiyalamaysań, jas úlken? Usı waqıtqa shekem kóleńkeńde qalıp edik, meyli, namısıń shıdasa bul pikirimizdi–ám paydalan..."

Állenemirde Begis bas kóterdi.

— Ángimelerdiń rámańwzine qaraǵanda másláhát birlik haqqında bolıp atırsa kerek. Durıs, dara–dara mın shıbıqtan bir qosılıp buwılǵan on shıbıq mıqlı. Biraq usı birlik qayaqqa jumsalıwı tiyis? Gáp, mine, usı jaǵında. Menińshe, jetim qozıday hárjaqqa teliw dárkar emes. Házir Xorezm wálayatında kutá aqıllı, ázziniń ǵamxori bir ullı adam bar. Ol Qońrat sháhárińniń hákimi — Tóremurat suwıp.

Haslında búgingi másláhát bul jerde emes, áne, sol kisiniń qatnasıwı menen Qońırat sháhárinde bolıwı kerek edi. Mırjıq penen ekewimiz búgin Qońıratтан keldik. Ullı adamnıń bizlerge: "qaraqalpaqlar jatsam, dastıqlasım, ólsem áwliyeshiligimiz bir xalıq, sol ushın da olardıń Xiywa xanına salıq tólep otırǵanın kórgim, esitkim kelmeydi", degen gápi bar. Áne, ózi házirgi xan menen uyalas ruwdan bola tura aytqanı. Naádillikti kórip óz ruwınan bezip, jábirkesh qaraqalpaqlardı artıq kórgen adamnan ne min tabıwǵa boladı?

— İras, jas úlkenler, — dep onı Mırjıq tolıqtırdı. — Házir atlanıp, aldına barsaq, hámmege qushaǵıp jayadı. Ol kisinin niyeti zor. Xiywa, Buxara, Qazaq xanlarınan, Orıs patshasınan biyǵárez Qońırat xanlıǵın payda qılmaqshı.

— Tuwısqan inisi Xojamurat penen ońıspay jurgep Tóremurat súwpı sizlerge qalay jaǵıp qalǵanına hayranman, — dedi Esengeldi sarı.

Ózleriniń arasındaǵı alawızlıqtı aytıp atırǵanday sezip Begis te, Mırjıq ta burıshtay qızardı.

Aydos albıramadı.

— Bazı bir ózimshil, passıq minezli, qaysar ballar boladı. Tabaǵına bir nárse túskenşe hámmege jaltaqlaydı. Diydilegen payı qolına tiyse, tuwısqanına qasıq atpay irgege tıǵılıp, tamaǵıp teris qarap ishedı. Tóremurat suwpı—ám sondaylardan.

— Senińshe, ne qılıw kerek? — dedi Mırjıq ashıwlı.

— Onıki bir toyıwdıń ǵamı. Búgin toyǵan menen erteń ash qalatuǵın bolsaq, kerek emes, al bugın ash bolsaq ta, erteń toyıwǵa múmkinshiligi bolsa, bul asa ıǵbal, Sonıń ushın men onıń móldekshiligin qálemeymen. Qońsılas ullı xanlıqlardıń birewine arqa súyemey jasaw joq.

— Durıs aytsız, Aydos, — dep Maman qaytadan janlandı. — Arqa súyeseń kúshlige súyew kerek. Babalarımız dana bolǵan, bilgen. Sol ushıp Orıs patshalıǵınan qol úzbewdiń jolın izleyik.

— Maman, siziń aytqanıńızdı durıs der edim, biraq, bizdi orıslar azsınadı, maydasınadı, Aqırı, túyesi bar adam eń keminde sıyrı bar menen hámdam boladıdaǵı. Olarǵa etekli el kerek. Bizdi qalay azsınbasın, qalay maydasınbasın. Biz hárkimniń shalǵayına ilingen sabaqız. İyesi shapanı tartsa da, gónesinip taslasa da ilinip qala beremiz...

— Seniń aqıl—huwshıń Xiywada, — dep Begis murnın jıyıra sáyledi. — Tóremurat suwpınıń bir gápin aytpay—aq qoyayın dep

edim, endi bolmadı. Ol kisiniń "Xiyúa nege kórkeyip baratır?" degen sorawǵa "Aydos sıyaqlı ladanlar xalqınıń tapqanın tasıp turǵansoń kórkeymey ne qıladı" degen juwabı bar. Bul haq gáp! Óz abırayındı oylasań, bolǵanı. Atımız shıqqan el bolayıq deseń, Qońıratqa. qosılasań. Qorıqpa, báribir, seni sayamızda qaldırmaymız, onday sumlıq sende bar.

— Sonda sen shalǵayǵa ilingen sabaq bolmaymız dep otırsań ba?
— dep Aydos sál qızarańladı. — Qońırat xanlıǵı degen ne? Úlken terektiń bir teris putaǵı. Házirshe sayalı kóringen menen abaysızda kózińdi shıǵaradı. Sol ushın onday putaqtı esi dúziw kisi shawıp taslaydı. Onnan da, narttan shıǵarıp Qaraqalpaq xanlıǵıp dúzemiz degende, tiliń kesile me?

— Usı qaraqalpaqta birin–biri sayaman qılayın dep júrgen kim bar? — dep kúyindi Maman.

— Aydostıń házirgi hamalı azlıq etip júirse kerek, — dep Orınbay biy jedellendi. — Qaraqalpaq xanlıǵı degen ne? Zawzaddında, babańda xanlıq joq. Onnan da Búxara ámiriniń barımına barıp, xalıqtı tınıshına qoyıw kerek.

— Eltuzer inax xan boldı. Onı taxqa uzaǵına iyelik qılalmas dep xámme kústanı qılıp edi, ájeli jetip óldi, ornına inisi Muxammed Raxim xan boldı. Bizge de xanlıq táájip emes. Máselen, men kóp Xiywa xanların kórdim. Olardıń heshqaysısın ózimnen bilimli, ózimnen aqıllı dep esaplamayman!

— Haaa! — dep keketti Orınbay. — Xanlıq qaraqalpaqqa emes, maǵan kerek deseń, Aydos aq kókirek eken der edik. Tásillik penen xan bolmaqshımısań?

Aydos qızıp ketip ózin xanlarǵa teńgerip qáte islegenin tusindi, biraq jeńislik bergisi kelmey, dúzetiwge urındı.

— Xanlıq xalıqqa da kerek, Aydosqa da kerek, birádar!

Buǵan biylerdiń birazı túsınbedi, birazı jaqtırmadı. Hárqaysısı kek ete basladı.

— Ha, ele sizge saray–ám kerek bolar?

Saraysız xan — ishine topan tıǵılǵan tulıp, birádar, — dedi Aydos.

— Há, endi láshker–ám kerek dersiz?

— Láshkersiz xan — háremsiz hasıl baǵdıń baǵmanı, birádar, — dedi Aydos.

— Ha, oǵan ılayıq qırq qız kerek dersiz?

— Oyin–zawıqsız saray — mazarstan, birádar, dedi Aydos.

— Xa, sizge kárwan–ám kerek bolar?

— Sawda–satıqsız xan —atawda qalğan qoyan, 6ırádar, — dedi Aydos.

— . . . . .
 . . . . .

Jatar boldı.

Biylerdiń tarısı qızğan ustine qızdı. Sırtta mal soyıp qazan asıp–júrgen xızmetkerler olardıń ústine kirip awqat házir bolğanın da ayta almadı.

Biyler sharshağan sayın birin–biri jeńiwge tırıstı, dawısların hókterek shıǵarıwǵa urınıp, bir–birine náwbet bermewge qaradı. Bas biylerge qosıla olardıń tárepdarları da sózge aralasıp ketti.

— Qazaq xanı arqalı orıs patshasına bariw kerek!

— Joq, Buxaraǵa...

— Joq, Xiywaǵa!

Aydos qaraqalpaq xanlığı jóninde jáne sóz qozǵamaqshı bolsa, hámme jıynalıp urıberdi qıladı, awzın qaqpalaydı. Sonlıqtan ol bul jóninde qaytıp tiline baspadı. Sonnan kelgen, olar qansha ashılısıp birin–biri isendiriwge urınbasın, basta baslangan tórt baǵıt birew túwe úshewge kelmedi.

— Joq, Qonırat xanlığın dúziw kerek!...

Tañ aldına qaray bazı mawbas biyler qalǵıwǵa qaradı.

— Aydos, bizdi biriktiriw ushın emes, qırılıstırıw ushın shaqırǵan ekenseń! — dep Orınbay biy órre turgeldi, — Qáne, meniń jigitlerim, atlanıńlar! Bunday pátiwasız, hátteki, tuwısqanları menen qandar bolğan adamdıń tamaǵın jewdiń ózi gúná, turıńlar!

Qalǵıp otırǵanlarǵa da qozǵalań tiydi. Abaysızda jaw kelip qalǵanı xabar etilgendey, hámme órre–órre túrgelip, kim qurashın, kim sállesin, kim qalpaǵın, kim qamshısıp izledi, kewli sergekler tez–tez kiyinip, úyden shıqtı. Demniń arasında otaw bosadı, atlılár shoq–shoq bolıp hár jaqqa taradı... Tamaq tayarlaǵan aspazlar qaysısına táwelle qıların bilmey ańırayısıp qala berdi.

Uyqıdan qabaǵı qalıqqan Aydos awıllaslarına sır bermew ushın ózin sergek tutıp buyırdı:

— Qoldawlılar, otırıń!

Óńsheń goldawlı ruwınıń atqa minerleri qaytadan ishkeriledi.

Hár ruwdıń bas biyine ataqlap mal soyılǵan edi. Jalǵız ruwdıń biyleri ushın awqat mol–molaqay bolıp qaldı. Biraq heshkim quwanışlı emes, jas jigittiń qarası ústinde otırǵanday tunjırap jesti.

— Áne, birádarlar, biz sol ushın qaraqalpaqpız, — dedi Aydos ókinishli. — Qóbinese adam óziniń boyın bilmey tóbesin laplamayǵa tutadı. Endi boyınıızǵa qarańlar!

— Ne bolıptı? — dedi Begis.

— Xalqınıızdıń qanday ekenin bildińizler me?

— Sennen basqalar xalıq ushın dep júrgen joq-á? — dep Mırjıq kekesine sóylep, qolındaǵı jilikti qaytıp tabaqqa saldı. — Sen ele pútkil qaraqalpaq meniki dep júr ekenseń. Hátte, qoldawlınıń seniki emesligin bil.

— Qáne, bizlik jigitler, bólinińler! — dedi Begis túrgelip.

Otırǵanlardıń jarıǵa shamalası ásten-ásten tikeye basladı.

— Jigitler, Orınbay biy durıs ayttı, bunday pátiwasız jerde tamaq jew gúná! Qettik!

Mırjıq ergenektı sıtırlatıp asıǵıs shıqtı. Jigigleri guw erdi.

Bul waqıtta tań atıp, óyer-búyerdegi adam kórinetuǵın bolǵan edi. Aydos óz ruwınan qalǵan bes-altı adam menen gileń xızmetkerlerdiń basın qosıp, awqatqa otırǵızdı.

— Jeńler, jigitler, — dedi ol tárepedarlarına ruwx beriw ushın. — Bul artıq nesiye! Qısınbańlar, jeńler, awısqanın bala-shaǵanıızǵa bólisip alıńlar!

Ol qansha sır bermeyin degen menen ishi tútinge tolıp ketkendey edi. Shıdamay dalaǵa shıqqanı sol, attan túsip atırǵan Áliydi kórdi. Onıń shırayı qaralay óship qalıptı, Aydos birden hawlıqtı.

— Jaw kelgennen aman ba?!

— Ullı biy, is shataq, — dedi Áliy entigip hám ishtegiler esitip qoymasın degen oy menen sıbırlanıp sóyledi. — Xan shabarmanı óldi.

— Qalayınsha?!

Qumar kelin óltirdi!

— Qalayınsha?

Áliy dir-dir etip heshteńe ayta almadı.

Aydos óziniń de qızıp turǵanın endi túsiniپ, Áliydiń qolınan shetirekke jeteledi.

— Entige bermey aytshı?!

— Ózi buzıq adam eken. Tunde túrgelip ketip edi. Bir maydannan keyin ústimizge kelin keldi. Ózi júdá parasatlı. "Áy passıq qaynaǵalar, qádirlı miymanınıızdı tósegimnen alıp ketińler" — dedi. Qısılp, qımırılıp barsaq, xiywalı ólip atır.

— Qáytip ólgen?

— Tilim barmaydı.

— Soza bermeshi!

— Adamgershiligin kesip óz awzına tıgıp, ústine pákini kese qoyıptı.

— Usı tap keliiniń isi me?

— Awa.

— Kelinge basqınshılıq etpekshi bolǵan shıǵar?

— Awa, ullı biy. Onıń ózi xanıń jiyeni eken, izi úlken ádawat bolarma dep qorqaman. Ólikti Mırjıqtıń mal tólesine tıǵıp qoydıq.

Xabar esitilgen pátte denesi turshikken Aydos ózin tuttı:

— Hesh gáp.

Onıń suwıqqanlıǵı Áliygе de ótip parasatlandı;

— Kelin nayatıy durıs is islegen—dedi Aydos onsha asıqpay. — Qaraqalpaq hayallarınıń degishpesine tusinbeytuǵın qarsaqlarǵa támbi bolıptı. Júdá jaqsı, judá jaqsı! Óltirilgen námárt xanǵa jiyen túwe bir emshek emisse de, endigi juwabın ózim beremen. Qabılǵa ayt, hawlıqpasın. Qelesı piyshembige meniń menen Xiywaǵa júretuǵın bolsın. Xannıń shaqırıǵına baramız. Lekin bul isti tiline basıp ekinshi jerde ıńırıwlamasın! Al, endi ózińniń ne tileǵıń bar?

— Dospan kútá aqıllı bala shıqtı. Usı saparı atqosshılıqqa onı áketetuǵın bolsań.

— Ókpeń joq pa?

— Qewlimde iynedeı girbeń bolsa, iymanım kúysin.

— Ğarǵanba, Áliy, isenemen. Jáne qanday tileǵıń bar?

— Úlken ulımdı tezirek ayaqlandırıp, kelin jumsaǵım keledi.

— Eger balańnıń shókelep júrgeni bolsa, biz kelgenshe quda túsip qoy. Qalıń malıńa kerek deseń, "dáwlet bası" qaraǵay shaqlı ala ógizimdi de ayamayman. Al házir tezirek shap. Ilajı bolsa Mırjıqlardan burın jet. Ólikti sol jatqan tólesinen shıǵarmay awzına tezek tıǵıp kómińler.

— Yaqshı.

* * *

Biyler arasındadı jánjeldiń aqıbetine Dospan hayran: "Mine, bizden biyiktegilerdiń halı. Pástegilerdiń ǵamın jew bılay tursın, tillerine baspadı, hárqaysısına óz baǵ-dáwleti qayǵı. Sonda da qas qabaǵın baqpasaq, kún joq, tóbeńe tas túsiredi..." Ol jumbaq qıyallarǵa berilip Aydos penen Áliy arasındadı ǵápti esitpeyin dese shıday almadı, bir qulaǵı olarda boldı.

Aydostıń Qumardı maqtaǵanın esitkende áne, biybaba, — dedi ishinen, — bayaǵıda onıń atlı júrgenin qústanı qılıp "Sulıw qatın eriniń mańlayına shúyel" dep edi. Biykargá shıqtı. Joq, ol miymandı óltirgen ǵoy. Izinen qansha adawat boladı. Eriniń betine shúyel degeni usımedi—ya?... Biydiń onı atqosshı qılıp áketiwge qayılshılıq bildirgenin esitkende, esiie tusken barlıq nárseni birdep umıttı, jerge qarap jımıyıp kúldi: "Qızıq, ırastan—aq maǵan ómir túyininiń kúlkili jaǵı ashılajaqpa? Biyshara ákem tiri bolǵanda qansha quwanar edi. Ol ."Aydos kutá ándiysheli, elge kerek adam, átteń, waqtında basıma aql kelmedi bolmasa..." degende ne aytpaqshı edi?... "Soramaǵanıma.. Ne qılıwım kerek? Atqosshılıqtı kelistire alaman ba? Nege? Ándiysheli adam bolsa, úyreter".. Onıń oyları kem—kem bir qalıpke túsip, kewili jaqsılıqqa isene basladı. Jáne shawıp ketken Áliydiń izinen minnetdarlıq penen "mıń—mıń algıs saǵan" dep jaǵasıp uslap hayallar sıyaqlı kókiregine túpirdi. Sonıń arasında Aydostıń atın aytıp shaqırǵanın esitti. Uyıdan oyanday selk etip, "lábbay, biy baba" dedi de iyeginiń astına taqalıp—aq qaldı.

Biy ózip jaydarı tutqan menen júzi órteń shalǵanday edi. Dospapıń tóbesinen ayaǵına shekem sın kózi menen bir sholıp:

— Házir seyisxanaǵa bar, — dedi. Dospapıń quwanıştan ushpáǵa qanat bolmay turǵanın kórip, mıyǵınan kúldi. — Ha kewliń bir nársen ańlap tur ma? Bar da biziń atqa túsles alayaq jiyrendi japqa aparıp juw, óziń de shomıl. Bet—awzında kir—qoń qalmasın...

Dospan "másláhát tóbeden" oyǵa quldırıp juwırıwı menen ketti.

11.

Xiywalı shabarmandı óli kórgende Qabıldıń kózleri uyasınan shıǵa jazlaǵan edi, ele qáddine túsken joq. Bası menzeń. Misli arqanlawlı baspaq. Otawdı aylanıp tıprılap, birese tólege kiredi, birese qonaq ornına qayıp keledi. Júregine as batpay loqsıp baratır. "Sum Aydos eplep duzaǵına túsirdi, — dedi ózine—ózi. —Endi ayamaydı meni. Xanǵa tiriley tapsıradı. Náletiydiń asıǵı bárhá alshılay bere me?"

Ol Áliydi Aydosqa atlandırıwdan qashpaqshı da bolǵan edi. Átteń "másláhát tóbede" qansha adam olardı kórip qaldı. Qayda tıǵılıp qutılıw múmkin? "Uay—áy, — dep óz janbasın ózi buradı, — Áliydi jibermew kerek edi. Ólini atına tańıp, Ámiwdáryyadan ótkerip qayıw kerek edi. Onnan sońǵı ólimi ushın xan kimge páteńki keltirse keltirsin. Oǵan mına biyhaya hayal—ám kóner edi. Aqırı, bayı bilse, bunıń ózine de jaqsı emes!" Ol oylardıń torına shırmatılıp, janbaslap

jatır edi, çaynek alıp Qumar kirdi. Onıń párwayı pálek sıyaqlı. Júzinen ya kúyinish, ya súyinish sezilmeydi.

— Qumar qızım, buğan biz emes, Aydos ayıplı, — dedi dawısı qaltırap.

— Birese kelin, birese qızım deysiz, Qabil biy, aljımańız, — dedi Qumar çaynekti qoyıp bolğannan keyin keseniń oyaq–buyağın sıpırıp turıp. — Ullı biy qaynağama jala jappańız.

— Sonda meni gúnákar dep otırsań ba? — dep Qabil tikeydi. Dawısı ájep táwir. — "Tilimizge bekkembiz" degennen basqa ayıbım joq. "Qáramathı xiywalı miyman, erimizdiń joğın bildirmeysiz" degen ózińde bále bar.

— Óytip gallıgalaqtay suw shashpańız. Ullı biy qaynağa ele sizdi suwğa jıǵa qoyǵan joq. Ol aqıllı kisi, bálkim jıqpas. Sonda da suw betine qalıqqan iynedeıy shópti úlkep tamır bilip asıla beriw, sizdeıy aqıllı adamǵa jaraspaydı.

— Usınday gáp aytıwdı bile tura, eldiń basına nege qara saldıń?

— Qaysınday qara?

— Xiywa xanı bir shabarmanınıń gellesi ushın neshe kisini dar astına aparmaydı?

— Biygam bolıńız! Sizdeıy el aǵası qorıqsa, bizdeıy qızlarıńız dar arqanın moynına sala beriwge tayın. Lekin qorlatıw ushın jaralǵan nashar emesbiz.

— Ullı Maman biy bir gezde, az sanlı ázzi xalıq, eń ulken teńiz degen. Qoynımızǵa nendey qoqım sıymaydı? Hayal adamsań. Elge kelgen miymandı bir sıylaǵanda ne qılatuǵın edi?

— Qızlar ózin hayal bolıwǵa tayarlasada, buzıq bolıwǵa tayarlamaydı. Sizdeıy nasaz órkekler elin hám az, hám ázzi desede, hayalları mıqlı.

— Ha seniń tilińdi!

— Qızbańız, Qabil biy, — dedi Qumar júdá suwıqqanlılıq penen nıqırıp. — Eger sizdeıy námántay biyler óz qızınıń tilin kesiwge urınbaǵanda, bul til atı qaraqalpaqtıń atınan sóyler tilge qosımsha til bolar edi, dawısıńız kúshli shıǵar edi.

— Áket çaynegińizdi!

Qabil órre turdı. Dalaǵa shıqtı. Atı aq kóbik bolǵan Áliy kelip qaldı. Onıń attap túsiwine pursat bermey soradı:

— Aydos ne dedi?

— Házir Qabil, — dep Áliy atınan sekirip tústı de, baylamastan tólege qaray júrdi, — Qabil, anaw beldi alıp kir.

Qabıl qorağa súyewli belde alıp kirdi.

— Aytsa, ne dedi?

— Boqlıqqa kómiń, awzına tezек tıǵıp kómiń dedi,

— Izi ne boladı, izi?

— Xiywağa ózim juwap bsremen dedi. Qáne tezlet! Mırjıqlar kelip qalmastap burıp kómip bolıw kerek. Olardı jolda kórip, qaymıǵa shaptım.

Qabıl shuqanaq qazın atırıp, jáne soradı:

— Basqa ne jańalıq ayttı?

— Sen Aydos biy menen Xiywağa barasań.

— Ózi juwabın berse, meniń nem bar?

— Zıyapatqa barasız, medireseni tamamlaytuǵınlardıń zıyapatına.

Qabıl ózine kelip mańlayınıń terin sıpırdı:

— Endigi jaǵın óziń eplersen, men bul jerden keteyin...

Qabıl Áliydiń juwabın da kútpesten tóleden shıqtı. Bul waqıtta Mırjıq penen Begis attan túsip atır edi.

Sálemnen burın

— Aǵańız Aydos ayıplı, — dep atına qaray júre berdi.

Qos tuwısqań heshteńege túsınbey ańıraysıp qaldı,

Otawdan Qumar shıqtı. Eriniń atın jılawladı:

— Haplıqpa, tórem, ullı biy qaynaǵa emes, men ayıplı. Attan tús, bárin túsindiremen.

Begis penen Mırjıq ań–tań. Tóleden Áliy shıqtı. Ol ólini kómip, tólede heshteńe júz bermegendey qılıp, ústine samtıq shashıp shıqqan edi. Begis penen Mırjıqtıń kelip qalǵanın, Qabıldın ketip baratırǵanın, salmaqlı kelin Qumardıń biraz táshwishli halatta albırańqırıp at baylap otırǵanın kórip, teri kózine quyıldı:

— Jigitler, haplıqpańlar, ayıp mende.

Eki tuwısqań hayranlıqta ishkeriledi.

Endi jasırıwǵa sańlaq qalmadı. Áliy olardıń izinen kirdi de, bolǵan waqıyanı qısqaşa sóylep berdi.

Halqas tayarlaw menen bánt Qumar kishi úyde edi. Tabaq alıp kirgende júzi aǵashtay bolıp qatıp otırǵan erin kórip, ishinen azǵana qaltıratpa tiydi. Sonda da sır bermedi, qos qollawı menen olardıń aldına gósh–gúrtikli tabaq qoydı.

— İras pa? — dedi aǵash súwrettey Mırjıq.

— İras, tórem. Atqosshı qaynaǵa qalay aytsa, bári solay.

— Náletiy, Qabıl!

— Joq tórem, ol kisi ayıplı emes, — dedi ol eriniń házir turıp Qabıldı quwıp ketiwinen qorqıp.

— Aydos pa?

— Joq tórem! Ullı biy qaynaǵaǵa til tiygizbe, mágár bolsa, dushpanı kóp.

— Dushpanı kópemish. Dushpanınan dos izlese, álbette, dushpanı kóbeyedi. Bizler—ám dushpanı. Sen bilmeysen. Ayt, ırasına onda Áliy ayıplı ma?

— Joq, joq, bul músápir adam.

— Onda kim?

— Men hám shabarmanıń ózi.

— Sennen oǵan ım boldı ma?

— Miymanı qashqan úy jaqsı emes, tórem. Esikke kelgen miyman ketip qala ma dep qorqıp qonıwına mirát ettim. Ashılısıp xızmet qıldım. Xiywalıardıń hayalı erkekke kerinbeydi deydi. Meni ashıq kórip, buzıq dese kerek.

— Sen nege hár gápińde Aydosqa jám juwıtpaysań? Áliydıń aytıwına qaraǵanda, qonaqtı bizikine jiberip "kewlin tabıń", degen ol.

— Óydegende Aydostıń kewili haq edi, inim, — dedi Áliydıń shırpırı shıǵıp.

— Aqlamańlar onı! Ol bizge tuwısqan bolǵan menen dúńbıya aldınan shıqqan, dańq ushın jaralǵan adam, Usı waqıtqa shekem Begis ekewimizdi dińgek qılıp, ózin biyikte kórsetip keldi, endi shıdamay jú. Kórdiń be, bizlerdpń úyde joqlıǵımızdı bile—tura buzaqı xiywalını jibergenin?

— Qewilińdi qarańǵıǵa berme, tórem.

— Barsańa, jumısıńa! Ele sen qılar isińdi qılıp bolıp izin búrkeǵin kelip óltirdiń be, bul jumbaq!

Eriniń kózine kórinip otıra berse, kúyine beretuǵının sezip Qumar dalaǵa shıqtı.

Eki tuwısqan endi Áliy menen de xabarlaspadı, xan shabarmanıń ólimi kimge musallat, kimge hesh gáp, ol jónin pikirlespedi de, Áliy ketkennen keyin ekewi kóp waqıt sóylespedi.

Állenemirde Mirjıq ún qattı:

— Endigi wazıypa Aydostıń awılın ózimizge tolıq qosıp alıw bolsın.

— El bizlerge kúlmese?

— Kúlmeydi, Begis. Tóremurat suwpınıń "Qońıratıń bir shıbıǵı kesesine sıpbasıp" degenin esle. Qoldawlı da Qońırat, awa, Begis, Qońırat!

Begis oylanıp qaldı.

12.

Xiywanın shawqımlı bazarı qızğan máhál edi. Aspandağı alaǵat bult kem–kem toplanıp, jawın jawıw qáwpi dónip kiyatır. Esheyinde hawa sál ıǵallansa, ketegine qashqan tawıqtay úyli–úyine juwırısatuǵın xiywalılar hawa rayınıń ózgerisin elestirip júrgen joq. Kóshelerde gires–gires xalıq, hár bándirgide shoq–shoq adamlar sawda–satlıq isleri menen bánt.

Bazarshılardı ayırıp kiyatırǵan opláǵan atlı xan sarayınıń dárwazası aldına kelip toqtadı. Aydos atınan túse sala:

— Birádarlar, azǵana eglenińler, — dedi de, júwenin Dospanǵa uslattı hám dárwazanıń aldına barıp dawrıq saldı;

— Ashıńlar!

Ǵayrı naǵışlar oyılǵan sańlaqsız dárwaza ishten tas qamal qılıp ilingep edi. Állekimniń ólpeń dawısı shıqtı.

— Qim ózi?

— Aydospan.

— Tanımaymız.

— Qaraqalpaq Aydos.

— Ne jumısıńız bar?

Jańa xannıń dárwazamanlardı ózgerťkeni oǵan námálim edi. Burınları atın esitiwdep jol beretuǵın dárwazamanlardıń tanımay–shuqlastıra bergeni, ertip kelgen adamları aldında abırayın tógiwge urınıw bolıp sezilip, Aydos ashıwlı juwap berdi.

— Xan bolıwǵa kiyatırman.

Ishten állekimnin mısqıllı kúlgeni, ekinshi birewdin, báykti esitildi:

"Ha, Aydos qaraqalpaq,

Basıńa tayjıǵa kiy malıńdı baq,

Azıwsız arıslanday aybat shegip,

Xiywaǵa xan bolmaǵa háddińe baq",

Qolastındaǵılar aldında kisiden dákki jep kórmegen biy, jer jarılsa kirip ketkendey halǵa tústi. Ǵırıra izine aynaldı. Joldasları onıń kewlin baǵıp, báyitti esitpegen keyip saqladı. Aydos "kettik, birádar" dedi de atlandı. Izden dárwazamannın mushtay bası kórinip baqırdı

— Aydos, bir ózińiz kirińiz!

Aydos juwap bermedi.

Bulth aspan, tap olardıń keypin kútip turǵanday, silpiley basladı.

— Búgingi jawın bizlerdiń ǵayımız eken, — dedi Qabil.

— Quday geyde kóz jasımızǵa kóz jas qossa da, tıyǵa kelgende umıta, — dedi atlılardıń biri.

— Birádarlar, — Aydostıń sarsıqlı dawısı hámmeniń júregine nishter suqqanday, bawırları ezile jazladı. — Birádarlar, men gúnalıman, náletiy shabarmanǵa isengen edim. Keshirersiz. Jábirin jasırıp jasawǵa úyrenen xalıq edik, júzlerińiz búgingi aspanday túneripti, saraydan qáytip qaytqanımızdı xiywalılarga sezdirmeý sóylesip júrińler.

Dospanniń esine ákesiniń bir násiyatı túsip ketti: "ástapıralla, tek pástegiler emes, basshılarımız da jábirin jasırıp, shappattan qızarǵan júzin toqlıqtıń belgisi etip júredi eken—aw..."

— Sol keltgeniń ózi shabarman emes, bir buralqı iyt eken—aw, — dedi Qabil. Onıń bul sózi albırap turǵan Aydosqa ádewir tirew bolıp, keypi biraz dúzeldi.

— Ha, solay, Qabil, dáyeksiz bir nárse bolsa kerek. Birádarlar, eger maqul deseńiz mende jáne bir oy payda bolıp kiyatır. Iyt ókpeler, iyesi bilmes degen. Biz bul Xiywaǵa ókpelep ketkende, qaysı tawın jıǵıp, qaysı qusın úrkitemiz, Hálsizbiz, birádarlar. Bir ózim—aq jańaǵı dárwazamannıń shaqırǵına barayın. Esabın tapsam xanǵa arız aytıp kóremen.

Bul hámmege maqul túsip "barıńız, barıńız" dep ǵawırlastı.

— Qabil, má, minanı al, — dep Aydos qaltasınan mushtay aq túyinshik shıǵarıp usındı. —Bazardan ekew—ara bir qoy menen ishkilik—jegilik alıp "Maman sheńgelde" kútińler. Hawa da ashılıp kiyatır.

— "Maman sheńgeli" qáyer edi?

— Ullı Maman biy bizlerdi eń birinshi iret oqıwǵa ákeleatırǵanda túnegen sheńgellik—she?

Xiywaǵa kelgenshe de, kelgen soń da, xan shabarmanınıń ólimi ushın Aydostıń tutıp beriwinen qáwiplenip, bir qısım bolıp júrgen Qabıldıń boyı jep—jeńil bola qoydı.

— Yaqshı, Aydos, kútemiz.

Aydos atınıń basın keyin burdı. Ol saray dárwazasına jaqınlaǵanda qudası Esengeldige jolıqtı. Saqal—shashı qarday aq mápilik ǵarrınıń atta tip—tik otırısı Aydostı tańlandırıp, sálem beriwdi de esten

shıǵarǵan edi. Alayaq jiyrendi alıstan—aq tanıp irkilip turǵan ǵarrı onıń sálem bermegenin kústanı qılıp bád urdı:

— Xiywaǵa kelseń, jas úlkeni umıtasań.

Aydostıń keshirim soraǵısı kelmedi.

— Sebebin ózińiz tusinseńiz gerek.

— Xan shaqırtsa bárhá kózińniń eti ósedi. Xańa qatnaytuǵın ayaqlarınıń tusawın kesip, usı dárejege jetkergen adamǵa sálem bermegeniń ushın, qudaydan tabarsań.

— Teńles, zamanlaslarıńnan izde qalıp kóbirek jasaǵanda, maǵan usını aytıwdı maqset etken ekenseń—dá. Bul jerde ne qılıp tursań?

— Senin abırayındı kóreyin dep keldim, Kúshli bolsań óziń menen sarayǵa alıp kir.

— Qońırat hákimi qayda?

— Sharbaqta qaldı.

Dárwaza tamannan saray sútinleriniń biri Qutlımurat inax kórindi. At jaqlı, qara saqal, biraq balıqtay jılısqaq, qayın bul adam asıǵıs edi.

— Sizlerdi kúte—kúte sharshadıq ǵoy, — dedi ol tez—tez sóylep. — Qáne, asıǵıńlar, qaraqalpaqlar, — dep dárwazamanlardıń birine olardıń atların bir jerge baylap qoyıwdı tapsırdı da, ishke qaray basladı. Esengeldige de "tek" degen bende bolmadı. Aydos ózgeler aldında alawızlıq kórsetpew maqsetinde ǵarını aldına saldı. Inax shıyraq qádemler menen asıǵıs sóylenip kiyatır. — Usılaytip—ám keshigeme eken? Xan sizlerdi kútip otırama, aqırı. Baslanganı qashshan. Pay, qaraqalpaqlardıń usınday pańlıǵı bar—dá. Ara alıs ekenin bilesiz, elden erte shıǵıw gerek.

Aydos qashshan—aq kelgenin, dárwazamanlar kirgizbey qaytarǵanın, sonsha jerden ertip kelgep joldasların sırtta qaldırıp jalǵız kiriwge namısı jetpey, olardı bazarǵa shekem ertip barıp aldarqatıp qaytarganın aytpaqshı edi. Inaxtıń keypi—káraxtına qaraǵanda jaǵday aytıw—qattı dawılda órdegi kisige sıbırlaǵanday—aq bolatuǵının bilip úndemedi. Inax kirgen esikten bular da urı pıshıqtay ásten ǵana ishkeriledi. Bosaqadan atlaǵan jerdegi bos jayǵa saqqa—saqqa júginisip, bir—birine asılısa otırǵan Aydos penen Esengeldini bayqap dıqqat awdarǵan adam bolmadı.

Inaxtıń asıqtırǵanında bar eken. Zıyapattıń shan—sháwketi pitip, adamlar awqatlanıp ta bolıptı, biraq hárkimniń aldında ele jıynalmaǵan tas badiyalar, shala jelingen palawı menen turıptı.

Tórdegi biyik sınağa tóselgen qızıl ġalınıń ústine ornatılğan taxtta otırğan xan qáháriniń belgisi sınağında gúmis aybaltasın jıǵalı basınan ara tura bir aynaldırıp jiberedi. Xannıń jez gewishi qoyılğan sınada gileń molla bášheler otır. Jańa qırshılğan piyazday sup–sulıw sálle orağan jaslar bir waqıtta xan tárepke burılıp, bir waqıtta tómen qarasadı. Bul olardıń xan buyırǵına tayarmız degeniniń belgisi.

"Qanday baxıtlı balalar, — dep oyladı Aydos. —Pútkil Xorezmniń, ullı islamniń, káramatlı Xiywanıń erteńi... Muxammed Rahim xan kútá aqıllılardıń aqlı, danalardıń danası bolsa kerek. Erteńgisi menen meylis qurıw hárbir ıǵballı bendeniń basına kele bermeydi".

Sháhárdiń gúllán qaymaqları hám medireseni bıyl pitkeriwshilerge lıq tolı jaydaǵı jalǵız gúlángir qoraz bolıp otırğan xannan saza shıqtı.

— Molla bášheler, qulaǵınızdı kenirek ashıńlar! Ullı islam álemge ústemlik etiwı kitabıy sóz. Bir kápirdi musılman etken bendesin quda otlı gúrsiden saqıt qıladı. Áne, sol ullı islamniń oshaǵı káramatlı Xiywanıń dańqın shıǵarıp, álemge jarshı bolıw sizlerdin zimmańızda. Túrki qáwimlerden qazaq eli ullı káramatlı islamnıń háwirinen alıslap baratır. Olardı quda dárǵayına jaqınlastırıp, islam háwiri menen jılıtıw káramatlı Xiywanıń shegine túsken. Birazınıńǵa shala musılman qazaqlar arasına barıp ullı islam ushın xızmet etiwge tuwra keledi.

Jas mollalar samal menen mayısқан bir atızdıń biydayında, japırılıp, "qullıq, ullı xanımız" desti.

Xannan:

— Iyshan! —degen saza shıǵıwı máttal, basına aq sállesin gúdishek qılıp orağan iyshan, biyday atızǵa shıqqan jalǵız ayǵabaǵarday, xanǵa qaray iyilip, aldına bir adım tasladı da, túbiri shirigen paqalday, shalǵayın basa jıǵıldı hám gúbirlendi.

— Lábbay, ullı xanımız...

— Ha, ha, ha...

Xanda payda bolǵan kewillilik hámmege ótip, "ha, ha halap" kúlisti. Qısılp otırǵanlar ádewir jadrap qaldı.

Payttan paydalanıp, boyın tiklegen iyshan súrmeleklep xan taxtıń tuyaqlarına mańlayın basıp, oq jayday búgildi.

— Hár demim, janım, malı–múلكim siziki, ullı xanımız. Buyırınız.

— Ullı Xorezmniń dańqın kókke kóteretuǵın mollalar tayarlaǵanıńız ushın ǵáziynemnen zer naǵıslı shapap inam ettim.

— Qullıq, ullı xanımız.

Iyshannıń qanday taqlette búgılıp tájim qılıp atırǵanı menen xannıń isi bolmadı. Ósik qara kasları astında oynaqshıǵan kózleriniń birin qısıńqırap júdá biypárwalıq panen juwan moynın bir jaǵına sál qıysayttı.

— Shamalawımsha, bul otırıspaǵa, keń Xorezmdi jaylap biziń menen teń shabısatuǵın qardash qaraqalpaq eliniń Aydosı óziniń bir jas úlkeni menen kelip qosıldı. Ara alıs bolǵan soń kesh jetkendi, bálkim. Biziń molla bášhelerimizdiń qalay sinnan ótkenin kórmey qaldı. Qórsın, anaw shetkiden tete, ózi juwas bolsa da, kózleri jawdıraǵan bir molla báshe otır. Soǵan sóz ber. Ullı qudanıń birligin, haqlıǵın, dańq súymesligin, ullı islamnıń oshaǵın laplatıp otırǵan káramatlı Xorezmnıń dańqın qaraqalpaqlarǵa sóylep bersin.

Aydos ushıp túrgelip xanǵa qol qawsırdı da:

—Miyrim shápáátli júzlerińiz túsip, ótqır kózlerińizdiń bir qıyǵı menen bizdey ǵarip puxarańızdı kórip qalǵanıńız ushın, ómirimiz benen miinetdarmız, ullı xanımız, — dep qayta ornına otırdı.

— Qáramatlı Xiywa sháháriniń qaymaqları, — dep Iyshan otırǵanlarǵa burıldı. —Házir ǵana aldınıзда meniń shákirtlerim bárshe sorawlarǵa juwap berip, qudanıń birligin, haqlıǵın, dańq súymesligin, ullı káramatlı islamnıń oshaǵın laplatıp otırǵan káramatlı Xorezm eliniń ullı tayanışı, pútkil wálayatımızdiń qudadan keyingi jalǵız sútini bolǵan ullı xan Muxammed Rahimniń ullılıǵı táriyplengenı hammemizge ayandur. Házir ullı xanımızdiń sharapatlı názerine sazwar bolǵan aǵla shákirtim, úsh júz alpıs áwliyeli Gene—Urgenç sháhárinen kelip ilim iyelegen Seyilxan áwladı Allamurat maqsumdur. Qáne, shákirtiy—áwlad tursınlar!

Súwen jaqlı, sulıwshıq gana qara torı bala qustay ushıp túrgele sala, qolın qawsırwı menen xanǵa úsh mártebe tájim etip, taxtına mańlayın tiygizdi, xannıń másisin emes, taxtqa jabılǵan ǵalınıń aq shashaqların alaqańına salıp súydi, sonnan keyin ustazı iyshańǵa burılıp kelip, házir ǵana xan japtırǵan zer jaǵalı shapannıń shalǵayına mańlayın sıypadı. Onıń háreketleri kútá shaqqan edi. Baqlap otırǵanlarǵa ol ortada erkin oyın qılıp júrgenge usadı. Bir waqıtta ol dizerlep, eki qolın mańlayıa qawsırıp, ózinshe pátiya etti de, otırǵanlarǵa burıldı.

— Xalayıq, sóylew imkanıyatı bergen ullı xanımızǵa minnetdarman, — dep basladı ol.

— Janım menen minnetdarman dep ayt, — dedi iyshan.

— Janım menen minnetdarman, — dep qaytaladı Allamurat maqsım, — Alğan bilim–tálimim ushın káramatlı Xiywaga, ullı iyshanımızğa hám minnetdarman. Xalayıq, ayıp kórmeńler, bul jerde ullı islamnıń kúshi, qudanıń birligi, haqlıǵı, dańqtı súymesligi... haqqında, qullası bári haqqında kóp gáp boldı. Men qudaytala hakkında gáp bolǵanda, onıń birewliginen shubhalanaman, onıń nahaqlıǵın, dańqtı súyetuǵının jasıra almayman.

— Óy, páderińe nálet ne dediń? — dedi iyshai.

— Iyshanım, siziń tiliniz benen aytqanda, qudaytalaǵa, xanǵa qarsı ishinde sır búkken adam gúnakar, keselbent boladı, Men ushbu majiliste ullı xannıń aldında sıımdı tógip gúnadan, keselden pák bolmaqshıman. Meniń qolıma bir kitaplar tústi. Eger siz aytqanday, kitap sózi durıs bolsa, dúnyada islamnan basqa dindegi insanlar oǵrı kóp. Eger olardı jaratqan basqa quday bolsa, qudanıń birligine, álbette, shubha tuwadı. Eger quda birew bolıp, hárkimge hárqıylı din berip, bir birine qarsı qoysa, álbette, nahaq bolǵanı. Quday dańq súmegende, beyishin qaldırıp dozaǵın joq qılar edi. Adamzattı qorqıtıp, bárha ózin maqtatıw ushıp dozaǵın shıǵarıp qoyıptı.

Xannıń kózleri uyasınan atlıǵıwǵa keyip berdi.

— Mınaw jilli ǵoy!

Adamlar órre–órre túrgelip, Allamurat maqsımdı ján–jaǵınan qorshadı. Ol albıramastan, dawısı kóterdi:

— Áne, xalayıq, pútkil wálayatımızdın qudadan keyingi jalǵız sútini Muxammed Rahim xannıń dozaǵı bolmaǵan menen, zindanı hám dar aǵashı bar. Jurt solardan qorqıp xandı girshiksiz ullı dewge májbúr.

Xan tikeyip ketti:

— Taslań zindanǵa!

Esikten atlıǵıp qos jasawıl kirdi. Iyshan shákirti ushın bir nárse dep keshirim soramaqshı boldı ma, teris qarap turǵan xannıń ayaǵına jıǵıldı, sállesi dumalap ketti:

— Ullı xanımız, ullı xanımız...

Xan ǵarrı iyshannıń appaq shashlı basına bir tabanın qoyıp, jasawılǵa:

— Shákirti menen qosıp taslań, — dedi de, shıdamı ada bolıp hámmege hámir etti. — Ziyapat tamam! Tarqańlar!

Bir ayǵa shamalas tayarlıq kórilip, pútkil Xiywanı tik ayaǵına mindirip, talaylarda ǵul–ǵula payda etken búgingi saltanatlı

zıyapattıń izi oyran bolıp, kózdi ashıp–jumǵansha tarqatılıwı, qatnasqanlardıń gúlláńin biyjaǵday qıldı. Eń qádirli adamı ólgenдей hámme tunjırasıp, bir–birine sóylemesten saraydan shıqtı.

"Másláhát tóbedegi" májilisten juwmaq shıǵaralmay xan shaqırǵına kóp úmit artıp, eli–xalqınıń táǵdiyri jóninde jańa xan menen keńirek sólesermen dep kelgen Aydos ta misli óli qoyıp qaytqanǵa megzes. Betinde qanı joq. Barlıq úmiti push bolǵan sekilli. Qasındaǵı Esengeldini de umıttı.

— Atıń súrnıkse, aynaday joldan hám tomar shıǵadı eken, dedi ózinen–ózi.

Aydostıń keypin baǵıp únsiz kiyatırǵan Esengeldige bul túrtki kórindi, ilip aldı.

— Káramatlı Xiywanıń atındı aqsatqanı qashshan edi.

— Ha, siz bar ekensiz.

— Ha, barmız.

— Qaraqulaq, — dedi Aydos tisiniń arasınan.

— Sen de kóp oqıdıń. Allamurat maqsım medireseden búgin shaymiy bolın shıqsa, sen álleqashan shaymiy ediń. Qaraqulaǵıń ne, bádbaq?

— Tóremurat suwpınıń qaraqulaǵısız–dá!

— Payda sonda bar.

— Sańlaq tawıp xan dárgayında boldıń. Endi Qońırat hákimine esap bermeyseń be?

— Tóremurat suwpıǵa barıw ar emes, biraq seniń menen bolaman. Aytpaqshı, aldımız kesh, qonaq jeriń bolmasa maǵan er.

— Qaytaman.

— Onda men de qalmayman.

— Túngi segbirge shıdasań, óziń bil.

Qaladan qaragórim shıqqannan keyin:

— Aydos, sen tıńla, tıńlama, óziń bil, — dep gáp basladı Esengeldi, — Meniki wajıbatı iyman. Eldi bólme. Inilerińnen ayırılma, olarǵa qosıl. Ákeńniń aytqanı bar edi, sen inilerińnen ajıralsań, albıraysań. Sen bir tárep, inileriń bir tárep, eki jaǵa bolıp baratırsız. Tóremurat suwpı eki jaǵanı biriktiriwshi kópir bolajaq. Paydalan. Xanǵa til tiygiziw maǵan ılayıq emes. Al, Allamurat maqsım kewlindegi bar gápın aynaldırıp Xiywanıń tek usı xanı jóninde aytqan bolsa, durıs.

— Ol bala, ıraıstan da kóp oqıp shaymiy bolǵan.

— Báلكim, solay shıǵar. Haslında xannıń abırayın tógiw ushın Allamurattı oqıtqan iyshan Tóremurat suwpınıń adamı — bolsa, táájuplenbessen.

— Joq, iyshan haq. Atızınan bir—eki iyt túynek shıqqanı ushın hasıldar baǵmandı gúnákarlaw ádillikke jatpaydı, Qáytken menen, xan qattı ǵazetlendi. Biyshara iyshangá da qıyın.

— Awzınnıń kúygenin jasırıp, kisiniń awzı kúygenin gáp qılǵansha, ózińdi oyla. Erteńgi taǵdirin ne bolatuǵına kóz jiber, Aydos.

— Sen meni Begis nenen Mırjıqtıń izinen ertip Tóremurat suwpınıń shalǵayına jıqpaqshımısań?

— Ol shalǵayda napaqa bar, Aydos.

— Sol napaqanı óziń shópley ber, biraq eki inimdi ózime qaytar.

— Qorlanasań, Aydos. Eldi Xiywaǵa satpa!

— Men emes, eń áwele sen satqansań. Máhremlikten ayırılǵan kúni Xiywanı jamanlap hákke bolıp shıqtıń. Suw ishken qudıqqa túpirmew kerek. El Túrkestannan posıp kelgende pana bolǵan, napaqa bergen Xorezmge jamanlıq qıla almayman, Baǵana xannnıń bizlerdi "keń Xorezmdi jaylap, biziń menen teń at shabısatuǵın qardash xalıq" degeni esińde me? Shaması, bul jaqsı xan. Xalıqtı xalıq dep biledi. Onıń menen ele sóylesemen. Qaraqalpaq xalqın óz aldına kishi xanlıq qıldıraman.

— Saǵan xanlıq hamal kerek eken dá!

— Magan emes, xalıqqa xanlıq kerek. Báلكim, sen xan bolarsań.

— Ondaı maylı jilikti aqlı zayıllarǵa uslatarsań. Aydos.

— Sen de túsinbeyseń. Xiywa sıyaqlı bir sháhár salsaq, kárwanlar toqtap ótse, sawda—satıq qılsa, mektep, medrese ashsaq. Xiywa xanı usap biz de ján—jaqqa molla taratsaq, qaraqalpaq degen xalıq bar eken dep, bizge de alıs—juwıqtan adam keler edi. Házir qayda keledi? Qimge keledi? Bil sonı, bil, — dep Aydos er ústinen Esengeldige burılıp qolların jayıp, kúyip pisti. —Bileseń be, biz bar tapqandı Xiywaǵa tasıymız. Sonnan Xiywa gúllenedi, biz soǵan quwanamız. Qelsek, qonaq jer tappaymız.

— Ha, sonda nege ǵar qatınday Xiywaǵa tasınǵanıńdı qoymaysań?!

— Hár saparı salıq ákelgende say—súyegim qaqsap qaytatuǵının kim biledi, deyseń? Hesh kim! Ilajsız ákelemen! Eger seniń aytqanıńdı qılıp Tóremurat suwpıǵa qosılsaq, ol qarap qala ma? Inaxlar gójektay adamlar. Tórt ayaǵın teń basqan kúni anasınıń mańlayına tewip ketedi. Eń áwele, Muxammed Ámin inax seniń

basshılıǵında qaraqalpaqtan paydalanıp, izinde ne qıldı? Esle. Tóremurat suwıń da sonday qıladı. Bas iyip barıwdan salıq saladı. Buxara ayay ma? Qazaq xanı ayay ma?, Orıs patshası ayay ma? Negizinde qolımız juqa bolsa, heshkimge kerek emespiz.

— Ózińdi bas, Aydos. Īrastan da jilli bolıwǵa shamalasqansań. Gáp Qońırat xanlıǵı jóninde baratır. Uruwıń Qońırat ekenin umıtpa!

— Seniń menen biz óz uruwımızdıń atı ushın emes, atı qaraqalpaq balasınıń jılamawın gózlewimiz tiyis. Sol ushın maǵan Qońırat xanlıǵı emes, qaraqalpaq xanlıǵı kerek.

— Usınıń menen izińe adam erse, murnımdı kesip bereyin.

— Uwqhh!!!

— Jeńil bolsın deseń óz uruwıńdı oyla.

— Sen ne ushın sayızǵa shıqqanıńdı bileseń be? Áwele xan aldında xalıq atınan sóylep máhremlik aldıń. Soń tek óz urıwıńdı mańlayǵa tutıp, awzınan tóri tar in qazatuǵın ǵullı ǵullıqqa usap kettiń. Sennen hámme qashtı.

— Saǵan ábden hámme qushaq ashıp otırǵan shıǵar. "Másláhát tóbede" ne bolǵanın esittik.

Aydos erge jónlenip otırıp alıp, qaytıp seylemedi.

13.

"Maman sheńgel" dep atalǵan jer Ámiwdárıya menen Xiywanıń ortasındaǵı búktiń arasınan sınaptay jıltırıp aqqan bir salmanıń boyı. Misli eki qabat qora sıpatında ósken shoq sheńgelliktiń dál ortasında úlken bir torańıl bar. Qoyıw sayamanı payızlı. Uyıqlap qalǵanǵa qáwipli emes. Qanday jez tırnaq haywan brılsa da, sheńgellikke tumsıǵıp batıra almaydı, awız tabıw haywan túwe biytanı adamǵa múshkil. Tábiyat ózin solay kógertken, balıqqa qurılǵan qazaday, eki iret aynalıp ishke kiriledi.

Usıkáraǵa jetkenshe artınan quwǵınshı kiyatırǵanday Qabıldıń júregi ulı—dúpildi edi. Kelgennen keyin ózin bastı. Hawanıń ashılıp ketkenine keypi kóterilip:

— Búgin iras maza qılatuǵın boldıq, — dep joldaslarına jumıs bólistirdi; kim qoy soydı, kim is jondı, kim ot jaqtı, kim barlıq atlardıń jabıwların alıp jerge tósedı.

Degen menen, Qabıldıń Aydosqa degen kewil túyini ele jazdırılmaǵan edi. Bir paytın tawıp, heshteńe elestirmegensip gúbirlendi:

— Aydos awılда arıslan, Xiywaǵa kelse tıshqan boladı eken ǵoy.

Dospan oğan alakózlene burıldı. Bul kózqaras Qabılğa kár etpedi. Soyılğan qoydın terisin sıyırap atırğan Qádirbergenniñ qasına keldi,

— Awıldan biykar shıqqanbız—á?

— Ókinetuǵını joq, Qabıl aǵa, — dedi Qádirbergen, pıshaǵın qonışına qayrap turıp. — Úlken dem alıs boldı. Sebep penen káramatlı Xiywaǵa zıyarat ettik. Mınaw Dospannıñ birinshi kelisi edi, Aydos aǵa kelgen soñ atqosshısı ushın jollıq soraymız.

— Biybabanıñ bergen bir túyinshik pulı meniñ jolasharım, — dedi Dospan ot jaǵıp atırıp.

— Dospan—ám payın jibermeydi, — dedi birew.

— Dana biydiñ atqosshısı—ám dana bolmasa bola ma? — dedi ekinshi dawıs.

— Bul suwmurındı dana degenshe totı qus desesh, — dedi Qabıl jaqtırmay.

Dospannıñ zúlmet tolı kózleri jáne qadalğan menen Qabılğa jáne kár etpedi.

—Aydostı búgin tırnaǵı joq ayıwǵa megzettim, — dedi jáne ol órshelenip. —Eki inisi onıñ usı qásiyetin sezip bezgen eken dá!

Qádirbergende uruw namısı oyandı.

— Til degen buwınsız. Qabıl aǵa, erk bersen kete beredi.

— Ha, bul jerde qoldawlılar kóp eken, bildik, — dedi de, Qabıl tósek tósestirip atırğan jigitke barıp, erlerdiñ ústindegi kópshiklerdi hórkimniñ janbaslawına qolaylap hár jerge qoyıp shıǵıwın tapsırdı.

Namazlıger qıltıyğan gezde Aydoslar jetti. Qabıldan basqanıñ bári aldınan shıǵıp, Esengeldi ekewiniñ atın jılawladı.

— Qabıl, — dedi Aydos alıstan. —Qalaysızlar? Bále, oshaqtıñ iyesi bolıwǵa qumarsañ—aw.

Janbasın buzbay jatırğan Qabıl qıypaq—sıypaq etip boyın tiklep otırdı. Esengeldi sırtqı shapanın sheship atırıp onı ile sóyledi:

— Qabıl biy, Aydostıñ otjaǵarlıǵına jaraydı ekenseñ.

Qoñrat uruwının araz jas úlkenleri bas qosıp kelgenge hámmeniñ waqtı xosh edi. Esengeldiniñ tikenekli gápi hesh qaysısına jaqpay, tañlanısıp qarastı. Qabıl gáp astarın túsinbegensip, jayma—shuwaqlanıp, olar joqta ayılğan súyretkili pikirleriniñ üstine mala basıp jibergisi keldi.

— Esengeldi aǵa, biz Aydos penen bir nandı bólisis jep oqıǵanbız. Biz oğan, ol bizge ot jaqsa ayıp emes shıǵar.

— Ha, maqul, Qabıl, maqul, — dedi Esengeldi nayláj.

Aydostıń túnergen júzi bulttan shıqqan quyashtay jadrap sala berdi. Onıń jadrawı kópshilikte kewillilik tuwdırdı. Esengeldi óz gápine uyalǵanı ushın ba, isleniwge tayarlanıp atırǵan qoydıń pútin quyırǵın kesip alıp, jeti túp sheńgelge bólip—bólip ildirip shıqtı.

— Jigitler, bulkára búginnen baslap "Maman sheńgel" emes, "Maylı sheńgel" dep atalsın. — Bul dúziw tilek.

Isi erikkenlerdiń hárqaysısı bir túp sheńgelge may qıstırıp "Maylı sheńgel, maylı sheńgel" dep tákirarladı.

— Áne, birádarlar, — dep Aydos tikeydi. — Ğarrının qoyǵan atı maǵan da maqul. Usıkára Xiywa xanı menen qaraqalpaqtıń shegarası, Aydos usınnan arqaǵa bir adım ótse—biy, qublasına bir adım ótse, — qul!

Onıń shin kewlin ortaǵa salǵanı hámmege unadı. Ortadaǵı mazlap janǵan ot átirapında kewilli kúlkiler, degishpeler, mázi—mayramlıq húkim súrdi.

Tóbede shańıraq ornına juldızlı aspan tónkerilip turǵanı bolmasa, hesh otawdan kem bolmadı... Esengeldi qorjınınan shatırash taxtasın qaldırmaytuǵın edi. Góshke toyıp, kók çay iship alǵannan keyin Aydos ekewi shatırash oyınını basladı, basqalar tamashagóy bolıp dógerekledi. Bir oyın tamamlanaman degenshe alıstaǵı awılда qorazlar shaqırısı.

Tań namazınan keyin kópshiklerine qıysayısıp, kózgir alısıp, ullı sáskede atlandı.

Aydos alayaq jiyrenniń júwenin tartıp, shekshiygen basın arqaǵa bura bergenı, ótkir kózli birew xabar taptı:

— Anaw epeleklegen qara adam ba yamasa háywan ba?

Athılar qubla tárepke jalt burıldı.

— Ğarrı menen kempir, — dedi Dospan mańlayına qolın tutıp. — Júdá asıǵıp kiyatır. Wax, biyshara kempir súrnigip jıǵıldı.

Qópshilik toqtaǵanı ushın irkilgeni bolmasa, Aydos biyparwa tur edi.

— Kimler bolsa da kúteyik, — dedi.

— Men ele kórgenim joq, — dedi Esengeldi.

— Anaw bir túp ermanınıń tasasında kiyatır, áne shıqtı.

Ğarrı menen kempir jaqınladı. Athılardı kórip, kewilleri anjamlaǵanday, júrislerin tosańlattı hám egiz buzawlarıń jalasqanı kibi biriniń mańlayın ekinshisi sıyırdı.

— Qanday tatıw juptılar, — dedi Aydos mıyǵınan kúlip.

— Tatıw edik! —degen ġarrınıń dawısı esitildi, bolǵanı, jótel tutup buwlıǵıp, shıyqıldap qaldı. Qempir ġarrısınıń basın súyep:

— Miyrim júzli adamlar, — dedi sál entigip. — Azǵana sabır qılınlar, ġarrımınıń dem qıspası bar edi, tınsın, sonsoń arız aytsın.

Athılar shoǵırtpaqlastı. Ģarrı állen waqıttan soń, tershigen mańlayın aq qurashı menen sıpırıp, kópshilikke sálem berdi hám bulardıń arasında Aydos biy degen qaysısı ekenin soradı. Olar tap Aydostıń alayaq jiyreniniń omırawına jaqın tur edi.

— Arızınızdı bayan etińiz, móminler, — dedi Aydos ayanıshlı.

— Aydos biy men bolaman.

— Júrekte jara, basta ǵawǵa payda boldı, — dedi ġarrı kkiiregin tolıq japqan appaq saqallı iyegin hasasına tirep, —Qartayǵanda quday hasasız qaldırıp, kózden ayırar boldı, járdem sorap keldik.

— Quda aralasqan iske ne shara bar? —dedi Esengeldi.

— Móminler, túsindirip aytıńlar, — dep Aydos Esengeldige ashıwlı buǵa názerin bir taslap jónlesti.

— Bul dúńbyaǵa kelip artımızda qaldırǵan bir izimiz bar edi, ózimizden burın óshejaq. Awa, awa, qaraqalpaqtıń biyi. Bul dúńbyaǵa kelip kempirimiz benen keleplegen bir dumalaq jibimiz bar edi, tumǵıyıqqa túsip ketti, bir ushın uslap járdem berer insan joq.

— Hay ġarrı, jumbaq qıla bermey aytshı, biyler asıǵıs qusaydı, — dedi kempiri.

— Endi bizlerdi bul dúńbyaǵa kelmegen adamlar dese de boladı, — dedi ġarrıınıń bası qaltırıp, ol kózleriniń jasın jeńi menen sıpırıp atırǵanda iyegine súyegen hasası jıǵıldı. Aydos Dospanǵa ımladı. Ol atınan ġarǵıp tústi de, ġarrıınıń hasasın qolına uslatıp, qurashın durıslap kiygizdi.

— Jılamańız. Kimler bolasız? —dedi Aydos.

— Túrkmembiz —dedi ġarrı túpirigin jutıp.

Athılardıń birazı bul adamlardı túrkmen ishine ótip tili ózgerip ketken qaraqalpaqlar shıǵar, Aydostıń atın esitip, álleqanday jábiri menen kelgen eken degen uǵımda tur edi. Hayran bolıstı: "Túrkmenderdiń qaraqalpaqlarǵa qanday arız aytıwı múmkin?"

— Aytıńız, mómin, sizdi qaysı qaraqalpaq jábirladi?

— Qaraqalpaqtan emes, xannan jábirimiz bar, jalǵız ulımdı ólimge buyırıldı.

Hómmesi:

— Xannan?! — dep tańlanıstı.

— Awa, xannan!...

— Xan bizdi tıńlar ma eken, mómin—aw? — dep Aydos sál sarsıq penen soradı.

— Bilmedim, Aydos biy. Sháhárdegi adamlar qeraqalpaqtıń Aydos biyine barıp kór, desti.

Aydostıń shırayında mardıywdıń izi bilinip, ózine isenimi artqanday boldı.

— Bizden burın araaǵa adam salǵanbısız?

— Adamlar Qońırat hákimine bar degenge, qalada sharbaq qoymay aralap Tóremurat suwpı degendi tawıp edik. Ol "yaqshı" dep ketip edi. Qayta izin nasırǵa shaptırıp aldı. Xan oǵan óshegisip, balamızdı zindannan shıǵarıp, búgin—aq darǵa asatuǵın qılıptı.

— Balańız kim? Ne jazıǵı bolǵan?

— Mediresede oqıp atır edi. Atı—Allamurat. Qeshe ǵana xan dárgayında jin urıptı. Qóp oqısa sóytıp jilli bola ma, bilmedim. Bul mediresede túrkmen qutaymaydı. Burınǵı jılları sol medireseden Maxtumqulı degen shayır babamız—em "jilli súrey" bolıp shıqqan. Al, shıraǵım, kóp sózdi qoyayıq, biz ushın asıq. Jilli bolsa da, óz balamız ózimizge kisiniń saw balasınan artıq. Darǵa gırıptar qılмай, jórdem eteger, Aydos biy. Ilayım, ónıp—óskeyseń.

Aydostı oy basıp, basına awır musallat túskendey kópke deyin úndemedi. Usı demde onıń nelerdi qıyal etip turǵanı basqalarǵa námálim, liykin kózleri súziliwli, oń qolı shekesinde, atınıń júweni shep qolınan jazdırılıp túsip ketti.

— Esengeldi quda, birádarlarım, — dedi ol bir waqıtta esin jıyıp,

— Sizler júre turıńlar. Abzalı, meni kútpenler. Tówekel, xanǵa baraman.

— Qáttere degen qayraq tas, Aydos, — dedi Esengeldi "quda" degen sózge jibisken bolıp. — Qayraq tastı jónsiz paydalansań, ya jelinedi, ya mort sınadı. Ele ózińe de keregi boladı.

Aydos oǵan qulaq aspadı.

— Dospan, min atıńa!

Ilaya baxtıń ashılsın, saparınıń oń bolsın, Aydos, — dep kempir—ǵarrı teńnen qol kóterip pátiya qıldı.

Aydos Dospandı ertip Xiywaǵa qaray soqpaqqa tústi.

14.

Kóp jıllar Aydostıń atın ertlep, jumsasa shabarmanı, bir jaqqa ketse zánǵilesi bolıp úyrengei Áliy atqosshılıqtan qalıwǵa anısat kelisse de, awırmanlıǵın házir sezip otır. Qıyalına, alǵa ketken

kárwannan adasıp qalğan námálim sayaq, onı endi heshkim izlemeydi, kóriskenler sálemlespeydi. Úy ishine sır aldırmawǵa tırısıp baqqan menen ishine sherebe quyılǵanday. Onıń bul keypin úlken ulı bayqadı.

— Aǵa, atqosshılıqtan birotala qaldıń ba?

Ol oyına ujbatlı juwap túskenşe, balasına tańlangan bolıp, mıyǵınan kúldi. Hayalı japsaqılı edi. Jumısqa jaramaydı, biraq tıqılǵan tili bar. Aytıp otırsa kishi ulı Omar tamaq pisiredi. "Apańnıń nawqası ótip baratırǵanı ushın dúzde júrgendi qoydım" demekshi bolıp turdı da, júzi quyashta qalğan qaǵazday sarǵayǵan juptısınnıń zeynine tiyip alıwdan qorıqtı.

Jáliy asıǵıp jáne soraw berdi:

— Adamlar, aǵańdı Aydos jek kóredi desedi, ıras pa?

— Biykar, — dedi Áliy birden. — Bileseń be, Aydos biy tuwısqanlarına bermegen "dáwlet bası" ógizin maǵan inam etti.

— Ne ushın?

— Balańa kelin alsań, qalıńnıń bası qıl dedi.

— Oy bereket tapqır, — dedi ana tirishelenip. — Onda Jáliyege kelin izlep kel.

Úy ishinin bári qaraǵanına qısınp pa, Jáliydiń júzi burıshtay qızardı.

— Shókelep júrgeniń bolsa ayt, balam, — dedi ana biraz kewillenip. — Esikke kelip túsip, Omarjanımnıń kúyeden qutılǵanın kórip ketsem, ármanım joq.

Bul pikirdi ákesi de, inisi de quwatlap sóylep, oshaq basınıń uńqıl-shuńqılı ádewirge sozıldı. Jáliy ádebinde uyalsa da, soń kimdi táwir kóretuǵının aytıp saldı. Bul Maman biy awılıan Gúlimbet "sóksanar" degenniń qızı eken. Qeleshektegi qudanıń "sóksanar" degen laqabına ata-ana azlap mıyıq tartqan boldı. Ana Jáliydiń keypin ańladı.

— Júdá jaqsı eken. Qızı dúńbya jıyǵısh boladı, bul meniń aqkewil Jáliyimniń nesiybesi.

Áliy heshteńe demedi. Azan menen atlanıp "Sóksanar" menen quda túsiwge ketti.

Tap usılay bolıwın kútip turǵanday-aq kóshede biyjaǵday at dúrsili esitildi. Jáliy sırtqa juwırıp-aq shıqtı. Onı tańlandırǵan náirse Begis peiei Mirjıqtıń payda bolıwı. Oylanıp úlgermey-aq Mirjıq shawıp keldi.

— Jáliy, aǵańdı sırtınan kórip qaldıq. Aydostıń pántine shıdamay ishi dútkesh bolıp, samallawǵa baratırǵan shıǵar den irkpedik.

Jáliy úndemedi.

Begis jaqınladı.

— Ha, bala, awızıña suw urtlaǵannan amanbısań?

Begistiń názeri tek Jáliyde toqtamay hárjaqqa awısıp júr edi.

— Aynalaña kóz tasla, — dedi Jáliyge.

Jáliy bir óksheden aynalıp hár jerden atlanıp kiyatırǵan awıllas jigitlerin kórdi. Túsinbey iynin qıstı.

— Ákeńniń arın qorǵaysań ba?

— Ne ar?

Jáliy, seni aqıllı desek qalay–qalaysań? Aydos biy aǵańnıń kúshi barında súyrep, endi nasıbayday túkirip taslaǵanı she?

Begis penen Mırjıqtı. kóship ketkeli birinshi kóriwi bolsa da, tuwısqan aǵası tuwralı búytip sóleydi dep qıyalına da keltirmegeni ushın ba, Jáliydin awızı pánkiydi de qaldı.

— Qáne, asıq, Jáliy, — dedi Mırjıq. — Jigit bolsań atıña min. Mánisin jolda túsineseń. Ele raxmet aytasań.

Jáliy anasına, ya úkesine heshteńe eskertpesten qoraǵa kirip atın ertledi.

...Ol sonnan juwǵarada qaytıp oralmadı.

...Qudalıq jumısın bárjay qılıp qaytqan ákesi, qalıńnıń bas malına atalǵan Aydostıń "dáwletbası" ógizin áketerde bir kún eglendi, ulı sonda da kelmedi. Awıldan jigirmalaǵan jigit bolıp ketkenin esitse de, gúdiksiremedi, ógizdi de aparıp qayttı. Endi onıń kewil sarayı qarar tawıp, nawqas hayalı menen ájik–gújik sóylesip ıay ishıp otırǵanında ǵana Jáliy payda boldı. Onlaǵan kúnnin ishinde ádewir–aq erjetip qalǵan sekilli. Erinleri qayazıp, beti gónerińkiregenge usaydı. Kózleri de xesh jerde turaqlamaydı. Ata–ana bul kórinisten táshwishlenip, qayda bolǵanın qansha soramasın, durıshı juwap bermey uyqıǵa jattı.

Azanda da sóylemey, shala–pula awqatlanıp, atlanıp qoradai shıǵıp baratır edi, ákesi atınıń jılawın tuttı.

— Qayda?

Jáliy azıraq gidirip turdı da:

— Áskeriy mashqıǵa, — dedi.

— Maqset?

— Aydostan ósh alıw.

— Biybaba de, ońbaǵan!

— Satqıńa húrmet jaraspaydı.

— Ne deyseń, tili kesilgir?

— Tuwısqanları sóydegende seniki ne aǵa.

— Tús attan!

Jáliy ójstlenip atın burıp ketpekshi boldı. Ákesi ashıw menen onıń ayağın kóterip jiberdi. Bunday qıladı dep oylamağan ańsız jigit attıń arjağına shúytóbesinen quladı.

Hesh perzentine mush siltep kórmegen áke jerde kúshendey tawlanıp atırğan ulınıń basın da súyemesten ishi dútkesh bolıwı menen úyine kirdi.

— Shabazım, nege shırayın qaralay óship qetken?

Ol hayalına, juwap ornına Omarğa:

— Dalaga shıq, — dedi.

Bir bále bolıp qalğanın túsingen ana kishi ulına jarmasa shıqtı.

Jáliydiń jılawğa dawısı shıqpay, at basqan iyttey awzın ashıp-jawıp atır edi. Anasınıń júregi suwlap ústine jıgıldı.

— Kelós, ágasmıuw!!!

Áliydiń denesi titirkenip ketse de, qozgalmadı. Ana baygus jáne sharbayalanıp, erin járdemge shaqırdı. Áliy endi gana tikeydi. Kelip, Jáliydiń moyın omırtqası sınıp ketkenin sezdi, biraq hayalına sır bermey, súyep ishke kirgizdi de, oshaqtıń basına tez tósek saldırıp jatqardı.

Túske tamap sırttap Begis dawısladı.

— Jáliy, wáde qáne? Nege keshiktiń?

Áliy juwırıp-aq shıqtı.

— Bul ne qılğanıńız, Begis? Óz úyimiz ózimizge zindan bolajaq góy? —dedi jılamsırap.

— Aydostan kór. Biziń awıl zindan emes, quyashlı. Qáleseń kósh, arba jibergizemen. Qońırat hákimi salıqtan azat etedi.

— Inim-aw, sol Qońırat hákimi kim ózi? Xalıq penen xalıq teń degen gáp bar. Gúllán ózbektiń úsiri shelli Qońıratqa súyengenshe, Xiywa menen boy teńlestirseńız qáytedi?

—Aydostı da buzğan sen mawbas góy, shaması, — dep Begis nayzasın kóterip, Áliydi túyrep jibergisi kelip turdı da, ózine hay berip, gırıra izine qayttı.

15.

Aydos qalağa kire bergen jerde atqosshısınıń hár kóriniske bir tańlanıp apalaqlay baslağanın jaqtırmadı.

— Óytpe, Dospan. Nesip bolsa ele talay keleseń. Attıń quyrıǵına qarap jiber, shóp jabıspap pa? Ha, onda maqul. Ekinshi iret esińde bolsın, bul qalada tusınan ótkerip jiberip, izińnen kúletuǵınlar bar.

"Medireseniń árwaǵı urǵan Allamurat" atlı jas mollanıń darǵa asılatuǵının xabarlap baratırǵan jarshınıń hawazı shıqtı.

Dıqqatlar solay awdı.

Bazar keshe ótip ketkenine qaramastan kósheler lıqqa tolı. Eshkıdey birin–biri iyterisken adamlar tar kóshege talasıp, alǵa shapqılasıp baratır.

— Abayladıń ba, Dospan? — dedi Aydos suwıq demin alıp. — Jarshıǵa pul berseń boldı. "Pálenshenikinde toy bar" degisseń de usı hawazı, usı baqırısı, "darwazshı keldi" degizseń de sol. Mine, darǵa adam asılatuǵına qızıǵıp jurttıń jolǵa talasıp baratırǵanı. Hayransań, birewge birewdiń tárdiri qampátir.

Dospan onı bunsha názik kewilli adam dep oylamaǵan edi, Hayran qaldı.

— Dúnıyaǵa adamnıń keliwi de, ketiwi de teńdey qızıq bolsa kerek, biybaba. Bazılardıń óliwi tiriliginen kóbirek ıntıq qıladı.

Jas atqosshınıń misli júz jasaǵan ǵarrıday aytqan ǵápi Aydostı quwanttı. Biraq, quwanışın oǵan bildirgisi kelmedi.

— Há, solay de, Dospan.

— Bilmedim, biybaba, tek aytтым. Xan darǵa adam asarda ne ushın daǵaza qılatuǵının usı jurt túsinbey me, qalay? Óliktiń iyisin sezgen iyttey bári juwrısadı. Haqıyqatında xan "maǵan qarsı kelseń, seniń de kúniń usınday boladı" dew ushın daǵazalay ma?...

— Dospanım, danalıqtan qurı qol emesseń, — dep biy bul saparı xoshametledi. Dospan onı, shebekeyine ayttı ma degen oy menen, biywájlik qılıp kóp sóylegenine ókinishli, astıǵı ernin tisi menen qırqıp ala jazladı, shırayı qızarıp ketti.

— Qısınba, Dospan, — dedi biy onıń keypin ańǵarıp. — Atıńdı irikpey ayda. Dar maydanına tuwrı kiremiz. Mennen bir adım qalsań, dárwazamanlar ortamızǵa kese nayza tutadı. Qire almasań, meni jekke qaldırasań.

Aydostıń bul ǵápi Dospańǵa: "Seniń aqlıń kerek boladı" degendey sezildi. Quwanıp, taqımın qısıp atına jedel berdi. Sonnan tawın jazdırmay biy menen qabatlasa, dar maydanshasınıń dárwazasına ótti.

Dar aǵashın qara shor adam qorshap alǵan edi.

Allamurat maqsımınıń moynına shılбір baylanıp, ayaǵı házir ǵana jerden kóterilip baratır eken. İzıq–ızıq bolıp "tamashaǵa" qarap turǵan pıyadanı qaq ayırıp kiyatırǵan Aydos hesh jerde irkilmesten dar aǵashına jetip, arqanǵa qılısh urdı. Ayıpker jerge sılıq etti.

Ol qılıshın qınabına tıgıp úlgermey—aq, saray jasawılları qora bolıp Aydosı qorshadı. Aydos biraz haplıgıñqırağan menen albıramadı, jasawıllardıń ústinen dar ağashınıń túbine kóz taslap, moynındağı arqanıń gúrmegin sheship atırğan Allamurattı kórdi.

— Maqsım bala, qorıqpay túrgele ber. Xannıń hámiri boyınsha moynında kesilgen arqan ekinshi iret moynına túspeydi. Ata—anaña Aydostan sálem ayt. Qáne, jasawıllar, endi bizdi xannıń ózine baslań, — dedi de, atınıń dizginin bir jasawıldıń ústine tasladı. Aydosıń qılıqlarına tańlanıp, hárkim hárjerden:

— "Álhabbiz!" "Júrek bolğanıña!". "Áne batır!..." desip atır. "Ángódek qaraqalpaq"... deskenler de boldı.

Sıpsıñ—sıpsıñ gáplerge Aydos qulaq aspadı. Biraq sońğılardıń kemsitkenin biy esitse, ókinedi degen oy menen Dospannıń jıǵırdanı qaynadı.

— Biybaba, bul Xiywada qatın sózli erkekler hám bar eken.

Márt atqosshısına ırızı biy oǵan mardıya bir qaradı da, jasawıldıń jeteginde únsiz bara berdi.

Olar datqa jaydıń aldında toqtadı. Aydosıń moynına xannan biyhújim shılbır salalmaǵanına pántqumar jasawıl asıǵıs túrde ishke súngip ketip edi, bir et pisirimnen soń esikten bas shıǵarıp qos qolın kóterdi. Bul onıń "Xan kiyatır" degen belgisi eken, jıynalıp qalǵan kóp jasawıl dáliz bolıp ekige ayrıldı. Ay baltalı jasawıllardıń qorshawında Muxammed Raxım xannıń ózi kórindi. Hámme dawılǵa ushıraǵan bir jal urıqtay iyildi.

— Áy, qaraqalpaq! —dedi xan qáhárli dawıs penen. —Bul ne erkelik? Moynıña may pitip, kózińniń eti ósti me?

Xannıń birden buyırıq bermey wájlesiwge meyillengen Aydosı ómirden dámelendirdi.

— Qáramatlı Xorezmniń ullı xanı, at ústinde turǵanımdı keshirersiz, túsiwge jasawıllar erk bermey tur.

At jılawlaǵan jasawıl úndemey tisleytuǵın iyttey tislerin aqshıyıp, Aydosıń qamshılar jaqtaǵı ayaǵın kóterip úlgermey—aq biy shaqqanlıq penen attan ózin taslap, xannıń ayaǵına—qaray eńbekledi.

— Ullı xanımız, ullı xanımız, — dep ol sóylep kiyatır, — Dar arqanın keskenдегі maqsetim, izgilerge siziń atıńızdı qaldırǵım kelgeni edi. Bir waqıtta áwladımız "Ullı Xorezmde Muxammed Rahım atlı ullı xan boldı, qarsı kelgennen jan aldı, liykin, óziniń ullılıǵı sebepli, az sanlı qaraqalpaq xalqınıń Aydos atlı bir perzenti erkelik etip, hámirin tárk etkeninde, ullı xan ólimin keshirdi" degen gáp

qalsın dedim. Men boldım, ullı xanımız. Hámir etseniz, mine, ullı basım.

Aydos, bası qayrılıp sınıǵan júweridey iyilip, qıymılsız tur. Xan azǵana oylanıp, eki qaptalındaǵı jasawıllarǵa almagezek qarap alıp, Aydoıstıń tamırları shertilgen jelkesinen kóz ayırmay:

— Qońırat hákimi qanday adamlıǵın bilesiz be? —dedi.

— Káramatlı Xiywa ullı Xorezmniń kózi bolsa, Qońırat hákimi teris kirpik, káramatlı Xiywa ullı Xorezmniń awzı bolsa, Qońırat hákimi soylaq tis, ullı xanımız.

— Azatsız, qaraqalpaq!

Xan usını ayttı da, ǵırıa izine "aynaldı. Baǵanadan beri tolqınlasıp buyırıq kútip turǵan kóp jasawıl, xan qayta kirgen esik jabılǵansha, jáne urıqtay japırılıp, kózdi ashıp jumǵansha kóbiktey tarqap ketti.

Dospan Aydoıstıń qoltıǵınan kóterip, atına mingiziwge qolaylasa bergende, Qutlımurat inax payda boldı:

— Aydos biy, búgin bizge miyman bolasız.

Jańa ǵana bolıp ótken hádiyseniń ya ońı, ya túsi ekenin bilmey, Aydoıstıń ar-sarı shıǵıwı menen Qutlımurat inaxqa erdi. Dospan olardan qalıspay qos attı jeteledi.

16.

Xiywa xanlıǵınıń arqa shegarasındaǵı Qońırat qalasınıń hákimi Tóremurat suwı tamırı tereń hám shaqapshalı xan dárejesinde dańq shıǵarmaǵan menen, Xorezm wálayatındaǵı eń biyik shoqqılardan biri, qalapı dógereklep Aral teńiziniń qublasın jaǵalay qonıslasqan elatlarǵa húkimdarlıq qıladı. Xiywa xanına giyneli Góne úrgenishli túrkmenler menen hámdam, qaraqalpaqlardıń biraz uruwları da onı saǵalaytuǵın bolıp qaldı.

Qaladan saray saldırmaǵan menen háwlisi Xorezmdegi ekinshi payızlı orın. Jıl máwsimlerine qaray kóshkileri hám jayları bar. Jası eli—eliwbeslerdin shamasında bolıwına qaramastan qatarlarınan quwnaq, shashına jarı aq aralasqanı bolmasa ele qara saqal. Basına kiyetuǵın aq qurashı, kóbinese sállesi qaraltım júzine ireń beriw ushın emes, suwpılıǵınıń belgisi.

Eger ashıwılsa, aq sálle astında júzi órteń shalǵanday bolıp keter edi. Mine, házir ol tap sonday keyipte, jalǵız. Aldındaǵı astaqtıǵa shıǵanaqların tirep, keń tanawlarınan dem alıp otır. Ósik qashı qabaǵı jabılıp, jazıq mańlayı jıyırılǵan. Qasına kim kelse de shaynap jiberetuǵın halda.

Kóp jaǵdayda ózin álpayım tutıp, qorshaǵan adamlardıń hár qaysısına jıllı sóz tabatuǵın, "parasatlı" dep at keshirgen adamnıń bunday keyipke túsiwi táájip emes edi. Muxammed Raxım xan medireseniń zıyapatına shaqırmadı. Bul da meyli, sebebi burınnan ishli–tıslı adamlar. Eń baslısı, Góne–úrgenishli túrkmenlerge sadıqlıǵın bildire almay qayttı. Araǵa túskeni ushın Allamurat maqsım dar arqalı ólimge buyırıldı...

Ózinen tete inisi Xojamurat arazlasıp Xiywaǵa ketip qalǵan edi. "Bári sonıń ılaysańı ma, dep te oyladı, — tuwısqannan shıqqan dushpan ata dushpannan da óshpenlirek bolsa kerek..."

Onıń usı otırısı ústine Aytmurat qızılbet kirip Xiywada qaldırılǵan atlısınıń esikke kelip turǵanın xabar etti.

— Ne jańalıǵı bar?

— Allamurat maqsım aman qalıptı, — dedi Aytmurat qızılbet.

Tóremurat suwpı quwanarın da, qıynaların da bilmedi. Xabarshı siyrek jiyren saqallı, pájmúrde birew eken. Bosaqadan atlawdan dizerlep kelip, Hákim menen qol alıstı hám buyırıq kútpey jańalıqların bayan etti.

— Allamurat maqsım ólimnen qutıldı...

— Xan aqırǵı pásine qaytıptıdaǵı?

— Olay emes, taqsır. Aydos biy qutqardı. Dáwjúreklilik etip dar arqanın kesti.

— Dar arqanın kesti?!?

— Kesti, taqsır. Sóytip ózi ólimge gırıptar bolajaq edi, jol taptı, qutıldı...

— Qalayınsha?

— "Qáramatlı Xiywa ullı Xorezmniń kózi bolsa, Qońırat hákimi teris kirpik, káramatlı Xiywa ullı Xorezmniń awzı bolsa, Qońırat hákimi soylaq tis" dedi, qutıldı.

— Qısqart! Joǵal!

Tóremurat suwpı állenemirge shekem ne bolǵanın bilmedi. Aytmurat qızılbet te, xabarshı da shıǵıp ketti. Jaman tústen hawlıǵıp oyanganday, "kórsetermen sen qıysıq kótke, — dedi óz ózinen gijinip. — Eki inińdi bir júwenniń eki qayısı qılıp awzıńa suwlıq salmasam, jaǵıńdı ayırmasam Tóremurat atım qurısın!..."

Urı pıshıqtay ayaqların ğaz–ğaz basıp jáne Aytmurat qızılbet kirip, Begis penen Mırjıq kelgenin xabarladı. Tóremurat suwpı tikeyip bet–qolın juwdı xám olardı ishke jiberiwge isharat etti.

— Ho, ho, qos perishtem, kelińler. Sizlerdi kórmesem ne degen saǵınaman, kelińler. Ğarrı Esengeldiden xabarlımısız. Tándar ma?!

— Hiywadan boldırıp qaytqan, sizge sálem ayttı, — dep ekewi ushın Begis juwap berdi.

— Nendey jańalıqlar bar, perishtelerim? Esittińler me, Aydos túrkmenniń jilli mollasın dardan azat etip, ólimge shatılǵan eken?...

— Háh!

— Ha, Begis perishtem, qorqıp kettiń ğoy. Tuwısqan jaman bolsa da kózińniń qarashırı, qıymaysań, Aydos aman qutılǵan. Aytmurat, sen dalaǵa shıǵıp qonaqlarǵa awqat ğamlastırmaysań ba?. Áne solay, perishtelerim. Sóylep otırıńlar.

— Tapsırmalarıńız bárjay etildi.

— "Aydos awılına" da ádewir zorlıq qıldıq, — dep Mırjıq tolıqtırdı. — Jigirma jigiti bizlerge qosıldı.

— Solay, ullı Qońırattıń hákimi, — dedi Begis. — "Salıq tólemeysiz" degen soń jurt siz tárepke ótip atır. Aydostıń qolastınan otız tútin óship, biziń awılǵa kóshti.

— Jańalıqlarıńız kútá jaqsı perishtelerim, qaraqalpaq eli azaplısa, say–súyegim sırqıraydı. Uyatsız Xiywa xanı bárha aladı, al elge jaqsılıq qılıw túsine enbeydi, zańǵardıń. Aqırı, sizler hám birkáláta elsiz... Átteń, ele kúshim az...

— Biziń elde de medirese qurılıp, minár salınıp, shawqımlı bazarlar bolarmeken?

— Aytpaqshı, jıynaǵan jigitlerińiz qayda?

Qońırat hákiminiń juwaptan taysalgısı kelgenine ekewi de mání bermedi.

— Elgeldi menen mashqıda qaldı.

— Óydegen kim? — dedi hákim tańlanıp.

— Mırjıqtıń qaynaǵası.

— Ha, Esengeldiniń balası ma? Uqtım. Biraq, ákesi balam mawbaslaw deytuǵın edi.

— Jándulla gúrre degen–ám bir kók ójetimiz bar. Jetimnen kóterdik. Malaqay al deseń, bas aladı, — dedi Mırjıq,

— Házirgi zamanda adamlarǵa zor kelip, "mınanı aylanasań" dep shańlaqqa qazıq qaqsan aylana beredi ğoy, — dedi Begis,

Tóremurat suwpı kútá shad bolıp, shaqalaqlap kúldi hám esikte sańlaq joq pa degendey qáwıp penen bir qarap alıp:

— Wáj, wáj, perishtelerim, — dep kúlkiden shıqqan kóz jasların sıpırdı. — Aydos penen birigip ketkenińizde, dım jaqsı bolatuǵın edi. Qalay biriktiriwdi bilmey aqılım hayran. Biraq muyizsiz serke ózin ilaq der eken.

Tuwısqanlardıń kózleri jawtańlasıp, aǵası haqqındaǵı jaman xabardı esitiwge qushtarlandı. Hákim aytpay oylanıp qaldı. Aytmurat qızılbet dasturxan jayıp nan, nabat qoyıp ketti.

— Súygen xalqıńnıń babalarına til tiygiziw, danalıqtan emes, — dep Qońırat hákimi sóylewge erinip, dasturxanǵa qol uzatıp, nabattan asıqtay bólegin awzına salıp sorıp, ádewir ıntıqtırıp gápın sozdı. — Qaraqalpaqlardıń bir babası — Xojaxmet Yassawıydıń hasasın urlap, gárgısqa ushıraǵan degen rawyat bar edi. Aydostıń qılıqları sol jaman rawyattı yadqa túsiriwge májbúrleydi,

Eki tuwısqanıń namısı qozıp bir–birine qarastı. Tóremurat suwpı olardıń qıtıǵına tiyip alǵanına ókindi.

— Bilek bir bolsa da barmaq bólek, perishtelerim. Sizler onıń menen jolı basqa adamlarsız. Meniń janıma batqanı Aydos xanǵa barıp, Qońırat hákimine qolqanat bolıp ketken eki inim bar, birewi teris kirpigim, ekinshisi soylaq tisim depti. Biri julınbasa kózimdi shıǵaradı, ekinshisi qoparılmasa awzım qıysayadı depti.

Begis penen Mırjıq. "Hákim durıs sóylep otır ma?" degen guman menen betine qalsha qarasıp, samsaz bolıstı.

— Báلكim, bul gápimnen shubhalanarsız, perishtelerim, — dep Tóremurat suwpı birden tuyindi. — Bul zamanda shubha menen jasaw kerek. Murın bolmasa, eki kóz birin–biri jep qoyar edi.

Aydostıń jas atqosshısın sóylete alsańız, bárin aytıp berer.

Endi isenbeslikke sańlaq qalmadı.

— Ullı Qońıratıń hákiminen sora, degen adamlardıń ótinishi bar edi, — dedi Mırjıq judá jasqanshaqlıq penen iybe saqlap.

— Xalıq sora degen sorawdı hesh saqlap qalma, perishtem. Gúna boladı hám ishte dárt payda qıladı.

— Bizin xalıqtıń ómirbayanı sizge bes sawsaǵıńız kibi. Babalarımızdıń orıs patshasına qol jayıp barganı hám ayan, liykin, usı jaqları qalay bolar eken?

— Biz xalıq penen xanbız. Siz xalıq penen batırsız hám palwansız. Sol ushın da bársheni Xiywa xanına salıq tólewden azat qılmaqтамız.

Ózlerińizge málim, xalıqtıń kópshiligi qalay talap qılsa, kemeniń basın solay burıw, biziń parızımız. Buǵan ne deysiz?

— "Qońırat xanlıǵı xalıqtan salıq almay jasay ma?" — degen soraw hesh qaysısınıń basına kelmedi.

— Sizdey payǵambar nıshanlı adamnıń jolınan payandoz bolsa arızıdı, — dedi Begis. Mırjıqtıń onı jaqtırǵanı, jaqtırmaǵanı námalıq qaldı.

Burıńǵı kelgenlerinde búytip kótermelep sóylewdi bilmeytuǵın jigitlerdiń teń juwap berip biri ekinshisine qarsı kelmegeni Qońırat hákimin hárqashanǵıdan quwanttı. Xanlarǵa tán qılıq penen alaqańların shappatlap Aytmurat qızılbeti shaqırdı.

— Batır perishteme taza semser, nayza, qalqan keltir. Palwan perishteme ton jap.

Aytmurat qızılbet quwıńlap júrgen menen hákimniń eki tuwısqanǵa berilip, ózine kemsalıyqa bolıp baratırǵanın qızǵanatuǵın edi. Beti kúygen teridey búristi. Biraq, nayláj, buyırıqtı orınladı.

— Qutlı bolsın, perishtelerim, sizlerge arnawlı úy bar, barıp dem ala turıńlar. Jańadárıyalı qaraqalpaqlardıń járdemine mútájlik kún tuwıp qalıwı itimal. Sonıń jolların oylasıńlar. Azdan keyip izińizden baraman. — Tóremurat suwıp Aytmurat qızılbetiń shalǵayınan tartıp sıbırladı:

— Qorańdı qorıǵan iytke "shıraǵım" degen menen balań bolıp ketpeydi. Qewliń abırjımay, olarǵa jaqsı xızmet et. Bar izlerinen jet.

17.

Qutlımurat inaxtikine kelgende Aydosı qızıqtırǵan nárse, onıń keń sayamanlı gújimi bar hawızı emes, hárqıylı jemis aǵashları ósken hawlı háremi de emes, esiginde xızmet etken enapat qulları da emes, úyinen eki júz qádemge sozılǵan payandozlı qarańǵı kóshesi de emes. Bunday sharayatlar Xiywanıń qoqtasınlı, qolı kirli biraz baylarınan da, sarayda xızmet etetuǵın bazı wázirlerinen de tabıladı. Hayran qalarlıǵı, inaxtıń miymanǵa degen dıqqatı. Ol bazıbir jeńil tábiyatlı baylarǵa usap "anaw jayım anaǵan, mınawsı mınaǵan arnalǵan, anaw aǵashtı pálen jaqtan ákeldirdim, mınaw júzim mınaday qásiyetke iye..." dep maqtanbadı.

Inaxtikindey shan–shawketli baylıq atı qaraqalpaq elinde joq bolsa da, Aydos túwe atqosshısı, bundaylardı kóre–kóre jalıqqanday begligin buzbadı, hesh múlkine tańlanıw názerin taslamadı.

Inax Aydosı atqosshısınan bóleklemey, ğalı gilemnen tısqarı ayaq basar kózdey orın joq keń jayǵa kirgizdi hám olardı emin–erkin otırıp, óz–ara sırlasıp alsın degendey shıǵıp ketti.

Dospan esikke jaqın otırǵan edi, ásten moynın kóterip diywalǵa tutılǵan gilemlerden baslap, mańlayshaǵa asılǵan dúwdende oynap júrgen bedenege shekem bir sholıw jasadı.

— Dospan, beglikti buzba, bunday jaydı mensinbegen túr kerset, — dep sıbırladı, Aydos. — Shıdamasań, heshkimge bildirmey qara.

Neshe kóz jaslarǵa sebepker, neshe barmaqlardı jegen gózzal ǵalılar menen gilemlerdi obalsınbay, ústine shıqqanına Dospannıń kewli kóterildi me, sál qozǵalıp, keńirek nápás aldı da, jım otırdı.

Úy iyesi kiriwden sawdırap miymannıń qalay otırǵanın, sharshaǵan–sharshamaǵanın soradı, onnan keyin bala–shaǵasınıń, eli–xalqınıń aman–esenligin biliwge ótti. Qullası, ózin tek tıńlawshı dárejesinde tutup otır,

Aydos ta onnan hal–jaǵday soramaqshı edi, inax óz sorawları menen oǵan múmkinshilik qaldırmaǵanına ishinen kúyindi: "Bular biziń hal sorawımızǵa mıtáj emes, xannıń hal sorasıwına mıtáj... pásteginiń hal sorasınınan ne payda, shaǵıńanda ne járdem qıladı?... Hátte, biz "halıńız qalay?" desek, kewline keltiredi..."

— Ullı xanımız Siziń atıńızdı burın da biledi eken, Júdá unap qaldıńız, ullı xanımız júdá–júdá kemtar insandá, — dedi bir waqıtta inax.

Aydos "qullıq, qullıq!" dep qayta–qayta qol qawsırıwdan basqa heshteńe demedi.

Ózin bul jayda joqtay sezip, únsiz ıay ishıp otırǵan atqosshı óz elinde heshkim qılmaytuǵın qılıqtı biydiń qalayınsha kelistirip, qol qawsıratuǵınına tańlanıp, kúlkisin kesepiń ernegi menen jasırıwda.

Mezban kem–kem ashılıstı.

— Ullı xanımız Qońırat sháháriniń hákimi Tóremurattıń Sizge qarsılıǵın, sál nárselerge ala awızlangan inilerińizdi aynıtıp, sizge qastıyanlıq etip júrgenine janı ashıytuǵının, keshe ǵana aytqan edi. Siz búgin ıras bapladıńız. Qońırat hákimi endi qalasınan quwıladı. Ol ushın láshker hám tayarlangan.

Aydos hayran qaldı: "onda "másláhát tóbedegi" oylasıǵımızdan da xabarlı boldı ǵoy, shaması... Qalay? Qalayınsha?"

— Biz–bir ayıp islegenbiz, — dedi Aydos shıdamay.

"Ne ayıp eken?" degendey Dospan oǵan hayranlıq názerin tasladı. Biy onı kórmedi.

— İrasında biz ayıp islegenimiz joq, ol isledi, — dep Aydos ózin—ózi dúzetti. — Sizden barğan shabarmandı óltirgenbiz.

Inaxtıń ayağı astınan jılan shıqqanday, kózleri alarıp. ketti.

— Siz be?!

Aydos shorshınbadı.

— Awa, men óltirttim. Awzına tezek tıǵıp kómdirdim, — dep ol bul ólimniń tiykargı sebebi tap usı kárada qalıwın eskertip, qısqasha sóylep berdi.

— Siz márt adamsız, durıs islepsiz, — dep inax basın shayqadı. — Xangá da bildiriwdiń keregi joq.

Onıń gápinen ólgen shabarmannıń xangá jiyen túwe biytanışlıǵı, eger qılğan qılıqları jóniide esitse onday buralqını jumsaǵan adamdı xan jazaǵa duwshar qılatuǵınday astar túyildi hám ol haqqında qayıp sóz qozǵalmadı.

"Biybaba, payttan paydalandıń—aw" — dep Dospan ishinen ház etip otır.

— Sizdi erteń Ullı xanımız dárgáhına shaqırtadı. Arzı—awhalınız bolsa oylanıp, búgin ólshep—shenep alınız, — dep eskertti inax gáp arasında.

Aydotıń shırayında quwanış payda boldı. Eger xan menen tilleser kún tuwsa, elge salıqtıń muǵdarın azaytıwdı, eldiń atın shıǵarganday bir qala salıǵa járdem etiwın, xalıqtıń jarı tapqanın jutatuǵın kiyimdi ózleri qoldan islewine imkaniyat tuwdırıp, paxta egiw ushın shigit beriwii hám egis úyretiwge adamlar jiberiwii ótinbekshi edi. Bulardıń hámмесin xan orınlay ma, orınlamay ma degen qáwip penen, házir inaxqa keńesip alǵandı maqul kórdi. Oyların ortaǵa saldı.

Qutlımurat inax Aydos biyge ırzalıq keyip penen murtların qıbırlatıp, júdá kewilli tınladı.

— Uzaqtı kórgish adam ekenсіz, eli—xalqım degen insan sizdey—aq bolar, — dedi aqrında, bolǵanı.

Palaw ákelindi. Izinen kesilgen ğarbiz benen bir lágende júzim, bir lágende alma keltirildi.

— Aydos biy, sizde baslı baylıq ne? — dedi in yax awqat ústinde,

— Mine, — dep Aydos alaqanın kórsetti. Ol inilerinei bólekleskennen keyin diyxansılıqqa. aralasıp, alaqanın ádewir qabartqan edi, inax kúldi.

— Uáj, wáj. Qáne, at qosshınıń qolı?

Dospan eki alağanın jaydı. Qóp miynetten kúnge kúygen júnles juwap bilekler, bárhá tayaq uslağan sıyqaq alağanlar inaxtı súysindirdi.

— Bul úlken baylıq, Aydos biy. Jáne neñiz bar?

— Balıqqa, qamısqa, mal jaylawına baymız. Liykin, mákanımız shıbınlı. Sháhárli jerden bargan miymanlar kónbeydi.

— Bas baylıq birlik. Áne, bul jaǵınan qalaysız?

Aydostıń shıntaq tamırına páki tiygen soraw usı boldı. Neqıların bilmedi. Jasırıw kerek pe, ya ırasınan kelgen maqul ma? Biydi oylanıp alsın degendey úy iyesi jáne dalaǵa shıǵıp ketti.

Muxammed Rahim xan taxtqa shıǵıwdan xanlıqtı bekkemlewdiń birden—bir baslı jolı, shegaranıń etegin keńeytiwden ibarat ekenin eskertip, wázirlerinep keńes soraǵanda, Qutlımurat inax qaraqalpaqlar boyınsha pikir aytıp, bul alaawız xalıqtı tolıǵı menen xanlıqqa qaratıp alıwdıń usılların belgilep bergeninen Aydos biyxabar edi. Onıń biyazar sorawlarına, júdá dıqqat qoyıp gáp tınlawlarına, keńeslerine, qanaatlanıw seziminde otırǵanlıqtan házir de gúmanlanbadı.

— Dospan, qalaysań, úy iyesi qalay? —dedi kúlip.

"Bilmedim", — degen eki ushlı juwaptı jek kóretuǵın at qosshı:

— Íǵınızǵa jıǵılıp otırǵanı quwanışlı, — dedi. Aydostıń óz oyına isenimi arttı.

Mezban qayta kelip ornına jaylastı.

— Ullı inax, áne, siz aytqan baylıqqa jarlımız.

— Túsinemem, Aydos. Burıp kórgende de nege baylıǵınızdı, nege jarlılıǵınızdı kózlerińizden oqır edim,

— Qeńesińiz bar ma, ullı inax?

— Xan nege baylıǵınızdı biledi. Liykin, aldına barganda, eń dáslep nege jarlılıǵınızdı aytıńız, járdem sorańız. Xannıń waqtı kem bolatuǵının bilseńiz kerek. Eń áhmiyetlisin aytıp qalǵan jón. Paxta egiw hám qala salıw tileǵınızdı xanǵa ózim bildiremen. Shırgazı xan saldırǵan medireseden túrkmenniń quda biyzar shayırı Maqtumqulıdan keyii alpıs jıl otpey, jáne bir quda biyzar túrkmen shıqqanına Maxammed Rahim xanda qáhár kúsheydi. Maǵan taza medirese salıwdı keńes etti. Jaqın waqıtta baslasam kerek. Áne sonda siziń qalańızǵa usta jiberip turıwdı óz zimmama alaman. Salıqtıń muǵdarıp azaytıw jónin xannıń keypine qarap kórersiz.

Aydos ata saqalın ústińgi erni menen jalmap, oylanıp qaldı. Qansha kóp oylanǵan sayın úy iyesine hóm isenimli, hám

súyispenshiligi arta berdi. Inax onıń oyına kesept etpey jatıwına tosek saldııp, óz bólmesine ketti.

Aydos tań pamazına oyanǵanda, úy iyesi keler dep dámelengen edi. Qeshikti.

Jashǵına qaramay murtları shıyratılǵan, kózleri kishkene, biraq dóńgelek, ótkir, aybatlı bir jigit kirdi. Bul Qutlımurat inaxtıń ulı Muxamedjan edi, miymanlarǵa ózin tanıstırıp, Marıǵa barıp aqsham kelgenin, olardı biymaza qılmaw ushın kirmegenine keshirim soradı hám ákesiniń hár kúni tań namazın xan menen jámaát qılıp oqıytuǵının, soǵan sáhárde ketkenin ayttı.

"Biziń táǵdiyimiz haqqında da sóylesetuǵın bolıptı" dep biy ishinen quwanıp, ol keshikken sayın súysindi.

Inax sáskede júdá kewilli keldi, esikten sóylenip, miymanlardı jekke qaldırıp ketkenine keshirim soranıp kirdi:

— Ayıpqa buyırmasañız, Sizdi úyden alıp ketemen. Xan dárgahına baramız.

Aydotıń kózleri kúlip sala berdi. Dospap quwanıştan uship ketejaq boldı.

— Málel kelmese, atqosshıńız qala bersin, — dedi inax.

Aydos ishinep "bul ne degen húrmet, alla, aqıbetin ber" dep gúbirleniwi menen ornınan turdı.

Datqa jayda kóp kútiwine tuwra kelmedi.

— Qaraqalpaq biyi, dimaǵlar shaǵma, keyipler yaqshı ma? — dep datqa jaydıń qapısı ashılıwdap sóylenip kiyatırǵan xan ǵa Aydos húrmettiń barlıq túrlerin az kórip, iyilip tur.

— Boldı, turıńız, — dedi xan, — Siziń bárshe tileklerińizdi Qutlımurat inax maǵan jetkerdi. Hámmesi orınlı. Siziń atıńızǵa, álbette, qala kerek. Elińiz, álbette, paxta egiwi kerek. Jáne ne tilegińiz bar?

— Ullı xanımız, qala qaladan, jay jaydan ya pás, ya bálent, adam adamnan ya aqıllı, ya aqılsız bolǵan menen, xalıq xalıqtan ya pás, ya bálent, ya aqıllı, ya aqılsız bolmaydı degen rawyat bar. Xorezmdi jaylaǵan biz de xalıq edik. Siziń sharapatıńızdan óz aldımızǵa xanlıq alsaq degen tilegimiz bar.

Xan oylanıp turmadı:

— Qaraqalpaqlarǵa, álbette, xanlıq kerek! Otaw tigetuǵın kisi áwele baw-shuw sazlap, qonıs qırshıydı. Xanlıq-ám solay. Eń áwele qaraqalpaqlardıń jami bir aqıllı biyge boysınıwı kerek. Sol aqıllı biy, ólbette, Siz. Eger ózińiz bas bolsańız, barlıq uruwlardıńızdı Sizge

bağındırıp beriwge tayarmız. Jańadárıyalılardı—ám berman kóshiremisiz, sizge mollam dógerek qonıs qıladı. Ha, solay. Sizdey aqıl iyesiniń tilegin jerde qaldırmaymız. Keshegi bahańız boyınsha, Qońırat hákiminiń ókshesine sabın jaǵılıp, qaladap quwılǵanın tez kúnde esitesiz. Jáne ne tileǵıńız bar?

— Eldiń salıǵı...

Xan Aydosı tolıq sóyletpey ózi dawam etti.

— Salıqtı keskiyt qılamız. Házir jılına eki mın tilla. Qalańızǵa járdemdi gáziynexanadan alasız, — dep xan esiktegi jasawıllarǵa iyek kóterdi, — Qaraqalpaq biyi jabıǵıp qalıptı. Qewilin kótersin.

Aydos basqa heshteńe dep úlgermey—aq, bir esikten saz janladı, ekinshi esikten gileń birgelki qızıl kóylek kiygen qumırsqa bel qızlar oyın menen kirdi.

Xannın wádelerine, xızmetiie kewli tolǵan biy bul húrmetti ózinen basqa bir qaraqalpaq kórmegenine ókinishli, biraq, óziniń tirligine, ırzashılıq penen yoshıp: "Bul dúńyada ne házlik joq?" — dep gúbirlendi. Xan esitse kerek, inaxtıń qulaǵına bir nárselerdi sıbırılǵanın bayqadı. Jamanlıq pikir aytılıp atır dep gúdik qılmaı. Qonıw ushın sarıqqan quslarday qolları qanat qılıp jayıp, júdá náziklik penen oynaǵan qızlardan kóz almay, qıyalı álem gezdi, "qala saldırap, elime xanlıq alsam, álbette, usınday qızlar jıynayman, tamashanı ózim menen teń xalqıma da kórsetemen. Jabıqqan hásiretli xalqım mendey janashır perzentine ırza bolsın".

Bir et pisirimdey waqıt ótkennen keyin xan qolın shappatladı. Qızlar úrikken kiyiktey dúrkiresip, kózden ǵayıp boldı. Álle qaysı esikteń kirgen birew Aydosıń aldına zer jaǵalı shapan ákelip qoydı.

— Ullı xanıımızdıń sarpayı.

Aydos túrgelip, xanǵa alǵıs penen tájim bermekshi edi, ol ketip baratır eken, kóleńkesine iyilip úlgerdi, bolǵanı.

— Basıńızǵa máńgi baxıt qusı qonǵan adamsız, — dedi Quthmurat inax qaytısn. — Ullı dárejeli xanıımız búgingidey ziynetti heshbir wázirine qılǵan emes. Bunıń bári ózińiz aytqanday, az sanlı qaraqalpaq xalqınıń erke biyi bolǵanıńız ushın.

Aydos jımıyıp kúldi.

— Kópshiligi Siziń sharapatınıızdan, ullı inax.

— Ullı dárejeli xanıımızdıń qulaǵıma sıbırılǵanın abayladıńız ba?

— Abayladım.

— Qaraqalpaqlar Xorezm wálayatına belli "Gúlayım, Arıslan" dástanın shıǵarǵan el. Gúlayımınıń áwladlarınan qırqın jıynasa,

bunday oyın–zawıq ózlerinde–ám bolar edi. Abzalı, biziń sarayǵa bersin, hár kelgende kórip turadı dedi.

— Xanda qırq kisiniń kózi, aqlı boladı degenge endi taqıyıq isendim. Ullı xan meniń qıyalımdı oqıp qoyıptı.

Qutlımurat inax úyine kelgen son Aydosqa emes, atqosshısına shapan japtı. Onı da júdá kemtarlıq penen, ullı dárejeli xanǵa teńles Aydostıń ózine sarpay jabıwǵa batılı barmaytuǵının aytıp, qısına–qımırıla berdi hám báhárgi egisten burın onlaǵan batpan shigit jiberiwge wáde etti.

— Aydos biy, — dedi inax xoshlasarda egitilip. — Ullı xannıń ádepki járdemi. Sizge qarsı bazı urıwlardıń kózlerinen ot shıǵarıp qoyıw.

— Hárqanday járdem ushın qolımız kóksimizde, ullı inax.

Aydostıń xan sarayınan qay súrede keletuǵının asıǵıs kútken Dospan, onıń, keypine kútá quwanışlı. Sonsha húrmetten keyin ózin qalay tutıp, attı qalayınsha aydar eken dep sinap edi, bayaǵı bir júrisi boldı. Kóp sóylemedi de. Biraq, hayran qalarlıq bir isi, "Maylı sheńgelden" bir adım ótken son, atınan túsip, bir qısım topıraq aldı da, mańlayına tiygizdi.

— Dospan, — dedi qaytadan atına minip, — Sen ashshı menen dushshını, qoqım menen tınıqtı teń jutıp, hárqanday jábirin jasırıp úyrenген eldiń balasısań. Biraq, bazda hárqanday kúshli adamnıń–ám kewli ıdısqa megezdi. Artıq–aspay nárse sıymay shirt etip sınadı yamasa jarıladı. Sen hárqashan kórgenlerińdi, sezgenlerińdi, mennen esitkenlerińdi boyńa sıydıra almay sınawǵa, ya jarılıwǵa kelseń, misli jańalıq sıpatında ózime ayt. Túsiniksiz isler bolsa, awlaǵında sorap al, jasqanba...

Shın sırǵa Dospannıń kewili ósti. Payttan paydalanıp kewil gúptikeylerin sorawǵa kiristi.

— Biybaba, jańa nege bir qısım topıraqtı mańlayǵa bastıńız?

— "Maylı sheńgelden" ber jaǵı óz topıraǵımız, óz jerimiz. Burın bunday ádetim joq edi. Dar arqanın keskennen keyin meni kómiwge óz topıraǵım buyırmas degen qawıp tuwdı. Sol ushın shúkirligimnin belgisi. Adam qaydan kelse de, óz topıraǵın áwele ayaǵına emes, mańlayına basıwı kerek.

— Baǵana inax uzatarda sizge qarsı bazı urıwlardıń kózlerinen ot shıǵarıw jóninde aytqanda, kelisken adam menen házir óz topıraǵın mańlayına basqan adamnıń arasında pariq bar sekili?

Aydos kúldi. Atqosshısının aqlılı sorawına ırza bolıp kúldi.

İras, Dospan. Bılayınsha juzgóylikke usaydı, haslı dáreginde olay emes. Padashınıń halı ózińe málim. Bul zamanda egiz buzawlar—ám jalaspaytuǵın bolıp ketti. Qeń dalada tebisip, suzinip júrgen asawlar bir aranǵa qamalsa ǵana bir—biri menen emirenisip, jalasadı. Usıǵan jetiw ushın kúsh jumsaw kerek, tayaq kerek.

— Túsiniwimshe, biybaba, urıwlar arasında awızbirlik, doslıq qılmaqshımız. Onnan keyinshe?

— Ózi az xalıqtıń házirgi jaǵdayı erteńnen biyúmitlik. Bileseń be, búgin toyıp, ertep ash bolǵannan, erteń toyatuǵınına kózin jetse, búgin ash júrgen anaǵurlım abzal. Sol ushın bári bir jerge toplansa heshqashan qorlanbaydı.

— Biybaba, miyińizdi aynaldırdım—aw.

— Soray ber, bálkim, meniń de sennen soraytuǵın gezlerimám bolar.

— Óz elimizde qılmaytuǵın qılıqtı qılıp kim menen sóylesseńiz de, qolıńız kóksińizden ketpegenine hayran boldım.

— Abayladıń ba, xiywalılar kútá ilim—hikmetli xalıq. Ilim—hikmet degeni ne? Ádep—ikramlıq, bir—biriwge miriwbet. Bul Xiywada ázeliy ornaǵan tártip. Biz sahrayılıq qılıp xiywalılardıń bir—birine bunday munásibetin jaratpaymız, bul nadurıs. Ógiz soysańda suwǵarıp soysań, kewildiń toǵı. Awılǵa barǵan soń elde "miriwbet kúni" degen kún belgilew oyımda bolıp kiyatır.

— Óytseńiz, bálkim, shep bolmas. Biraq, biybaba, Xiywanı hár tamanınan qızǵandım. Adamları bir—birine sıylasıqlı qalası azada...

Aydos jáne ózipshe oyǵa battı...

Dospap oǵan selteń bermedi.

18.

Jańadárǵyalı Maman awılınıń ózgesheligi — bir jaǵı tolqınlangan kóqalay kók teńiz, ekinshi jaǵı — jazda kók maysa ırǵalǵan, qısta sırdanday dala. Biytanıs jolawshılar awıldı geyde teńiz ortasındaǵı kishkene atawǵa, geyde ushı—qıyrsız dalańlıqta irkilip qalǵan tóbe—tóbe qańbaqlıqqa megzetedı.

Mırjıq keshe keshte teńizdi daladan, dalanı teńizden pariq qılalmay qas qarayǵansha bul ájayıp kórinisten kóz ayırmaǵan edi.

Maman menen sóylesigi biynátıyje bolmaǵanı ushın ba, azanda atlanar gezinde, jáne bir qaramasa kewli kenshimeytuǵınday sezildi.

Miymanınıń shınnan zawıqlanǵanın sırtınan baqlaǵan awıl iyesi kewil shadlıǵın jasırǵısı kelgendey tómén qarap jımıyıp kuldi de, qasına keldi;

— Qalay?

— Bunday mákannan binay ómirde ayırılıp bolmas, aqsaqal.

— Úyrengen qolǵa kirpi de mamıqtay tiyedi.

Mırjıq keńk—keńk kúldi.

Samal quwıp shapqılasqan aqshıl qara bult hesh jerde turaqlamay, gá quyashlı jawın tamshılap, gá tınıp turıptı.

— Bultqa qara, kúlge bılǵanǵan paxtaǵa usaydı, — dedi Maman únsizlikti buzıp: — Eger jáne qonsań, keshke shekem arqa tamanlarǵa qdırar edik.

— Raxmet aqsaqal. Saw bolsaq talay kelermiz.

Úyine kelgen miymandı awılınan qara górim uzatıw Mamanga ádet edi, atlandı. Buǵan da ırza Mırjıq onı xoshemetley gáp basladı:

— Aqsaqal, Qońrat hákimin kútá quwanatuǵın qıldıńız.

— Eger eldi orıs eline qayta qosıp, qayta jarastıratuǵın basshı tabılsa, biz jolǵa talaspaymız, inim. Qosshılıqqa úyrengen xalıqpız.

— Bizin Aydrs bárhá aǵa bolǵısı keledi.

— Adamnın, óz adamgershiligin kómgisi kelmegeni aǵa bolıwǵa umtılw emes, iim. Bul jolda soqırılıq penen sulıw soqırılıqtıń parqın ayırıw kerek.

— Qútá aql gáp ayttıńız, aqsaqal.

Marapattı súymeytuǵı jılqı minezli biyge Mırjıqtıń óz tuwısqanın sayǵanı unamadı. "Bundaylardan ne járdem, qanday mámlelik kútiwge boladı" degen qıyal menen, ele de biraz jerge uzatıw niyetin toqtatıp, haq jol tiledi de qalatuǵının tuındırdı.

Mırjıqta onıń menen sóylesiw ishteyi jáne ashıla tústi. Qońsılas orıs awılın kórsetiwdi ótindi.

Kóktegi bult tas tóbege jıynalıp jáne tamshıladı. Maman az ǵana oylanıp turdı da kún batısqa—teńiz tamanga atın burdı. Mırjıq erdi.

Olardıń názeri tamanda, Maman awılına da "orıs awılı" dep at bergen orıs awılı turadı. Jámi oilaǵan qamıs qaqrıadan ibarat awıl gúllán jańa dárıyahılar ushın ziyaratxanadan keyin emes. Óytken, bul awılда eldin kerek—jaraǵın pitkeretuǵın baqqal—kópes hám temir ustası bar.

Ásirese, jurttı tartatuǵın adam Nikiforov ismli temirshi usta. Bir qaraǵanda arıq kóringen menen, bulshıq etleri taramıs—taramıs, otız beslerdin shamasındaǵı kútá iri kisi. Bárhá otqa jaqın turǵanlıqtan

aq kelbeti qarawıtıp, zer túsli saqal–murtınıń ushları jalıń sharpıp shalǵanday, kelte ǵana, ózi kishipecil. Kelgenlerdiń jumısın pitkergenshe tınbaytuǵın bir japakesh. Qaraqalpaqshanı jaqsı biledi. Átteń, erki ózinde emes. Timofeev degen baqqaldıń jallap qoyǵan ustası. Timofeev ustaxanaǵa kirip kelgende basqalardan burın ol qaltırıp, qamshıdan qorqıp qalǵan yabıday jaltańlap, YAkob atlı on jasar ulın qasına shaqırǵanın bilmey–aq qaladı. Balası da túsimpaz, kele sala kórik basadı. Sebebi, kelgenlerden kórik basqan, ya balǵa urǵan adamdı kórse Timofeev qutırı kete jazlaydı.

Timofeev bir kórgende kútá bádaybat, is murın, awızı qayaǵında derlik qapasaqal. Qaraqalpaq awılları menen sonsha jıl qońsı bolsa da "joq", "bar" dan basqa qaraqalpaqsha bir sóz úyrengen emes, sawda qılarda barmaqları háreket qıladı, bolmasa, Nikiforovtı paydalanadı. Onıń ózi barda temirshige kelgenlerdiń isi pitpes. Hátte, bel epeletpekshi adam da úsh kún pishen orıp beriwge, ya qaqrasın sıbawǵa májbúr, eń qurıǵanda toǵayǵa otinga jumsaydı, bolmasa shubalǵan awın tazartıwǵa otırǵızadı, eń tappasa esigin sıptadı...

Bir aylagannan beri jańasha is basladı. Balıq saqlaytuǵın sholan soqtırıp ushın jer qazdırıp atır. Bir jaqsı jeri, ol úyinde kóp bolmaydı, kemeli ketip, álle, qaylardan qant–çay, shıt ákeledi. Onıń joǵında ustaǵa hámme úyirsek, hárkimniń mınsan jumısı túsip keledi. Mamannıń solay jol baslaǵanı Timofeevtiń joqlıǵın bilgenlikten edi. Sebebi, olar bir–birin jaqtırmaydı, Timofeevтин qásiyeti Mamannıń bir káláta eldiń basshısı ekenin esapqa almay murnın jıyırıp "jıńıl" dep te, "júngil" dep te sóleydi, jumsawǵa urınadı. Maman onı eslese, pútkil orıs elinen bezgisi kelip, al, Nikiforov ushıp barlıq záhárge shıdap, jalıń bolsa da únsiz juta bergisi keletuǵın edi. Bul tuwralı Mırjıqqa tigislik bildirmedi. Ustaxanaǵa kirip–shıǵıp júrgen kóp awıllasın qórip Maman bir sóyledi:

— Xojayın ele kelmese kerek.

Mırjıq úndemedi.

Eqewi de atların jıńıl túbirlerge baylap ishkeriledi. Nikiforov, ádettegishe jalańashlanıp, tóstemirge shaq–shaq shókkish urıp atır edi. Júnles juwan bilegi menen mańlayınıń terin sıyrıp jiberip Maman menen qol alıstı. Mırjıqtı da jaqtırmadı.

— Xojayın joq pa? —dedi Maman.

— Bar bolǵanda bizlerge bunday bostanlıq qayda? — dep Mamannıń awıllaslarınan biri juwap qaytardı. Nikiforovtıń eziwinde

sıyaqtıń ba, ya bul gápke ırzashılıqtıń ba, izi bilinip, xojayınnıń keler waqtı jaqınlağanın ayttı.

Xabar hámmede álleqanday seskeniw me, sergeklik pe, áytewir bir túrli sezim payda qıldı. Maman da albıraqlawğa tústi. Biraq, óziniń basshı biy ekenligi esine túsip, sır bermewge urındı hám xojayın Timofeev haqqında xabardan keyin adamlarda dóregen shorshınıw sezimin búrkew maqsetinde hámmege Mırjıqtı tanıstırdı.

Mırjıq Jańadárıyağa kelip–ketip júrgen menen "Orıs awılğa" qayırılmaıtuğın edi. Usta Nikiforovtıń júzinen ózine tábiya ısıqlıq kórse, xojayın haqqındağı xabardan soń adamlardağı abırjıwdı sezip, naqolay jağdayda turıptı.

Esikten beti qara kúye up–uzın ishekтей birew kórinip, hesh kim menen sálemlespesten:

— Usta, ákeldim, — dedi.

— Házir, házir, — dep Nikiforov izinen shıqtı da, eki iret eki qap kómir kóterip kirdi.

Jańağı uzın ishekтей adam esikti jáne ashıp:

— Xalayıq, jańalıqtı esittińiz be? — dedi.

Hámme oğan bet burdı. Álle kim:

— Ishke kirip aytsa, sóksanar, — dep edi:

— Qolımda ógizimniń bas jibi turıptı, — dedi ol ashıwlanbastan.

— Awıl betke bir jarshı shawıp baratır eken. Aydos elge xanlıq alarmış. Onıń belgisi ushın elde "bir–birewge miriwbet kúni" degen kún belgilermiş.

Ájayıp jańalıqtan dámetip awzı ashılıp turğanlar teris burıldı. Birazlar Mırjıqtıń juzine qaradı.

— Gúlimbet "sóksanar" — dedi ishtegilerden biri, — Sağan xanlıq kerek pe?

— Men ne bileyin? Aydos aytsa, kerek shıǵar, Bir–birewge miriwbetke qalay qaraysań?

— Mağan jaǵadı.

— Olay bolsa ǵarrı ógizińdi bárhá jetelep júrgenshe soyıp eldi toydırsesh!

— Aydostıń jeti babasınan tiri mağan awısqań ógizdi soyıp jinlimen be?

Mırjıqtıń ishi ǵım etip, dalağa shıqtı. Qaraǵay shaqlı alabel "dáwlet basını" kórip, kózleri uyasınan athıǵıp kete jazladı. Ádeti boyınsha bara sala ógizdiń uzın shaqların sıypaladı.

— Bul ógiz siziń qolıńızға qalay tústi.

Gúlimbet sóksanar Mırjıqtıń atın esitken menen, ózin tanımaytuǵın edi, betine tigilip:

— Seni Aydos desem, jassan, kimsen? — dedi hám juwap kútpesten onıń sorawına juwap qaytardı. — Qızı bardıń demi aydarhanıń demi, báribir. Tarttırdım, esigime baylandı.

— Aydos qız alatuǵın bolıp pa?

— Atqosshısınıń balasına qız alar eken. Usı ógiz ushın jalǵız qızımdı berdim. Aydostıń dáwleti maǵan ótsin dedimdá, qoshshım.

Mırjıq ayaǵı menen jer sıızıp oylanıp tur edi, biyday sabanday sarı shashı jelkildep, juwırıp kiyatırǵan bir bala. "Xojayın! Xojayın!" — dep ustaxanaǵa súngip ketti.

Sum xabar adamlarǵa tıshqan tesigin mın teńge qılıp, esikten durkirese shıqtı. Albırasqanınan kimniń qoynına jasırǵan beli. kimniń ketpepi, kimniń oraǵı, kimniń pıshaǵı túsip atır. Jáne bári qayıp ishke kirdi. Olar menen Mırjıq ta ishkeriledi.

Qemeden túsip ush—tórt adamǵa júk arqalatıp kiyatırǵan Timofeevtıń eki kózi ustaxanada edi, álleqanday nárseden seziklenip tuwrı keldi de, esikte basın suqtı:

— Nikiforov!

Onıń dawısı arıslan kórgen jolbarıstıń dawısına megezep ketti. Nikiforov izinen juwırıp—aq shıqtı. Jıynalǵanlardıń biri onıń bosaǵan balǵasıń alıp, qızıp turǵan tóstiń ústindegi qıp—qızıl sol temirge urajaq bolıp edi, ustanıń on jasar ulı basıp turǵan kórigin jiberip, balǵa uslaǵandı keyin iyterdi.

Tiyme! Xojayın aǵamdı sabaydı.

Timofeev ne ushıp ustashılıqqa Nikiforov penen balasınan basqanı aralastırmaytuǵının birazları endi uqtı: "qızǵanadı... ózleri bilip alsa jalınbay ketedi... dep qorqadı"...

Timofeevtıń Nikiforǵa jekiringen sózleriniń arasında olarǵa tanıs "júngil; "júngil" degen sóz bir neshe mártebe tákírarlanıp turdı. Biraq olar bul sózdiń túp mánisin bilmeytuǵın edi. Nikiforov heshqashan túsindirgen emes. Qabaǵı qara bulthı aspanday jabılıp kelip:

— Tarqańlar! — dedi adamlarǵa—Xojayınnıń aytıwına qaraǵanda, issiz kóp adamnıń búytip jıynalıwı gúná.

Onıń tiliniń astında ayılmaǵan jasırın gáp barlıǵı sezildi, biraq heshqaysısı soray almadı. Sorǵan menen Nikiforovtıń ırasın aytpaytuǵını ayan edi.

— Awıllaslarınızğa xabar qılıp pul ákelińler, — dedi Nikiforov, — Xojayın bul saparı júdá hasıl çay, qant, orazada jeytuǵın qurma ákelipti. Jaqsı çaynek–keseleri, mis tabaqları bar qusaydı.

Gúlimbet "sóksanar" jaltaqlap:

— Nikifor, saǵan da quday beripti, — dedi,

Nikiforov Timofeev tamangá qarap alıp, ásten juwap qaytardı.

— Jerdiń betine maqpal japqanda xojayınıń taqıyalıq awıstıra ma, desesh.

Adamlar satıp alatuǵın zatları haqqında aytısıp, ǵawırlasıp, tarqastı.

Mırjıq Maman menen xoshlasıp usıkáradan tuwrı awılına qayttı.

19

Jańadárıyanı jaylaǵan ataqlı eki elattıń "Kók ózek" boyındaǵı elatlarǵa baratuǵın jolı qalıń qamıslıqtan keń alańlıqqa shıqqan jerde túyisetuǵın edi. Mırjıq usı bándirgige kelgende kún shıǵıs tamanda shoq shańǵıt kórip, "báلكim, Begisler shıǵar" degen oy menen gidirdi. Ol aljaspadı.

Qońırat hákiminiń tapsırması boyınsha jigirma atlıǵa bas bolıp Begis Mańǵıt urıwına jiberilgen edi. Búytiwiniń sebebi, hákim Orınbay biydiń minezine qanıqlıǵın aytıp "Kóp atlı kórse qorqıp wáde beredi, ol wádesin orınladı" degen edi, al "Orıs tábiyatlı Mamannıń házirshe rámańwzin biliw jetkilikli" dep Mırjıqtı jalǵız jolladı.

Begis Mırjıqtan bir kún ilgeri ketken edi. Aldın–ala oylasılmaǵan, kelisilmegen bul gezlesiw eki tuwısqandı da shad etip, appaq tisleri jaltırasıp uzaqtan–aq kúlisip kiyatır.

— Qudaydıń ózi ázelden tek jolımız ǵana emes, táǵdirimiz túyisetuǵın etip jaratqan, — dedi Begis. Ol usını ayttı da izindegi jigitlerine toparın buzbay ozıp júre turıwdı buyırıp Mırjıqtap soradı.

— Saparın qutlı boldı ma?

Mırjıq juwap ornına ırjıyıp kúldi.

Jas úlken baslasın.

—Tóremurat suwpı adam tanıǵısh eken ǵoy, aytqanı keldi, Hákimdi kórse johna shapapın payandoz qılıwǵa tayar. Biraq, Orınbaydıń mennen gúmanı barlaw. Aydosqa jetkere me dep qorqıp kútá sarań sóylesti.

— Mende ǵáp kóp — dep Mırjıq endi ózi sóylegenshe asıqtı. — Ásirese, maǵan Jańadárıyanıń keń hawası unadı. Írasın aytsam ókpem tıǵılıp jabıǵıp qalıppan. Kútá erkin dem aldım.

— "Orıs awılğa" bardın ba?

— Haqıyqat. Timofeev degen xojayınnan tap Xiywa xannın ózinen qorıqqanday qorqadı eken. Zańǵardıń susınıń basımın. Onı kórgende Maman biy hám qaltıradı, Nikiforov degen ustası qaraqalpaqtay qarapayım birew.

— Pay, Mırjıq, teńediń—aw. Qaraqalpaqta Timofeev degenindey zalım joq pa? Ózimizdiń birimiz she?

— Maman biyden ańlaǵanım: Timofeev degeni ushın gúlli orıstan bezip Nikiforov degeni ushın gúlliy orıstı qushaqlaǵısı keledi. Biyshara, ot penen suwdıń arasındaqı bir jan. Biraq onnan bir gáp esitip, sonday hayrap qaldım deyseń, qoyaber. "Biz qosshılıqqa úyrenген халқыз" dedi ǵoy áy!

— Durıstaǵı. Aydosshılap "qaraqalpaq xanlıǵın dúzemiz" dep hánkiyiwdiń ne keregi bar. Sahrayı xalıq, álbette, qosshı xalıq.

— Bul pikirdi Aydostın esine salǵan óziń emes pe?

— Men Xiywaǵa tólenetuǵın salıqtı názerde tutтім. "Qaraqalpaq xanlıǵı" degen gáp heshbir aqlǵa uǵras kelmeydi,

— Quwıstaǵı qırq jıllıq ómirden tóbedegi bir kúnlik ómir abzal, degen oydan shegipbespen.

— Aydostın ózi bol—á!

Mırjıq qasarıspadı.

Begis úlken aǵası jónindegi pikirip sozıp, Orınbay awılına Aydostan shabarmap kelip "bir birewge miriwbet kúni" degen kún belgilewdi xabarlap ótkenin ayttı.

— Ózim kórmedim, biraq onday atlı Maman biydiń awılına da kelipti. Aytpaqshı, sol awılда "dáwlet bası" ógizdi kórdim.

Begistiń úlkep kózleri atlasıp, Mırjıqtı aldap tur degen pám menen baǵanadan bergi aytqanlarınan hámмесin ótirikke shıǵarǵısı kelgendey jekirindi?

— Oynama!

— Íras, Áliydiń balası qız alarmış. Sonın qalıń malınıń bası qılıptı.

— Onda anaw jigitlerdi irkemen. "Dáwlet basını" alıp qaytamız.

— Qızba, Begis. Alıp qayıwdı men de oylap turıp izinen mınaday juwmaqqa keldim. Aydostın ol ógizdi erki menen bergeni—baxtınan ayırılǵanı. Ele barmaǵın tislep bizlerge keledi. Sonda betine basıp, ǵańq etpewge táwbe etkizemiz.

Begistiń ógizdi alıp qayıw niyetine toytarıs berilgen menen qıyalları alba—dulba. Sóylep jarımadı. Mırjıq ta sózge sarańlastı.

"Kók ózek" boyındagı awıllardıń birine jaqınlay bergende, aldağı jigirma atlıdan biri:

— Begis aǵa, — dedi toqtap. — Anaw awıldan shıǵıp baratırǵan Dospan ǵoy, irkeyii be?

— Tez!

Dospap Qutlımurat inax japqap shapapdı kiyip júr edi. Oǵan ádeyi arnap tigilgendey jarasıp, ábden azǵın júzine qızǵıshlıq bergen qızıl shapan hámmeniń kóz otın aldı, qızǵanısh sezimleri oyandı. Dospan kimde qanday sezim payda bolǵanına itibar bermedi. Atınan tústi. Begis hám Mirjıq júdá álpayımlıq penen qol uzattı.

— Qaraqulaq, ne qılıp júrseń? — dedi Begis. Oǵan juwap beriwge ulgertpey, atlılardıń biri tańlandı.

— Ústindegi shapandı qaydan alǵan-áy?

— Sizler júre beriń, — dedi Begis atlılardan awlaq sóyleskisi kelip.

Mirjıq Dospandı qatal sorawlarǵa tuttı. Ol albıramadı. Biybabasınıń tapsırması menen "bir-birewge miriwbet kúnin" belgilewdi awıldan-awıllarǵa daǵazalap jurgenin, "shapandı" biybabasınıń dostı Qutlımurat inax japqanın moyınladı.

— Ózi ne aldı?

— Biybabamdiki zerjaǵalı shapan. Xannıń tánhá ózi jawıptı.

Olar qalıń qamışqqa kirgennen Dospandı qashıp keter dep qawipsingendey ortaǵa aldı.

— Qáne, sóyle. Xiywada ne jańalıq kórdiń? — dedi Begis jedelli. — Bir awız ótirik qossań óleseń.

— Birinshiden, men ótirik sóylemeymen, ekinshiden, sizler meni óltirseńiz ayıp boladı. Úshinshiden, sizlerdi ne qızıqtıratuǵını maǵan námálim. Ańsatı, sorańlar.

— Ho, tili kesilgir, — dedi Begis mısquılı kulki menen. — Qáne, baltamtap aytıspayıq. Aydos xanǵa kimdi jamanlap sarpay aldı?

— Óydeme, Begis aǵa. Biybaba kisiniń sırtınań sayatuǵın námárt emes.

Mirjıq ala kózlerin adıraytıp Dospandı shaynap jiberejaq keyipke kirdi.

— Durıslap juwap ber, xanǵa ne dedi?

— Qewilindegisinen zıyat heshteńe demedi.

Begis te, Mirjıq ta Dospandı búytıp dásme-dáske keledi dep oylamaǵan edi. Juwasımasa durıslı juwap alalmaytuǵının ekewi de uqtı.

— Shınnan kel, Dospan, biy aǵam kútá sharshaǵan.

Dospan Mırjıqtıń betine qalsha qaradı.

— Biybaba anaw—mınawǵa sharshaytuǵın nárenjan emes!

— Qartaydı demekshi edim.

— Menmensigen qos jigitke dadımálle aytqanday kushi bar,

— Áy, duwayment, qalaysań óziń? — dep Begis er ústinen alǵa eńterilip aybat shekti. — Aydos saǵan emes, bizge tuwısqan. Adassa janımız ashıydı.

— Tuwısqanlarǵa janı ashınatuǵınlar sizlerdey emes, biy babanıń ózindey boladı.

— Ońlap sóyle, ǵárep bolasan. Xanǵa jalnıp sarpay aldı ma?

— Biybaba onday qaltırawıq emes,

— Xandı qorqıttı ma?

— Biybaba onday biywáj emes.

— Moynına túsejaq dar arqanına qalay qutıldı?

— Danalıq penen!

— Ayt shıyıp, kimdi sattı?

— Qarabasın ólimge tikti.

— Túsinbey túrmısań, jańa Begis ne dedi? Ol saǵan emes, bizge tuwısqan. Dúrıs jol siltemeseń qápelimde bir dushpanı jazatayım qıladı. Aldın alıwımız kerek.

— Bunıńız maqul, aǵalar. Ol kisiniń dushpanı kóp eken, Hátteki, sizler de!

— Ne dediń?

— Ol bizlerdi dushpan dedi me?

— Biybaba hámme bilgenin kóringenge aytatuǵın jelpárrik emes.

— Kóp tıqıldama!

— Aǵalar—aw, ósek ǵáplerge inanbasańızshı!

— Sen qúrımsaq ta aqıl úyretetuǵın boldıń ba?

— Biybabanıń dushpanları menen sóylesiw maǵan gúná, jiberińler!

— Ha kózi qızıl shaytan! — dep Mırjıq onıń qolınan júwenin julıp alıp bilegine shuwmaqladı da, kók jelkesine pánje urıp, shapanın etine qosıp bir puqıdı. Pátli qollarda Dospannıń kózlerinen ot shatnaǵanday boldı.

— Xanǵa ne wáde etkenin, bizlerdi ne degenin aytpasań, óleseń!

— Ólmeymen. Óltiriwge uyalasızlar.

— Ha, juwındıqor! — dep Begis onıń qamshılar jaǵınan kelip janbasın qıstı. — Ólimińdi kim soraydı seniń? Bileseń be, júdá ǵana baplanıp, qorlıqta óleseń. Ayaǵın zánǵide, basıń attıń artqı eki

ayağınıń arasında ketedi. Bil, ólgen hesh gáp, hámme óledi, biraq, ólimińe kisi kúlse jaman. Taqımı bos jetimniń halın bilmey Aydos atqa mingizip ne qıladı dep kúlisedi, Awa, biybabańa da kúlki keltireseń.

— Sizler sonsha jawızsızlarma?

Kóp sózdi qoy, xanğa Aydos ne dedi?

— Esitkentińızden basqa aytarım joq, shaymalamańlar!

Awdar, dedi Begis.

Mırjıq Dospannıń áyle—páylesine qaramay er ústinen julıp aldı da, atınıń mińgi jaǵındaǵı taralqısına bir ayaǵın ótkerip, basın jerge salbıratı. Attıń júweni Begistin. qolında edi, ol attıń basına sıpırıp usı qálpinde, aydap jiberetuǵının eskertti de, ishine gúptikey bolıp júrgen sorawdı berdi.

— Endi shınıńnan kel, qaysımız teris kirpik, qaysımız soylaq tis?

Dospan qolı menen jer tirep salbırap turǵan halında Ayдостıń soylaq tiske, teris kirpikke kimdi teńgergenin ayttı. Eki tuwısqan inanbadı.

— Arǵısında joq zańǵar ekenseń. Usınnan tiri qalsań aytıp bar. Ayдостıń "bir birewge miriwbet kúni" kerek dep shaqırıq qılǵanı jalǵan. Biraq, bizler rehimli adamlarmız. Aydos Końırat hákimine bas iyip barsa, keshirim bergizemiz.

— Biybaba Qońırat hákimine emes, Qońırat hákimi biybabaǵa bas iyip keledi. Aǵalar, biybabamnıń mına bahasına hamal qılıńlar, "náletiy Tóremurat suwpınıń isi erikse, iyttey talastıratuǵını, basına múshkil tússe, jaw tamanına qalqan qılatuǵını gódek qaraqalpaqlar".

Mırjıq "hahahalap" kúldi.

Áy, qurımsaq, bilip qoy. Náletiy Xiywa xanınıń isi erikse ayaǵına jip taǵıp oynaytuǵını, ash bolsa el talatatuǵını, basına mushkil tússe, jawına qalqan qılatuǵını gódek Aydos.

Sonıń arasında qamışlıqtıń arasın ulı—dúrsildi qılıp "Ha, Begis aǵa, ha Mırjıq aǵa!" dep haplıqqan atlınıń dawısın esitip Mırjıq "bermaan!" dep dawıs berdi. Qamışlıqtı qaq ayırıp Elgeldi jetti.

— Jamanlıq! Begis aǵa, jamanlıq! Xiywa xanı Qońıratqa kóp nóker jiberipti. Hákim sizlerdiń atıńızdı aytıp, zerzebil, qalanıń sırtında qashıp júr.

Begis penen Mırjıqtıń Dospandı ya qayta atına mindiriw, ya sol súyretkisinde atın aydap jiberiw eslerineń shıǵıp, ozıp ketken jigirma atlınıń izinen hayt qoydı. Kútilmegen janalıqqa olardıń basqı tawıp, heshteńege qaramay patıraqlasıp shawıp ketkenine me, ya Qońırat

hákiminiń quwılǵan xabarına kuwanıshtan ba, Dospan óz-ózinen mıyıq tartıp, ónmenin kóteriwge urındı, shaması kelmedi. Murnınan qan aqtı. Atı iyesine jawızlıq qılınǵanın túsingendey qıymılsız. Dospan eplep erdi awdarıp, ayaǵın taralqıdan suwırdı. Endi ǵana ol erkin dem alıp, sógindi. "Náletiy suwpı, shańıraǵın qaytıp tiklenbegey".

Jónekey onı kóp-kóp oy bastı: "Eki inisiniń qılǵan qıyqańın biybabaǵa aytsambeken, ya joq pa? Joq! Esitse, onısız da isinip júrgen adam, inileriniń awılına jaraq penen atlanadı. Báلكim, qan tegisiwge sebepshi bolarman, aytpayman".

20

Aydos qay jılı, qay máhálde sońǵı saparǵısınday bolıp Xiywadan kewili toǵayıp qaytqanın esley almadı. Idaraldı qádem qutlı jas atqosshısına da ırızı. Xannıń wádeleran, Qutlımurat inaxtıń xanǵa qosımsha aytqanların qıyalında qaytalap, aql eleginen talay ótkerdi. Muhammed Raxim xanday túsimpaz, sóylesiwge jeńil, bir sózli xan menen heshqashan ya tillesip, ya diydarlasıp kórmegen sekilli. Kóz aldına xannıń peshenesi kelisken, minsiz jaratılǵan naǵız insan bolıp kórindi. Awılǵa keliwden-aq, oyların birimlep iske asırıwǵa kiristi. Qádirbergenge qosa úsh-tórt atlı jıynatıp "bir-birewge miriwbet kúni" degen kún belgilewdi bárshe awıllar oylanıp kórsin degen tapsırma menen hár jaqqa jarshı atlandırdı. Dospandı da qaldırmadı.

Ol kewilin ánjamlanǵan menen, qos qanatı qulaǵan otawda jekke qalıp, túpsiz zindanǵa únilip turǵanday sezine berdi. "Begis, Mirjıq qasımda bolıwı kerek" deydi qıyalı. "Barıwım qerek, — degen juwmaqqa keldi birden. — Muxammed Raximniń adamgershiligin, az xalıqqa mehrin, wádelerin esittiriwim tiyis. Jek kóretuǵınımdı jáne eskertpesem, xannıń oǵan kóz qarası jamanlıǵın túsendirmesem, sayız suwdıń balıǵınday órlegen ójet tuwısqanlarım xannıń shanışqısına ilinedi. Qırq qız jıynaw jónindegi keńesin tıplayın. Bunıń menen nem ketedi? Báلكim, áwele ashshılasarmız...? Joq-á. Jas úlkeni bas iyip barsa, gárdiyip olarǵa bále kórinip pe? Óz barmaǵındı óziń kese almaysań álbette, gárdiymeydi! Qım menen barsam eken? Házirshe jalǵız barǵanım maqul!".

Ol bunnan soń kóp irkilmedi, atlandı.

Bir túyenıń qos órkshindey jup otaw alıstan-aq kózlerine ottay basıldı. Awıldan kóz almay kiyatır. Awıl ullı dúbeleyge ushıraǵan seknlli, kóshesiniń ápshanı qashqan, olay-bulay júrgenler de

qunarsız. "Jigitleri bárhá áskeriy mashqıda dúzde desetuǵın edi, iraspa, qalay?" dedi ózine—ózi. Jup otawǵa tuwrıladı. Jaqınlaǵan gezde Mirjıqtıń asıǵıs atlanıp arqaǵa qaray ketkenin kórdi, biraq izinen shaqırmadı. Otawlardıń aldına toqtap, ishte xabarlasqanday kim barlıǵın sarap suren saldı.

Qızıl jegdesin qıya jamılıp Qumar sulıw shıqtı hám Aydostıń atınıń aldınǵı ayaqlarına mańlayın tiygizip, attan tusiwin ótindi.

— Erkekler qayda?

— Ortanshı qaynaǵam keshe jigirma atlıǵa bas bolıp ketip edi, kishi inińiz jańa atlandı.

— Meni kórse de kórmegenge salıp anaw baratırǵan Mirjıq emes pe?

— Sol, ullı qaynaǵa! —dedi Qumar qolların dizesine qoyıp, eki búgilgen qáddip ózgertpesten—Jiyekte quyash kórinse, juldızlar taysalıp batar eken.

— Ah, nasaz tuqımlar! Endi jumbaq penen sóylesetuǵın boldıq pa?

— Ne deseńiz de óz tuxımınız boldım, haqıyqatlıqtı aytım, ullı qaynaǵa!

— Erjigittiń júwenin qatını alsa, aqıbeti usılay bolar eken dá — dedi de, Aydos ǵırıra izine aynaldı. Qumar bugilgen qáddinen úlken qaynaǵasınıń qarası shókkenshe qılt etpedi.

Aydos artına burılmadı.

Úyinen shıqpay oy basıp birneshe kún jattı. Sonıń arasında biyjaǵday waqıya júz berdi. Jálıydıń úlken ulı óldi.

Ol bul ólimniń sebebin esitkende, qolların mańlayına tirep otırıp, únsiz bir maydan jıladı. Úlken biydiń bası selkildep shınnan jılaǵanı awıl adamlarınıń bárinin kewlin buzdı, ún qosıp jılastı.

Dospan kelgende Aydos qara úydiń sırtında shiyge arqasın berip shóp penen jer sızıp otır edi. Jas atqosshısınıń jılap kirgenin dawısınan bildi, biraq, qasına shaqırmadı. Dospan óksigin basqpnnan keyii, ata—ananın birine kewil aytıw ushın kóz astınan úy ishine sholw jasadı. Ólim ushın ózin gúnalı esaplap Áliy óz mańlayına ózi qos qollap ura beripti. Bet aldı gúpshekter isik. Japsaqlı hayalı kúyikten tirishelenip shashların jayıp betin jırtqan. On úsh jastaǵı kishi ulı Omar hámme jılasıp atırǵanı ushın ba, bazda kózlerin basıp sınsıp, bazda ólige tutilǵan shımıldıqtı ashıwǵa ıńǵaylanıp turıptı.

"Ákesi jılap, anası shashın jayıp betin jırtqan, inisi betine telmirip turǵan óliniń ne ármanı bar?" — dep Dospan qıyal juwırtıp, solıǵın bastı. Áliye kewil aytıp tikeydi. Shiyge súyenip mańlayına ele qolın

tirep, uwayım menen otırǵan Aydosqa kelip ásten sálem berdi. Ol tek basın iyzep sálemin álik aldı, tamam. Óytkeni ol ele oyların adaqlamaǵan sdm: "Men ushın, el birligi ushın ulın ólimge muptala qılǵan márt adamǵa qanday jaqsılıq qılsa arızıydı. Qáytkende onıń japalı kewline dári tabıladı?"

Dospan oǵan Qońırat qalasına shabıwıl jóninde esitkenin aytqısı keldi. Biraq, házir payıtı emes sıyaqlı. Bul shabıwılǵa baylanıslı biybabanıń iske asırıwı tiyis oyları bar ma, kim bilsin? Házirden keshiktirse, aqıbeti nege ákeledi? Ol Aydostıń qulaǵına eńkeyip, ásten sıbırladı.

— Xiywa xanı Qońıratqa shabıwıl qılıptı, biybaba.

Aydos mańlayınan qolın aldı. Qózleriniń aynalası qızarıp, shırayı biraz surlanıp qalǵan edi. Xabardı esitiwden betine qan juwırdı. Biraq awzına kelgen birinshi sóz, inileriniń atları boldı.

— Begis, Mırjıq tirimeken?

— Men solarǵa kelgen shabarmannan esittim.

Áliydiń úyin aylanıp hár jerde ekew—úshew bolıp otırǵan adamlar arasında abırjıw, qozǵalań payda boldı.

Aydos endi kóp oylanbadı. Bir topar adamdı ertip shetkeri shıqtı hám Dospap ákelgen jańalıqtı málimledi.

— Tóremurat suwıp endi jaralı qasqır, — dedi ol awzın baǵıp turǵan awıllaslarına. — Jaralı qasqırdıń halın bilesizler, bárshe maqluqat oǵan dushpan kórinedi. Ol berman qashıwı itimal. Awıldıń bala—shaǵası qorqısıp qalmasın. Házir tarqańlarda, atlanıńlar. Qádirbergen, sen bas bol, awıldaǵı atı bar jigitlerdpń bári atlansın. "Kók ózekti" jaǵalap júre berińler, Qelse, ayamańlar. Áliydiń balasın jaylastırıwdan izińizden jetemsn.

Olardı jiberiwden Aydos Áliydi sırtqa shaqırıp, el basına dónejaq qáwipti ayttı.

— Táǵdirge ne ilaj bar, — dedi Áliydiń isik beti quwarıp.

Bir meniń qayǵımdı ortaqlasıwǵa jıynalıp, hámme qayǵıǵa gırıptar bolmasın, ullı biy. Oiz de atlanıń.

— Mártligińe ırzaman, Áliy, biraq balanı tezirek jerlewdiń ǵamın jeyik.

Áliy qarsılıq etpedi.

Qóp eglenbey óli jerlendi.

Aydos atlanıp "Kók ózek" tamangá bet ala bergeni, asıǵıs shawıp kiyatırǵan Dospandı kórip, hawlıqqanının atın qamshılap aldıń keseledi;

—Qáyerge keldi?

— Ótip ketti, "Kók ózektiń" arjaǵı menen ketti. Jańadárıya tárepke baratır!

— Ushı—qıyrsız tereńde kemesi ǵarq bolǵan balıqshıday suw betinen porıq izlewin zańǵardıń! Bizin ógizler hám birge baratırǵan shıǵar.

— Begis aǵanı tanıdım. Mırıq aǵa joq.

— Qádirbergenler qayda?

— Házirshe júre turamız dep, meni sizdi quwantıwǵa jiberdi.

Eki sezimniń iskenjesipde qısılǵan Aydos biraz bosastı.

Namazlıger qıldıǵanda ol Áliydiń úyine qayta keldi. Hámme tarqap, ózli—ózi qalıptı. Úshewi úsh jerde kúshendey tawlanısıp jatır. Ot óship qalǵan. Nawqas ananın jótelden awzı tınbaydı. Alaqsınıǵa túpire beripti, japıraq—japıraq qannan alaqsınıńnıń yarımı kórinbeydi.

Aydos olardı, ómirinshe heshkimdi ayap kórmegen dárejede ayap, dizesiniń dármanı ketip jıǵıla jazladı. Dalaǵa shıqtı da, bir dáste otın menen kirdi. Ol ottı alıstıraraq bolıp otırǵanda ǵana, Áliy sırttan adam kirgenin sezip basın kóterdi. Aydosnıń hárezetlerin kórip "haw, ullı biy, haw, qoyınız" dep oshaqqa ózi ısırıldı. Jayılǵan shashlarınń astınan kózleri marjanday jıltıraǵan ana, túpirgen qanın jasırıw maqsetinde oshaqtaǵı ıssı kúlge qol urǵanı sol "hımmm!" dep qaldı. Giyshara hám kúygen barmaqların awzına bastı. Anasınıń, ábden ashınǵan dawısınan Omar seskenip, kózin ashtı. Aydos biydiń ot jaǵıp otırǵanın kórip ya onı, ya túsi ekenin bilmey ańqaydı. Állenemirden sol óli jatqan bos orınǵa qaradı da:

— Ájaǵa! — dep jáne talıp tústi.

— Biyshara balam ájaǵasınıń ólgenin shıǵarılgannan keyip bildi, — dedi Áliy.

Bayǵus ana barmaqların úplep—úplep, balasına qaray jılısıp, basın sıypaladı.

Jigit bolǵan balasınan ayrılgan qaralılardı qáytip tınshıtıp keterdiń esabın tappay Aydos biraz otırǵannan keyin:

— Áliy, — dedi. Onıń dawısınan qamsıqqanı bilinip tur. — Belińdi bekkem buw. Ólim tiriliktiń aqırǵı shegi. Bul shekke kim erte, kim kesh, áytewir jetedi. Kóz jastan payda joq. Kórip otırman, hayalın ázzilepti. Bul biyshara da dem alsın. Úlken balańa atastırǵan kelinińdi endi qishkene balańa túsir.

Júzi sarı qagazday ananın kewli biraz jubanısh tapqanday bawırın kóterdi:

— Baxtıńız jatpasın, ullı biy.

— Qelinniń ákesi sıqmarlaw adam eken, kelise qoysa, — dep gúmanlandı Áliy.

— Ózim aráğa túsemen.

Áliydin de, hayaldin da qamsıqqanı basıldı. Aydosqa kóp algıslar jawdırdı. Ata–anasının dawısları kewilli shıgıp atırğanına on úsh jasar Omar kózin ashıp, tap ájağası tirilip kiyatırğanday erkelenip, oshaqtın basına abındı.

Áliy túrgelip oshaqqa quman qoydı. "Men çay ishsem bul bayğuslar bir nárse jutar" degen oy menen Aydos jaylasıp otırdı.

21.

Bir oyğa shúmse úkige usap túnerip, qıymılsız qalatuğın Orınbaydı burın kórmegenler qasına jaqınlawdan aybınatuğın edi. Sebebi, dombay júzi onı oğırı ashıwlı kórsetedi., Bunday jağdayda onın menen betlesiwge sırlas jaqın–juwıqları da shıday almaydı.

Qońırat hákiminiń tapsırması menen Begis kelip ketkeli onın usılay qabağı jabılıp, otırısıları jiyilenii ketti.

Ákesin hám onın menen sóylesiwge májbúr bolğanlardı awır jağdaydan qutqaratuğın daldal ulı Dáwletnazar ğana. Ol áwele ákesi Buxaradan aldırıp jallağan mollada, soń Buxaranın ózinde oqıw pitkerip, jaslayınan molla Dáwletnazar atalğan.

— Áğa, qurannan ráwiyat oqıp bereyin be? —deydi.

Idiraldı perzentiniń bilimliligin maqtanısh etetuğın áke dárriw jıynaqlasıp, jaydarılanadı. Bunnan keyin úyge kirgenler de, shıqqanlar da ayaqların ğaz–ğaz basqanı bolmasa, kútá erkip júredi.

— Áğa nege kóp oylanasań? —dedi bir awlağında ulı.

— Oylanbastay zaman emes, balam. Bazda basıma jekkelik keledi.

Ulı tańlandı.

— Jassań, balam, jassań, — dedi ákesi onın júzinen hayranlıq belgisin kórip. — Bağ–dávleti zıyat adamğa qanday jekkelik keler eken, adam óler aldında ğana jekkesireydi, demekshimiseń? Báلكim, solay shıǵar. Házir bir meniń basıma emes, pútkil urıwğa jekkelik kelip tur. Aydos urıwı menen Xiywağa ketse, inileri Qońırat hákimine ketse, Maman qazaq xanına ketse, jekke qalğanımız emes pe? Buxara ámiri bizdey jekkeni tulğa qılar deyseń be?

— "Másláhát tóbede" Aydos biy de usını aytqan joq pa? Bolmasa soğan qosılayıq.

— Hesh múmkin emes. Aydos moynımızǵa minip aladı.

— Kim bolsada birew joqarıda bolıwı kerek shıǵar.

— Biz joqarı turıwımız kerek. Káramát Buxarada. Urıwımız Aydostıń urıwınan kem emes, Aydos házir kim? Eki inisinen ayrılgan ayaq-qolsız gewde.

— Ol kisiniń Hiywada darǵa asılıw ornına sarpaylanganı ne bolǵanı?

— Áne, ol endi qáwipli.

— Qáwiplenbe, aǵa. Buxara ámiri quwatlasa, neden qorqamız?

— Bilmedim, balam, beti tırtıqsız bir de biy qalmadı elde.

— Bayaǵı saparı Begiske de jónli juwap bermediń?

— Tóremurat suwpınıń túlkiligi kóp oylandıradı. Begisti jigirma atlı menen jibergenı — bizdi qorqıtqanı. Íras bul zamanda sázge keletuǵın adam joq, bári kúsh kórsetedi.

Áke menen bala birin-biri túsinisip úlgermey-aq, otǵar jigit bir dáste jıńıl menen jańalıq alıp kirdi.

— Qubladan shoq shańǵıt kiyatır.

— Áneqalas, — dep Orınbay biy ushıp-aq turdı. — Begis kelip ketkeli urıwdan nóker jıynap námantay jawlarǵa qalqan oylap júrim. Kórdiń be, jáne ǵapılda qaldıq. Ya tayarlıq joq, ya jıynawlı nóker joq. Jaw bolsa qol qawsırıwdan basqa nemiz qaldı, endi?

Ol ulınıń qolınan jetelep dalaǵa shıqtı da, azan mináretine miidirdi.

— Qóp atlı, jawǵa megzeydi, — dedi ulı.

Aydostan kelgen bále dey ber.

— Ne ushın Aydos dep tastıyıqlaysań?

— Ayaq-qoldan juda gewde neqıladı deseń, qıladı, balam. Abaylap qara. Júrisleri tosań sharshaǵanlarǵa usay ma, qalay? Atları mamırlap kiyatırǵan joq pa? Báلكim, qashqındur. Tús! Atlanıp aldına shıq. Jaw bolsa, máwlet sora, qashqın bolsa irkpe, qarası júǵadı. Niyetleri dúziw ótkinshi bolsa, qayır, bir aqsham qonalqa bereyik.

Molla Dowletnazar mináretten tústi de, qoranıń quyashlamasındaǵı jalańash atına ǵarǵıp minip shawıp ketti.

Orınbay kózleri talǵansha kirpik qaqpay tigilip, aldınǵı athsın tanıdı. Tóremurat suwpınıń shaǵaladay aq atı. Izindegilerdiń arasında basın, qolın, ayaǵın tańǵan jaradarları bar.

"Qudaydan biyúmit zańǵar, basına jekkelik tusken elatlardı jawlap kiyatırsa kerek, — dep oyladı Orınbay. — Qarsılıq etip kóp áskerin jaralı qılǵan qaysı awıl eken?"

Tóremurat suwpını qorshaǵan atlılardan ekewi bólinip, birewi Dáwletnazardıń atıp jılawladı, ekinshisi ózin attan qushaqlap túsirdi.

"Bul ne húrmet?" — Orınbay hayranlıqtan ele qarap tur. Bir waqıtta Dáwletnazar er turmanlı atqa miidirildi hám Tóremurat suwpı menen qatarlastı.

"Jaqsılıqqa kiyatırsa kerek" degen oy menen Orınbay mináretten túspesten, awıllaslarına dawırıq saldı:

— Shıǵıńlar, elge ullı miyman kiyatır!...

Atlılar el shetine jetkenshe minárettin dógeresine ádewiraq adam jıynalıp qaldı. Orınbay olardıń aldına túsip, kiyatırǵanlarǵa qarsı júris qıldı.

Tóremurat suwpı irkildi.

— Qádemlerińizge qásenet! — dep dawısladı Orınbay. — Mańıt elatına xosh kelipsiz! — dep awıllaslarına bir qol sermedi, hámme tez-tez tarap, bir-birden at jılawladı.

Qońrat hákiminiń jigitleri awıl adamlarına isense de, jaraqların uslatpastan, Orınbay ataǵan úylerge bólini.

Tóremurat suwpı menen Begis Orınbaydıń óz úyine kirgizildi. Esheyinde kem sózli mezban miymanlarınıń qas-qabaǵın baǵıp, biri sóylegenshe asıǵs tıpırshılap otır.

Kútilmegende basıp kelgen Xiywa xanınıń láshkerine qarsı tótepki bere almap qalasın taslap qashqan Tóremurat suwpı úsh kúnnen beri nár tatpaǵan edi. Dasturxanǵa qoyılǵan zaǵaralardı birim-birim otqa qızdırtıp, mayǵa basıp jewden awzı bosamadı. Begis onıń kesesine ıay quyıp, qızǵan zaǵaranı jewiie qolaylastırıp maydalaw menen bánt.

Orınbaydıń ulı molla Dáwletnazar xızmet babında kirip-shıǵıp jú.

Jegenleri buwınına túskendey Tóremurat suwpı qaptalındaǵı kópshikke janbasladı. Onıń sóylewge dimarı da joq edi, sonda da sır aldırmaı ózin biyledi.

— Orınbay, perishtedey balań bar eken. Ilaya suq kózden, tilden amap bolsın.

Úy iyesi qolıń kóksine qoyıp "aytqanıńız kelsin" dedi ásten ǵana, bolǵanı.

Tóremurat suwpı onı ne degenin esitpey, sol janbaslaǵan qáddinde pıshıqtay "pır-pır" laǵaninan quptanda kózin ashtı xám

kulağındaki álleqanday shuwıldıdan qutılıgısı kelgendey basıp silkip–silkip, eń birinshi iret Begisti kórdi.

— Perishtem, ele otırmısań? Ha, meyli. Jigitlerden xabar alsañ qalay bolar eken?

— Aytmúrat qızılbetke isenip otırғанım.

— Ájep, ájep, perishtem, Ásker basınıń sózleri nókerlerge gidiman kúsh quwat. Sen bolmay usı halǵa tústik.

Begis túrgelip, keregede ildiriwli jaw–jaraǵın asınıp shıǵıp ketti.

— Kútá dúziw, kútá aqıllı jigit–dá, — dep Tóremurat suwpı endi ashılıstı. — Inisi Mırjıq ele jaslaw, bolmasa ilahiyda zor jigitler. Átteń, olar Qońıratta joq edi. Bolmasa xiywalılarga bashartpas edik. — Begis penen Mırjıqtı maqtawları Orınbayǵa da, onıń balasına da jaqpaǵanın suwpı túsine qoydı. — Orınbay, biz satqın Aydostıń kesapatına gırıptar boldıq. Bilesizbe, Aydos degen tisine qolay sarı qawın izlegen iyt! Ápiwayı emes, dańqqumar iyt! Moynına dar arqanı túseyin dep turǵanda Xiywa xanına hammemizdi sayıp, tiri qalǵan naymıt! Awa, ol jógi shaytan! Xan onıń aparǵanın ózinen ayasın ba, sarpay hám japqan, ólátiznaǵa! Íras, onıń eki inisi hadalıydaǵı, ózi oynastan bolǵan eken, zańgar...

Qońırat hákiminiń buytıp qızıp soyleytuǵının, jek kórgen adamınıń ústine ılas qoymay jaǵıp jamanlaytuǵının bilmeytuǵın úy iyeleri awızların ashıp ańırayısıp qaldı.

Tóremurat suwpı jer tóleniń tútkeshindey tútedi, tútedi...

Onıń ne ushın kúyip–pisip sóylep atırǵanına ya Orınbay, ya balası túsınbegen menen, bólmedi. Miyman endi tuwrıladı.

— Aydostıń sebebinen Xiywa xanı abaysızda shawıp, baǵdawletten ayırdı.

Shańıraǵınan tas túskspdew hawlıǵısıp, áke–bala lám–mnq. yimsiz qaldı.

Begis aylanıp keldi.

— Orınbay, — dedi Tóremurat suwpı delbelikten házir jazılǵanday ózin tutup. — Sizge kelgendegi maqsetim, Buxara ámirine ertip ketpekshimen. Ilgeri jılları barıp gápleskenimde, ullı Ámir Xiywaǵa tas ılaqtırǵan insannan járdemin ayamaytuǵının aytıp edi. Sol saparı sizdi de tilge alıp maqtaǵanı bar.

Barayın, mehmanım, barayın. Xiywa xanına kim jaw bolsa, sol biziń dostımız. Maman biy–ám solay.

— Ha, oǵan Mırjıqtı jiberenmen.

Ol awzın jıyǵansha bolǵan joq, keshki sálem menen Mırjıq kirdi. Ol birden—aq ózine telmirisken kózlerdi kórip otirmastan xabar ayttı:

— Bul saparı onnan nan pispeydi.

Tóremurat suwpınıń jan jerine oq qadalǵanday, mańlayı qırqqatlanıp tunjıradı da qaldı.

— Maman sonday gudibuzar, mehmanım, — dedi Orınbay. — Kutá orıs tábiyatlı. Ol tek Xiywa xanın emes, "Orıstı da jek kóredi" dep, Buxara ámirin—ám jaratpaydı. Sol ushın bizlerdi—ám dushpan sanaydı.

Tóremurat suwpı endi ángimeniń kópke sozılǵanın jaqtırmadı.

— Mırjıq, sharshadıń, perishtem, otır, bir—eki kese ıay ish. Onnan soń Aytmurattıń ornına barıp, ózin mında jiber. Begis perishtem, jolda eskertkenimdi umıtpaǵan shıǵarsań. Mamandı óziń barıp kór. Kónbese, óz obalı ózine. Mırjıq penen óziń sóyleserseń. Orınbay ólimnen basqa istin ertesi jaqsı; ketiwge házirlen. Balań qala bersin. Meniń jaradar jigitleme kóz qulaq bolar. Bákim... Ha, Begistiń ózi aytađı.

Qońrat hákimi áwele mızǵıp, soń kóp sóylep sırnıqqanda, uy iyesiniń buwınları bosasıp, dáwleti qaytqai adamǵa awqat bergenine ishi janıp, kóp ármanlarınan gúder úzgen edi. Mehmanınıń birden janlanıp, hámmege hákimlik qıla baslaǵanın kórip, ele saqtı sınbaǵan húrmetli adam tórinde otırǵanına maqtanısh penen kókirek kerdi hám onıń aytqanlarınıń bárin maqullaw belgisinde qayta—qayta bas izzew menen boldı.

Tóremurat suwpı kiyimlerin de sheshpesten qaptalındaǵı kópshikke jáne bas qoyǵanı máttal, "xor—r" etti, otırǵanlar tez—tez sıptırılıp shıǵıw menen boldı. Ol qus uyqılı adam edi. Ğarrı pıshıqtay bir maydan pırıldap, birden kózin ashtı da, basın silkip—silkip, jol kiyimleriniń basına dastanıp jańa kózi ilingen úy iyesin oyattı.

—Halqas qılmaysız ba? —dedi Orınbay manawsırarwı menen kózlerin uwqalap.

— Bóri azıǵı jolda boladı.

Orınbay asıǵıs kiyindi.

* * *

Begis sáskede jaw jaraǵın asındı da, Mırjıq penen molla Dáwletnazardı awlaǵıraq shıǵarıp, Tóremurat suwpınıń tapsırmaların ayttı:

— Men bes—altı athğa bas bolıp, Mırjıq penen Mamannıń awılına jóneymen. Mırjıq sonnan arman "Kók ózek" ke qaytadı. Hár awıldan nóker jıyadı. Dáwletnazar, sen biz kelgenshe awılıńnıń jas jigitleriniń basın qurap qoy. Sóylesemiz. Hákimler Buxaradan járdem ákeletuǵını sózsiz. Soǵan qosımsha nókerlerdi úsı awıldan tayarlaw ekewimizdiń moynımızǵa.

22.

Maman teńizden bólingen kólatlıqlardıń qaysısınan balıq awlawdıń qolaylılıǵın kórip qayıw ushın atlanıp awıldan shıqqan jerdegi japtıń kópirinde, álleqaydan kiyatırǵan Esengeldi sarı menen Atabek palwanǵa gezlesti. Olardıń júzleri asa táshwishli edi. Maman hawlıǵıp, sálemnen burın hal soradı. Esengeldi sarı haplıǵınqırıp tutlıǵıp, házir ǵana Qabılǵa ushırasıp Qońırat jóninde jaman xabar esitkenin, oǵan Aydos sebepker bolǵanıp sóylep, satqın Aydostıń endigi nıshanası biz, jańadárǵyalılar bolsaq kerek degen gúmap menen ayaqladı.

Maman saqalın alaqańı menen basıp, iyegin biraz qısıp turdı da:

— Esittim, — dedi. — Mırjıq kelip ketti. Onıki de sen aytqan taqlettegi joybar. Baxtı tayǵan hákim járdem sorapqan eken "eki qasqırdın, arashasına taslar qoyım joq" dep qaytardım.

— Pay... — dep Esengeldi sarı gumıljilew bir pikir aytpaqshı bolıp edi, bir qaptaldan kiyatırǵan Timofeev penen Nikiforovtı kózi shalıp, sózlern tiliniń ushında qaldı.

Timofeev awıllarǵa oǵada siyrek shıǵatuǵın edi. Biraq hár saparı atınıń júwenin úslawǵa ernigenlikten be, yamasa asawlıǵınan qorıqqanlıqtan ba, Niknforovqa jeteletip keletuǵın edi. Házir pútkilley basqasha kórinis: mingesipti. "Báلكim, kópestinıń niyeti duziwlangendi".

— Xojayıńǵa mennen isenimli dilmash joqlıǵın bilesizler, — dedi Nikiforov biraz kewilli, Gúlimbet "sóksanar" dan "bir—birewge miriwbet kúni" degen jańalıq esitkenimdi aytıp edim, xojayıńǵa júdá unap qaldı. Sol úrdisti oylap shıǵarǵan adamǵa bas iyip qaytamap dep kiyatır.

— Xojayıńıńa ayt, usta, — dedi Maman. — Ondaı úrdisti baslayjaq adam Aydos biy. Ol házir aramızda joq. Biraq, onı biz elge eń jaydıramız ba, joq pa, námálim. Sebebi, ol Aydostan emes, Xiywanıń xan sarayınan shıqqan aqlı degen gúdik bar. Xiywa xanı bizge dushpan.

Nikiforov Mamannıń sózlerip xojayınına túsindirip, onıń aytqanların qaraqalpaqshaladı:

— Hárqanday jaqsı qásiyetti dushpannan úyrengen hám danalıq. Bizıń orıstıń ullı patshası Petr Birinshi kóp ǵana jaqsı úrplerdi, hátte sıpayı kiyiniwge shekem evropa ellerinen úyrengen. Sol gezde Evropanıń bazı mámleketleri orıslardı qumırısqaday qılıp tabanında jent qılısı keletuǵını álemge ayan edi.

Nikiforov sóylep turǵanda Timofeev Mamanlardıń bet álpetlerin baǵıp, tańlanıw hám ırzalıq keyiplerin kórip ózinshe mardıydı.

— Bul keńes menińshe bir oy menen shıqqan, sorap kór, — dedi Esengeldn sarı.

Nikiforov xojayını menen tillesip alıp bılay dedi:

— Xojayın Ámiúdárıya arqalı órdegi elatlarǵa sawdagershilik qılmakshı. Soǵan Atabek palwap qusaǵan ǵujırh jigitlerden jigirma saldawshı kerek dep tur.

Ortada jım–jırtlıq baslandı.

— Nikiforov, bularǵa túsiidir, — dedi Timofeev shıdamay. — Meniń miriwbetime kóz jumıp, qáhárimdi keltirse ıay, qant ákelip satıw bılay tursın, temir dúkanımdı jawıp, jer isleytuǵın qural–jaraqsız qaldıraman. Eger aql juwırtsa, saldawshı algım kelgeni — meniń miriwbetim. Bolmasa, qazaqlardan, qalmaqlardan ákelemen. Soranıp júrgen ózbekler–ám, túrkmenler–ám kóp.

Onıń shırayı ábden túnerip, awzınan shashıraǵan túkirikleri qapa saqalına qıraw balıp jabıstı. Atabek palwan mısqıllı mıyıp tartıp:

— Hárkimniń bir miriwbeti bar, — degeni sol, jaqınlap qalǵan Aydosıtı kórdi. — Áne, miriwbet kúnin tapqan adam kiyatır

Timofeev atınan ǵargıp tústi de, túlki malaqayın qolına alıp Aydosıtın aldında bas iydi.

Orıs kópesiniń tájim bergenine Aydosıtın kózleri kúlimledi. Kútilmegen ushırasıw Mamandı biraz qıyın jaǵdaydan qutqarıp, Aydosqa onıń ne ushın iyilip atırǵanın túsindirdi.

— Júdá saz, júdá saz, — dedi Aydos. — Jaqsı ádettiń iyesi bolıw ushın ǵayrı–ǵayrı dinler kesent qılalmas eken. Maman, men Gúlimbet "sóksanarǵa" kelip edim. Sóylestim, kelistik.

— Ol kisiniń qaltasına tiymeseń, janbasınan et kesip alseń–ám mıńq etpeydi. Ne ǵap edi?

— Áliydiń úlken ulı qazalanıp edi, kelindi kishkene balasına sorap keldim.

— Áp-áydik kisi uyalmay on úsh jasar balağa on segiz jasar qızdı ayttırıp júrgen-á?

Tosınnan esitilgep dawısqa hámme burıldı. Begis penen Mirjıq onlağan atlını baslap, ırashtan kóterilip kiyatır eken.

Xannıń sarpayınan keyin bul áp-áydik kisiniń ayaqları menen bası awmasıp túsken, — dedi Mirjıq atlılardıń aldında toqtap.

Begis jelkesin qasığan bolıp mıırjıwı menen Aydostıń birnárse dewin kútti.

Bul naqolay ushırasıwlar Timofeevti hayran qılıp, tez atına mindi hám sońǵı kelgenlerdiń aldındaǵı eki jigittiń shırayınan tuwısqanlar ekenine taqıyıp isendi de, olardıń Aydosqa dál usaslıǵın kórip hayranı shıqtı: Bul qalay? Bir birine qarasları jawlardiki, al meńleri de bir jerde — shep qaslarınıń ústilerinde... Ayırmaları: Aydostıń meńi mańlaydaǵı jıyırıqtın ústine kóterilip kútá úlkeyer ekendaǵı, Begistiń meńi jıyırıqtıń arasına joǵalıp, Mirjıqtıń meńi tolqındaǵı qalqıday gá batıp, gá kórinip turar eken. Ol Nikiforovğa sıbırlanıp, tuwısqanlar ekenin anıqladı hám kewli toqlıq keypi penen kúlip tura berdi?

Aydos eki inisine bir qırınlap:

— Gódekler, — dedi orasan zárdeli dawıs penen. — Tóremurat suwpınıń rápánek qorǵanı pıt-shıt bolǵanına shıdamay sózdiń awır-jeńilin biliwden-ám qalıpsız. Jurt "bir-birewge miriwbet kúnin" ótkeremiz desip atır. Mınaw orıs kópesi de bas iydi, sizler bolsa miriwbetten sırtta qalıp baratırsız, ayayman.

Búl sózler Begiske kár etpey, selk-selk kúlip soradı:

— Xańa qırq qız jıynayman dep wáde bergenin-ám shın ba?

— Aydos xaqqında ne aytılsa, ǵáleti joq, — dedi Aydos keskin. — Men qız jıynaǵanda olarǵa hám is úyretiwdi názerde tutqanman.

Begis penen Mirjıq oǵan ayrıqsha jek kóriw názerlerin qarattı.

Timofeev Nikiforov arqalı sońǵı ǵáplerdiń mánisip bilip:

— Úlkeninde ándiyshe bar kórinedi, — dedi oǵan. — Sen házir Aydosqa bılay de. Eger kóp qız jıynaytuǵın bolsa, olarǵa orıssha naǵıs úyretiw ushın seniń hayalıńdı baspútkil azat qılamın.

Nikiforovtıń ózi de, hayalı da, balası da Timofeevke satılǵan. Olar ózleriniń basın bosatıp alıwı ushın ele de biraz jıl islewi kerek edi. Birinshi bolıp hayalıńnıń bostanlıqqa pulsız shıǵatuǵına quwapıp, xojayını qalay aytsa, solay túsindirdi.

— Raxmet, kópes, raxmet, — dedi Aydos hám inilerine qabaǵın úyip sóyledi. — Awzınıń sarısı ketpegen palapanlar, túr-túsinnzden "bir gezde orıslardı kápir deytúǵın Aydos, nildiń suwınday aynıdıń ba"

deytuǵınıńızdı sezip turman. Qızlarımızdı musulmanshılıqtan adastırmay tálim úyretse, záleli joq.

Onıń pikiri Timofeevtiń Petr Birinshi jóninde aytqanları menen sabaqlas shıqqanına Maman quwanıp, payıttan paydalandı.

— Aydos biy, bálkim, Xiywadan waz keship, babalardıń ant etken jolına tústersiz.

Xiywadan waz keshiw — xalıqqa qaratılǵan mehir sháshmesiniń kózine qum quyıw, Maman, — dedi Aydos.

— Aydos adam emes, quyn, — dedi Begis.

— Qısqartıqlar!

Aydostıń qáhárinen eki inisi seskeniw bılay tursın, ústine topılıw niyetinde jigitlerine ım qaǵıp, toplanısıńqıradı.

Aydos aybıqáddemliginen sheginbedi:

— Tartıq atlarızdıń 6aslarıp hám mına násiyatımdı esińizde saqlańlar! Birewdi dos bilip qansha maqtasań da, bir jamanlıq kúni ekinshini dushpan pámlep qansha jamanlasań da bir jaqsılıq kúni keri bahalaǵanday sańlaq qalsın.

Tuwısqanlar arasındaǵı baltamtap ulǵayıp, awıl ústinde qan tógispege aylanıp kete me degen qáwip penen Maman jas ulkenniń tárepin tuttı:

— Aydos, qızlardı jaqsı niyet penen jıynasańız, biz de járdem etemiz.

Aydostıń, júzi jadırıp sala berdi.

Timofeev úsh tuwısqanǵa mirát qılıp, hárqanday tartısta tabanları tirekli bolsın degen jaqsı tilek penen úsh atqa mut taǵa qaqtırıp bergisi keletuǵının ayttırdı.

Dalańlıqta, pál–pállep awılǵa qaray ushqan qustıń izinen jalp–jalp shawıp kiyatırǵan Qabıl kórindi. Aydos qús salıwǵa qızıqqan kisi usap, Timofeevke basqa waqıtta keletuǵının ayttı da, Maman menen xoshlasıp, Qabılǵa qaray ketti. Top buzıldı. Timofeev Begis, Mırjıqtı ertip awılına tarttı.

— Kórdińiz be, ne degen ádawatqa saǵa ashılǵanın, — dedi Maman ózi menen qalǵan eki awıllasına, — Eń jamanı, bular biziń awılǵa úyirsek bolıp kiyatır. Qópes Timofeev te tonın awdarıp kiyipti.

Nikifor usta bir kelip xojayınıń shın oyın aytıp ketpespeken? — dedi Atabek palwan.

Keledi. Timofeev xám keledi. Oǵan saldawshı jigitler tawıp beriwimiz kerek. Menińshe, bárinen de búgingi kórinistiń aqıbeti qorqınıshlı, — dedi Maman. — Abaysızda ya Aydos, ya Begis, ya

Mırjıq, ya jaralı qasqırday Qońırat hákimi awılğa topılsa, hayrap qalıp ta úlgermeymiz. Biziń jaqın jerdegi arqa súyerimiz qazaq xanı ekeni duyım jurtqa málim. Onnan qayǵurlım járdem sorawdı másláhátlespesek bolmas.

Úshewi mń–jıńsız dizilisip awılına kirdi.

23

Aydostıń Qabıldı sıltaw qılıwına sebep, ójet inileri menen joldaslıqtan ózin tezirek saqıt tutıw ǵana emes, Qabıl menen ushırasıw maqseti de bar edi.

Qabıl onıń atın tanıy sala jáne qusımdı óltiriwge kiyatır ma degen qáwip penep asıǵıp, qusınıń ayaǵındaǵı qoyandı soyıwǵa úlgermey jerge ılaqtırıp, qolına qondırdı. Aydos onıń ne oylaǵanın elestirmedi, burınıraқта qusın óltirgeni esinde de joq edi.

— Nege tasladıń? — dedi alıstan.

— Arıq eken.

Shóplicktiń arasında bıyqıldap, awnap–túsip atırǵan qoyan menen heshkimniń isi bolmadı.

— Dúnıyanıń házligi sende me deymen, Qabıl. Neshewin aldırdıń?

Bes–altı tıp torańǵıldıń tasasınan qús kótergen eki atlı kórindi. Olar Qabıldıń járdemshileri edi. Jormal tola qoyan menen qırǵawıllardı taylap–taylap bóktergige taslaptı. Qabıl juwap ornına olarǵa iyegin nusqap, kózleri kúlip, mardıydı.

— Qabıl, qaytasań ba?

— Meyli, qaytayıq, Aydos. Anaw Begis, Mırjıqlardıń aldındaǵı mingeskenler kim?

— Kópes orıs penen temirshi ustası.

Qabıl olar menen qayıp qızıqsınbay, qusların maqtawǵa ótti. Sóz arasında artına burılıp, járdemshileri kótergen quslarǵa hám Dospanǵa qarap qoyadı.

— Sen kálpelikke kútá ıshqınazsań, — dedi Aydos oǵan. — Xiywa xanına nege bir at júgi qırǵawıl aparmaysań?

Bul oy Qabıldıp kewilinde álle qashan pisip júrgen edi, qúwıńlap, jáne kózleri kúlip sala berdi.

— Xan bunı sıy eqen dep esaplar ma?

— Qus eti kimge jaqpaydı? Seni sıylar–ám, bálkim. Xan elden qansha kóp adamdı tanısa elge sonsha ırıs, kóp iske paydań–ám tiyer.

— Aytpaqshı, Qońırat hákimi Buxaraǵa járdem sorap ketken deydi.

— Xiywanı kim bashartadı deysen? Qońırat hákimi bir quwırshaq,

— Men házir—aq Xiywağa kete bereyin be?

— Jolın bolsın.

Onnan ayrılısqannan keyin Aydos Dospandı qaptalına teńlestirdi.

— Sharshamadın ba?

— Biybaba, atınıızǵa nege nál qaqtırmadıńız?

— Maǵan kópes oristın miráti qaqpannın qasına qoyılǵan jemit sıyaqlandı. Bir kún bolmasa bir kun aldımnan shıǵıp, atındı biypul taǵalaǵanman dese, yaqshı emes.

Dospan juwapqa qanaatlangan tur kórsetti.

Awılǵa kelip buringi atqosshısın quwantqan menen Aydostın kewli tınshımadı. Jaw—jaraqlı onlaǵan atlını baslap jurgen eki inisi kóz aldınan ketpedi. Álleqanday jazıqsız birewdiń qanıp tógip, állekimlerge zorlıq etip atırǵan sekili. Qabılǵa másláhát qılıp, xanǵa jibergenine de pushayman qıla basladı; usınnan kewilindegisine jetip qaytsa jaqsı, óytpese jáne Aydos ayıplı, jáne Aydos aldaǵan...

Ol shım—shıtırıq oylarınan qutılıw ushın qaytadan atlandı. Bir neshe kún qońsı awıllarǵa qıdırıp qayttı.

Mine ol jáne úyinde. Jalǵız. Shıǵanaǵına qos kópshik qoyıp, bir qırınlap jatır. Atqosshısı kirip alaqsınnın ústine demlewli bir çaynek penen bos kese qoyıp shıǵın ketti. Ol dárpenbedi. Qózleri oshaqta mazlaǵan qıp—qızıl shoqta. Óz—ózine esap bere basladı. Áwelgi ármanları biynátıyje qalǵan sıyaqlı. Eń bas baxtalası — Qońırat hákiminiń ókshesine sabın jaǵıldı... Xan qalǵan wádelerin—ám orınlawı itimal. El tayarlıqlı ma? Joq...

Ol qońsılas awıllarǵa barıp "miriwbet kúni" haqqında, qırq qız jıynap tálim úyretiw haqqında sóylesikler júrgizgenine, olardıń nátiyjelerine qıyal júwırttı: shep emes, qıtay urıwınıń bir biyi, hátte, jalǵız qızın qırıq qızǵa qosıwǵa da wáde etti. "Miriwbet kúnine" de qarsılıq joq usaǵan. Tek, ótkeriw kerek. Qashan hám qay surede?. Bir—birewge jıllı sóz ayıladı. Sógis hám keyisnamalar bolıwı múmkin emes. Qúshi barlar ázzilerge járdem etedi, kemis—qutıǵıp toltırısadı.. Jáne?...

Usı soraw ústinde keshe ǵana inilerinen kelgei mışh—mısh xabarlar esine tústi. "Begis Orınbaydıń awılında kóp jigiglerge bas bolıp, áskeriy mashqı ótkerip atırǵanbısh. Mırjıq hár awılǵa bir soǵıp, nóker jıynap júrgenmish. Tunde Jańadárıyadan úsh at ákelip, awılınıń jetimlerin mindirip áketkenbısh."

"Qózsiz gúbelekler, — dedi ol gúbirlenip, — otqa súngip ketetuǵınıńızǵa páminińiz jetpeydi..."

Dalada oyiap júrgen eki ulı ergenekke talasa kirdi.

— Aǵa, aǵa, kóp atlı, dım kóp atlı!...

Aydos ǵargıp turdı. Alaqshındaǵı chaynek jıǵılıp, oshaq pısqıwı menen qaldı.

Awıldın arqası menen esapsız atlı ótip baratır. Olar Qońırat hákimine járdemge kiyatırǵan buxaralılar menen jańadárıyalılar edi. Aydos Orınbaydı sırtınan tanıp, onıń gıǵıj bermey qalay tınısh ótip baratırǵanına hayran boldı. "Ha, ele jeńiske isenishi joq, bolmasa, ol qayırılıp: áy, Aydos, Buxaranıń kúshin kórdiń be demey, ketpes edi".

Aydos ózin suwpınıń "ele jeńiske isenishi joq" degen pikiri menen júbattı.

Usınnan bir juma ótpey—aq "Qońırat hákimi óz ornın qayta iyeledi" degen xabar tarqaganda ǵana, ol Xiywaǵa xabar etpey ǵapılda qalǵanın túsiniپ, barmaǵın tisledi...

Onıń Orınbay haqqında boljawları durıs shıqtı. Ol Qońıratтан jeńis penen saltanatlı kiyatırıp Aydostıń otawınıń jabıǵıp qamshı menen kóterip dawısladı:

— Aydos! Xiywa ma, Buxara ma? Bay—bay, sen emes, inilerin azamat! Olar saǵan shıbın qondırǵısı kelmedi. Bolmasa, piriń arqana tańılatuǵın edi.

Aydos dalaǵa juwırıp shıqtı.

— Orınbay. jel kekirik shıǵarıp toydım degeniń qızıq—á?

—Xahaha... Aydos qaraqalpaq...

Xan bolmaǵa háddińe baq... xa, ha, ha. Jigitler, aydań, Aydos "xannıń" malların.

Orınbaydan buyırıq kútip shoqlanıп turǵan otızlaǵan atlı awıldın ortasındaǵı aranǵa qamawlı mallardı shıǵarıp quwa baslaǵanı sol, awıldın jigit jeleńi jer astınan shıqqanday, álleqaydan juwırısıп kelip, maldın aldıp keseledi.

Athılar athılıǵın qılıп jaqınlaǵanların qamshıǵa tuttı. Piyadalardıń sanı kóp edi. Qalıspay, birazlarınıń zánǵilerine jarmasıп, ortada qıyan—kesti tóbeles qızdı...

Aydos tez atlanıp qıyqıw saldı:

— Awillaslarım, aralaspańlar! Bular bir aqshamnıń shıbını. Qasarısıп, qıslawǵa ot bermeńler.

Onıń suwıq qanlılıq saqlap usılay degeni awıllaslarına támbi boldı. Olar "bir aqshamnıń shıbınına" jol beristi.

Orınbay atlıları menen aldına túskep mallardı aydatıp báder ketti.

Aydos qansha sır bermeyin degen menen, ishi bawırı órtenip, búgilip qaldı. Endi Xiywağa xabar etiw—ám kesh...

* * *

...Suwıq bólinip, jılımqı baslangan kúnlerdiń birinde, quyashlamada atınıń jalın tarap tur sdi, esiginiń aldında irkilgen ğarrı Esengeldige kózi tústi. Biraq, burıńǵı begligin buzbay, salqınlaw sálem berdi hám qora tazalap júrgen Dospanǵa "atınan túsir" dep ımladı.

Esengeldi sońǵı kóriskeli ózin ğarrılıqqa ádewir jeńdiripti. Qáddi jáne biraz búgilgen, dawısı ári ólpeń, árp qarlıqqan, kelbetpnde qatalıq joq.

— Aydosjan, hám shúyiishi sorap, hám toyǵa másláhát qılıwǵa keldim, — dedi kútá álpayım.

Ĝarrı qansha epeleklep sóylegen menen Aydos jibise qoymaǵan edi, onıń ne aytpaqshı bolǵanın túsınbey iynin qıstı.

— Mırjıq ullı boldı, shıraǵım.

Bala janlı Aydos ta qatalıq qılmadı.

— Ha, ha, sizge de qutlı bolsın. Ástawpıralla, ómir—ám zımırıp baratır—aw. Demde jılı bolıp qalǵanı—á?

Ol endi ğarrını kólegóylep, ishke kirgizdi, sheshiniwge, otırıwǵa járdemlesti. Ĝarrı jaylasıp úlgermey—aq kelgen jumısın aqtara berdi:

— Meni saǵan Tóremurat suwpı jiberdi, shıraǵım. Inileriń menen jarastırmaqshı.

—Túlki suwpı quyırǵın hárjaqqa bılǵańlatıp kórip atırekendá.

— Olay emes Aydosjan. Perzent — murat boladı. Endi gúlli giyneni qoyıw kerek. Tóremurat suwpı hesh kimge qarızdar bolıp qalıwdı qálemeydi. Mırjıq ulına ullı toy berip, qay jaqtan qansha miyman shaqırsa, ğárejeti moynıma dep otır.

— Balanıń bánesi menen óziniń jeńisine toy qılmaqshı eken—á, Meyli, meniń aralasım joq.

— Ol seniń tap usılay deytuǵınıńdı bildi. Toyǵa bálkim barmaspan dedi. Biraq, úsh tuwısqandı ajratqım kelmeydi, toyǵa Aydos sárenjamlıq qılsın, dedi.

Aydoستı kóp jumbaqlı oy bastı: "Bul qalay? Sıylamaǵan jası kishilerge barıp, toyın basqarsam? Ózimdi ózim qorlayman ba, ya tuwısqanlıq qarızdı óteymen be?.. Bári sum suwpınıń tapqan ılaysańı. Usınnan barsam da, barmasam da xalıqqa kózgir qıladı. Birinde

Aydos oğan bas iydirgen boladı, ekinshisinde Aydos gúdibuzar, tuwısqanına biyrehimnen ne kútemiz, boladı... Qanday jolar menen meni de qalqan qılmaqshı? Bolmaspan!..

— Aydosjan, adamnıń bazıları aqterekke, bazıları gújimge taqábbıl. Ádepkisi tek aspandı gózlese, ekinshisi sayamanı kóp bolıwın gózleydi. Tamırın lárzem alğan kúni ekewi de "men ózime—óзим ne qıldım?" der—emish. Baslap ózińdi sıyla, jatlar aybınsın. Bala bolıp, besik kúseme, kelis, shıraǵım.

— Endigi besigimiz tabıt ekenine kóзим jetedi.

Esengeldi ǵarrı bir nárse demekshi boldı ma, góne torańǵıldıń qabıǵınday júzi bir quwardı, bir qızardı, erinleri jıbrılastı, saqalı qıbrıladı.

Aydos uzaq oydan soń birden pásine qayttı:

— Meyli, barayın.

— Áne, bul ǵapıń wáj, shıraǵım.

Aydos ishki ashıwın zerdeli mıyıq tartıw menen shıǵardı...

24.

Úsh kúp qatarına bult qaplağan báhár aspanı sársenbigе qarağan keshte ashılıp azanda quyash jadıradı. Sáskege jetpey—aq awıl arası qumırsqaday órgen alamanǵa toldı. Bárinde toy keypi, juzlerinde ısıqlıq, kewillilik...

Mırjıqtıń idiraldı ulı ushın berilip atırǵan bul toydıń ayrıqshalıǵı: qazaq, túrkmen, ózbek awıllarınan, Xiywa, Shabbaz, Góne—Úrgenish, Qońırat qalalarınan mehmanlar shaqırılǵan.

Búgingidey jıyın kóp jıllardan berli heshbir awılda bolmaǵan edi. Qonaq qonbaǵan shańaraq joq. Qún qızıwdan órip, arman—berman ıǵılısqan topar—topar, shoq—shoq alaman, qıylı—qıylı áńgimelerdiń duzaǵına oratılıp qaysı milletten, qay qaladan qansha hám qaysúreyli adam kelgenin, nemewringe neler ákelgenin aytısıp, birewleri esheyin nársege tańlanıssa, ekinshileri arızmas nárselerge ókinip bas shayqaydı, tańlay taqıldatadı, jáne bir toparlar Aydostıń bul toyda da jetimlerge mal úlestiretuǵınına isenim bildirse, oğan qarsılar Aydostıń ǵańq etpeske táwbe qılǵan ǵaz ekenin dálillesedi, qullası, ǵápten ǵáp balalawda. Tamashaǵa ıshqınazlardıń túyirli ǵapi, búgip bolatuǵın jarıslarda kimniń, bas bayraqqa miyasarlıǵına top pishisiw. Degen menen, baslı áńgime Aydos hám onıń inileri arasındaqı qarım—qatnasta edi. Hámmeni tańlandırǵan bir soraw: qalayınsha qayta birikken?

Haqıyqatında Aydos kútá nemquraydılıq penen kelgen edi, inileriniń qádingisinshe "ájaǵa" lasıp, ábjıllık penen kútip alǵanı, onı ádewir—aq bosastırdı. Urıw jas úlkenleriniń másláátinde ǵarrı Esengeldi birinshi sóylep, Aydostı toydıń bas sárenjamlıǵına usınǵanı, basqalardıń únsiz quwatlaǵanı, onıń ózine isenimin bekkemledi. Ol aqshamı menen tınısh tappay, qonaq berilgen úylerge birme—bir kirip, hár topar qonaqlar menen kútá álpayım, toydıń naǵız janashır basshısı sinatında hal sorasıp shıqsa da, inileri menen ele enise qoymaǵanı, dushpan kózlerge sezilerlik edi, ótirigine mıyıq tartqan menen onsha sóylesip jarımaydı.

Ullı sáskede eki jarshı shıǵıp tamashanıń ornın daǵazaladı. Altaqtasında kosıq aytısқан qız—kelinshekke tolı arbalar, shayqatılǵan nebir jorgalar, eshekliler aralas piyada xalıq aǵımı awıldıń arqasındaǵı alańlıqqa qaray jılıstı.

Gúmis siynementleri jıltıladaǵan atlı birew qurdı ayırıp jar salıp baratır:

—Xalayıq, xalayıq, bópege Ernazar dep at qoyıldı! Er—nazar!!!!...

Báhardıń elpip esken jipek samalı, toyshılar ústinde sharıqlap ushqan quslar, kisnesken atlarǵa shekem hámme—hámme "Er—nazar!" deskendey, shawqımlı ún uzaq—uzaqlarda jańǵırdı.

Toyǵa qatnasıwshılardıń keypin baǵıp júrgen Mırjıq bir sawasın tawıp Begisqe sıbırladı:

—Biziń Aydos ne degen kelte qayırım adam. Toyǵa jurttıń bári quwanbaydı dep edi, quwanbasa bul ne? Ázelden usılay etkende...

—Úndeme. Ózi barmaǵın shaynap júrgen shıǵar...

Tamasha maydanına atlanarda Aydos, neliktende, kiyimin ózgertap, xannan sıyǵa jamılǵan zer naǵıslı qızıl shapanın kiyip shıqtı. Izinde Dospannan basqa úsh jarshı erip júr.

Kópshiliktiń awzına Aydos ertken jigitler emes, xan kiygizgen qızıl shapan ilindi.

—Aybat ushın, ózgelerge qır kórsetiw ushın kiygen, — dep uyǵardı birparalar, Aydostı sókkenler de boldı. Paydası ne, hárkim óz shoǵında gúnkildesti. Jarshılar menen atqosshısınıń korshawındaǵı Aydos júdá erkin, biyǵárez, basın joqarı kóterip otır. Alayaq jiyren iyesine megezep, basın kekshiytiwi menen keń qádemleri jerdi keleplep baratır...

Bir qaptaldan Qabıl shıqtı. Aydos onıń menen aqsham kórisse de, ótken saparǵı másláháti boyınsha Xiywaǵa barıp qaytqanınıń juwmaǵın soramaǵan edi, ózi—aq basladı:

Aydos, xan qus etin kútá jaqsı kóredi eken, kútá jaqsı sarpayladı.

— Ájep bolıptı. Kiyip shıqpapsandı!

— Jáne birde qusbeginiń shapanın jabıwǵa wáde etip edi, sonısn birotala kiyip shıǵarman dedim.

— Ha, tezpeyllik qılmaǵanıń—ám wáj. Ha "boz yawmıtıń" qayda?

— Jititlerim tamasha maydanına áketti.

— Saylandı atlar—ám kóp. Qabil, endigi úmit sende.

— Ele aldına at salǵan joq. Álbette, Aydos, birdiń namısı hámneniki.

Aylawǵa at jiberiletuǵın bándirgige minber ornatılǵan edi. Aydos atın Dospanǵa uslatıp, eldiń uruw basshıları, końsılas xalıqlardan shaqırılǵan miymanlar menen birge minberge kóterildi.

Jarshılar áwele onbes aylawǵa at jiberiletuǵının, hár aylaw úsh shaqırım ekenligin xabarladı.

Birazlar bas báyginin shegi on úsh aylaw bolsın dep tilek bidirdi, Aydos oǵan qulaq aspadı.

Minberdegilerdiń óz—ara shawqımı basılmaı—aq, qasharmanda erden bası ǵana ǵaw balalar mingen jigirma at payda boldı. Qaysı at kimdiki ekenligi daǵazalanıwdan "al awmiyin" berildi, Birinshi aylawda atlardıń shoǵı buzılmaı ótti. Biraq minberdegiler atlarǵa ózlerinshe belgi qoyıp, qaysısı ozatuǵımına ishinen ton piship tur.

Atlar úsh aylanǵanda araları siyrekseidi. Endi seyisler, atqosqan uruw basshıları tıprshılap, tamashagóyler ǵawırılasa basladı.

Türkmenler qosqan jup attıń "Ayqasqa" qarası há degennen dıqqat awdardı. Iri hám omırawlı eken. Shabarman bala bárhá júwenin tartıp baratır. Onnan sońısı Qabıldıń "Boz yawmıtısı". Qádem taslawlarına qarap "Boz yawmıtı ozadı" desti birazlar. Qazaqlar qosqan Ala bel hámмесinen mıqlı kórinde. "Ele Ala bel aladı" desti jáne birewler...

Tórt... bes... altı... atlardıń kóbisi mamırlawǵa qaradı. Türkmenlerdiń jup atı qazaqlar qosqan Ala bel, jergilikli júyriklerden "Boz yawmıtı" dan tısqarı jáne úshewi barlıǵı jeti júyrik alǵa ótip qabatlasa shaptı.

— Toǵız... on... on úsh.

Atlar azayǵan sayın, jawdıraǵan kózler hár jaqqa bólingendi qoydı. Tamashagóyler endi eki bólinip, tilek tilewge qaradı. Tek eki at aranı ashtı. Gúllán miymanlar birjaq—türkmenlerdiń "Ay qasqasınıń" tileginde, esheyinde alawız jergilikli el Qabıldıń "Boz yawmıtısınıń" tilegin tilep, birikti.

...Ontórtinshi. Shabarmanlar atların eki jaqlap qamshılawğa qaradı. Atlar aq kóbik bolıp, bir–birin nuqsıw menen ótti. Endi sheshiwshi aylaw. Hámme tıpırshılawda. Hár jerde shawqımlar, shıdamay ortadan arman berman shabısqa shógirmeli, qalpaqlı seyisler kóbeyip ketti.

—Háy, qaptaldan at qospa, esap emes, esap bolmaydı! — dep, qarlıqqan dawıslardı tıńlar qulaq joq. Kur birin–biri ısırıp, tolqınday barıp kelip tur. Atlar báygi sızıǵına jaqınladı... Ótti...

Alıstaǵı tamashagóyler qaysı at ozǵanın bilmey qıyquwlastı..

— Ha jarshılar, jarshılar! — dep baqırdı Aydos. — Shabıńlar, daǵazalańlar, túrkmenniń "Ayqasqası" birinshi. Bas bayraqqa qazaq aǵayınler ákelgen qos nardıń birewi, shabarmangá bir mádeli belbew...

Buyırq kútip minberge jaqın turǵan eki jarshı kózdi ashıp jumǵansha eki jaqqa shaptı...

Minberden ǵawasat kóterildi.

— Bas bayraq "Boz yawmıtıniki" edi.

— Aydos kisiniń ayaǵınan shalǵanın qoymaydı, — dep tońqıldadı Qabıl — On úsh aylawda mudamı bas bayraq alıp júrgenimdi bile tura, búgin jorta on bes aylaw qıldı.

— Báygige at tayarlaǵan seyis kútilmegen álámatqa da tayar júriwi kerek, — dedi de Aydos shabarmangá burılıp, náwbettegi aylawdıń tártibin daǵazalawdı buyırdı.

Jáne atlar shawıp ketti. Biraq narazı ǵawasat basılmadı endigi bayraqlar minberdegilerdiń de birazın qızıqtırmay túsip ketti.

Aydos albıramadı. At shabıw jarısın tamamlap, jarshılarǵa endi palwanlarǵa gezek beriletuǵının eskertti de, minberden túsip atına mindi.

Báyginiń juwmaǵına narazı tamashagóyler qızıp, shawqımlasıp, baqırısıp, kur ádewir buzılǵan edi. Gúres haqqındaǵı xabardan keyin biraz basılıp, kópshilik solay awıstı, birazlar ornında turıp qaldı jáne birewler átkónshekke qaray aynaldı.

Aydos jas gezinde átkónshekke júdá ıshqı paz edi, jaslay–aq úlkenler qatarına qosılǵanı onı qızıqtan erterek qol úzdirdi. Sonda da átkónshek kórse moynın burmay óte almaydı.

Biyiklew tóbeshikke kurulǵan átkónshektiń bir qanatına qızlar, ekinshi qanatına jigitler toplanǵan. Álleqimler olardı tártiplep ala búyrek qılıp ushırıp tur. Átkónshek toyda bayraq beriletuǵın jarıslardıń qatarına esaplanbaǵan edi. Aydos qaptaldan ótip baratırıp

sál gidirdi. Buldırıqqa teńlesip, hátte, ótip qaytıp turǵan jigit–qızǵa názer saldı. Qızdıń aydıllı kóylegi samal menen dirildep, tek qushaq ashqanı bolmasa, onsha iyilmeydi. Jigit oǵırı jeńil ushadı eken, biyazar qushaq ashıp, biyazar qaytıp, qızdı alıp ushıp turıptı.

— Jigit kim? — dedi Aydos Dospanǵa.

— Daǵıstannan kelgen.

— Ho, ho, júdá saz. Daǵıstanlılar shetinen dárwazshı xalıq. Áy, shabarman, má, meniń belbewimdi anaw atkónshektegi jigit túskennen keyin beline buw, — dep Aydos aq jipek belbewin sheship berdi.

Olar jáne bir tamashaǵa ushıradı. Kóldiń bir mushındaǵı atawǵa ósken shoq qamışlıqtay bir top alaman álle nárseni tamasha qılıp tur. Ol ayıra almay uzaq serledi. Ortada bir qolına aq oramal uslaǵan hayal oynap, bazda uyalǵansıp betin sıızıp, qosıq aytıp atır. Dawısı oǵada jaǵımlı, ózi kuwanışlı edi... Ekinshi qosıǵında nalınıw ırǵaǵı payda boldı. Biyik tawdan tómenge quldırıp yarın izlep kiyatırǵan qazaq qızınıń zarın shırqadı. Hámme qatıp qaldı. Bunnan keyin kelinshek qosıǵın ózgertti. Maqseti orınlangan erke qızdıń háreketin qılıp, qurdıń ortasında sekirip oynadı... Hámme kewillendi.

— Bul kim ?

— Mamannıń awılındaǵı usta orıstıń hayalı, biybaba, — dedi Dospan.

— Ha, túsindim. Xojayını keń peyillik qılıp, kúyewi menen jiberipti. Azamatlar kırı qol emes, ırımǵa bir besigi bar. Astawırpalla! Qaraqalpaqshaǵa, qazaqshaǵa suwday ǵoy! Anaw shette oyınǵa awzı ashılıp qalǵanlar kim?

— Qıtay uruwınıń qız–kelinleri.

Aydos jelkesin qasıdı. Izindegi biylerge qaradı. Olardıń júzinde biyparwalıq kórip:

— Birádarlar, — dedi. — Anaw orıs hayaldıń–ám toyǵa xızmeti kóp eken. Jawlıq bergizsem qáytedi?

Aydos búgin ne qılsa da erikli edi. Joldaslarınıń juwabın kútpesten, qorjınnan on eki shereklik jawlıq alıp Dospanǵa tasladı.

— Má, aparıp ber.

Nikiforovtıń hayalına jawlıq jawıp biylerdiń izinen ásten júrip kiyatırǵan Dospannıń kulaǵı biraz ǵıybat esitti:

— Aydos toydı toy qılıw ushın emes, buzıwǵa júirse kerek.

—Endi ne dep ediń? Ózimshil ójet biydi inileri menen birotala ashım–ayırıq qılıw ushın Qońırat hákiminiń tapqan sumlǵı.

— Aydos qurlı aqlıń bolsa biy bolar ediń, qıssesh!

— Biy bolıw ushın aql kerek emes, shashatuǵın dúńbıya kerek.

Dospan olardıń arasın ayırıp shawıp ótti.

— Xalayıq, ósek aytıw ǵarlık boladı.

Oǵan bir nársede dep úlgerge almaǵanlıqtan ba yamasa gáp tásir etti me, awız boslar Dospannıń izinen ańırayısıp qaldı.

Aydos atın Dospanǵa uslata sala qızıl shapanın iynine jelbigey salıp, gúreske jıynalǵan qurdıń ortasına kirdi.

Tamashagóyler tárep—tárep bolıp otırǵan edi. Hár táreptiń aldında úsh—tórt palwan sheshinip, qara jerge maldas qurıp alǵan:

Aydos joldas biyleri hám miymanları menen belgilengen orında iyelewden—aq, jarshı bas palwanlardıń shıǵıwın daǵazaladı.

Qońırat sháhárinen kelgenlerdiń shoǵınan alashapanlı, duǵıjım birew arıstay juwan júnles bileklerin sıbanıp, taltańlawı menen ortaǵa shıqtı. Ol "Jolbarıs" palwan dep at keshirgen qońıratlı palwan edi. Ortaǵa ákelip qoyılǵan gújimnin jalǵız gellegindey bolıp, barmaqların alma gezek jalap turıptı.

Jańadárıyalılar otırǵan tárepten Atabek palwan túrgelip ortaǵa keldi. Kóp jıllardan beri jańadárıyalılardıń maqtanışı bolıp, jas palwan Mırjıq shıqqalı atı sayada qalınqıraǵan Atabek palwanǵa qur tilek tilep shuwlardı.

Palwanlar qol alıstı.

Ekewiniń boyı teń bolǵan menen, jotalarında ayırma bar edi. "Jolbarıs palwan" duǵıjım, buǵa moyın, Atabektiń bulshıq etleri bólek—bólek, eki iyini keń, qarnı ǵobızday tartılǵan edi. .

Tamashagóyler Atabekke jeńis tilep baqırısıp atır.

Qońırat sháhárinen kelgen miymanlar jeńisine isenimli edi. Biyparıq baqırısıp atırǵan tamashagóylerdiń ústinen tek kúlisti.

Palwanlar kózdi ashıp jumǵansha sharppa tutıstı.,

"Jolbarıs palwan" hám shaqqan, xám mıqlı eken. Atabektiń toǵıǵınan qaǵıp jiberdi. Atabek ushıp tústi, biraq, dus tómene jer asadı.

"Jolbarıs palwan" mártlik qılıp ol tiqeygenshe asılmadı. Atabek túpirinip qaytadan umtıldı. Bul saparı ol ashıwlı arıslan bolıp, qushaǵın jaya tarpa baspaqshı edi, "Jolbarıs palwan" qoltıǵınıń astınan súńgip shıqtı. Atabek óz páti menen abınıp jáne jer qushaqladı.

Tamashagóyler Atabektiń tamırsız aǵashtay lars etip qulay bergene qıylanıp, demlerin ishinen ala basladı.

Atabek endi abaylañqırıp háreket etiwge tırıstı. Eki qolın aldına sozıp, "Jolbarıs palwannıń" bir múshesi ilinse, julıp alatuǵınday, barmaqların jayıp aybat shekti. Qońıratlı palwan ele pısnaytuǵın emes, dushpanın ańlıǵan qasqırday kózleri ot janıp júr. Olardıń bir–birin ańlısıwı uzaq dawam etti. Jolbarıs palwan ara–tura jaqınlap, birden básedı, usı waqıtta tutıwǵa umılǵan Atabek jáne dústómenine qulayjaq bolıp, tentireklep barıp qáddin dúzeydi, jáne shırppa tutısağı. Atabektiń qolayı kelip, "Jolbarıs palwandı" qapsıra qushaqladı, mıńrsıp kóterdi. Jolbarıs palwannıń ayaǵı jerden kóterilgen menen, bir ayaǵın Atabektiń ayaǵına toǵanaq qıldı da, onıń qushaǵında dem alıp tura berdi. Endi haqıyqat kúsh sınaspa baslandı. Atabek onı túsirmedi. Ekshep–ekshep kótere basladı. Kem–kem bulshıq etleri tartılıp, gúllán denesi qızarǵan sayın "Jolbarıs palwannıń" shırayınan qanı qashıp, toǵanaq alǵan ayaǵı jazdırıla basladı. Bir waqıtta Atabektiń "hap" dep gúńirengeni sol, Jolbarıs palwannıń ayaqları sálleńlep, kóterilip baratırǵanı kórindi. Atabek jası úlkenlerge kórsetip taslaw ushın solay betin burıp, bir tawlap jerge taslap edi, jolbarıs palwan dál pıshıq kibi ayaǵınan tik tústi de qaytadan umtıldı. Atabek biraz entigip qalǵan edi. Tańlanıp jáne qarsılastı... Áwelgi usıllar tákirarlana basladı. Olar jaǵalaspadı... Gúres bir et pisirim dawam etti. Atabek talay uslap, talay kóterdi. Biraq "Jolbarıs palwan" pıshıqtay ayaǵınan túsedi. Ekewiniń de murnı qanağı.

Aydos túrgeldi.

— Toqtatıńlar!

Eki palwan buyırıqtı tıńlamay, jáne shırppa alıstı.

— Toqtatıńlar, – dep Aydos jeńisti daǵazaladı. — Bas bayraq "Jolbarıs palwandiki".

— Nadurıs! — dedi kóp dawıs.

Óz toyı bolǵanı ushın naylaj turǵan Mırjıq ortaǵa juwırıp–aq shıqtı.

— Ğarrem qılma, Aydos! Bolmasa ózim túsemen.

— Gúreste kúshke qosa, tásil hám usıl kerek. "Jolbarıs palwannıń" usılı sende de jok, Mırjıq! Usınıń ózi jıǵılıw. Mırjıq Aydostıń bergen bahasına kelisti me, yamasa óz toyı bolǵanı ushın gúdibuzarlıq qılmayın dedi me, keyin básip, ornına otırdı. Biraq, qur tınbay ulıshuw bolıstı. Ortaǵa malaqaylar, qalpaqlar, taqıyalar ılaqtırılıp jattı. Birewleri Aydostı óz eliniń dańqın kómiwshi adam sıpatında ayıpladı, birewleri Atabek bolmasa, Mırjıqtıń qúshine teń kúsh joqlıǵın maktanış kılıstı. Aydos tek qulaǵın bastıda, heshteńege dıqqat

awdarmadı, albıramadı, kelesi palwanlarğa náwbet berdi...

Jarshılarğa endi kókmargá tayarlanıw jóninde dagazalawdı tapsırdı...

Bul óz aldına túr alğan oyın boldı. İlaqshılardıń kópligi sonshellı, birikpese, ortadan ilaq alıp shıǵıw qıyın. Sol ushın atlılar táreplerge bólinde. Jergilikli ilaqshılardıń sanı konaqlardikinen asıp túspewi sheklendi. Endi bas bayraqqa ilespe, jergilikli tamashagóylerdiń murnı tómén qaraydı. Sol ushın bir topar atlılar Aydoslar turǵan jerge kelip, Begistiń ilaqqa qosılıwın ótindi.

— Imkaniyatı barlardı qaldırmańız, — dedi qazaq biyi Aydosqa.

— Qosıńız, qosıńız, — dep ózbekler menen túrkmenlerden kelgen miymanbasılar da quwatladı.

— Begiske xabar etińler! — dedi de, Aydos ilaqshılar shoǵına kókmár tasladı.

Bir kepshiktegi dänge talasqan júzlegen tawıq kibi barlıq atlı shoǵırtaqlanıp top bolıp qaldı. Joqarısında júzlegen ok jılanday tawlangan shırp-shırp qamshılar, kúshli mırsıwlar, "shuw-shuw" "tart-tart", "bas-bas". Toplımǵa kirerge sańlaq tappaganlar at ústine at aydap júr...

Állenemirde bir topar gúllán shoqtı alǵa tartıp ketti. Bul úsh qaladan kelip birikken ózbek atlıları edi. Olardıń YUsupjan shabandoz degen qara atlısı ayrılıp shıqtı. Bir jaǵınan túrkmenler, ekinshi jaǵınan qazaqlar asılıp baratır. Qara atlı kem-kem shoqtan belinedi. Izinen qozaq atlısı jete bergeni, ilaqtı ol ekinshi qaptalındaǵı atlıǵa ótkerip jiberdi, ol ap-ańsat artına aynaldı, qaptallasıp kiyatırǵan túrkmen atlısınan biri ilaqqa qol soza bergeni, ol oń jaǵındaǵıǵa ótkerdi, bul da óz atlısı eken, onıń atı birden gılt toqtadı, shawıp kiyatırǵan atlılar pát penen ótip ketti. Bul ele ilaqqa qolın jetkere almay kiyatırǵan qaraqalpaq atlılarına oń tústi. Hámme oǵan shıbınday jabıldı. Tap usı demde art betten qońır atın oynatıp kiyatırǵan Begis kórindi. Aydostan baslap, atlardıń ayaǵı arasına aralasıp ilaqtı tamasha qılǵan piyadalarǵa shekem kewillendi. Tirkistey tawlanısıp, birigip qalǵan qurǵa Begis ózin urıp, ilaqqa jańa jaqınlaǵanda, jáne bir atlılar toparı sonsha qurdı súyrep alǵa ótti. Bul jáne ózbek atlıları edi. Qádimgi qara atlı YUsupjan shabandoz jáne ilaqaldı. Atı júdá úyretilgen eken, jılan júris qılıp, kóp waqıtqa shekem tuttırmadı, Eger ol tek bayraq alıwdı oylasa bir-eki aylanıp qashıp, kókmardı minberge ákelip taslaǵanday shaması bar edi. Olay qılmaydı. Palapanların ushıwǵa úyretken ana qustay, aqırın aynalıp

shabadi, bir joldasına beredi, sonı qorǵaydı. Boslaw birewinen ılaq kazaq atlılarına awıstı. Jáne quwıw baslandı. Qashqın ılaqtı bir-joldasına ótkerip úlgerdi, ol ekinshige... úshinshige..., áwelgi ózbek atlısınıń. usılı menen biraz oyın qurdı. Sóytip júrgende kókmar shala úyrenshik birewine ótti. Oǵan, aq qurashlı túrkmen atlısı qaptallasıp, kókmarın hádemey-aq julıp aldı. Atı júyrik eken, Aydoslar turǵan tóbege qashatuǵın baǵıttı beklewli kórip, batısqa qaray qashtı. Jáne hámme quwdı, kópshilik jáne kópke aparmadı, túrkmen atlısı ılaqtı artta kiyatırǵan bir joldasına taslawǵa májbúr boldı. Ol úshinshige... tórtinshisi ılaqtı zángisine ótkergenshe, qaptalındaǵılar asılıwınan qorqıp, shetten shawıp kiyatırǵan joldasına ótkerdi. Ol áwelgi yawmıtıǵa berer gezde, qazaq atlısı jetti. Eki atlı qabatlasıp, kópke shekem taban jerge tarısıp bardı, qazaq atlısı jańa alıp shıqqanda Begistin qolı ılaqqa tiydi. Bir gezde ol alıp shıǵıp edi, qaptalında alabel at mingen jańadárıyalı bir jigit payda boldı. "Há, aǵay ótkerse", dedi ol Begiske. "Ala belliniń" izinde jergilikli athlar kiyatır edi. Begis óz kúshine isenip pe, olardan qaymıǵıp qashqanı sol, qaytadan tutıldı.

Aydos mushın túyip, tislendi. "Ózleri darawara oynap júrgenine qara..." Bir gezde bir bos taqımnan ılaq jerge tústi. Birinshi kórinis jáne baslandı. Atlılar birigip qaynaǵan júweriniń gúrtigindey shoǵırtpaqlanıp qaldı. Jáne ústilerinde jılanday tawlańǵan qamshılar... "shuw-shuw", "tarta-tart..."

Bul kórinis onsha kópke sozılmadı, toptı alǵa súyrep jáne eki atlı shıqtı. Olardıń biri ózbek atlısı, ekinshisi qazaq atlısı edi. Kózdi ashıp jumǵansha ózbek atlısınıń táreptarları alǵa ótip, onı ayırıp aldı. Endi olar birinen birine alıp basqalarǵa ılaq awıstırmadı, ılaq ákelip taslanatuǵın minberge athılardıń bári birigip ketti. Minberge jakınlaǵanda ılaq jáne tutıldı. Bul saparı "Alabelliniń" qolı ılaqqa jetti. "Alabel" oǵırı qayımshıl eken, birden artqa qaymıqtı. Atlılar qorshap aldı, usı gezde Begis jetip, ılaqtı sorap edi, ol da bermedi. Aydos jáne tislendi: "Há mańlayı sorlar!"... "Alabelden" ılaq ketti... Qayımın tawıp Begis jáne ılaq aldı. Ol ılaq uslasa, óz-ózinin lepirip "ha, ha, ha" dey berer edi. Onıń sol "ha, ha, ha" sın esitken piyada tamashagóyler at basadı dep hawlıqpastan, shoq atlardıń ayaqları menen aralasıp ketti. Biraq, bul kópke sozılmadı. Qaptallasıp barǵan táreptarlarına ótkermey kókmarınan jáne ayrıldı...

İlaq jóne jerge tústi... áwelgi kórinis qayta baslandı... "Alabelli" qızıp atınan eńterilip ile sala, atlardıń tuyaǵı arasınan alıp shıqtı. Atı awzınan kóbik shashsa, júdá jedellener eken. Jetkizbey shetledi.

Kuwgın bermey ketti... Endi ol minberge aynala bergeni, jáne qorshawda qalıw qáwpi tuwdı... Eger Begiske ótkerse, minber jaqın edi. Jáne ayrıldı... İlaqshılar jáne úymelesti.

Oyın kúnbatqansha dawam etti...

Jas úlkenler turğan minberge ılaq taslaw múmkinshiligi tuwmadı, biraq oyındı toqtatıw kerek boldı.

Kim birinshi?...

Birgezde alamannıń eki jaǵınan aynalıp eki jarshı shaptı...

— Jeńis ózbeklerdiki! Bas bayraq ózbek ılaqshılarna...!

Narazı tamashagóyler bas biyler turğan minberge emes, Mırjıq penen Begis tárepke awısıp, jánjel kóterdi!

— "Ar—namısıńız bolsa Aydosqa erk bermenler!", "Ol satqın!" — "Ol sizlerdiń abıroyıńızdı tógip júr!"

Mırjıq jaqın turğan arbanıń altaqtasına minip alamangá soraw tasladı:

— Bayqadıńız ba, kókmar qaysı atlınıń qolında kóp boldı?

— "Begistiń!" "Alabelliniń!" dep shuwlastı kóp dawıs. Állekimler "wajıbatı iyman, kókmardı ózbektiń qara atlısında kórdik" desti. Biraq bul "Begistiń" "Alabelliniń!" degen dawıslar astına kómildi.

Mırjıq arbadan túse—sala Begistiń artına mingesip, bas biyler turğan minberge keldi. Izinde júzlegen piyada hárnárseni aytıp uw—shuw.

— Ağalar! — dep Mırjıq Begistiń jelkesine súyenip at ústinde tikeydi. — Báلكim, meniki ántek dur, biraq, bayraq orınsız berildi! Aytıń anaw ójet Aydosqa!

— Haqıyqatında bayraq biziń "Alabelge" tiyisli. — dedi Orınbay minberde.

— Meyli, ya Begis, ya "Alabel" alsa bás!—dedi tómennen kóp dawıs.

Aydos qatal ashıw menen alǵa ótip, mańlayınń terin sıpırdı;

— Birádarlar, azǵana sabır qılıńlar. Túsinikli nársenge ne ushın túsinik talap etesiz? Hayranman! Eger men ya Begiske, ya "Alabelge" bayraq bersem, nahaqlıq qılǵan bolar edim. Serledińiz be, olar bir—birinen qızǵanıp oynadı, daraw—ara oynadı. Ózbek atlıları daraw—ara oynamadı, bir—birinen, hám óz táreptarlarınan ılaq qızǵanbadı. Óz joldaslarına kóp mártebe kókmar ótkerdi, bárhá joldasların oynattı. Birigip oynadı... Men birlikke bayraq berdim... Usılǵa bayraq berdim.

Tamashagóylerdiń kópshiligi qulaq aspay jáne shuwlastı, qas qarayǵansha, Aydosıń atın ortadan shıǵarmay, awzına kelgen

báláátlerin dóndiristi. Aydos olardıń ırabayın jıqpay, ári—beri shıdap edi, bolmadı, jaqın turǵanlardı qamshıǵa tutıp, ózine jol ashtı da, izindegi jarshılardıń birine

— Kuptannan keyin shayırlar aytısı bolatuǵının xabarla, — dedi.

Shayırlar aytısına qazaqlardan basqa miymanlar tayarlıqsız eken. Qazaq shayırdıń qaraqalpaq shayırdı menen jarısı dalada, ot átirapında, dawam etti.

Kúni menen toydı ózinshe kórip, hár tamashaǵa bólinip júrgenlerdiń birewi de bul jarısqa biyparwa qaramadı, lók keldi.

Áwele qazaq shayırdı dombırasın alıp, suwırıp salmay qosıq penen elinen elge sálem tapsırdı. Qaraqalpaq shayırdı óz náwbetine "Xosh keldiniz!" degen qosıq penen, eliniń miymandoshlıǵın táriypledi. Bunnan soń olar dásmedás aytısqa ótti.

Qazaq shayırdı ári sazende, ári sózi jupker bále eken. Há degennen—aq táriypti xalqınıń eń túp babasınan baslap, el tariyxın gezeńlerge bóldi, hár gezeńde ótken batırların, ádil xanların, sulıwların, danaların, jomartların dizip táriyplep, bárin maqtanış etti... Onıń táriyplewi boyınsha burın ótkenler arasında danaları menen batırları, sulıwları kóp jaǵınan qazaqlardan alǵa túsetuǵın el bul álemde shende shen... Búgingisine ótip, sol batırlar menen danalardıń áwladların, jeriniń keńligin, esapsanaqsız tórt túlik malın, baylıǵın, qátte qımızına shekem maqtanǵanda, tıńlawshılar oǵan háziraq erip, qazaq eline ketiw keypine kirdi.

Qaraqalpaq shayırdı da suwırıp salıp, sóz jupkerlestiriwde qazaq shayırdınan qalıspaǵan menen, táriypi birinshi shayırdǵa qarama—qarsı shıqtı. Burın ótken ya bir danışpannıń, ya bir batırdıń, ya ádil xannıń atın tilge almadı. Onıń aytıwı boyınsha pútkil el, elespesiz shuqırlarda, bazda kúshli túbirlerdiń ıǵında azǵana kún irkilgeni bolmasa, samal quwıp mákannan mákanǵa awısqa biypayan qańbaq... Shayırdı házirgi jaǵdaydı táriyplegende, tıńlawshılardıń kóz aldında jeri keń, suwı az, shıbın—shirkeyi kóp, tar qısnaqlı mákan, ele de usharın jel, qonarın kól biletuǵın muńlı el turdı... Birazlardıń kewli eljirep gúrsindi, birazları kózge jas aldı...

Náwbet qaytadan qazaq shayırdına ótip edi, ol jáne yoshtı, jáne kóp batırlar menen danalardıń atın taptı, duyım jurttı eline keliwge shaqırdı.

Qaraqalpaq shayırdı sońǵı gezeginde de belgili dana menen batırdıń atın tilge almadı, tıńlawshılar gá biyikke kóterilip shamallaǵanday, gá tımırıqta qalıp tunshıqqanday halǵa túsip otırdı... Tań aldında

aytıs toqtatılıp, Aydos ortağa shıqtı.

— Biradarlar, jeńis kazaq shayırınıki!

Ol awzın jıyğansha bolğan joq, qurğa jıyılğan alaman órre turıp, shuw ete qaldı:

— Jáne nahaqlıq!

Hárjerden hárqıylı keyis, sógisler esitile başladı:

Hár tanawı shapshaqtay hárriygen dúğıjım bir jigit Aydostıń iyeginiń astına kelip:

— Aydos biy! — dedi tislenip,—Óz xalqındı súye bilmeytuğın qanday namıssızsań? Aqmaqlıq penen óz elińdi ayaq astı qıldın goy!

Aydos sál imkaniyatın tapsa, jıyınınıń aqırında "bir birewge miriwbet kúni" haqqında aytpaqshı edi, hátte, sársenbisin belgilep, shártlerin túsindirmekshi edi. Qarsılıqlar oyların umıttırdı. Miymanlardın kózinshe ishki zárdesin shıgara almay iybe saqlap tur edi. Iyeginiń astına taqalğan keńtanawdın gápi aqıldan adastıra jazladı. Qatal qáhár menen onıń kókiregine túyip jiberdi:

— Joǵal, murınboq, pámsiz! Men óz xalqımdı suymegende, táǵdiyrine janım ashımaǵanda, usılay qılar ma edim? Birádarlar, endi tarqańlar, biraq túsinińler men sizlerdi alday almadım!

Tamashagóylerdiń birazı qızıp, alǵa umtılıp, miymanlar menen aralasıp turǵan biyler toparın basıp ketejazlap edi, arashaǵa atlılar tústi...

Aydos bul saparı da albıramadı. Aytıs ushın bas bayraqqa tigilgen er-turmanlı bir bedewdi qazaq shayırınıń aldına ózi kese tartıp:

— Raxmet, shayır, — dedi. — Sen óz xalqınnıń haqqanıy danaların, batırların, sulıwların, mákanıńdı maqtanış ettiń, biziń shayır tek jılap berdi, bolǵanı... Seniki áwladlarǵa da úlgi, jaslar danalıqtan, batırılıqtan, sulıwlıqtan ibirat aladı, jaqsı mákanın qorǵaydı, al biziki ótkennen de, búgingi mákannan da túniltiw, raxmet, qazax bawırım!

... Tamashagóylerdiń narazılıǵı aqshamı menen basılмай, Aydos jatqan úydiń átirapın aynaldı da júrdi, birewleriniń sóz-rámáwzine qaraǵanda, jatqan orınınan kóterip áketip kákmar qılajak. Qudıqqa taslayjaq edi, biraq Aydos aman shıqtı. Azanda isinip kelgen inilerine ol xabarlaspastan, qaytıwǵa urıqsat sorǵan miymanlarǵa urıqsat qılıp, ózi de qayttı.

* * *

Eń dańǵaralı, eń úlken toy tamam bolğan menen, ol jónindegi pikirler tamamlanbadı. Ekew ara, úshew ara, top-top, shoq-shoq bas

qosqanlardıń ishinde állekim bilgishsinse, állekimler oǵan qarsı qızıl kegirdek tarısıp atırǵanı

— ...Toydıń ullılıǵına min taǵıw qıyın.

— Ayttıńdǵı! Qudaydıń ózinde de min bar!

— Aydos gereńnen balıq izlep júr.

— Izley bersin, ele sayızdıń shabaǵına zar boladı.

— Aydostıń satqınlıǵına endi isendim. Bir qaraqalpaqqa bas bayraq bermegeni, satqınlıǵı emey ne?

— Sen qaydan bileseń, oylaǵanı bar shıǵar.

— Ne bilgeni bar? Aydos túyenıń jolǵa túsken bir kumalaǵı, ele duyım jurt tayıp jıǵıladı.

— Jáne Aydostı ǵajadıń ba?

— Qıssesh!...

— Húrmetke kim ılayıq de?

— Bilemiz, Qońırat hákimi.

— Ne ushın?

— Mırjıqtıń ulına toy bergizip, jalǵız Mırjıqtıń emes, pútkil eldiń atın álemge jaydı.

— Qaysı álemge?

— Dúnıyanıń tórt burışınan adam kelse jáne qaysı álem bar?

— Óziń-ám tıǵını joq pańqıldaqsań dǵı!

— Haw, qazaq kelse, ózbek kelse, túrkmen kelse, Daǵıstannan kelse, orıs-ám bolsa, onnan artıq álemde kim bar? Bir zamanları babalarımız eldiń atı shıqsın dep úlken orıs elinen ásir-ám uslap otırǵan.

— Tap usı saparı eldiń atı álemge jayılǵan bolsa, mańlayı qara el bolıp jayıldı.

— Íras, Qaraqalpaqlar ya gúrese almaydı, ya atta otıra almaydı, ya ılaq shaba almaydı, ya oyını joq, ya shayırılıq-sheshenligi joq dep, álem aytısatuǵın boldı.

— Jaqsılap jılap beredi eken desedi dǵı.

— Jılaw menen kúliw hámmege teńlik.

— Áne, sheshen buyaqtan shıqtı...

...Usı taqlettegi bassız-ayaqsız ǵápler, tartıslar dawam ete berdi.

Toyǵa kelgen miymanlardıń da tınısh qaytıp baratırǵanı joq.

...Qazaqlardı óz awillarınıń tusınan ótkenshe . uzatıp salıw ushın Jańadárıyahılar birge qaytqan edi.

— Aydos oǵada durıs isledi, — dedi Maman birazlardıń pikirlerine qarsı, — Nege deysiz be? Bas bayraqtıń bárin miymanlarǵa úlestirdi.

— Maman sen eki júzli adamsań — dep bóldi. Orınbay.

— Ğarǵa óz atın aytıp baqıradı.

— Sen onıń orıs qatıńǵa jawlıq japqanın maqtaysań. Áy, Maman, seniń Aydos qusap Xiywa xanınıń gewishin nege jalamay júrgenińe hayranman.

— Orınbay, báslespe, qızba. Aydostıń birǵana qáteligi — babalardıń jolınan shette júr. Bolmasa, aqıllı adam. Menińshe ol óz halqın shın súyenlikten bas bayraqtı heshkimge minásip kórmedi.

Qazaq biyi aralastı.

— Maman, men de seniń pikirińdemen. Bayraqtı eline bermegeni ábden arlansın degeni. Arı kelgenler endigiden bılay jaqsı shabandoz, shaqqan ılaqshıl, tásilı kóp palwan, xalqın nege shaqırıwdı biletuǵın shayır bolıwǵa tırısadı. Men bunısınan úlgi alıw kerek eken dep kiyatırman.

— Miyman, kewlińizge kelmesin, Siz Mamannıń gápin qalay jónleseńiz, buxaralıqlar—ám meniń gápimdi solqurım jónleydi,

— Miriwbetsiz insan — dep Maman murnın jıyırdı.

Orınbay endi olar menen kóp joldas bolıwdı qálemedi. Jolda mal jaylawına qayrılıp ótetuǵının bánelep, atlıları menen izde qaldı.

* * *

Türkmenlerdi óz awılınıń tusınan ótkenshe uzatıw ushın Asan biy birge shıqqan edi. Olardıń da bas gápi — úsh tuwısqannıń arasındǵı qatnas.

— Qáytken menen de, Aydos keń kókirekli adam, — dedi türkmenli miyman bası, — Eger ol Tóremurat suwpı menen anıq til biriktirgende, Qońırat xanlıǵı sózsiz payda bolar edi, Tóremurat sol ushın da usılay toy bergizip, oǵan sárenjamlıq qıldırǵan. .

— Xiywa xanına siz de qarsımısız?

— Biz xanǵa emes, xan bizge qarsı. Allamurat degen mollamızıdı jilliseń dep darǵa asajaq bolǵanında, mıń jasaǵır Aydos qutqarǵan.

— Aydostıń sayası qasına emes, alısqa túsedı.

Türkmen Asan biyge sál narazılıq penen kózlerin qosawız mılıqtıń awzı qılıp edi, ol kórmedi.

Azğana jım–jırtlıqtan keyin Aydos qaqqındaǵı eki jaqtıń sháلكem–shalıs pikirleri qayta jańǵırdı...

* * *

Xiywa menen Shabbazdan kelgenlerdi baslap ketken Qabıl olarǵa gezek bermey sóylep baratır.

— ... Aydos sum adam. Oǵan haq gáp aytıwdan góre ótirik sóylew, ábjillik qılıw ańsat. Xiywa xanı, Xiywa xanı deydi, biraq koltıǵınan tası qalmaydı. Bas bayraqtıń bári sizlerge tiyis edi. Qazaqlarǵa, Türkmenlerge Qońıratqa berip, jaǵımpazlıq qıldı. Kóp kemeniń basın uslap, aqırında suwǵa jıǵılatuǵın naysap ol...

Miymanlar onıń gápın bólmegen menen, bir–birine murt qıymılatıp, kóz qısısıp Qabılǵa tuydırmay óz–ara kúlisip kiyatır.

* * *

Iyesiniń oylı tábiziń sezgendey, alayaq jiyren ara–tura bir pısqırıp, kútá aqırın qádem taslawda. Atqosshı da selteńsiz, hátte, óziniń barı–joǵın bildirgisi kelmegendey, jol shalajaq bolǵan atınıń bası shekshiygenshe júwen tartıp, biybabasınıń qıyalın ózinshe túsiniwdi maqset etip kiyatır. "Írasında, bul qalay–a? Elde bir bayraq qaldırmadı... Inilerine ashıw menen solay qıldı ma? Biytke ókpelep tondı otqa salǵanı nesi? Yamasa betine tik kelip sóz aytqanlarǵa qarsı tasın qoynınan taslamaytuǵın adam ba? Túsiniksiz jumbaq... "Óz xalqımdı súymegende, taǵdiyrine janım ashımaǵanda usılay qılar ma edim?"... degeni neni ańlatadı? Sumlıǵın kórpeshelegeni me yamasa qıların qılıp, qalay keshirim sorarın bilmey shatqayaqlaǵanı ma?... Haw, káramatlı biybabamdı sayıp, ásigе ketkenim joqpa? — Ol astıńǵı ernin qımıp óz–ózinen qısınıp kózin jumdı, qıyalı birden ózgerdi. — Bayraq bermegeni xalqın súygeni bolsa–she? "Ozdıq, jıqtıq, jeńdik, sheshenlik qıldıq..." degende el ne ziyan kóredi? Ne payda qıladı?... ha, ha, túsindim, jurt házirgi barına qánáátlenip, heshteńe úyrenbes dep óshegistirgeni eken ǵoy..."

Bir gezde Aydos bas kóterip Dóspanǵa burıldı, mıyǵınan kúlip soradı:

— Dospan, ne oyladıń?

— Biybaba, siziń bas bayrak úlestirgenińiz maǵan da túsiniksiz qaldı.

— Senińshe, "qaraqalpaq ozdı, jıqtı, jeńdi, sheshenlik qıldı"... desek ne bolar edi?

Dospan óz qiyalının biy qiyalı menen dálme—del kelgenine quwanıp batıl juwap qaytardı:

— Xalıq házirgi barına qánáát qılıp heshteńe úyrenbes edi.

— Áne, durıs túsiigensen. Biziń birádarlar attıń jalına asılıp shapsa men ilaqshıman, men shabandozban dep, kókiregine uradı. Óziniń salmaǵında júk kóterse, palwanman dep hánkiyedi, tórt sózdi uyqastırıp, tıńlaushınıń qıtıǵına tiyse, shayırman dep jurtqa dańgara saladı. Usıların hár qaysısında nendey sır jatır, úyrenbeydi, sol ushın usılay qıldım. Namıslansın dedim, kóbirek biliwge tırıssın dedim...

Olar suwı tartılǵan kóldiń ultanı menen baratırıp, bir shette dońızday jer awdarıp atshoqay terip júrgen ash adamlarǵa dus keldi.

Bunday kórinisler úyrenshikli bolıwına qaramastan, Aydos, misli jaqtıdan shıǵıp qarańǵıǵa kirgendey, kózlerin jumıp uwqaladı hám heshteńe kórmegensip júre berdi. Dospan onıń keypin bayqamadı.

— Pay, biybaba, toyda "sen je, men je" bolǵan mut awqatqa mınalardı jibergende me!

Biydiń júregi silkinip, atqıssısına kóz alarttı:

— Biziń oylaǵanımız usılardıń qarını.

Qundaqlawlı balasın kókiregine basıp, kol jayıp jolda turǵan bir hayaldı kórip Aydos qaltasınan bir gúmis teńge alıp tasladı. Hayal oǵan kánáát etpegendey, jayǵan kolın túsirmedi. Aydos—jáne birewin taslap edi, hayal "nan, balama nan!" dedi jılamırap.

Aydos qay jaqqa atlansa da, qorjınına jup nan salatuǵın ádeti. Qorjınınıń gúrjisin sheshe bergeni, hásiz hayal, balasın qushaqlawı menen kelip, onıń zángiligine basın tiredi. Oǵan nan uzatıp atırǵan Aydosnıń kózi qundaqtaǵı balaǵa túsip "Hoh" degenin bilmey—aq qaldı.

Hayal seskenip, balasınıń betine únilgeni máttal, dawısınıń barınsha jılap jiberdi, jańa alǵan namı jerge jumalap ketti.

Waqıya túetnikli boldı, Ash, anasınan sút shıkpay qundaqtaǵı bala álleqashan ólgen edi. Hayaldıń zarlańǵanın esitip atshoqay tergenlerdiń arasınan bir egede kisi tentireklewi menen keldi:

— Ne boldı?

Hayaldıń tik qarawǵa, sóylewge shaması kelmey, júresine otıra sala qundaqtı erine usındı.

— O, mańlayımaw!

— Áy sen ákesi bolsań, anaw shashılıp atırǵan eki teńgeni jıy. Anaǵan qara, nannan ullı ne bar, hayalıń ayaǵına basayın dep tur, al, má, mınanı da qosımta qılıp balanı jerleńler, — dep Aydos jáne eki teńge berdi de, alǵa júrip ketti.

Bunnan soń ekewi de sóylemedi.

"Kók ózektiń" boyında kewilli sırnay shertip, mal gúzetip turǵan padashınıń qasında qosıq aytqan qız dawısı Aydosıń júzin ózine burdı. Qamıstay ashóleń arıq qız olarǵa sırtı menen tur edi, Aydos onıń kimligin soramasa da, júzinen biraz kewillilik ushqının kórip, Dospan tilge kirdi.

— Bul qız anaw padashınıń tuwısqan qarındası, biybaba.

— Qız jıynaǵanda esime salarsań.

— Qashan baslaysız, biybaba?

— Erteńnen qalmay "Másláhát tóbe" degi otaw awıldıń ortasına ákelinse, qızlardıń otawı boladı.

Esheginen awǵan otının tiyey almay, joldı bógep turǵan Áliyge jolǵıp, Aydos Dospandı járdemge qaldırdı da:

— Áliy, kelin túsiriwdi tezlepeseń, múshkiliń qıyın eken, — dep bir ózi ketti.

25

Ullı bolǵan kúnnen baslap toy tarqaǵansha miyman kútiw menen sharshaǵan erli–zayıplı dem alıwǵa házir ǵaya sawa taptı. Toy tarqawdan Begis Qońıratqa ketken edi endi olarǵa kesent beretuǵın heshkim joq, ekewi de arqayın. Mirjiq oń qaptaldaǵı tósektiń ústine sozılıp, basın kópshikke mantıqtırıp dús tómenine jattı. Qumar shep qaptaldaǵı tósektiń ústine dastıq taslap, qırına bir shıǵanaqladı da balasın emizdi.

Mirjiq dem alıwdı maqset etken menen, sepsip júrgen bazı qıyalları qayta jámlenip, onı awır júk astına basqanday, hárqashanǵısınan da sharshatıp atır. Barlıq qıyalı Tóremurat suwı jónindegi oyları dógeresine toplandı. "Qanday adam ózi?... Usınshama jaqsılık qılıp, men onıń kimi edim? Qasqırǵa qaqqan qurmasa, ańshı toǵayǵa etli jilik taslayma?.."

Basına ujbıatlı juwap kelmedi. Júgine júk qosılǵanday tula bedeni awırłasıp, buwınları sıqrıradı, basın olay–bulay burdı.

Qumar áweli onı haqıyqattan da dem alıp atır degen qıyalda edi, basın qozǵalta bergenine qarap bir sırlı jumbaqtı sheshe almay atırǵanın uqtı. Toyǵa kelgenlerden túsken besikler tóрге qatar

qoyılğan edi. Qumar erine selteń bermew ushın solarğa kóz tasladı.

Bópe áwelgi kúnnen baslap ata miyras besikke bólengei edi, onı ózgertip miymanlar ákelgen besiklerdiń birewine salıwdı heshqaysısı oylağan da emes. Sebebi, ata miyras besik áwelinde Aydosqa baǵışlanıp, soń onda Begis te, Mirjıq ta jatqan. Bayǵus ana ólerinde "sút qurtqan balamda qalsın" dep Mirjıqqa miyras qılğan eken...

Qumar qarap jatıp hár besikke ózinshe baha berdi. Ata miyras besik bul jaǵada joq, dúnyadaǵı eń bekkem aǵashtan soǵılǵaǵn ele mıqlı hám shıraylı, átteń, jorgası awırlaw. Basqa besiklerde soǵan taqabbıl, usashǵı bar, biraq jorgaları jeńil siyaqlı. Al, orıs ákelgen besik, pútkilley ózgeshe, qaqpaksız tórt ayaqlı arshaǵa usaydı, qaptalları kerege uóz. Túrgelip sekirmese, onnan bala jıǵılmaydı... Tartqı baw da, túbek te, súmek te kerek emes, bir kórpesheni astına jaysa bópe ózi menen ózi bolıp jata beredi. "Átiyaj eken" dep, soǵan salıp kóriwge qiyal etip, "Sen ne deysen" degendey, uyıqlap qalǵan bópesiniń betine únildi. Onıń búlk–búlk etip úlbiregen ernine qarap, biraz jatıp, óz–ózinen mıyq tarttı: "orıs besikke salsam, orıs bolıp ketermekenseń?..."

Ata miyras besiktiń qawızların shıǵarıp quyashqa jayıp kelgen edi, bópeni táwekel, orıs besikke jatqarıp kórgisi keldi. Túregelip, ishine kórpeshe jaydı.

Mirjıq hayalınıń neni qiyal etip, ne menen shuǵıllanıp atırǵanının biyxabar, ele oylar qursawınan shıǵalmay jatır.

— Tórem, — dedi Qumar bópesin besikke jatkarıwǵa. qolaylasıp turıp, —Ernazardı orıstıń besigine salıp atırǵanıma qara.

Óz oyı menen bánt áke, basın kótermesten:

— Óziniń besigi qayda? — dedi.

— Qawızların kuyashqa jayıp edim.

— Onda sala turasańdá!

Qumar bul hayrash qalarlıq besikke ideraldı perzentin ideraldı iret salıp atırǵanda qaramaǵan biyparwa erine kútá ashıwlandı:

— Tórem, sen mennen bir keńes tıńla, bereket tap.

Mirjıq úndemedi.

Qumar orısı besiktiń bir mushınan usladı da ayaq–qolı qıymıldap erkin jatqan bópesin ásten shayqap tura berdi.

— Sen aqlı bolsań, áweli meniń ne oylap otırǵanımdı bil, —dedi Mirjıq állenemirde.

— Kózi ashıqlıǵım joq, biraq shamalayman, tórem.

— Qáne, ayt, — dedi ol basın kótermesten.

— Ortanshı qaynağa menen ekewińiz qıysıq jolğa tústińiz.

— Zamanımızdın ózi qıysıq.

— Qıysıq joldan tuwrı júriwge boladı.

Mırjıq ónmenin kóterip, hayalına júzin burdı.

— Tóremurat suwpı sheksiz aqıldın káni emes pe?

— Hárqanday biyik tawdın tóbesi bar, tórem. Órmelesen shıgasań.

Mırjıq tikeyip otırdı.

Qumar balasınıń betine jawlıgın jawıp, besikke súylene bir dizerledi:

— Meniń pámimshe, tórem, biy qaynağanı jáne qalay muqatıwdın jolın oylap jattıń.

— Pa, aql ekenseń!

— Qalay keketseń de óziń bil, tórem. Jas kúnimde ákemniń sizlerdi talay sapar gáp qılıp, ıqlası ketetuğının kóp esitkenmen. Sonda ol, biy qaynağanı haqıyqat kórgish mergenge, ortanshı kaynağanı mılıtqqa, seni oqqa teńgeretuğın edi. Házir birliǵińiz qashtı, mılıtq penen oq úylespey, onıń kolında atılmay qaldı...

Mırjıq kóp tepkiniń astınan shıqqanday zorǵa qıymıldap qaptalındaǵı kópshikke janbasladı. Erkekligi tutıp hayalǵa jeńislik bergisi kelmey, tislenip ashıwlı gúnkiledi:

— Qoynıńa xiywalını kirgizbekshi bolsa da Aydostı jaqsı qóresen-á?

Qumardın qızıl, almaday júzi suwǵa basıp sıqqan shúberektey solıp, ashıw menen túrgelip ketejaq boldı da, jaman qıyallardı kozdırıp, izin nasırǵa shaptırıp alıwdan qorıqtı. Erine narazılıq bas shayqap, kózleri gúnǵirt tarttı da otırdı.

— Aydos túyeniń qulaǵına órmelep jıl bası bolǵan tıshqan, topan tıqqan qap. Usınsha ullı jıyında bir qaraqalpaq bas bayraq almadı degen ne sumlıq? Bileseń be, endi bul álemge el qanday at penen jayıladı?

— Tórem, Qońrat hákiminiń gápine kirip, qudıqta qalıp baratırǵan yańlısań. Bileseń be, qudıqtaǵı adamǵa aspan tar kórinedi.

— Qısqartsań!

Orısı besikte uyıqlap qalǵan bópe sharr etip jıladı. Qumar keterip, bawırına basa sala dalaǵa shıǵıp baratır edi, Mırjıq izinen baqırdı:

— Ernazardın arqasın hárqaysısına bir tiygiz de, ata miyraстан basqa besiklerdi úyden shıǵar.

Qumar besiklerdi awkat pisiretuğın ılashıqqa birimlep tasıp júrip, kún batar tárepten kiyatırǵan shoq atlını kórdi hám olardıń arasınan

ákesin tamıp, erine xabar etti.

Mırjıq zıtıp—aq shıqtı.

— Haw, Qońırat hákimi goy, balam al, úydi tóseştir.

Qońırat hákimi júdá saltanatlı kórindi, qálpe menen jarshıdan tısqarı jaw jaraqlı on atlınıń ortasında kiyatır. Awılğa aralasıwdan garrı Esengeldi ozıp kelip, húrmetli mehmandı qalay kútiwdiń jolların kúyew balasına tez—tez túsindirdi. Mırjıq qońsı úyge dawıslap ózindey bir jigitti shaqırdı da, bosaǵasınan at baylanatuǵın qazıqqa shekem payandoz qılıp kiyiz tósettirdi.

— Qońıratnıń xanın attan kóterip al, balam, — dep qayın atası sóylenip júr. — Kerbazlaw kisi, húrmetti jaqsı kóredi, másisine mańlayındı tiygizip, ııapanınıń shalǵayınan súyiwdi umıtpa.

Bunıń bári Mırjıqqa kútá qorlıqlı kórinse de, qarsı sós aytpadı.

Tóremurat suwı esiktiń aldına kelip, aq shaǵaladay atınıń jılawın shekshiye tarttı.

Mırjıq sálem berip qol alıstı hám attan tusiwin ótindi, suwı dárpenbesten, sulıw pardozlangan saqalın sıypaladı.

— Ulnı qutlı bolsın, — dedi ol at ústinen erinińkirep. — Qalay perishtem, ziyettime kewlinı toldı ma? Aydos ógiz qalay? — dep ol janlanıńqıradı. — Toydıń ǵárejetin jáne úlestiremen demedi me? Há túsiniqli, perishtem, aytpaǵa qısınıp tursań. Begisten bárin de esitkenmen. Tuwıskanıńnan sálem, saǵan terishtem! Pútkil Qońıratnıń liykini házir Begiste, qalanı qorǵap qaldı. Aydos adam emes. Oǵan ózgeler túwe, tuwısqanları da, toyǵa bir kiyip baratuǵın shapan. Ondaı basshı—eliniń qaq mańlayına sarı shúyel.

Qońırat hákiminiń tárepin tutıp kelinshegi menen házir ǵana tarısqan jigitte bul ǵapler orınsız kórinip, zeńireyiwi menen tur edi, artınan qayın atası kelip túrtti.

— Haw, balam, ullı qonaqqa albırıp qaldıń ba, qáne, másisine mańlayındı tiygiz. Ha, bárekella, endi shalǵayın súy, áne, áne, dım sharshapsań. Qáne attan kóterip al.

Mırjıq naylajlıq penen qayın atasınıń aytqanların orınlap, hákimdi kiyiz payandozǵa kóterip túsirdi.

Báhárdegi eń qáwipli jaw—suw. Hádden tıs tasısa, awıldı ğarq qıladı, hádden tıs qaytsa, egis jerlerge jaramaydı, kúllası "Kók ózek" tiń hádden tısqarı eki qılıǵı da apat. Sol ushın da el basshılarınıń báhárdegi talabı, awılına jaqınlap ótken dárıya jaǵalarına qarawıl qoyıw, qayshı shaptırıw.

Mırjıqtıń toyındaǵı jaqsı niyetleriniń aqıbeti sátsiz shıǵıp, kópshiliktiń ğázebine dus bolǵanına Aydos kútá ashındı, endi oǵan óz awılı dushpan qorshawında jaraqsız qalǵan ǵarip hal kórindi. Bul túsiniń esine kelse, janına egew edi. Jalǵızlıqqa berilip, oy qushaǵında qalıp qoyıwıń ilajların qarastırıp, hár kúнге bir ǵalma–ǵal taptı. "Másláhát tebe" degi otawın awıldıń ortasına kóshirip tiktirdi de, gileń erecek awıllasların jıynap bir neshe kún "Kók ózektiń" ırashın kóterip shaptırdı.

Áliydıń kishi ulına kelin túsirtti.

Sol toyda utqanı—awılınıń qızların báne menen onbir qanatlı otawǵa kirgizdi, ózlerinshe oyın—zawıq qurıwına erkinlik berdi. Otaw aynalasına erkek áwladı jaqınlawı qadaǵan etildi. Sol ushın ba, bul otaw, kem–kem kızardıń geshtekxanasına, jumbaq, báyit aytısatuǵın, bir–biri menen sırlasatuǵın mákanına aynaldı.

Aydos bir maksetiniń iske asajaqlıǵına kuwanışlı edi.

"Qońırat hákimi Mırjıqtıń úyinde túslenip ketipti" degen xabar jetti, gúlli keypi ushtı. "Bul—shad kúlkisin baslamay otırǵan adamǵa jawızdıń pıshaq kórsetiwı" dedi ózinshe hám endi xanǵa ketiwge uyǵardı. Tap usı kúni keshke taman esiginiń aldında eki atlı menen eki eshekli payda boldı.

— Sizge ullı xannıń wádesi boyınsha bizlerdi Qutlımurat inax jiberdi, — dedi atlılardıń biri.

Aydos óz qulaǵına, kózine isenbey alaqlasa da, sorasıp, kelgenlerdiń ekewi ǵayrı naǵış usta, ekewi egiwge shigit ákelgen paxta mamanları ekenin bilip, júzi bulttan shıqqan ayday jadıradı. Kózlerindeti hásiret izleri kúlkige orın berdi. Óz dáwirinde ótken xanlardıń talay wádelerine jipsiz baylanıp, talay sapar pıshaqsız soyılǵan biy:

—Wádesine opalı xannıń buyırǵı menen óliw—ám ıǵbal, —det eki túrgelip, eki otırdı. — Birádarlar, quwanılǵar, endi biziń jerimizde qala salnadı, endi paxta egemiz!

Ol eldin keleshegi jóninde qiyal etip aqshamı menen uyıqlamay

shıqtı. Paxta mamanların tań azannan oyatıp, dógerekten jer aralattı. Bul jaǵada shigit egisine qolaylı sharayat joqlıǵı ańıqlandı. Aydosnıń qabırǵaları sótilgendey mırısıp, ákelingen shigitti mamanları menen qosıp Qabılın awılına jiberiwge májbúr boldı. Endi onıń aldında awıllasları menen másláhátlesip, qalanıń ornın belgilew wazıypası ǵana qaldı. Sheshiwi qıyın, naǵız shiyelenisken másele, áne, usı boldı.

Birewler Bórshi tawınıń ústin gózledi, ekinshilerge Qusxananıń ıǵı unadı, úshinshiler Ámiwdárıyanıń ǵırra jaǵası bolsın dep, Qattıaǵardıń saǵasın usındı. Bestóbe tawları menen Xojakóldiń boyları da gáp boldı. Sirá birewdiki birewge jaqpadı. Bir jerge suw shıǵarıw qıyın bolsa, ekinshi orındı tasqın suw basadı, bir jer sıldır shege bolsa, jáne bir jeri lǵıy saz.

— Qala kárwan joldan júdá qashıq ketse de bolmaydı, — dedi Aydos, — Jol tazalap, awqat pisirip, baǵı pul alıwdan hám kóp ǵárezet túsedı. Onıń ústine tiri altınımızdı satıwǵa imkaniyat tuwadı.

Bul hámmege unap, aradan kún ótkermey saylandı on atlı xiywalı ustaldıń bassılıǵında kárwan joldıń boyların kóriwge, Qızıl qumǵa ketti.

Ol jaqtan da qolaylı orın tappadı. Aral teńizine kirgen yarım atawlardıń biri, biraz kewilge qapqan edi, birew "qala pútkil qaraqalpaq jerine kindik orınǵa salınıwı tiyis" dep, irew berdi. Qápelimde hámme usıǵan toqtadı.

— Ózimizdiń awıldan ózge kindik barma, — dep tili júyriklew birew "Aydos awılı" jaylasqan mákannıń qala ushın ilahiyda jaratılǵan orın ekenin dálilledi.

Ózleri jasaǵan mákandı ele anıq bilmeytuǵının endi túsingenler, awılǵa "másláhát tóbeniń" basınan qarap kóriwdi usındı.

Heshkim "men bilemen" demedi. Qaytama kuwanısıp órre—órre turıp dalaǵa shıqtı.

Xannıń bir sózliligine, az sanlı el ushın miyirbanlıǵına tırnaǵınan aydarına shekem ırza Aydosnıń ayaqları jer ilmey tá awıllaslarınń aldına shıǵıp, ǵa aralasıp, ǵa állenárselerdi túsindirip irkilip, hár gápinde Muxammed Raxim xannıń zaw—zaddına alǵıs jawdırıp kiyatır.

"Másláhát tóbeniń" basında hárkim óz qıyalınıń qulı bolıp állenemirge sozılǵan únsizlikti Aydos buzdı:

—Áne, birádarlar, anaw biyiklew alań—xan sarayınıń ornına qolay, oń qaptalındaǵı tóbeshikke azan minárin, dógeregin aynaldırıp júz ójirelik medirese salsa...

— Dárwaza qayağında boladı?

— Biziń qalamızǵa eki dárwaza kerek. Biri Xiywaga qaratılsın, ekinshisi dál arqadan, orısyat hám kazaq ellerinen qaytqan kárwan kiretuǵın dárwaza bolsın. Anaw tóleni buzıp tegislettirsek, ornı sawda sarayına qolay. Aynalasındaǵı qamıslıqtı órtep jibersek, kárwan sarayǵa orın ashıladı.

Ustalar Aydostıń qol shoshaytqan jerlerinin bárin de unatıp orınlardı pishiwge mın qulash shıjım menen tórt–bes júz qazıq kerekligin ayttı. Bul xabar awılǵa tez taratıldı.

Túni menen hárbir úy jip esti, hárbir úy qazıq shaptı... .

Azanda Aydos ustalar menen birge keleshekтегі qalanıń sırtqı. diywalı júretuǵın orınlarǵa shıjım tartıwǵa shıǵıp baratırıp, Dospandı awlaǵıraq shıǵarıp bilay dedi:

— Janadarıyaǵa barıp barlıq jańalıqlardı aytıp qayt. Maman el biri bolsa, qırq qız jıynawǵa járdem etsin. Júzikke qıylı–qıylı yaquttan qas qondırǵan sayın sulıw. Qızlarımızdın óner–bilimi kóp bolıwı ushın túri bóten sárenjam kerek. Sol sebepli meniń atımnan ótinish qılıp, orıs awılına baslatıp bar. Kópestin wádesin esine salıp, ustanıń hayalın jibertsin.

Paxta mamanların Qabıldıń uruwına baslap ketken Qádirbergen alıstan sóylenip kiyatır:

— Biy aǵa, elge náwbet qarasa, biyigińe suw shıǵıp, shuqırın tiri altıńǵa toladı degen ıras eken. Qudaytala bizdey az sanlı úmmetlerin ayap, quyashın dál tóbemizge jılıtıp ákeleyin degen shıǵar. Qabıl biy kútá kuwandı. Jeri paxta egisine qolay shıqtı. Endi Aydosqa gúlli ókpemdi qoydım dep qaldı.

— Quwanış qıylı–qıylı bolsa da kópligi jaqsı, berekettap Qádirbergen, — dep Aydos shıjım tartıp baratırǵanlardın izinen asıqtı.

27

Búgin juma bazarı. Kún sáskege taman ábden lapladı, biraq ıssılıqtı pisent etetuǵın bende joq siyaqlı. Qońıratqa hámme tárepten keletuǵın arba jollarda, soqpaqlarda yarım shaqırımlıq sańlaq kórinbeydi. Qıylı–qıylı súredegi bazarshılar, inine qaytqan qumırskaday, dizilisip qalaǵa sińip atır.

Kún túslikke tirelip bazar qıza kelgen payıtta qoradaǵı. qoyday arman–berman ıǵılısqan bazarshılardıń ortasına, állekim qasqır jetelep kiyatırǵanday, hámme keyin–keyin serpilip, oraylıq gúzar keń

ashıldı; ózine tábiya qala sawdagerlerinen, baylardan, urıw basshılarının bir toparın ertip Qonırag hákimi ótti. Ol haqıyqıy Xiywa xanınıń tutımın qılıp, qeń—omırawlı, biyik aq shaǵaladay árebi atınıń basın shekshiytip, saltanat penen qaladan shıqtı. Qalanıń qublasındaǵı ashıq maydanda ótkerilip atırǵan áskeriy mashqınıń nátiyjesin kózden ótkeriwge baratır. Begis penen wádesi sáskege jetiw edi. Jan sezimi biraz táshiwishli. Asker basını ashıwlandırıp alıwdan qorqadı. Biraq bunısın joldaslarına tuyındırmaw ushın, basına sayaman tutqan eki qaptalındaǵı atlılardı burılmaıdı, jol boyında japırılıp bas iyip qalıp atırǵanlardıń heshbirin kórmeydi, dıqqatı, eki kózi tek aldında; "ashıw menen Begis qayıp kiyatırǵan bolmaǵay".

Lawazımnan bir iret judalanıp awız pisken hákim qayta ornın algannan keyin, qalaǵa kiretuǵın jollardıń barlıq bándirgilerine úshew—tórtewden atlı saqshılar qoyǵan edi, Olardan ekewi. hákimniń aldın keselep, búgin Xiywadan kiyatırǵan byyjaǵday bir atlını tutıp, tintiw júrgizgende, koynınan bir nay qamıs tapqanın, onıń ishinen shıyratılǵan qaǵaz shıqqanın xabarladı.

— Qáne?

Qonırat hákiminiń dawısınan asıǵıslıǵı sezildi... Saqshınıń biri qoynınan bir buwın qamıs shıǵarıp, kos qollap usındı. Hákim qamıstı pıshır etkizip sıındırdı da, ishinen úpelekter rapanek kaǵaz shıǵarıp, erdiń basına jaya sala, sállesiniń bir ushı menen kózlerin sıpırıp oqıy basladı.

"Perishtem Tóremurat, xattı, kóriwden xawlıqpa, xan saǵan qarsı, emes, pútkil qaraqalpaq elin jawlap alıwǵa tayarlıq kórip atır.

Áwele quday ekewimazdı muratqa teń jetkersin. Iyshalla jetermiz, Awmiyin! Sen maǵan ókpeliseń. Keshir. Jaqında sen túsime endiń. Sen ullı bayterektiń basında tur ekenseń, álem ayaǵıń astında. Sendey tuwısqanǵa xızmet qılıw, maǵan ullı mártebe. Sol ushın Xiywadaǵı jaǵdaylardı jazıp jibergendı muwapıq taptım.

Aydos, xan hámirin tárk etip dar arqanın kesse de, ólimnen qutılǵanı ózińe ayan. Xannıń bul ozbırlıǵına qarsı saray sütünleriniń uyımı bar eken, bir kúni azǵantay ǵawǵa kóterdi. Xan olardı jazalaw ornına kúlip otırıp, "bilesizler me, Xorezm qaraqalpaqları úyirinen bólinip qalǵan bir topar jıllqı, kim, ebin tawıp qurıq salsa, sonıń máńgi atı" depti, ǵawǵa tapqanlar suw quyılǵan ottay óshti.

Bıyl báhárde eki eshek júgi shigit, "Aydos qala" degen qalanıń ornın pishiw ushın eki usta jiberildi. Shigit egilipti, qalanıń ornı

pishilip, hátte, sırtqı diywalınıń tırnaǵın baslaptı degen xabar keldi. Saray sútinleri buǵan da narazılıq keyip bildirdi, xan jáne "bilesizler me, Ámiwdárıyanıń arqasına shigit ónbeydi al qala, házirshe Aydostıń atı menen atalsa da, arqa shegaramızdan keletuǵın jawǵa qalqan-qala" dep basıptı.

Jaqında xannıń kútá isenimli oń qolı — bir máhrem menen tillestim. Xan qaraqalpaqlardı jeńse, eń arqadaǵı qazaqlar menen qońsı elatların da Bórshi tawdan berman kóshirtpekshi. Bunı Aydos biydiń ózine isletermish. Qalayınsha isletetuǵınına anıń kózim jetse, jáne jazaman.

Seniń ne ushın bul "bir topar jılqını" súyenish qılıp, Aydostıń eki inisiniń jılawın bilegine orap alǵanıńnıń mánisine, endi pámim alıstı. Aqlıń ataqlı Xiywa xanınan artıq eken.

Qosıwıs qaraqalpaq eli óz-ara, birige almay, ańǵıtqa shawıp júr. Eger jańadárıyalılardıń bir jaǵı orıs qolastı dep qazaq xanına, ekinshi jaǵı Buxara ámirine tartıp Aydosqa qarsı shıqsa, seniń ıǵbalıń. Imkaniyatı bolsa Xiywadan burın hújim qıl. Jeńseń, hesh awıldı ornına qoyma, Końıratıń aynalasına jıynap, mollam dógerek qonıs ber. Bul islerdi, bálkim, Aydostıń eki inisi qolǵa alar. Olardı qalay paydalanıwdı ózińnen jaqsı biletuǵın insan joq. "Hár eldiń tawshanın óziniń iyti menen awla" degen naqıl álemge mashqulǵoy. Aql tárezisine salıp kórerseń.

Aytpaqshi, "Aydos bir otawǵa kóp qız jıynap atır" degen-ám jańalıq esittik. Onıń enedáregi neden ibaratlılıǵına aqlım alıspaydı. Biraq, sen ushın bul da kózgir ekenine iymanıń kámil. Xat jazıp, bas iyip qalǵan qanalasıń Xojamurat dep bilgeyseń".

Tóremurat suwıpınıń kewli alǵaw-dalǵaw bolıp, xat bergen saqshılardı izledi hám olardıń ańshı iytlerge usap eki qaptaldan jortıp kiyatırǵanın kórdi.

— Oqıdıńız ba?

Shep jaqtaǵısı ashóleń arıq qara edi, hákimniń aldınan juwırıp shıǵıp, nayzasınıń ushın mańlayına tuwrılap ǵargandı:

— Oqısam kózim shıqsın!

Oń jaqtaǵısı:

— Álipti tayaq degenim ushın mektepten quwılǵanman, — dedi.

— Bunı ákelgen adam qáne? — dedi hákim shep jaqtaǵısına burılıp.

— Bándirgidegi bir búktiń astına baylap qoyıppız.

— Qaytıp barıp sorańlar, eger, oqıǵan bolsa, házir biz baratqan

mashqı maydanına ákelińler, nıshana qıldıramız, oqımaǵan bolsa, azat etińler. Xat jazıp jiberген adamǵa bizden duwayı sálem aytsın.

Olar mashqı maydanına jetkende Begistiń eki kózi jolda dilgir edi. Shawıp kelip hákimge jay jaǵdaydı bayanlap, nókerlerdi kúte-kúte jalıqqanın ayttı. Talabı kúshli ásker basıǵa suwpının, jıǵırdanı qaynap turdı da nókerlerdiń arasında Mırjıqtı kórip ózin bastı.

— Mırjıq qashan qeldi, perishtem?

Soraw Begisti jayma-shuwaqlandırdı.

— Keshe, ullı hákim.

— Kútá saz, perishtem, kútá saz.

Júz tanaplıq keń dalanın ortasına adam súlderinde otızlaǵan qaraqshı qoyılıp, dalańlıqtıń bir jartısında júzlegen atlı, ekinshi jartısında júzlegen piyada nókerler turıptı. Hákim olardıń aldınan bir qatar shawıp ótip, mashqını baslay beriwi ushın Begiske urıqsat etti.

Mırjıq atın qamshılawı menen nókerlerdi aralap, shawıp, birden ortadaǵı qaraqshılardı burıldı hám sol pátten tawın jazdırmay, olardı birme-bir qılıshladı, alańlıqtıń arǵı basınan jáne keyin qaytıp, qılıstıń ornına shoqmar ala sala, tik qalǵan qaraqshılardı shoqmarlap, hákimniń qasında toqtadı.

— Wáj, wáj, — dedi hákim kewilli qúlip.

Sonıń arasında piyadalardıń bir toparı juwırıp kelip qaraqshılardı qaytadan tikeytti. Begistiń úlgisi boyınsha atlı nókerlerdi birim-birim kózden ótkeriw baslandı.

Kún awa qaytqan bazarshılar da irkilip, mashqınıń tamashasın baqladı.

Nókerler jaqsı tayarlıqlı eken, ásker basınıń dál ózi bola almaǵan menen biri ekinshisinen ótkerip atır.

Hárбір nókerdiń usılın asa dıqqat penen baqlap turǵan hákim hárqaysısına "yasha", "yasha" lap bazarshılardıń jıynalıp qalǵanına da quwanıp:

— Aybatımız kóp esikti ashatuǵın boldı, — dedi joldaslarına:

Piyada nókerler qaraqshı menen tez ayqasıp, tez tayaqlap jıǵıwı kerek. Náwbet olardı berilgende, nátiyje atlılardikinдей bolıp shıqpadı, bul hákimnin kewlin qabartıp:

— Pay, jáne atlar kerek—aw, atlar! — dedi sarsılıp.

Mashqını namazlıgerde tamamlap, nókerlerdiń onlıqqa bólinip qalaǵa qaytıwına urıqsat etti de, Begis hákimniń addına kelip, mańlayınıń terin sıpırıp menen bahasın kútti.

— Azamatsań, perishtem, azamatsań!

Begis mardıyıp qaptalındağı Mırjıqqa qaradı.

Qos qanalastıń sırtqı pishinleri qanday usas bolsa keypi-káraxatları, hákimge degen kóz qaraları sonday usas edi. Bul saparı ekewinde eki túrli minez dórep, mashqınıń nátiyjesi jóninde qarama-qarsı pikirleri bar sıyaqlı sezildi. Hákim Mırjıqtıq keypin dúzewge hiyle taptı:

— Qashan keldiń, perishtem? Ernazar más pe?

Tırnaqtay balasın úlken adamday kórip soraǵanǵa, Mırjıq ırastan da jadıradı. Betine qan juwırıp balasınıń qılıqları jóninde sóyledi. Tóremúrat suwpı oǵan ıqlas qoyǵan tárizde awız ashılıp tıńladı hám Ernazardı birinshi kórgende ákesine usaǵan bolasınlı azamat bolıp ósejaqlıǵın ańǵarǵanın aytıp, izinde Aydos awılınıń ózgerislerin soradı.

Atlardıń ayaǵı arasınan shıqqanday pájmúrde bir piyada zońq etip, hákimniń kózine tústi.

— Ullı hákim, Aydos awılı jóninde men aytayın, — dedi ol boyınıń pásligin bildirgisi kelmey ayaq ushına minip.

Boyı hástedey ǵana shiykil sarının sózi unaǵan menen, hákim ózin tanımay Begiske, Mırjıqqa alma-gezek qaradı.

— Bul jigittiń ismi-táriypi Jándulla gúrre, — dedi Begis. — Mırjıq úylengende baspaq alǵan jetimlerden. Siz qayıp ornınızdı alarda, nókerlik-ám qıldı. Mırjıq keshikken soń shaqırtıwshı qılıp jiberip edim. Ózinen úsh kún burın jetip keldi.

— Qáne, xabarın esiteyik.

— Qısqa ayt, — dedi Begis.

Jándulla gúrre misli shóje qoraz yańlı ayaǵınıń ushınan túspey shıńqıldedi;

— Aydos awılında jańa qalanıń qurılısı gújip ketti! Otawında qızlar bázimi! Maman awılı da, Qıtay uruwı da qızlar jiberipti! Bir orıs hayal-ám kelip qosıldı.

Bul haqqında Tóremurat suwpı álleqashan-aq esitse de, ele Begis, Mırjıq penen sırlaspaǵan edi.

— Jándullaǵa at kerek eken. Bara ber, tawıp beremiz, — dedi de, ol basqa piyada nókerlerge qosılǵansha qoyanday quwanışlı sekirip baratırǵanın baqlap, joldaslarına "qaytayıq" degen ishariat bildirdi. Atlılar burılıp júrip ketti, ol Begisti, Mırjıqtı irkip;

— Kishi perishtem, saǵan ókpelimen, — dedi shaǵınǵan kisidey. — Xiywa xanı iyne berse, pıshaq alıw menen-ám qánaátlenbeydi. Menshe? Pıshaq ornına sennen iyne kóre almay turman. Meyli,

perishtelerim, bárin qoyayıq. Men sizlerge bir sır aytayın. Nókerlerdiń tayarlıǵına shınnan kewlim toldı. Endigi basshı, sizler ekewińiz. Eger, eli-xalqım degen márt jigitler bolsańız, dógereǵińizge el jıynań. Abzalı, bar nóker menen arjaqqa ótip, gápke qulaq asatuǵınlardı berman kóshirińler. Soǵan shekem hár uruwǵa mákan belgileymen. Awa, qos perishtem, bul Qońırat sizlerdiki. Bolmasa, Aydos barlıq eldi Xiywaǵa qaray kóshirtedi.

— Aydostiń aqlı sarqılıp baratır ma dep qorqaman dedi Begis.

— Durıs aytasań, perishtem. Bolmasa, musılman qızlarǵa orıs hayaldı qosarmedi? Mırjıq, sen nege úndemeyseń? Yamasa tekeniń shaqına tayaq tiyer dep tananıń shaqı sırqırıp tur ma? Aydos qırq qızdı hóner ushın emes, xanǵa sawǵa qılıw ushın jınap atıryu Oǵan pánt berip, qızlardıń bárin qolǵa túsiriwimiz kerek. Muńaymańlar, bizde jaman niet joq, kániz qılmaymız. Bári bir, nashar degen ketesi kisi balası. Baylarǵa satamız. Atlar kemislik qılıp turǵanda, bári payda. Begis, qalay qaraysań?

— Ayдостики дозақılıq.

— Men ashıq pikirli adamman. Kim dozaqıydı óltirse, oǵan dozaq otı haram. Oylanatuǵını joq, perishtelerim. Janlı maqluq dep jılandı óltirmew, neshe biygúna bendege qılaplıq. Meyli, oylasıńlar, nátiyjesin aytarsızlar. Jańadárıyahlılar—ám eki jaqqa tarap turıptı. Óz elinińdi biriktiriw, jámlew — tek ekewińizdiń qolıńızda. Ayдостики buzıw. Men kettim. Begis, jetim biyshara shalqısın deseń baǵanaǵı gúrre balanı qosshılıqqa al. At tawıp beremen.

Begis penen Mırjıq kóshinen adasqanday lám—miyimsiz uzaq tunjırastı.

— Dım túsiniksiz!

Mırjıqtıń shıdamsızlıq qılǵanı Begistiń salmaǵın arttırıp, sorawǵa tuttı.

— Ne túsiniksiz? Hákim be? Aydos pa? Zaman ba?

— Bári!

Begis inisiniń aspan jiyeginde qawsırılıp kiyatırǵan qaradǵıday túnere baslaǵan júzin jaynatıwdıń jolın tappay, sarsıq penen gúrsindi.

— Qáne, Mırjıq qalaǵa qaytayıq. Biraq, oylan, Tóremurat suwıp shın mánisindegi xan. Seniń menen maǵan tuwısqanımız Aydostan qayırqom.

— "Hár eldiń tawshanın óz iyti menen awla" degen naql bar. Bul kisi usıǵan hamal qılıp júirse, neqılasań?

Begistin kózleri bir demde alarıp, inisiniń gápine kirip ketejaq

bolıp turdı da, ózin tuttı.

— Nadurıs oylaysañ, Mırjıq. Hákım qútá pák aqıldnıń iyesi. Onnı aytqanın esittinıń ğoy. Qońırat bizlerdiki, óz xalqımızdı biriktiriw bizlerdinıń qolımızda. Aydos eldi Xiywaǵa satıp búldiredi, joq qıladı. Oǵan xanlıq hamal kerek, al biz ekewimizge eldinıń birligi kerek. Eń baslısı, Hákım ushın toyǵa bir kiyiletuǵın shapan emespiz. Ásker basılıqtı bizge berse, onnan ziyat ne bar?

— Qorqaman, Begis. Hákım qan shıǵarmay soyatuǵın qassap pa dep qorqaman. Onnı "Xiywa xanı iyne berse pıshaq alıw menen—ám qánaátlenbeydi..." degenine máni berdinbe? Bul gápin burın da bir esitkenmen. Ózin bileseń, kóleńkede betke perde tutup jasay almaymız. Aydostan sol ushın ayrılıstıq. Meninı saǵan kelmey júrgenimninıń sebebin aytayın. Hákimge kewlim suwıdı. Qutlı bolsınǵa barganda shapanınınıń shalǵayın súydirdi, másisine mańlayımdı súykedim, attan kóterip túsirdim. Bileseń be, toyǵa bergen ǵárezetin millet etip, ele artın sıpırtadı. Maǵan "Pıshaqtın ornına sennen iyne kórelmay turman" degeni, jáne atımın ayaǵına jıǵılıp, shapanınınıń shalǵayın súymedinı dep ókpelegeni, toyǵa jumsaǵan ǵárezetininıń ornına basımdı alsa da, onnı aldında páslik qılǵım kelmeydi. Bul er jigitke qorlıq, Begis. Saǵan da qorlıq.

— Qáytken menen hákimninıń kókiregi keń adam. Sol toy menen seninı ullı bolǵanıńdı qansha jerge málim qıldı. Sorı qaynap qalǵan adam Aydos deyber. El heshteńege uqıpsız dep baqırmaǵan menen, kelgenlerdinıń kewline sonday túyin salıp jiberdi. Bir kálata elmiz, milletpiz. Bas bayraqtıń birewin ózimmzge qaldırmaǵanı ne degen masqarashılıq! Bunı esitken de hákım "Batırı, palwanı kóp eldi tiriley topıraqqa kómipti ğoy" dep, bir ǵázebetlendi deyseń, qoyaber.

Mırjıq onnı shır–pırı shıǵıp atırǵanına máni bermey, Qońırat hákimininıń onı qolı Aytmurat qızılbettinıń búgin nege kerinbeytuǵının soradı.

— Góne Urgenishke Xorasannan at sawdagerleri keledi eken, hákım solarǵa jiberdi. Eń áwelgi atlar seninı menen maǵan.

Baǵana hákım bir gápinde Aydoıstı óltiriwge belgi bergenin uqtın ba.

— Ne demekshiseń?

— Biz, onı óltirmeymiz. Qolınan barlıq liykindi alıp, elge basshı bolalmaytuǵının dálilleymiz.

— Bizlerden ayrılǵalı qansha órisi tarayǵanın ózi de túsiniw júrgen

shıgar. Begis, kóp mılıńdı qoyayıq. Sen hákimińe bar, men qaytaman.

— Qayda?

— Úyime. Jáne oylanaman. Atlarǵa taǵa qaqtırıp bergen orıstı umıtpadıń ba? Soǵan jolıǵıp kóremen. Sonsha kásipti basqarıp, Ámiwdárıya menen joqarı ellerge keme tarttırıjaq adamda aqıl kóp bolsa qerek. Báلكim, durısı keńes berer. Bolmasa, Maman biyge baraman. Kewlinde úlkenligi joq "atqosshılıqqa úyrenген" adam, ózi menen teń kórse, solarǵa qosılaman. Ábden bolmasa Aydosqa qaytıp baraman, báلكim, saǵan qaytıp kelermen. Áytewir, oylanıwım kerek.

— Kelin menen oylasasań ba?

— Ol da biyaqıl kórinbeydi.

— Óytip námárttıń isin isleme, Mirjıq. Ózińniń joǵında qatınıńa mehman jibergen tuwısqandı tuwısqan deme.

— Góne patlaqtı qozǵap tislewińe qara.

Bul gáp Begiske awır tiyip, qınabındaǵı qılıshına qolı barıp-aq qaldı da, ózine kelip, bildirmey arman ısırınqıraǵan boldı.

Olar Qońratqa jaqınlaǵanda qara úylerin arbalarǵa tiyep, atlarǵa, esheklerge, ógizlerge júk artıp, balaların ertip, irili-usaqlı mal jetelegen onlaǵan kósh kiyatırǵanın kerdi. Begistiń eziwinde kúlki payda boldı:

— Áne hákimniń márgiyası. Jaman basshını adam panalay ma? Kún de usılay. Jurt Qońratqa tıǵılıp atır. Biziń awıllar-ám berjaqqa kóshiwi kerek. Sen de kóship kel.

Mirjıq qulaq aspay, hákimniń shardáresine burılatuǵın jerde atın tosańlattı.

— Xosh, Begis, kettim.

Begis oǵan táwelle qılmağı.

28

Áliy kelin túsirdi de ulınıń kúyigin umıttı.

Esiginiń aldına qamıs qos soǵıp, kempiri menen beleklendi. Tań atıwdan bas kári — Aydostıń úyiniń dógeregini sıpırıp, qorasın tazalaw, sonnan keyyn ǵana óz oshaǵınıń ǵalmaǵalına aynalıadı. Aydos onıń kelini ushın kalıń maldın bası qılıp "Dáwlet bası" ógizin bergenine ırızı. Bazda onı marapatlap. "Bul da bir-birewge miriwbettiń byr turi" dep qaladı.

Áliy búgin Aydosतिकinde halqaslanıp, sáskerek keldi de, qamıs kosınıń quyashlama tárepine shıpta tósettirip, kempirine qabıq tallatıp, arqan esiwge otırdı. Kempir-ǵarrısı bir jumısqa aynalıssa,

qarap otıra almaytuǵın ulı at suwǵarıwǵa ketti, kelini balta alıp, otın maydalawǵa kiristi. Ya qáyın ene, ya qáyın ata bolıp elege shekem kelinine tiklenip qaramaǵan edi. Kelinniń tors–tors balta urıwı birden tınıp ǵarrı solay jalt burıldı. Jas kelinniń keń jawırınlı, iyinli bir jigittiń izinen ańsarı awıp turǵanın kórdi. Atasın sırtımnan kóz tigip otır dep qıyalınada keltirmey, kelinshek sol qálpinde ıktıyáranan ayrılıp uzaq sileydi. Sol jigittiń qarası shógiwden sál arraǵıraqtan Dospan ótip edi, kelinniń lalı shıǵıp qaldı. Hátte, qolınan baltası jılısıp túskenin de sezbedi.

"Kewli buzılǵan ba, ne kerek eken?" degendey kempir–ǵarrı bir birine jalt–jult qarastı, biraq sóylespedi. Ekewiniń de kóz astılarınınan ańlǵanı kelini boldı, haqıyqattan da, kelin alaǵadalıqqa túsken sekilli. Oyı, názeri bir jerde turaqlamay, állekimdi izlewde. Kempir–ǵarrı jáne tillespedi, kelinge de eskertiw qılmadı, biraq ǵarrınıń kewlin sumlıq jayladı; "pánt berip qashıp ketpese jaqsı". Endi ol kelinin ańlıwdı maqset etti.

Aqsham óz janbasın ózi shımshıw menen kóz ilindirmey, qara úydegi balası menen kelininiń háreketlerine qulaq saldı da jattı. Bir waqıtta kelininiń sınsıp jılap atırǵanın esitip ásten ǵana kempiriniń murnın shımshıp oyattı.

Qempir dawırıqsız oyanatuǵın edi, basınan kórpeni túrip, azǵana tım–tırs jattı da:

— Uyal, sorıqaynaǵan, uyal, — dedi sıbırılanıp. — Kelgeli ara–tura usılaytip jılaǵanın esitemen. Ádepki atastırǵan kúyewin joqlawı shártǵoy.

— Yaǵa, kempir, bunıń kewlinde ándiyshe bar«

— Báلكim, tórkinin saǵınatuǵın shıǵar.

— Qasındaǵı mawbas oyanıp, jubatsa boladı ǵoy.

— Qoysa, aǵası, náresteni mawbas demeshi.

Jasınan joqshılıqtıń záhárin birge tatisqan hayalına shátirlep kórmegen adam ne qıların bilmey, bir uwhledi.

— Biz onı shańıraq iyesi dep júrmiz...

— On úsh jasar náreste neni biledi?

Ata–ana ulınıń jaslıǵın endi ǵana túsingendey, bir neshe demlerge úndesiedi. Kelin qayta–qayta murnın tartıp, jılaǵanın kúsheytti. Áliydin ishi dútkeshke aynaldı, basın shayqap jáne ulın ayıpladı:

— Háy, mawbas, mawbas...

Hayalı til qatpadı. Qay waqıt bolǵanı námálim, kelin tınıshlandı, bular da uyqıǵa ketti.

Kelesi kúni keshte Áliy kempirine bildirmey, jáne úyqısızlıqqa tayarlandı. Yarım aqshamda tap keshegi hádiyse qaytadan tákirarlandı. Kelini tikeyip otırıp pa, dastıqqa basın súyep pe, sınısıdı, ústi—ústine óksidi. Álle qaydan seziklenip pe yamasa túsinde shorship pa Omar oyandı.

— Parshagúl, nege jılap otırsań?

— Qorqıp oyandım, — dedi kelinshek.

— Erkek bar jerde qızlar qorıqpaydı deydi ğoy.

— Qáne, sol erkek?

— Men ne? Men qız emespen, balaman.

— Bólek jatsań, qorıqpay ne qılaman?

— Sen bala bolsań birge jatar edim, uyalaman, qıtıǵım qeledi, — dep bala uyqısın birotala ashıp, shińk—shińq sóyledi. — Endi uyıqlay ğoy, yaqshı ma? Men basında baǵıp otıraman, bola ma?

— Onda jaqın otır. Pana bol. Birew qorqıtpasın. Óziń de qorqıt pa.

Parshagúl, tım—tırıs bolǵan menen, dastıǵına betin basıp únsiz jılap atırsa kerek. Omardıń jáne jalbarıǵanı esitildi.

— Qoysa, Parshagúl, qorıqpasa. Azanda aǵam menen apama jılap shıqqanıńdı aytaman. İlashıqqa bólinbey birge jatıń, deymen.

Parshagúl kóz jasına shaqalıp, suw quyılǵan ottay ısıldap, birden tındı.

Áliy kelininiń neni kúsep, nege jılap otırǵanınıń sebebin endi shamaladı. Júregi silkip ketti. Hayalın oyatpastan barmaǵın tislew menen oy qushaǵında tań atqardı.

Azanda balasın aqıllandırıp, sumlıq úyretkendey jigit izleyjaq bolıp turdı da, "joq, bul ózgege dańgara qılınatuǵı is emes" degen juwmaqqa kelip, balasın qasına shaqırdı.

— Ulım, sen aysız túnde oyanıp, qazıq qaǵıwdı úyreniwiń kerek.

— Bir uyıqlasam, tań namazdıń azanın esitip oyanaman aǵa.

— Bir úydiń iyesi sóytse bola ma? Sergek uyıqlap úyren.

— Qazıqtı túnde qaqpaǵanda ne qıladı?

— Jigitke bul—ám bir hóner.

— Óziń úyreteseń be?

— Dástúr boyınsha saǵan kelin úyretiwi tiyis. Biraq, oyatıwın men oyataman.

— Yaqshı.

— Yaqshı deme, qalay oyatasań de. Tún jarpında men turaman da, sıyıǵa qazıq qaǵaman. Toqıldı menen túrgel de, kelindi oyat. "Newe" dese, "maǵan qazıq qaǵıwdı úyret" de.

—Yaqshı.

Usı kúni Áliy yarım aqshamda túrgelip dalada bir maydan qazıq qaqtı da, úyge jáne qulaq saldı. Ulnıń oyanıp:

— Parshagúl, —degenin esitti.

Kelini álleqashan oyaw jatırsa kerek, atın eki tákírarlatpay-aq:

— Lábbay, — dedi.

— Maǵan qazıq kaǵıwdı úyret-á?

Pirshagúl onıń balalıǵına sınıq-sınıq kúldi.

— Nege kúleseń?

— Atamnın toqpaǵı bosamasa, qarańǵıda qazıq qaǵıw qıyın. Shıda, atam jatsın.

Áliy asıǵıs túrde toqpaqtı dalaǵa taslap, qamıs qosına kirdi. Ári-beri tıńlap edi, kelin de, balası da dárpenbedi. "Mawbas bala jáne uyıqlap ketti-aw" dep dusmalladı hám hárqıylı jumbaq qıyallardıń astında qalıp, Parshagúldiń sońǵı gápín tákírarladı: "atamnın toqpaǵı bosamasa, qarańǵıda qazıq kaǵıw qıyın..." Bul ne degeni?"

Ol usınnan baslap, kúndizleri gúymeń-gúymeń puxarashılıǵına aylanıp júrip te, aqsham óli tósekke kirip te "bul ne degeni?" deytuǵın boldı. Bazda kelinine kóz astınan qarap álemde bolıp kórmegen jaslıq gózzallılıǵına ıshqı ketippe lalı shıǵıp turıstı. Hayalı onıń nege ózgerip ketkenin sorasa, bir juwabı tayın; "Bul ne degeni?..."

Hayalı qayran:

— Aǵası, awma bolǵannan amanbısań?

Áliy dım úndemeydi.

Onıń kókiregi qarańǵılıqqa berilip, kewlin túpsiz sumlıq jayladı: "Kelinniń qawınday uwılıp turǵan paytı erkek kerek biysharaǵa, erkek. "Teńińdi tap" dep urıqsat berip jiberiw kerek bolar ma? Jo—o—aq. Araǵa ullı biy Aydos túsip "dáwlet bası" ógizin bergen qudamdalılıq buzılsa, ne bolǵanı? Jurt "Aydos shala istiń arasına túsken eken" dep qustanı qıladı... Ómir—ómirinshe tistiń suwın sorıp, biydin atın ertlep, jer sıpırıp jıynaǵan mallarım haramǵa shıǵa ma? Jo—o—oq, kúydirmespen... hadal malım... "Hayal zer tolı arsha... Kimniń qolına tússe sonıki..." Ishi—bawırına qoz túsip tútedi, tislendi, jaypawsıdı; "Zamannıń qızı zamannın baǵıtın túsinedi. Endi bul esikten shıǵa almaslıǵın bileği. Awa, awa... "Atamnın toqpaǵı bolmasa, qarańǵıda qazıq qaǵıw qıyın!... "Bul áneyilik penen ayılǵan gáp emes..." Ol buratıla, buratıla tań atırdı.

Áliydiń jalǵız ǵarrı ógizi bar edi. Gúzde deńgenege beriw ushın baqqıǵa qoyıptı. Onıń ot-jemi, tárbiyası Parshagúldiń moynında. Bir

jola kelininiń tuw sırtınan qarap qalıp, onıń qoraǵa kirip tonqıldap júrgenin esitti;

— Shuw, shuw deymen! Janbasın kótere almaytuǵın qanday ógizseń?

Áliy astıńǵı ernine ata saqalın qosa tisledi. "Maǵan tiygizip aytıp atır".

— Kelin!—dedi ol shıdamay.

— Lábbay, ata.

Áliy ne derin bilmey sasqalaqlaǵanınan:

— Ógiz sharshap pa? — dedi.

— Jumıs qılmay sharshay ma, ata, qartayǵan ǵoy.

Kelinnin bul juwabı da qayın ataǵa astarlı túyildi. Qoraǵa qaray júrdi.

— Ata, gewishińiz ılaslanıp qalar. — dedi Parshagúl. — Ózim túrgeltemen.

Áliy ǵırıra keyin kayttı.

Ol jáne aqshamı menen uyıqlamay kelinin ańlıdı.

Kúni menen úydin ǵalma-ǵalına aralasıp, oylanıp úlgermeytuǵın kelinshek, tósekke kirgensoń ǵana óz táǵdirine nahnıp, ele heshteńeniń parqın bilmeytuǵın oyın balasına ne ushın kelinshek bolıp túskenine pushaymanı artıp, haqıyqattan da uyıqlay almaydı, gúrsinedi, bazda túsinde sandıraqlaydı. Búgin de solay boldı.

Oyaw jatırǵan qayın ata ishinen jáne kelininiń ǵáplerin tákirarladı. "Atamnıń toqpaǵı bolmasa, qarańǵıda qazıq qaǵıw qıyın", "Ógiz sharshap pa?", "Jumıs qılmay sharshay ma ata, qartayǵan ǵoy..,"

Ol usıların hámмесin bir jipke dizip, birden qıyalı buzıldı. "Way, uay, onıń sózleri ne degen oq, tek meni gózlep atadı-á? Biyshara qız endi maǵan-aq qayıl bolǵanı. Awa., ol mal tólegen esikten shıǵalmasın bileği. Quday keshirsin, meni..." dedi de, jılanday jılısıp, áwele kórpesinen, soń qostan shıqtı. Ishke qulaq saldı. Balasınıń erni shılıp-shılıp etip uyıqlap atır. Kelin tım-tırıs. "Meniń tikeygenimdi bilip, kelsin degen maqset penen jorta jatır" dedi ózinshe hám ózin-ózi usıǵan isendirip, birmaydan qalt-qalt etip otırdı da, kiriwge táwekel etti. Ergenek ishten iliwli edi. Eplilik penen silt ettirmey bir jaǵın taydırdı. Júregi silkinip; dizeleri qalshıldap, jáne azǵana toqtadı. Shańıraqtan túsken aydıń jaqtısına shaǵılısıp, tas túnek otawdıń ortasında tútinsiz jańǵan jalınday jaltıraǵan appaq dene ǵarrı júrekti qorǵasında balqıttı. Áǵashtay barmaqlar háreketke

kirdi. Toliq aydın betindeki dağında bolıp, appaq deneniń ústinde shashılıp jatırǵan burımlardı kóterdi. Usı demde barlıq huwıshı joǵalıp, búlkildep atırǵan ıssı erinlerge ǵauajaqlanǵan muzday erinler basıldı, torańgıldıń árbeke shaqasında kollar tastay qos ánardı birden qamtımladı.

Jılan shaǵıp algandıay qız "way, apa!" dep ushıp-aq turdı, — Tınısh, — dedi Áliy, — Men, men... Nege qaltıraysañ? Qaltırama! Hayal zer tolı arsha...

Ele ózine kelip úlgermegen kelinshek dawırq salıw ornına;

— Zer tolı arshanı ketergendey kúshli qol kerek!—dedi.

— ... Haplıqpa, nekeńdi ózime qıydıraman...

— Haw, ata, bul siz be? Way-way! Uyalmadıńız ba? — dep Parshagúl qaytadan kórpesine orandı.

— Tınıshlan, ne boları boldı. Muhammed payǵambar—ám kelinin nekeletken, Neqılayın, mawbas bala... Qalıń malıń bolsa tolıq ótti.

— Adamzat usınday iplas pa? Túrgeliń, ketiń...

— Jalınaman, saqalımdı sıyla, saǵan báribir emes pe! Ele kúshim bar, tınıshlan.

— Házir joǵalmasañız baqıraman.

— Onda házir óltiremen.

— Ólim sizden qorqınıshlı emes, joǵalıń!!

Áliy ırastan da óltiriwge meyillenip, qınınan pıshaq izledi.

Istiniń nasırǵa shapqanın túsingen kelinshek Omardıń kerpesine qol sozıp silkip jiberdi:

— Háy, bala, túrgel!!!

Omar selk etip bas keterdi.

— Jáne qorıqtıń ba?

— Anagan qara!

Balasınıń ele uyqılı kezin asha almaǵanınan paydalanıp Áliy birden esikke juwırdı. Bir jaǵı tayıp turǵan ergenek pát penen qulap, qamıs qostaǵı ana oyanıp dawısladı.

— Ha, bul ne? Amanlıq pa?

Úyde dawırq kóterildi, Ana, kelin, bala qorqısıp bir jerge toplandı.

Ana ne bolǵanın sezdi me, qaytıp heshteńe soramadı. Omardıń "newe ózi, newe ózi?" degen sorawına Parshagúl "jat, azanda aytaman" dep jubattı, bolǵanı. Al, azanda, onıń oyanıwın kútpesten, túrgele sala, sandıqtan jegdesin alıp basına búrkendi de, úyden shıqtı. Bayǵus ana bárine túsindi, biraq, irke almadı, kózlerinen jas sellep:

— Aldıńdı ala ashısın, biz ǵarıplerdi ayayǵór, shıraǵım, — dewi

menen qala berdi.

* * *

Aydos sońǵı gezde heshteńeden dákki jemegen sıyaqlı, shad. Bunıń sebebi, awlında ómir ushın gúres hárqashanǵıdan háwijli. Kóshede gállenlep júretuǵın issiz gezendiler, sayaqqlar esikpe—esik qol jayıp qayır soraytuǵınlar ádewir siyreksekti. Awillaslarınń birazı keleshekkegi qalanıń tırnaǵın; basatuǵın sheńgel, tal shabıw, qándeqlerden ilay awdaru mashqalasında.

Qızlar otawı aynalasında da ándamlı kórinis. Quyashlamaǵa shıǵıp tıgıs tıgıw menen bánt bolıp tım—tırıs otıratuǵın qızlarǵa orıs hayal kelip qrsılǵalı ádewir ózgeris payda boldı; otawdan shıńobız namaları, qızlardıń qosıq aytqan hawazları esitiledi. Olar qansha erkin háreketke kóshken sayın Aydos eń kemsózli, asa qarıwlı, aybatlı, awıl boyınsha eń tatiw, birlikli shańıraq iyelerinen otawdıń baqlawshılardıń kóbeytip edi. Anaw—mınaw sayaq erkeklerdiń qızlar otawı tamañǵa izep basıwı túwe, solay qarawına imkaniyat qalmadı. Ata—analar endi qızlarınan qáwiplenbeytuǵın boldı.

Aydos usılarǵa quwanıp, inilerin de umıttı, shep qasınıń ústindegi máshtey meńniń qaraltım túske ózgergeni sezilmeytuǵın bolıp ketti. Biraq, ara—tura basın qasıp; *ya* bizdey az sanlı xalıqtıń qızları atqa miniwdi, jaraq asınıwdı úyrense de, shep emes sıyaqlı" dep qoyadı. Átteń, házir múmkinshilik joqlıǵına kózi jetedi. Sol ushın heshkinge sır ashpadı da.

Jaqınnan beri onda bir guman payda boldı; "Xan wádesin buzbas pa eken?" Usınnan keyin ol qalanıń tırnaǵın pishiwe jiberilgenlerdi, shigit egiwge kelgen paxta mamanların eslese, boyı ádewir jeńil tartadı. Barlıq islerdiń barısın bayanlap qaytıw ushın Xiywaǵa ketiwdi oylap turadı da, shaqırtıwsız hám salıqsız barıwdıń esabın tappaydı. Endigi oyı "Miriwbet kúnin" tezirek daǵazalaw. Kim qalay túsiniw qalay ótkerse, meyli, biraq, sársenbini belgilew kerek. Ol tań sáhárden usılar jóninde oylanıp, barmaq búgip, kún sanap jatırıp, dalada sipseniń tıqırlısın esitti.

— Áliy!

Tim—tırıs.

Azdan soń sipse jáne tıqırladı.

— Áliy?

Azǵana tim—tırıshıqtan soń jáne sıpırıw baslandı.

— Kimsen?

— Men, biybaba, — dedi qız dawısı.

"Otawdan zorlıqqa ushırap shıqqan birew bolmasın" degen oy menen Aydos ġargıp turdı da, shala-pula kiyinip shıqtı.

Sipse uslap turğan Parshagúlđi kórdi.

— Ha, qızım amanlıq pa?

Parshagúl basqa birew joq pa degendey jegdeniń jırmashınan tórt tárepine qarap aldı. Biyge sır barlıǵı ayqın boldı.

— Ayta ber, qızım.

Parshagúlđiń qızıl júzi andız shópke dónip, piste murnı qızarǵan, qabaqları qatıp, jawdır ala kózleriniń nurı sóne baslaǵanday edi. Bet-álpetin biyge kórsetiwge iybe etip, jegdesin qózine sál túsirińkiredi de, ásten ġana sóylep, bolǵan hádiyseniń ushlıǵın bayan qıldı, biy birden-aq túsindi.

— Ózi qayda ketti?

— Bilmedim.

— Jáne kim bileđi?

— Siz úshinshi adamsız, biybaba.

Aydostıń aq quba shırayı órteń shalǵanday túnerip, kózlern jerge qadaldı da qaldı. Parshagúlđiń jash kózleri jegdeniń jırmashınan jıltırap, biybabadan qanday tórelik kútetuǵının ózi de bilmey hayran. "Aytpastan ılaǵıp óliw kerek pe edi? Joq, durıs keldim, el atası biybaba bilsin..."

Aydos állenemirde bas kóterdi. Qorada atlarǵa jem ilip atırǵan Dospandı kórip qasına bardı;

— Atımdı ertlep bol da, mına qız benen sóyles, eger maǵan nendey arza etip kelgenin sennen jasırsa, maǵan ayt. Házir kiyinip shıǵaman.

Dospan salmaqlı biybabasınıń azan menen basqı tawıp parasatın joǵaltıp júrgenine ań-tań bolıp Parshagúlge jaqınladı.

— Áliy atanıń ornına esik sıyrıwǵa kelgen eken desem, ne waqıya sorı ma?

Dospanıń albıraqlap sóylewinen biybaba isenimli atqosshısına aytqan eken degen oy menen, qızdın kózlerinen jas parlap;

— Óldim góy, Dospan, — dedi. — Tuwısqan kelinine qayın atanıń qol salıwı, adamzat táriyxında sirá boldımeken? Tiriley óldim, endi men ólimen.

Dospanıń kózleri uyasınan shıǵıp kete jazlap, júzi birdemde mınсан qubıldı.

Aydos asıǵs shıǵıp, atınıń shala jelingen dorbasın sıyııp ılaqtırıp jiberdi de, zánǵı basıwǵa kelip qalǵan Dospańǵa qaradı.

— Ayttı, biybaba!

— Jaman ádet paxtağa tiygen ot. Qızdı házir "Kók ózek" tamañğa ertip áket te, óltir. Men Áliydi óltirip kelemen.

Aydos basqa sózge kelmesten, atına ğargıp mindi de, shaptı. Dospanda biybabasınıń hámirin tárk etiwge shara qalmadı. Otawğa kire sala keregege ildiriwlı pıshaqtı qoynına tıǵın shıqtı.

— Káne júr Parshagúl, seni "Kók ózek" betke aparıp, sáwirleteyin.

Qız "meni óltiredi eken" dep oyına keltirmedi, biraq, onıń jas jigitliginen qorqıp, isenimsizlik penen jaslı kózlerin qadaı.

— Qáne, júr qız, — dedi Dospan asıqtırıp. — Jurt tolıq oyanbastan burın keteyik. Bolmasa uyatqa qalamız.

Qız qarsılıq bildiriwdiń esabın tappay, naylaj erdi.

* * *

Aydos Áliydikine gidirip hayalınan qay baǵıtqa ketkenin soradı da, qamshı súymeytuǵın alayaq jiyrenniń sawrısına bir shırp ettirip, toǵayǵa qaray quyınday ushtı.

Sonsha asıqqanı bir pulǵa turmadı, qáwiplengen búkleriniń arasın aralap, arman–berman shaptı, tappadı. Tús boldı da. "Ózin suwǵa taslasa, denesi kalqıp shıǵıwı múmkin" degen boljaw menen "Kók ózekti" ıqqa qaray jaǵaladı. Bunısı da sátli shıqpadı. Bunday uyatsız janın ólimge qıymaydı, bálkim, túnde jolǵa túsiw ushın bir búktiń astında iyti shıǵıp buǵıp atırǵan shıǵar" degen oy menen, keyin qayıp jıńǵıl aralas sheńgelliktiń arasına kirdi. "Mırjıqtıń awılınan pana izler me?" degen oy basına sap etkeni sol, jol boyında bir atlını kózi shaldı. Anıqlap qarasa, Mırjıqtıń dál ezi. Qádimgi torısınıń ústinde, heshteńeden biyxabar boyaw bos ǵana otır, basında qádimgi qara qalpaǵı, uzın qara murtlarınıń ushı qulaǵına shıyratılmay jagınan tómén túsipti. Aydosı kórmey oyılı baratır. Aydos oǵan úndemey, oń jaǵındaǵı biyik torańǵılǵa qayrıla bergeni, bir shaqaǵa asılıp, ayaqları sálleńlep turǵan Áliydi tanıdı. .

— Mırjıq, berman, — dedi de, at tuyǵına quwraq shópplerdi pıshır–pıshır jenishtiriwi menen, torańǵılǵa jetti. Áliy moynına belbewin salıp álleqashan jan táslim etipti.

Mırjıq Begis penen sońǵı ajırasqannan hesh jerge qayrılmay úyine kelip, birneshe kún oylandı. Óziniń hám eki aǵasınıń tútqan jollarınan kóz aldına elesletpegen bir jıyın, bir waqıya qaldırmadı. Bárinde Aydosıń jolı tuwrı siyaqlandı. Onı Tóremurat suwı menen salıstırıp, bazı islerinen asa artıq danışpanlıq tappasa da,

"tuwısqan, qanalas" degen sózler ústem shıǵa berdi. Qumardıń sońǵı gápleri de demew boldı. "Eger Aydos qabaǵın shıtpay, ótkendi betimebaspay, tuwısqanıń dese, túsınse, birge bolayın" degen juwmaqqa keldi. Sóytse de, Aydosqa batıra aytqanları esine túsip, kórisiwge qalay beti shıdaytuǵını jóninde oyǵa shúmip kiyatırǵanda, Aydostıń ózine gezleskeni, onıń shaqırǵanı quwanttı. Ishinen "is rawaj taptı dedi de, qayırıldı.

Ol qasına kelgende Aydos at ústinde turıp, qılıshı menen shaqaǵa baylawlı belbewdıń ushın kesip úlgergen edi.

— Qáne, attan tús, — dedi ol Mırjıqqa buyırıp. — Iytke iyt ólimi kelipti. Astın tırnap qaz. Jatqan jerine qaralap ketemiz.

Mırjıq Áliydi tanıp, Aydostıń betine kútá jek keriwshilik penen qaradı, jaǵınan tómén salbıraǵan murtları hákireyip ketkenдей sezildi.

— Qanday nayinsap adamsań? — dedi ol atınan túspey. — Sonsha jıl xızmetińdi qılǵan mómindi iytke nege teńgereseń? Sende mehir, sende hújdan bar ma ózi?

— Gápti azaytshesh. Ólini topıraqqa qaralaw tirilerdiń isi. Tús dedim be, tús!

— Saǵan xızmet etken insan da, sen kiygen góne shapan dabir ekendá! Sen ushın óz balasın urıp óltirdi bul adam.

— Meni kórgende sóylep qalıw mármе, sizlerge?

— Atıńdı jılawlaǵanlar dártińe shıdamay asılıp ólse sóylemey ne qıladı? Kisige kuyash awıstırmaytuǵın basshınıń kimge keregi bar. Usılayte bersen, bir kúni seni Dospan–aq gúm qıladı.

— Mende saǵan sóz aytıw ishteyi joq, iyni kelip tur, sóylep qal.

— Gúldirmama kúshli gúmbirlegen sayın jawını mayda boladı. Sen de sonday bir ótkinshi gúldirmama. Dabilıń kúshli, biraq izin jawın ornına kóz jas.

— Sóyley ber, iyni kelgende pıshıq–ám jolbarıstay keriledi.

— Joq, men emes, Begis emes, sen pıshıqsań. Haqıyqatlıqtan qorqasań. Dáliyl ayt, iziń ne ushın jasqa tolıp qala beredi?

— Sen bul álemniń barlı–keldilerine túsınbey turıp, nege biyikten sóyleyseń? Qarańǵıdan soń ne keletuǵının bileseń be?

— Qarańǵıdan soń jarıq keledi dey jaqsań ba? Óytip izińdi sıypalap, jurttı aldama! Jarıqtıń izi jáne qarańǵılıq.

— Seniń bul gápiń qudıqqa jıǵılǵan bir giyabenttiń joqarı qarap "aspannıń mınaw bolǵanı" degenindey bir gáp. Óytip keń aspandı Qońırat hákiminiń túsinigine tıqpa. Qarańǵıdan son jaqtılıq boladı,

tamam!

Aydos onıń tiresip tura beretuǵının bildi de, atnan túsip, qılıshınıń ushı menen óliniń astın shuqlap, gór qaza basladı.

— Men seniń menen tillesermen dep kiyatır edim. Biykar qılıppan. Sen bul kisini qanalaslarınıńnan artıq kórer edin, endi mınaw qorlawıń. Bizlerdiń ólimimiz de saǵan jáne bir buralqı iyttiń ólimi sıyaqlı bolar eken.

Aydos juwap bermey, óz isi menen bola berdi.

Mırjıq ta shıdamay attan túsip, ólini Aydos oyǵan shuqanaqqa awnatıp jiberiwge járdemlesti. Ústine ekewi birden shirik japıraq aralas topıraq salıp qaraladı da, alaqańların torańǵılǵa súykep–súykep, atlarına mindi. Bılayraq shıqqannan keyin, Mırjıqtıń shıdamı túwesildi:

— Qáne, sóyle.

— Qurbaqa baqıladaǵanda adamnıń tınısh turǵanı abzal. Óziń ayta ber.

Mırjıqtıń ábden ızası kelip qızdı.

— Xiywanıń xanı ótirik quwatlaǵańǵa aydıń qasındaman dep menmensi me! Juldızlarǵa ser sal. Qońırat hákiminen úlgi al. Bilesen be, arqa súyegen Xiywa xanıń tas diywal emes, máyektiń qabırshaǵı. Awzıńa ılay sıypalaydı. Jurt házir Qońıratqa kóship atır. Xalıq sen oylaǵanday kózsiz emes, jaqsını, kúshlini panalaydı.

Aydos onıń aytqanların kútá biyparwalıq penen tıńlap, bir awız–ám juwap qaytarmadı. Mırjıq onnan sayın kúyip–pisti.

— Dáwletin qaytıp baratırǵanına oy jiber. Aynalandı qórshaǵan óz qorǵanıńdı óz qolın menen buzıp júrsen. Bilip qoy, dimarı ketken pıshıqtı tıshqan talaydı.

El atına, ata atına nuqsan keltirgen Áliyge ǵazetbetli biyge Mırjıqtıń sózleri burınǵısınsha "bilshıl" bolıp túyildi, sonda da Áliydiń ne gunası bolǵanın jariyalamay, qabaq úyuimenen jekirindi!

— Sizler Qońırat hákiminiń hám kóleńkesi, hám totı qusısız.

Bul gáp Mırjıqtıń kókiregine iytergen nayza bolıp, atınıń basın keyin burdı.

* * *

Parshagúldi ertip "Kók ózekke" jetkenshe Dospannıń, janına jegi bolǵan bir ǵana soraw jazıqsız insandı qalay óltiriw?

Qız onıń sum qıyallarınan biyxabar erip kele berdi. "Kók ózektiń" órine qaray azmaz jaǵalap júrgennen keyin Dospan qızdı qándeekte

qaldırıp, ırashqa shıqtı. Quyash misli jalınnan oralğan top bolıp, qamışlıqtıń ústinen kóterilip kiyatır edi. "Sen házir bir jas jandı áketeseń" dedi quyashqa. Awılğa názer tasladı. Tip–tik aspańğa shıǵıp baratırğan suyıq tútinnen basqa heshteńe kózge shalınbadı, azan menen shabalanatuǵın qanshıqlardıń—ám dawısı esitilmedi.

Qızǵa burıldı. Onıń turǵan jeri burınıraқта jıqqınlap kóp topıraq alınǵan kútá oy qánde edi. "Ǵárip, naǵız qolay orında qalǵan ekenseń, bir zaman erkin nápes al dedi de, artına aynaldı. "Kók ózek" tóppeleme bolıp, iyrim tartıp aǵıp tur. "Pıshaq penen jaralaǵansha, kóyleginiń ishın topıraqqa toltırıp suwǵa iyterip jibergende ne qıladı?...". Ol óz oylarınan ózi seskendi. Qız heshteńeden biyxabar, Dospannıń háreketlerin baǵıp tur edi, betine tigilgen jawız kózler menen tiklese almay, jegdesin sál tómen túsirip, betin jasırdı.

Dospan ırashtıń basında arman—berman júrip, ásten tústi de, qoynındaǵı pıshaqtıń sabınan oń qolın ayırmay, qızdıń qasına jaqınladı. Ol állenemeden seziklenip, keyin báse basladı.

— Ne qáwpiń bar? — dedi Dospan qoynınan qolın shıǵarıp. Juwap ornına jegde astında jıltıraǵan qara kózlerden azanǵı shıq yańlı eki tamshı tamdı. Dospannıń júregi kanaǵanday, tulabedeni bosasıp, jáne artına aynaldı da, "izimnen er" dedi sıbırlanıp. Olar endi ırashqa kóterildi. Qız Dospannıń zerdeli júzinnen kútilmegen sumlıq bolatuǵının kútip, aranı sál ashıq qaldırıp ere berdi.

Dospan endi oyǵa shúmdi: "On ekiden bir gúli ashılmaǵan qızdı qalay óltiriw múmkin! Biybaba soraǵanda heshteńe aytpadı — dep koya salǵanda, ne bolar edi? Joq, ótirik sóylew múmkin emes, ata—ananıń ruwxı bar, ótirik sóylegen baxıtsız boladı...

Ol oy shırmawıǵına qansha oratılǵan sayın, júrisi tosańladı, qız onnan sayın qorqıp birden artına qayırılıp umtılsa, meni jolta qılar degen qáwip penen jegdesin búklep, qoltıǵına qıstı da, ózinshe shayqasqa tayarlandı.

Bir mezgilde jigig gidirip, kóz astınan qarap qızdıń suw betine túsken sayasınan úsh—tórt qádem qashıqlıqta, toqtap qalǵanın sezdi de, artına aylandı. Kútilmegen kórinis onıń ayaqların ırashqa kómgendey qıymılsız lal qıldı: Aldında marhum ákesi táriyplegen sulıw tur. Keń jawırınlı, duǵıjım, palwan bilekleri bar, shashları múyizdey qara hám buyra, jigitke qap qoldasa alatuǵın bir gózsal!

Jigit selk etip sezimi qay tárepke ózgergenin qız túsınbedi, biraq, óz kewlin aytıwdan tartınbadı:

— Dospan, — dedi dawısı sál dirildep. — Ornınnan qozǵalmay

tıńla. Azannan beri meni ertip qalay óltiriwdiń esabın tappay júrgenińdi sezdim. Qaynatamız benen aramızdaǵı hádiyse eldiń, millettiń atına nuqsan, basshınıń qaq mańlayına jaǵılǵan kúye ekenin de túsinenen. Bunı tisten shıǵarıw niyetim joq edi, biraq eldiń basshısına bildirgendi maqul taptım. Hár adamnıń bir sırlası bolmasa jarıladı, men seni biybabanıń hám atqosshısı, hám sırlası dep túsindim. Sóytip ayttım. Ótinemen, sen meni óltirme, mınaw jegdemdi alıp qalıp, biybabaǵa "óltirdim" dep bir ótirik sóyleseń, quday keshirer. Qorıqpa, elde heshkimge kórinbey ǵayıp bolaman, Mırjıqtıń ullı bolǵan toyına kelgen daǵıstanlı jigit penen atkónshek uship, bir-eki awız tilleskenim bar. Sonı izlep ketemen. Bolmasa qazaq arasına sıyısarman, bálkim ya ózbek, ya turkmen arasınan pana tabarman, orısta jat emes ekenǵoy, solarǵa tap bolsam, birewleriniń kirin juwsam da kúneltermen. Tek tiri qaldırsań boldı, jasaǵım keledi. Anaw tas tóbeden nur shashqan kuyashtı, kók kónbek aspandı, ayaq astında aǵıp turǵan mınaw móldir suwdı, anaw keń jazıq dalanı qalay qiyarman?! Inan, Dospan, heshkimge hesh qashan aytpayman.

Írashqa qoyılǵan qaraqshıday háreketsiz qalǵan Dospannıń júregi, qanaǵan ústine qanaǵanday, boyınan dimarı ketti, kayraqtay bulshıq etleri jibisip, qara bulttay túnergen zárdeli júzi kem-kem aq qaǵazǵa dónip, qızǵa qaray quladı, qoyındaǵı qınlı pıshaq jılısıp tústi. Qız "ózin pıshaqlaǵan joq pa?" degen gúman menen, qındaǵı pıshaqtı alıp oyaq-buyaǵına únildi de, óz qoynına jasırıp, jigittiń ústine jegdesin tasladı.

— Xosh, Dospan, raxmet. Pıshaǵıńdı men ákettim.

— Ketpe, Parshagúl, birge... — degen saza shıqtı jigitten.

Bul halatta qaldırıwǵa qızdıń júregi dawamay, tómén shógip otırdı. Jigit állenemirde ózine kelip túrgeldi:

— Tómenge túsip, azǵana dem alayıq, Parshagúl. Men senin menen birge ketemen.

Qándeektegi maysa shóplikke otırǵannan keyin Dospan eń sońǵı aytqanın jáne tákirarladı.

— Óydeme Dospan, Watanın taslap ketken jigitti jurt qatın deydi.

— Seniń menen bolsam, aspan astınıń bári maǵan watan.

Qız til qatpadı, jigit ǵapın ezbeledi.

Olardıń uzaq sozılǵan únsizligin qamıstıń tasırılısı buzıp, seskene bas kóterdi. Aydoıstıń ózi kelip qalıptı. Zárreleri qalmaq ekewi teńnen ushın túrgeldi de, qol uslasıwı menen alayaq jiyrenniń aldınıǵı ayaqlarına jıǵıldı, biraq, heshqaysısı sóylemedi.

Ǵázepli kiyatırǵan biydiń jaslıǵı esine tústi me, búkkesine qulap at tuyaǵın qushaqlaǵan eki jaska mehri oyandı:

— Túrgelińler, Áliydiń isi ózinede, kelingede ólim. Lekin sizler ekewińiz túygen túyinniń máńgi sheshilmeytuǵıyna isenemen. Qáne, qol jayınlar, awmiyin deńler, qosa aǵarǵaysız, ballarım!,

— Awmiyin, biybaba... Awmiyin... Awmiyin.

Kózlerinen jas parlap turǵan eki jas, házir ya túsi, ya ońı ekenin bilmey, aspandaǵı quyashtay ashılısıp, kúlkiden eziwleri jayılp ketti. Aydostıń kózi tasalanıwı máttál, túngi aqqan juldızlarday bir–birine atıldı.

29

Úskini quyılıp kewilsiz kiyatırǵan Mırjıq awılınıń. aldındaǵı tóbe qumǵa shıǵıp atınıń juwenin tarttı hám aldına kóz tasladı. Bul awıl burıy eki adamnıń atın da edi, al házirgi aǵa ózi... "Nurdı árman etken menen tánhá ózińe tússe de jaqsı emes, kúydirer eken" dedi ishinen. Sóytse de kewli biraz jubanısh tapqan sıyaqlandı, biraq awılınıń unqıl–shunqılına qansha tigilgen sayın ishi ǵımlay berdi: awıl bir sheti unrap sınıǵan tasqa ma, hár jeri gewdirep tesilgen qálbirge me, megzeydi; azayǵan, siyreksigen, adamlardıń olay–bulay júrisleri qunarsız, hátte, shańlaqtaǵı mallar azıp ketken tárizli, biri biri menen súzispeydi, súykelispeydi, tebispeydi. "Áwelin baslap, keynin usı halǵa salıp ketken Begis, saǵan ne dermen? Óziń kóship qoymay, biraz awmaqaydı kóshirip ákettiń..."

Ol qumnan tústi. Heshkim aldın keselemedi, ózi olay bolıwın da qálemey kiyatır. Óytkeni, házirgi ashıwı ústinde, awıllaslarınan biri ushırasıp ilme toǵanaqlı degishpe qılsa, qızıp, óltirip qoyıwı da itimal.

Esiginin aldına kelip toqtadı. Qumar at dúrsilin alıstan–aq sezip, iyinewge arqa berip joln kútetuǵın edi hám attı ózi baylaytuǵın edi. "Búgin meni qaytıp keledi dep oylamasa kerek" degen qıyalǵa berilse de, kelinsheginin shıqpaǵanı zárdesine zárde jamap, shırayı tútin boldı, atın qańtardı da, hayalın kóriwden urıw maqsetinde qamshısın oń qolına uslawı menen esik kóterdi.

Qumar balasın náhán sırlı samarǵa shomıldırıp, sılawmay jaǵıp otır edi, erin kóre ushıp–aq turdı. Ákesine ere kirgen samaldan ayazlap pa, yamasa anasınıń qolınan jılısıp samarǵa bir jeri tiydi me, bala shırr etip jıladı. Mırjıqtıń Qumardı urıw niyeti birden joǵalıp, sırtqı shapanın sheshiw menen ashıwı sap boldı. Qamshısın keregeniń basına ildirip, bópeniń betińe úńildi. Anasınıń qos

alaqanında jılağanın qoyğan náresteniń úlken qara kózleri jıltırıp shańaraqqa qarap jatır.

— Sağan sálem berip atır, — dedi Qumar.

Mırjıq bópeniń kishkene murnınan biyazar ğana shımshıp, qaptaldağı tósekke otırdı.

Erinin júzinde zárde kórgen kelinshek biytaqatlanıp, balasın besigine bóley sala, daladan bir dáste jıńıl ákelip, ottı lawlatıp jiberdi.

Mırjıq jáne kóp oydıń astında qalıp, ıay qaynağansha bas kótermeydi, kóz aldında eki aғasınıń bir–birinen ójetligi, ózimshilligi...

Qumar gá besik terbetip, gá ıaynek–kese sıpırın shırpıldap júr.

Aldına dasturxan jayılp ıaynek qoyılğan gezde Mırjıq bir múshesi sınıan arısladay ınırsıdı.

— Qudaytalanıń adamdı óletuǵın etip jaratqanına mın qátle shúkir.

Qumar "nege?" dep dawısın shıǵarmasa da, eriniń túr–túsinen qorqıp, qasa kózlerin súze qaradı.

Aydos penen ushırasıwdan kútá ızalanıp, qorlıǵı kelip qaytqan Mırjıq, "qanalaslardıń tiri kúyiginen góre, Áliye usap óle qalğan jaqsı" degen–ám oyǵa berilgen edi, sonısı esine túsip, óz–ózinen jáne gúrsindi, basın shayqadı.

— Kisini eń jaman qıyallardan qutqaratuǵın jalǵız usıl — ólim.

— Ne ushın óydediń, tórem?

— Jamanlar kóp bul álemde.

Eri ashılısa baslağanına kelinshektiń kewli qarar tapsa da, sarsıqlı gáplerine teben kirpikleri lámlengen tárizlendi. Besikte beti ashıq jatırğan bópeniń mańlayı jıyrılıp, jılawǵa meyillengenin kórdi de, terbetip otırıp, erine táselley ayttı:

— Qapalanba, tórem. Eger bul álemde jamanlar–ám jasamaǵanda, kisi jaqsılardıń qandaylıǵın bilmes edi.

Mırjıq hayalına tańlana bir qarap, janı jay tapqanday. bir janbaslağan halında, aldındaǵı ıay quyıwlı kesesin de ishpey uyıqlap ketti.

Qumar ıaynek–keselerdi jıynadı da, ústine kórpe taslap, úyde shirt ettirip shóp sındırmadı.

Mırjıq sonnan azanda oyandı.

— Júzinen, kózlerinen sharshaǵanlıqtıń izi joǵalğan menen, ele boyı jeńilip kete qoyğan joq edi, sonda da ózin tutıp, balasın aldına alıp otırıp, qalqaslandı.

Kumar erine ne bolǵanın uqtı.

— Jasúlkenlerdi keshiriw kerek, tórem, — dedi ol. — Jaqsılardan bárha min tapqısı kelgen kisiniń jekke qalıwı da táájip emes.

Mırjıq ózin ázzi kórsetpewge tırısıp, mıyǵında kúlki oynattı, Qumardıń jáne de aytajaq gápleri bar sıyaqlı edi, eri xoshametkóylik keyip tutqanı ushın heshteńe demey, suw ákeliw bánesi menen qabaq arqalap shıqtı.

Mırjıqqa jekkelik júgi mindi. Jasında esitken bir gápti esledi. "Ústiniń jırtılǵanına ózgeni gúnalı qılıw námártlik". Ol usıǵan qosa "awılımnıń jetimsiregenin kisiden kórsem meniki námártlik" dep gúbirlengeni sol, balası jıladı. Mırjıq onıń basın olay-bulay qıymıldatıwınan, ayaq-qolın jazdıralmay qısılp atır dep oyladı da, esiktiń. aldındaǵı qostan orısı besikti ákele sala, ishın tósestirip, balanı óz besiginen sheship alıp soǵan saldı. Bópe jubandı, Onı terbetip turıp áwkeshlep sóylendi.

— Saǵan shekem erkinlik kúseyseń-á? Kórdiń be, ata miyras besikte jańa ǵana jılap atır ediń, tartqı bawsız keń besikke túsip, ayaq-kolıńdı erkin qıymıldatqanıńa másseń, endi. Úlkeygende táǵdiyriń ne bolar eken-á? Sen meni tanıysań ba? Ne qılayın? Keńes ber. Heshteńe aytpaysań ba? "Ózin bil, aǵa" deyseń be? Meyli. Joq, aytshı, balam, kimlik bolayın? Xiywa ma... Qońırat pa... Buxarama... Qazaq xanı ma... Orıslar ma? Oylaspay qáyteyin, sóylese, balam, bul zamanda hárkimdiki óz kómeshine kúl tartıw, bir oshaqtıń basında ósken tuwısqanlar-ám úlkeygen soń, ata oshaǵına bılǵalaq salıp, ózine qoz tartadı, awa, balam. Sen "balaǵa ákeniń saqalı da qorǵan" degen naqıldı bileseń be? Sol ushın hesh sóylemey erkin oynap atırsań ba? Házirgi besigińdi bergen adamlar tárepke barayın ba? Qoy, balam, mańlayıńdı jıyırma men aqlısız emespen, menmen emespen. "Ekewimiz de atqosshılıkka úyrengen xalıqtıń perzentimiz. Usı gápti tawıp aytqan adam maǵan kishipeyilligi menen unaydı, soǵan keteyin be?...

— Tórem, kim menen sóylesip atırsań? — dep Qumar kúliwi menen kirdi.

— Burın balaǵa áke úyetse, endi shebekeyine aynalǵan zaman bolıp baratır.

— Qoyshı, tórem. Kósh baslawshı adassa, izgiler jolǵa salar bolar.

— Adastıń dep Ayдостıń qulaǵına yasıyın oqısań da, bolǵanı.

— Jawın mezgilinde jawsa dúr shashadı, tórem. Ele de kesh emes, jas kishiligiń ushın sen birinshi bolıp pásine qayta ber. Biy qaynaǵa

kútá aqıllı, túsinedi.

— Men keshe oğan kútá toyındım, endi aytsañ, jaqsılık qútpe.

— Haw, Ernazardı keń besikke salǵanbısań? — dedi Qumar gápti bólip.

Mırjıq sóylemesten tósegine shıǵıp, sozılıp jattı. Jáne oylandı, oylandı...

Háptelep oylandı...

Ol belgili bir sheshim tabalmay júrgende Jándulla gúrre xat ákelip tapsırdı:

— Begis aǵadan.

Mırjıq tez ashtı da ishinen oqıdı.

"Duwayı sálem xat. Qaraǵım, Mırjıq, sen anamızdın isútqurtqan" genjetayısań. Sol ushın erkeligindi, órligindi keshiriw maǵan parız. Sońǵı saparı qızbalıq qılıp, "jası kishi ǵoy, qayda baradı" degen oy menen, seni irikpegenime ele ókinemen.

"Dana kisiniń bir tamshı siyası qarapayım kisiniń bir qasıq qanına teń" dep babalar biykar aytpaǵan. Dana hákimniń qasına kelip kóp nárseni úyrendim. Írasın aytayın, sennen keshirim sorap xat jazıwdı sol dana kisi másláhát etti.

Áliy Aydosqa giyne qılıp janı qaslıq penen ózin toranǵılǵa asıp ólipti, kelini Dospanǵa nekelenipti dep esittik. Bárine Aydos sebepker ekenin mennen jaqsı bileseń. Baxtı tayǵan adamnıń eshegi adımda súrnigip, kóleńkesinen jılan shıǵadı. Aydostıń baxtı taydı, endi ol qorlanadı. Atı shıqqan aǵamızdı qor qılıp qoymay, durıs jolǵa salıw ekewimizden ǵárezli.

Onı ayıplap, qaraqalpaqta qala joqlıǵın aytqanıw esińde me? Ol biyshara házir qala salıw ushın áwere. Końırat tap–tayın óz qalamız, erteńgi Qońırat xanlıǵınıń paytaxtı turǵanda, elge sonsha búlgin salatuǵın mashaqashtıń ne keregi bar?

Adam jaslıǵında qıyalpaz boladı deytuǵın edi, biziń Aydos qartayǵanda qıyalpazlıq qılıp, qırq qız jıynatıp atırǵanına oy jibershı. Dım ǵana nırqqa sıymaydı–aw. Endi sol qızlardı paytaxt Qońıratqa keltirmesek bolmaydı.

Ójet inim, sen Tóremurat suwpınıń shalǵayın súygendi ar bilip, qorlıq dep ókpeleyseń. Nesi ar? Nesi qorlıq? Maǵan bir jola Maman "biz qosshılıqqa úyrengen xalıqpız" dep ayttı degen óziń emes pe? Ol kútá durıs aytqan. Bizge birewdiń shalǵayın súyip jasawdan basqa jol joq. Totı qus shıraylı bolǵanı ushın emes, adamdı tákirarlaǵanı ushın qádirli.

Bulkárada men ásker basıman. Sen eń keminde bas palwan bolasań. Aydostı eń húrmetli jas úlken qılıp tóрге otırǵızamız. Ol ushın Aydostıń házirgi aljasınlarına kúsh penen tıyım salıw ilajların hákim menen oylasıp atırman. Kelseń, arasında bolasań.

Aytpaqshı, atlı nókerdiń sanı eki júzge jetti. Men olardı Ámiw dárıyadan qalay tez júzip ótkeriw mashqısına kirastim. Jaqında dárıya boylap kópes Timofeevtiń kemesin Samarqandqa tartıp baratırǵan Atabeklerdi kórdim. "Palwanlıq qáne" desem, "Aydos basqarǵan elatta bellesiwden waz keshtim dedi. Hákim kemeni tuttırıw niyetinde edi, kópestiń bizlerge biypul at taǵalatqanın aytım. Ol "jaqqsılıqqa jaqsılıq" dedi, jiberdi. Qalaǵa ján-jaqtan xalıq kóship kelip atır. Hákim olarǵa mákanjay kórsetiw menen mashqul. Aydos awılınan qashıp eki úy kóship keldi. Biziń qoldawlıǵa qalanıń kúnbatisınan eń jaqsı jer qoyıldı.

Oylanıw ullı is, oylan. Xalqımızdıń baxtı ushın oylan. Doslıq jibi bir úzilse, qaytıp jalǵaǵan menen túyin qaladı. Uzilmey turıp oylan...

Bunı jazǵan qanalasıń Begis dep bilgeyseń".

Mırjıq xattan bas kóterdi, biraq moyın omırtqası sınıp ketkendeıy zorǵa bas kóterdi.

— Qonısqa qalanıń qayaǵı jaqsı?

Mırjiqtıń sorawı ózine qaratılǵanın bilse de Jándulla gúrre esitpegensip, kózleri jansız alarıp otıra berdi.

— Tórem, men aytayın ba? — dedi Qumar chayneklerdi sıpırıp otırıp. — Ákemnen jas gezimde esitkenim boyınsha, qalanıń kúnbatisındaǵı awıllarǵa qıyın. Bazarshılar qalaǵa baratırısın da, tústen keyin qaytısn da quyashqa qarsı qarap kúnsimer boladı.

Mırjıq kelinshegine, birinshi kórgendeıy bir qaradı da, keshke shekem qara tarı quwırıp sıya soǵıwdı tapsırdı. Ózi qamıstan qálem qıyıp, azanda Begistiń xatınıń sırtına mına sózlerdi jazdı;

"Hárbir iyt óz kóshesinde arıslan. Házir, óz kóshemde qalaman. Biraq, seniń xatıńnan soń babalardıń, "adamǵa bedeniniń, kiyiminiń tazası, al dostıń eskisi jaqsı" degen rawyatı esime tústi. Orıslar babalarımızdıń eski dosları. Endi Jańadárıyaǵa barıp, Mamanlar menen, orıs kópesi menen diydarlasaman".

Ol xattı burınǵısınsha ándamlı búklep, Jándulla gúrrege uslattı.

* * *

Usınnan keyin kóp keshikpeı Mırjıq Jańadárıyaǵa keldi. — Áyne waqtında kórinidin, inim — dep quwandı Maman. — Qazaq xanının

járdem sorawğa ele kete almay atırman. Xalqı gúreske ıshqıpaz. Atabek saldawshılıqqa jallanıp ketkeli, aqlım hayran edi. Birge júresen be?

Kóbirek jurt kóriw háwesligi basım jas palwanğa usınıs kútá unadı.

— Maman ağa, oyaqta orıslar—ám bar ma?

— Kazaqlar menen aralas otırğan awıllar—ám tabıladı.

— Olar—ám bizler qusap bir—birinen saya qızgana meken?

— Qaysı xalıqta, qaysı shańıraqta óziniń aldına shoq tartpaytuğın adam joq deyseń, inim, barsaq kóremiz, bálkim, úlgi alarlıq bir nárse tabılıp qalar.

Olar erteńine—aq jolğa tústi.

30

Tóremurat suwpınıń Qońıratqa qaytadan hákam bolıwına járdem berip, jeńiske erisse de, Orınbay biydiń kewil ánjamı ele shashırandı edi. Buğan birinshi sebep, qızıw pát penen Aydos awılın talağanı, ekinshi sebep, qonsılas Maman biy menen birotala suwısqanı. Onıń ústine, "Aydosqa Xiywa xanı járdem jiberipti, endi qala salıwdı qolğa alıptı degei xabar esitkende, on eki múshesi bosasıp, delbesi shıǵa jazladı, házir birewdi urǵısı kelip kesek izlegen soqırday qarmalandı. Naylaj, táǵdiyge tán beriwge tuwra keldi. Biraq, onıń abırjıǵan kewlin jubatqan bir nárse, bıyl eginleri zor. Jerge ne shashsa, bári órre turdı.

Gúz de ǵalmaǵalı asıp, barlıq olqılıqların umıttı. Ol kóp kúnnen beri izli—izinen qırman súzdiriw menen bánt. Mine, házir eń úlken tarı gúdisine túyek aydattırıp, bir qaptalǵa shashlap úyilgen sabannıń ústinde úsh—tört adam menen sóylesip otır.

Tarısı orılıp jıynalǵan atızda qoyday jayılp masaqshılar júr.

— Olardıń da napaqası bizden, — dep masaqshılar tárepke bir qarap qoydı. Ekinshi qaptaldan bir atlı qıyǵırıp shawıp etti;

— Xalayıq, xalayık, qulaq salıńlar! Usı aydıń ortası "bir—birewge miriwbet kúni"...

Jaqsılıq xabarǵa hámme masaqshılar qulaq túrip qaldı. Orınbay olardıń gúwlep qırmanǵa bas salıwınan qorkıp, álleqaydan kelip atınan túseyin dep atırğan ulına jarshını qayırıwdı buyırdı. Ol háp zamatta—aq quwıp ákeldi. Jarshı quwjaqtan kelgen, siyreklew saqal—murtı zer túsli, sarı birew eken.

— Qáne, zer murt, ayt, ne daǵazalap júrseń?

Jarshı astında oynaqshıǵan qara atınday ózi de tıpırshılap Aydos tapsırǵan "miriwbet kúni" jóninde bilgenlerin tez-tez túsındırdı.

— Tek bir kún be?

— Házirshe bir kún, — dedi jarshı.

Jarshı ketkennen keyin Orınbaydın kewli jáne abırjıp, bir maydan otırdı da, ulına:

— Mamannın awılınan xabar al, olar ne qılar eken, — dedi.

— Maman awılında joq, — dedi otırǵanlardın biri. Mırjıq penen qazaq xanına ketipti.

Orınbay astıńǵı ernine ata saqalın qosa tislep aldı da, awıllaslarına sır berip qoyǵanıa pántlenip tikeydi.

— Aydoslardın túrt tuwısqan bolmaǵanına shúkir. Bolmasa birewi bizge kelip miyimizge qurt bolar edi.

— Oǵan kónip atırmız ba? — dedi joldaslarınan biri onın ne aytajaqlıǵın uǵıp.

— Aydoslar qırqayaqqa taqabbil tuxımlar. — Ol gáp tınlay baslaǵan túyekshi jigitti kórdi, — Háy, awzı ashıq, ógizlerdi opqa qayırsańa! Sizler ne kórip tursızlar, — dep qasındaǵılardıǵa jedellirek burıldı, — Ho, ho, jan ashıtıpayızlar á? Aylanıw tosanlaǵan sayın hár ógiz qansha tarı asap júr.

Olardan biri juwırıp barıp túyektegi ógizlerdin awızlarınan tarı sabanların julıp alıp, eń shetkisin shıbıqlap-shıbıqlap jiberdi.

Ákesinde onsha qıtımırhıq joq dep esaplaytuǵın molla Dáwletnazar onın qasındaǵılardan uyalıp, dıqqat hám oydı basqa jaqqa burıwǵa talaplandı:

— Aqsaqal, Mamannın qazaq xanına ketkenin qalay bildińiz?

— Ol awılǵa qızım túsken, shıraǵım. Soǵan barıp qayıp edim.

— Olardıń qazaq xanına ketkeni gúmansız, — dep Orınbaydın ózi de tastıyıqladı. — Bilemen, Maman kútá naqusta. Naqusta mergen aqsaq qoyan izleydi. — Orınbaydın kózleri jawtańlap, álleqanday kútilmegen jamanlıqtan gúdiklense de, balasınıń heshteńege sasqalaklamaǵanına ırza bolıp tur. Molla Dáwletnazar ákesiniń ishinde ne barın aytpay-aq dummallaytuǵın edi, onın jáne bir nárselerdi aytıp qoyıwınan qorqıp, qasındaǵılardı tarqatıwǵa sebep oylanıp turıp, alıstan kiyatırǵan jekke atlını kórip kútti. Ol Qońrat qalasınan shıqqan shabarman eken. Qaltasınan qızıl maqpaldan tigilgen úsh múyeshli duwa shıǵarıp, Orınbayǵa berdi. Ol duwanı uslap, oyaq-buyaǵına únildide, mańlayına tiygizip, ulına usındı:

— Tigisin tisiń menen setip, imindegisin alıp oqı.

Molla Dáwletnazar ákesinin tapsırmasın bárjay qılıp, ishinen bir bet qağaz shıǵarıp bir qatar sholıw qıldı.

"Orınbay perishtem. — delingen edi xatta—Siz kelip turmasañız da, sırtıńızdan kóz—qulaqpan. Bıyl eginleriń bolıq eken. Bul quda súygen biz móminniń sharapatı bolǵay. Jaman kózden saqlasın.

Qońırat kórkeymekte. Hár kúni kóshler qabıl qılaman Qalanıń aynalası qalıń elge aynaldı. Eginlerińdi jıynap, awılıńdı berman kóshiriwińdi tileymen. Qálegen jerińnen qonıs tayın. Kelesi báhárden shigit ákeldiriw niyetim bar. Paxta egisin birinshi sizge tapsırıwdı miyasar kórdim. Qádirlı uruw seniki boladı.

Athı nókerlerim eki jüzden astı. Sen bayaǵı nókerlerińdi tarqatqan bolsań, qayta jıyna.

Xiywaǵa qarsı bolǵan menen jaman kúni paydası tiyer dep orıslardıń Timofeev degen kópesin irikpedim. Kústanı qılma. Bunı jazǵan Qońırat xanı dep bilgeyseń".

Balası ishinen oqıp bolǵansha bet—álpetin baǵıp turǵan Orınbay xattı qasındaǵılardan sır tutıp:

— Ağayınler, — dedi olarǵa. — Anaw kishkene gúdshekti masaqshılardıń bólistirip beriwden artıq miriwbet joq. Masaqshılardı jıynań da, tarqatılalr!

Hámme quwıńlasıp biraz masaqshılardıń atların aytıp shaqırıp, juwırısıp ketti.

Orınbay endi xattı oqıtıp, kewli qarar tappadı. Nawadaǵı suwǵa talasqan baspaqlarday birin—biri iyterisip bir qısım tarı ushın ǵıyqtabas bolıp atırǵan masaqshılardıń qızıǵa qarap turıp, shabarmanǵa bet burdı.

— Ullı hákimge bizden duway sálem deńiz. Báhárge shekem oylanıwǵa máwlet bersin.

— Aǵa, Hákim ókpelep qalmasbeken? — dedi ulı ańızlıqtıń shetinde quldrıp baratırǵan shabarmannıń izinen qarap turıp. — Qonıwǵa mirát bolmadı. Kewsen—qulaq—ám beriw kerek edi.

— Ájeline asıǵıp arba jolda jatatuǵın jılan emespen, balam.

— Úydegi kómilmey atırǵan dánlerdi kórip hákimge jetkerse, izi álamat bolar dep kóriqtıń ba?

— Há, bárekella, óz ulımsan. Abayladıń ba, jazıwına qaraǵanda, hákim ózgergen. Anaw gúdi soń orılıp, dání de kóp tógilgen edi, onı úlestirgenimdi kórip ketkeni—ám jaqsı boldı.

Orınbay óziniń oylanbay—aq islegen háreketleriniń tapqırılıq bolıp shıqqanına quwanıp, atın aldırıp mindi.

Tarı ańızınıń qubla jaǵındaǵı páskeltek qamıslıqta qıyqıw esitip, ulı menen solay ketti. Ol qus salıp júrgen Qabil bolıp shıqtı.

— Ha, Orınbay, kútá sezimtal adamsań—aw, — dedi Qabil alıstan. — Endi sizikine qayrılıp puw bórekke toyıp ketiw oyımda bar edi.

Onı ertip áketpewge ilaj qalmadı.

— "Miriwbet kúni" jóninde xabarlımısız? — dedi molla Dáwletnazar.

Qabil mıyǵınan kúldi.

— Tayarlanıp atırmız. Bunı Aydos tawıp edi. Biraq shójenin nesibesi bolǵanda tawıqtın emshegi bolar edi degendey, Ayдостın ıǵbalı bolǵanda, eki inisinen ayrılmas edi. Hárkim ózinshe "Miriwbet kúni" ótkerse bola beredi.

Ol tek jubanish ushın aytıp atırǵanın Orınbay uqtı. Sonda da tarı atızınıń ústinen aynaldırıp, kóp masaqshını kórsetip, olarǵa bir gúdshek tarı úlestirgeni menen maqtandı.

— Áne, Qabil, miriwbet degen usı, — dep juwmaqladı Orınbay. — Jańa Aydos jóninde gáp baslandı. Men de aytayın. Dańqparazlıq—ám tuxım quwalaytuǵın kesel bolsa kerek. Inileri—ám aǵasınıń jolına túsipti. Kewlińe kelmesin, sen qaysı táreptesen? Abayla, daldálshınıń dostı bolmaydı. Yaqshı, bári oyn sóz. Senińshe eldin bas jawı kim?

— Oqsız miltıq eki jaqtı da qorqıtadı degen. Tiykargı jaw oqsız miltıq uslaǵanlar.

— Onda Aydos, Begis, Mırjıq úshewi eldin jawı desek bola ma?

Ulnıń tapqırılıǵın maqtanish tutatuǵın Orınbay, onıń tezpeyllik qılǵanına mardıyp, kózleri kúliw menen Qabıldan juwap kútti. Qabil jas jigittin aralasqanın jaqtırmay qarshıǵa qondırǵan on qolın sál kóterip boy jazdı hám biraz irkilip tilge keldi.

— Úsh tuwısqannın arasındaǵı alawızlıq Xiywa xanı menen Qonırat xákiminiń arasındaǵı tásillesiw oyını qalay ayaqlanıwınan gárezli.

Orınbay Qabıldı soraw menen baspalatıp, laqıldatıp kiyatırǵanına shándan edi, endi ózin tutıwǵa májbúr boldı.

— Bıyl seni paxta ekti dep edi, qalay?

Qabil paxtasınıń onsha jaman nál bermegeni, otız arbaǵa shamalas paqal orgızǵanın, górekler paqalda boyın alǵansha jaydırın qoyǵanın ayttı.

— Aydosqa bereseń be?

— Álbette. Onbes arbasın jiberemen. Jıynaǵan qızlarına ayırtıp aladı. Biz de onıń awılına tórt qız jiberгенbiz.

— Hárkim qarabasına ıqtırma izleytuğın zaman, — dep Orınbay gápiniń keynin aytıp úlgergen joq, izinen jaydaq at mingen birewdiń qarlıqqan dawısı esitildi.

— Biy aǵa! Dáwletnazar! Qırmandı masaqshılar talap ketti!...

Orınbay menen balası qonaqtı umıtıp, ǵırra izlerine qaray shawıp ketti.

Qabıl kete beriwdiń esabın tappay olardıń izinen kelse kóp masaqshı túyektegi ógizlerdi bosatıp jiberip, qırmanǵa túsken tarını jabıla bólisiپ atır. Orınbay menen ulına qosıla jáne bir atlı olardı qamshılap júr. Kim shekiynesin, kim kóylegin, kim beshpentin, kim qalpaǵın toltırmaǵansha dárpenetuğın túrleri joq.

Qabıl Orınbaydı ishley jek kórgen menen, mınaw jaǵdayǵa qanı qızıp, qusın úshırıp jiberdi de, masaqshılardı shetinen qamshılawǵa kiristi. Demde-aq hámme tım-tıraqay qashtı.

— Ho, Qabıl, — dedi demikken Orınbay mańlayınıń terin sıpırıp. — Nókerlerdi tarqatqanıń biykar bolǵan eken.

— Bundayda nekerler kerek, — dedi de, Qabıl hawadaǵı qusın dalbaylap shaqırıp kolına qondırǵannan keyin, bir suwıq demin aldı. — Jarhlılar bir jerde qırman talap úyrense, hámme elatqa júǵadı... Aydos degen jemey turıp pátiyasın tayarlaytuğın qaralı. "Miriwbet kúni" degen bálesi adamlarǵa nendey qozǵaw salatuğının quda bilsin, xosh, qayttım.

— Xosh.

31

Báhár janlı maqluqatqa "alǵulım" deytuğın qasharman bolǵan menen, juwannıń sozılıp, jińishkeniń úziletuğın máwsimi, al gúz — báygi sızığı. Kim gúzge jetse, báygi sızığınan ótip pisiklikke jetiskeni, ashlar da toynadı. Toqlıq — kewillerge ráwshanlıq.

Aydostıń "Miriwbet kúni" ushın gúzdiń bir kúnin tańlaǵanıń sebebi de usı edi. Onıń ústine bıylǵı gúz zúraátli boldı, eń baslısı qaraqalpaq jerinde birinshi mártebe paxta pisti.

Kesheden baslap "Aydos awılı" hayt keypinde. Hárbir úy ózinshe tayarlanıp, pisatında barınıń eń mazalısnı qazanǵa salıp, ótken-ketkendi qayırıp toyndırıwda. Jolawshılar, diywanalar qayırılıp, kóshelerde mázi-máýram bolıp júr. Misli nawrız bayramı. Ushırasqanlardıń eziwlerinde kúlki, qolları kóksinde, bir-birewge miriwbetli sálem, hámdamlıq, Oshaq baslarında álleqanday paraxatshılıq. "Miriwbet kúni" járiyalanǵalı Aydostıń ishi ulı-dúpildi

edi. Azannan baslap kewilli. Halqasına esigindegi diyqanları shaqırıp, bir tabaqtan awqatlandı. Ol—bul buyımları, dán mardanları saqlanatúğın gónetoz Qishkene úyin hámmeniń aldında Dospangá inam qılıp, erteń—aq ılashıgınıń ornına aparıp tigiwin eskertti.

Aydostıń oyınsha "Miriwbet kúni" niń maqsetleri: sahrayılıqqa, erkin sóylewge úyrengen awılında "sen" ornına "siz" di engiziw, jaslardıń jas úlkenge májbúriy sálemi, awıl —basshıları kiyatırǵanda adamlardıń biytártip sóylep, biytártip sóginbewi, kimniń kimde haqısı bolsa óndiriw...

Ol bular jóninde awılǵa daǵaza qıldırǵan edi. Nátiyjesin kóz benen kóriw ushın atlı júriw—ám miriwbetsizlik dep, atlardı "Kók ózektiń" boyındaǵı oylaw otlaqqa kisenletip, piyada awıl aralawǵa shıqtı. "Miriwbet kúni" jóninde túsiniǵı kemler tabılıp, kútilmegen qarsılıqlar tuwsa kerek bolar degen oy menen, Qádirbergen hám Dospangá eki mıqlı jigit qosıp ertti.

Íǵbalǵa búgin kún biraz shımırlaw bolǵan menen ashıq. Gezleskenlerdiń de júzleri ashıq, sálem beriwleri, qol qawsırıwları, kóz qısıwları, kúlisiwleri burın ózlerine tán emesligi birden kózge taslanarlıq.

Kuyashlamalarda jún tútıp, paxta shigitlep otırǵan kempirlerdiń, ǵarrılardıń gúnkildileri bir bapta biymálel esitiledi. Bazıları jańa tabısқан juptı qumırılǵa taqabbil juǵır—juǵır.

Otın qushaqlap toǵaydan, qabaq arqalap suwattan kiyatırǵan balalar, qızlar ushırastı.

Qayda ballarım?

Aydostın sorawlarına balalar talasa juwap berip, kimler kimdikine otın, kimler kimdikine suw aparatuǵının ayttı. Atı atalǵanlardıń bári de biyperzent kempir—ǵarrılar, keselbentler, mesheller edi. Aydostıń kewlinde jáne quwanış otı alıstı. Biraq, olardıń hárqaysısın bir irqip "sen" demey "siz" dep sóylesiwdi eskertip ótti.

Awıldaǵı baylardan biri Sarıbay degenniń esigi aldında antalasıp turǵan diyqanlardı kórip, solay bet aldı:

— Birádarlar, bul ne?

— Bay haqımızdı bermeydi, — dedi, diyqanlardan tili júyrik biri.

Aydos dawıslap úy yyesin dalaǵa shıǵarıp aldı.

— Bul adamlar ne dep túr?

Sarıbay murnınan mińgerlep, "Miriwbet kúni" tınıshıma qoysın,"

— dep haqıların soń tóleytuǵının ayta baslap edi, Aydos izindegilerge:

— Uslańız, —dedi.

Iri gewdeli qos jigittiń ortasında Sarıbay qos qasqırğa tap bolğan jetim qozıday dirildedı. Aydos pátinen qaytpadı.

— Endi kóterip aparıp anaw arbağa baylańız. Qáne birádarlar, — dep haqı talap etiwshilerge burıldı, — Tek insap penen, eki iynimizde "jabırayıl" perishte tur dep aytıńızlar, Sarıbayda kimniń qanday haqısı bar?

Hámme jabırlastı:

— Mağan bir batpan júweri.

— Meniki tarı...

— Mağan onseri qabıq.

— Mağan ılaq...

— Dospan, qorağa kiriniń, Qádirbergen siz telegine kirip mardanlarınıń awzın ashıńız, — dep Aydos ishke dawıslap baydıń hayalın sırtqa shaqırdı. — Mına jigitlerdiń qasında bolıńız. Diyqanlardıń haqısın tóleydi.

Aq boz jawlğın qıya jamılğan jas hayal arbağa baylawlı erin kórip mıyğınan kúldi de:

— Qáyınlerim, sizler de insap penen, — dedi.

Ayaq-qolı shandılğan Sarıbay esiginiń aldındağı awhalğa shıdamay baqıra basladı:

— Háy, sen, Qádirbergen, kishkene kepsikti al. Háy, Dospan, seniki ne námnahan tuwshanı berip...

— Jigitler, Sarıbaydıń jağına bir-bir urnıńız!... Há, bárekella, endi "Qádirbergen, siz"... Dospan, siz" dep dawıslatıńız.

Qos jigit halsız qorqaq bayğa Aydostıń hámirin orınlattı.

Olar qızlar otawının qaptalınan ótip baratırıp, Qabıl awılınan ákelingen ğawashanıń paxalınan ğoregin ayırıp otırğan qızlarğa bir názer tasladı. Birlikli, qıymılları shaqqan.

— Búgin jumıs qılmasa da boladı, — dedi Aydos Dospanğa. Ol qayrılıp qızlarğa eskertiw qılıp kelgende, Aydos iyttey shaynasıp atırğan eki jas jigittiń qasında irkilip tur edi.

— Ayırınız! — dedi Aydos, izinen jetkenlerge.

Tóbelespazlardıń murınları kanağan edi, jigitlerge arasha bermey, gá olardı, gá bir-birin mushlawğa ótti. Aydos birewiniń jelkesinen tartıp, túyip jiberdi. Jábirkesh tentireklewi menen isik kózlerin alartıp, Aydosqa tiklendi:

— Usınnan myriwbet boldıma? Nege urasań?

— "Nege urasız? — dep aytıńız!

Jigit óz aytqanında qasarıstı:

— "Miriwbet kúniⁱ nege urasań?

Aydos tóbelespazlar menen jay ángimeni sońǵa qaldırıp, házir ekewin eki túp torańǵılǵa baylawdı, "nege urasız? dep aytqansha urıwdı tapsırıp, alǵa júrdi.

Kádirbergen kelip qosıldı.

— Hámmesi ırza boldı, biy aǵa.

Qaptaldaǵı tóleden, misli górden tirilgendey, belı búkireygen, kútá áljuwaz bir ǵarrı shıqtı;

— Aydos, ishkerile.

Aydos qayrıldı.

Ǵarrıń ulı, kelini ólip, úrpe—shúrpe bes aqlıǵı menen turatuǵın edi. Aydos —jetimlerdiń hárbiriniń basınan bir sıypaladı.

— Ho, azamatlar, ele atasına qanday—qanday xızmet qıladı.

Ǵarrı sóylemesten olarǵa qayta ere shıǵıp, jılamısırap alǵısladı;

— Jetimlerimniń basın sıypaǵanıń mın—mın tilladan abzal boldı, ónip ós, Aydos, óziń miriwbet kórgeyseń!

— Ǵarrı, "siz" dep sóyleńiz.

— Sahrayı bolıp ósken men aytalmaǵan menen, aqlıqlarıma aytqızaman. Ǵam jemeńiz.

— Iymanlı bolńız.

Jáne bir baydıń esiginiń aldında bir mardan dánnen úles alıp atırǵanlardı kórip, "há, qarızların tólep atır eken" — dep, Aydos mıyǵınan kúldi de, kelesi toparǵa qayrıldı. Ortalıq mal qoranıń ıǵında, kósheleri patas bolıp jatatuǵın bul shoq ta búgin kútá tazalıq. Úylerdiń, qoralardıń ıǵında birde bos mal joq. Jaylawlarǵa aydap jiberilgen.

— Tazalıq qanday jaqsı, — dep Aydos awılınıń ǵır—dógeresine keletuǵın sokpaqlarǵa, gúzarlarǵa bir qatar sholiw jasadı; Hár soqpaqta, hár gúzarda awılǵa jetiwe asıqqan diywanalar, jetelesken, súyenisken ashlar kiyatır. Qádirbergen jelkesin qasıdı:

— Biy aǵa, awılda as kóp, búgin bizikinde suw bórek pisire baslaǵan shıǵar. Kelgenlerdi tamaǵı mol úylerge bólip jiberip tursam qáytedi?

— Ájep ángime!

Aydos aspanǵa qarap tas tebege álleqanday qara bult jámlenip atırǵanın kórdi.

— Dospan, jawmas—á?

— Jawmas, biybaba.

Qızlar otawınıń aynalasında kerinis álleqashan ózgergen edi, ishte

shadlı kúlkiler... bir gezde "Jetim qız" ға shertken shıñqobızǵa qosa qosıq aytqan qız hawazı esitildi.

...Jasında ata–anasınan jetim qalıp, erjetkende ájaǵası menen súygen jigiti jaw qolına bende bolıp ketken jetim qızdıń zarın hár esitkende Aydostıń da júregi lipildep keter edi. Awıl tınıshlıǵın buzǵan bul xásiretli eski namaǵa qulaq salıp, atqosshısı menen gilt toqtadı hám namaǵa berilip, kóp atlının awılǵa belbew bolıp, qısıp kiyatırǵanın ańǵarmadı.

Qosıq tamam bolıwdan qulaǵınıń ishi gúwildegendey sezilip bas kótergeni sol, shashıla en jayıp, awıldı kiyip kiyatırǵan eliwlegen atlın kórip, ya túsi, ya ońı ekenin, ya qayǵılı namadan keyin kóz aldında payda bolǵan eles ekenin ayırmaı ań–tań shıqtı.

— "Áne, ózi!"—degen tanıs dawıs esitti, tamam. Onnan soń birew urdı ma, yamasa ózinen–ózi esinen tandı ma, bilmedi.

Gewgimde ózine kelip, atqosshısı menen bir úñgirde, bir arqanǵa ayaq–kolı shandıwlı jatırǵanın bilip, hayran boldı. Dospan ásten ínirsıp, kútá awırsınıp atır.

—Dospan!

—Biybaba, qudaǵa shúkir, kóz ashtıńız ba? Meniki hesh gáp.

—Neboldı?

—Qońıratlılar shaptı. Arasında Begis aǵanı kórdim. Siziń moynıńızǵa qap kiygizip, meni "qaraqulaq" dep bir urǵanın bilemen.

Aydos tım–tırıs boldı. Dospan súyekleriniń qaqsap, buwınları solq–solq awırıp atırǵanın bildirmey, tislenip jatır.

Tań attı.

— Biybaba, usı adamlar nege rehimsiz?

Kútilmegen hádiyse oy–bawırın jep, ishqıstalıqta jatırǵan Aydos juwap ornına selk–selk kúldi. Dospannıń kewli ósti:

— Usı oqpanda óliw múmkin be?

— Xalqınıń táǵdiri ushın ele iske aspaǵan oyları kóp adam bunday bolıp ólmeıdi. Kim bolsa da izlep keledi. Biraq, bilip qoy, ólim–tiriliktiń dushpanı. Dushpannıń atın tilge basa beriw–ám qorqaqlıqtı ańlatadı.

Dospan biybabasın kúldiriw niyetinde aytqan gápiniń úylesiksiz shıqqanına astıńǵı ernin tisledi.

—Siz benen maǵan heshteńe qorqınıshlı emes, biybaba.

Aydos úndemedi. Moynına kiygizilgen qaptıń tesigi bar eken, sonnan aspanǵa qarap, uzaq joldan sharshap dem alıp atırǵan sekilli, usınnan ólmeytuǵına isenim menen, azanǵı samal kuwǵan dúrkin–

dúrkin bulıttı tamashalap atır, qıyalı algaw–dalğaw. Qudanıń bul ne ġargısı, bul ne álamatı? Tek Aydostıń awılı emes, ele álem "Miriwbet kúnin" ótkeretúǵın bolsa–she? Sonda kim ġargısqa ushıraydı. Way soqır kúshik Begis, úriw túwe, ırıldaw bilmey júrip seniki ne?..."

Sáskege taman at dúrsili esitildi. Dospan quwanganınan "mındamız" dep dawırıq saldı. Aydos oǵan "tınısh" dep birnárseler aytpaqshı bolıp edi, úlğere almadı. Dúrsildi túbine jaqınladı hám birden boy tasladı:

— Biy aǵa!

Bul Qádirbergen edi.

— Keshiresiz, keshiresiz, — dep gúbirlenip, Aydos penen atqosshısı qosa baylangan arqanıń túyinin tisi menen tarta basladı. — Náletiyler, túyinge suw quıptı.

— Kúlki menen kóz jastan túyiletúǵın ómir túyinine usatıp miytin qılǵan eken–dá, — dedi Dospan.

— Qádirbergen, qara kúshke isenip pıshaqsız júriw qáte, — dedi Aydos. — Qaptıń tigisin sótip qınımdaǵı pıshaqtı al.

Qádirbergen solayınsha qılıp olardı bosattı.

Aydostıń júzi solǵın tartıp, ústi–bası, saqalı uypa–juypa bolıp qalsa da, sır bermey, baldızlarınıń túyebastısınan qutılǵanday, kúlip túrgeldi.

— Qáne, Qádirbergen, ayt, awıldın awhalı neshik?

— Basqınshılardıń dárti kızlardı áketiw eken, otawdı qamalap, hárqaysısı aldına bir qız óńgerdi, bosları azkem mal aydadı. Awılǵa xárjaqtan qanǵımay adamlar jıynalıp qalǵanı jaqsı bolǵan eken. Kóp qarsılastı. Birazlarımız Ámiwdárıyaǵa shekem quwdıq. Qolıma ilingeni Jándulla gúrre boldı. Orıs hayaldı sol óńgerip baratır eken. Ashıw menen Jáydulla gúrreni atınan awdarıp, dárıyaǵa shıǵıtıp jiberdim. Sonıń arasında bir bos atdı topılıp kiyatır edi, orıs hayal biyshara sonnan qashıp baratırıp, dárıyanıń degish alıp atırǵan jerinen qulap ketti. Qaytıp kórinbedi. Begistiń siz tuwralı állekimge, "kóterip júre almasań atqosshısı menen qosıp bayla, adam kórmes jerge tasla, óletúǵın bolmasın" degenin qulaǵım shalǵanı bar edi, sizlerdi qutqarıwǵa asıqtım.

Aydos mańlayına alaqańın basıp, bir maydan otırǵannan keyin:

— Dospan, — dedi dawısı biraz qarlıǵıp. — Atlardıń kiseniniń gilti ózińde bolsa, usı jerge er–turmanlap ákel.

Dospan qaltaların sıypalap, qaldawrańqırıp túrgeldi.

— Qádirbergen inim, usıkáradan Xiywaǵa ketiw oyında otırman.

Jigit–jelenlerdi jıynap, ózin basshılıq qılıp, awılğa kóz–qulaq bol. Bizin bala–shağalarğa tiriligimdi eskert, qorıqpasın. Áwele quday, xannan kúsh alıp, eldi biriktiremen. El–xalıqtı shala súyeytuğınlar menen soń sóylesemiz.

Qádirbergen qayılshılıq bildirip, qayta–qayta bas iyzedi.

* * *

Aydos Hiywağa kelgennen keyin birden xan sarayına barмай Qutlımurat inaxtikine qayrıldı.

Inax onın bet álpetinen táshwishin uğıp, úyge kiremen degenshe–aq ne bolğanın sóyletip, tańlayın qayta–qayta qağıp ókinish bildirdi.

— Házir ullı xannın–ám basında bir misiwbet, —dedi ol ishkerilegennen soń. — Tuwısqan qaynağası bas qazı edi. Para alğanı moynına qoyılıp, xan naylaj zindanğa salıwğa májbúr boldı. Endi aqıllı birew paranı hadallap qaynağasın shıǵarıwğa járdem etpese, xan keselge shatıladı. Sizdi de qabıl ete almas, bálkim.

— Qaynağasın qutqarıwğa biz táwekel qılamız.

Qutlımurat inaxtıń boyı jeńillendi.

32

Gúzdiń ortańǵı ayı ayaqlansa, Jańadárıyağa qıs kirdi dese boladı. Gá jawın burshaqqa aynaladı, gá qar epelekleydi. Samalı da shimırı, shimship esedi.

Ushı qıyrsız jazıq dalanı jaypap esken samal qańbaqlardı turaqlatpay quwıp, jarılğan sobıqlar menen qamıs úpeleklerine qosa jerden shań kóterip, kózdi ashtırmay tur. Dumanğa megzes úpildirik aralasqan shańgıtka úyrenisken kos atlı tábiyattın bul zulımlıǵına ırıq bermey, zánǵileri tiye qatarlasıp, jayparaxat sóylesip kiyatır.

Samal qansha uyıtqıǵan menen olardıń tuw sırtınan edi. Sharshaǵan atlardın quyırqları jelpildep, qaptalda kórine bergeni ushın irkilip, atlarının quyırqların túyip aldı.

— ...Áne, Mirjıq inim, qazaq xanın–ám kórdik, — dedi Maman atqa qayta mingennen qeyin, — Hayranman, xannın bos wádesinen basqa ustıǵanlı ne gápin alıp qayttıq? Usınnan ya Qonırat hákimi, ya Xiywa xanı, ya Buxara eldi shappaǵay dey ber. Shapsa, juwıqta járdem keletuǵını gúmilji. Xanlar bwytip bir–biri menen hal sınasıp, puxaranı qısa bermegende ne qıladı eken. Oy jiberseń, álemde gileń anlıspa... Birew–birewden batalmaydı... Bilmedim, ya hámme tásilpaz bolıp baratır, ya hámme ózinshe kúshli...

Mırjıq qazaq awıllarına aralasıwdan burınǵı ǵalmaǵalın umıtqan edi. Sebebi, qaysı awılǵa barsa da húrmet kórdi, talay awıllarda toyǵa gez kelip, el atınan palwanlıq qıldı, bazı toylarda jıǵılıp qalsa da, eli atına nuqsan keltirmey, qazaqlar bayraq berdi. Soǵan qarap bul eldiń xanı da jaqsı shıǵar degen pámde edi, xan menen sóylesikten soń sharqı pálek qıyalları gúzgi úpelektey ushtı. Házir ol Mamandı tınlaw menen, bul álemniń aldamsı aqibetlerine túsinip jasawdıń qıyınlıǵı ústinde bas qatırıwda: "Gileń ańlıspa..." "Durıs baha, — dedi ózinshe. — Tiri jandiki gileń ańlıspa... Birewdi birew múnjip, birewdiń qolayın birew izlegen zaman... Palwanlardıń tásiline uqsaydı... "Gileń ańlıspa..." Íras, biz úsh xanalas bir–birimizdi ańlıymız, sonda basqalar—she? Hesh—kimge kúliwge bolmaydı..."

Maman oǵan kóz astınan qarap, állenárselerge kewli tolıp, ózin—ózi aldarqatqanın shırayınan sezdi.

— Mırjıq inim, hesh ókinetuǵını joq. Tásilpazlıq xanlıqtıń bas sútini boladı... Eń baslısı, awıllarınan qansha dos arttırdıq. Basqa múshkil tússe, xan emes, solar járdem etedi. Ózlerimiz qarapayım, sol ushın qarapayımları menen hámdamlıq jaqsı... Há, seniy, orıs patshasına jetip bararmedik? Babalardıń burınǵı arzasın aytqanda, pay, pay, keń eldiń dasturxanı da keń, panalıq shalgayı da keń,...

— Maman aǵa, eger, orıs patshasına barsań, "qaraqalpaq xalqınıń sanı qansha?" dep sorasa, qáytıp táriypler ediń?

Maman kúldi.

— Qızıq soraw berdiń ǵoy, inim. Eger orıs patshasınıń sarayına tabanıń tiyse, ol sorasa, "qaraqalpaqlar ullı dúbeley jıllarında shaypatılǵan bir teńizden bólinip qalǵan qoltıq kóldiń balıǵı shelli sanawlı" der edim.

— Úrp—ádeti, ádep—ikramı, jawıngerligi qalay dese, ne der ediń?

— Dúnıyadaǵı eń ullı teńizlerdiń balıǵına tán qásiyettiń hámmesi kóldiń balıǵınan da tabıladı der edim.

Uyıtqıǵan samal biraz páseyse de, bulıtsız aspandı tónkerip qoyǵanday kók Aral teńizi tamandaǵı tegis alańlıqta jumalap baratırǵan biypayan qańbaqlar kórindi.

— Táǵdiri anaw qańbaqlardıń táǵdirine sáykesligin—ám uqtırar ma edińiz?

— Álbette, inim.

— Awılınızdaǵı kópes Timofeev penen usta Nikiforov jóninde ne der edińiz?

— Timofeev sıyaqlardıń bazı qılıqları ushın orısyat elinen

bezgimiz keledi, al qarapayım usta Nikiforov sıyaqlılar ushın orısyat patshasınıń záhárine de qayılmız der edim.

Olar usılayınsha sóylesiw menen biraz jol óndirdi. Biraq, awılда hásiretli waqıya kútip aldı. Birinshi ushırasqan padashıdan—aq, Aydos awılına kosa bir qatar awıllarǵa Qońırat hákiminiń shabıwıl qılǵanın esitti. Deneleri juwlasıp atlarınan jıǵıla jazlap, Mamannıń úyine zorga jetti. Bul jerde usta Nikiforov balası Yakob penen otır eken. Shashları biyday sabanday tozańǵıp júretuǵın kishkene bala qaraqalpaqshanı bir qaraqalpaq balasında bilgeni ushın ba, bazda Mamandikine kelse awız tınbaytuǵın sóylemshek edi, házir júdá solıp qalıptı, shashları da jatıq. Ákesiniń kózlerinde qayǵı—hásiret, Maman olardıń qayǵısın ayttırmay—aq túsindi:

— Kelmedi me?

— Kelmedi, Maman, Qońırat hákimnıń gúllán qızlardı bende qılıp áketken. Meniń sorlı hayalım qashaman dep suwǵa ketip ólgen degen ósek bar.

— Barıp qaytalmadıń ba?

— Timofeev jibermeydi. Saǵan kelip aytıwǵa úsh kún jalıńanda, búgin zorga urıqsat etti. Ol suw menen baratırıp Qońırat hákiminiń kúshin kórgen eken, "hayalındı izlep barsań, zıyanı maǵan tiyedi" deydi.

— Uruwımızdan eki qız—ám jiberген edik. Olar she?

— Usı xabardı tawıp kelgen sol qızlardıń ata—anaları ǵoy, Maman.

Mırjıq jer shuqlandı. Maman at qaǵıp sharshaǵanın umıtıp birden túrgelip keteberejaq pishinde otırıptı.

Sonıń arasında Esengeldi sarı menen awıl kátqudalarınan bir toparı kirdi. Aydostıń otawına jiberген qızlardıń ákeleri de payda boldı. Maman olardı sóyletpesten:

— Aydos ne pitkerip qaldı eken? — dedi.

— Birewler ol atqosshısı menen qosıp óltirilgen deydi, ekinshiler jan sawǵalap Xiywaǵa qashqan deydi.

Shańıraqtan qan quylǵanday hámme lám—myyimsiz. Mırjıqtıń ishi—bawırı órtenip, sheshilmes jumbaq penen bánt, Mamannıń búwınları baltalangán sekilli júresine otıra almay, keregege arqasın bere qıysaydı.

— El aǵası jaman bolsa, elin jolawshı shabadı degen usı, — dep sarsıldı qızı bende bolǵanlardan biri.

— Qızlarıńızdı kóre almadıńız ba? — dedi Maman olarǵa.

— Kórsetpeydi. Qaysı awıldıń qızı bende bolsa, sol awıldıń bas biyi

kelsin deydi. Olardı Xorasangá satadımış degen—ám sıpsın bar.

Alba—dulba shapanına taza qan shashırağan Gúlimbet "sóksanar" dın asıǵıs kiriwi, otırǵanlardı ábden qorqıttı.

— Ha, amanlıq pa?—desti hámme bir awızdan.

"Sóksanarda" sóylerge hal joq, eki kózi jawtańlap, otırǵanlarǵa birim—birim qarap shıqtı hám jılap jiberdi.

— Qurıdım, qurıdım, aǵayınler.,.

— Ne boldı?

— "Dáwlet bası" ógizim óldi. Tońǵa tayıp ólgenin qáyterseń.

— Sol ma?

— Zorǵa, halallap, adamlarǵa dange deńgene qılın desem, ǵarrı ógizdın shandır eti kimge dári dep, heshkim almaydı. Zaman buzılǵan. Adamlarda miyrim—shápáát joq.

Birazlarda oǵan jek kóriw nápreti, birewlerde onın ústinen sıqaq keypi payda boldı.

— Qızınan ne xabar bar? — dedi Mırjıq.

— Sen ózin qaraqalpaqtın balasımısań? Qızdın erki mal bergen adamda bolmayma? Meyli, pisirip jesin, Ógizimdi aytıńlar!

— Soń kórmiz, shıǵıp tur, — dedi Esengeldi sarı oǵan. "Sóksanar" qamıstay qaltırıp, káz jasların sıpırıwı menen súyretile shıqtı.

Kátqudalarǵan biri Nikiforovtın balasın ayap dasturqannan nan sındırıp berdi.

Hámmeniń baqqanı Mamannın awız. Ol qaytadan tiklenip, aldına qoyılǵan bir kese ıydan bir urtılap, gúrsindi:

— Yapırmay, aldında oyqan bar dep qorqa berseń, al—ǵa taslaǵan qádemın tosańlaydı, bir nársege sál táwekel etseń, ya otqa jıǵılasań, ya jılıwǵa batasań. Atabekler qayda?

— Timofeevtin adamı bolıp ketti, — dedi Esengeldi sarı, — Sonsha qún saldawshı bolǵanına ne alǵanın bilmeydi.

— Ele beremen dep aldap qoyıptı, — dedi Nikiforov. — Bizin xojayın—ám teńgenin totın jalaǵan kópes. Áneylikte bere qoymas.

— Onda solay, — dedi awıl kátqudalarınan biri. — Timofeevtin kemesi suwdan shıǵarılmay, muzda qatıp qalǵan eken, sonı shıǵarıwǵa ketti.

— Mırjıq, sharshadın ǵoy—á?

— Maman aǵa, ruqsat etseńiz, men házir atlansam dep otırman. Qonıratqa tartaman. Tiri bolsa, mınaw eki jas úlkenin qızın, Nikiforovtın hayalın óz úylerine quwıstıraman..

— Qáne, Mırjıq, keteyik dewge uyalıp otır edim, tur onda.

Mamannıń hayalı demniń arasında nan sorpa tayın etti. Olar ábden ash bolsa da, awqat jas jigittiń qara asnan keyin kórinbedi. Shala—pula awız tiyisip atlandı.

33

Shabıwılğa jiberilgenler kelgende hákimniń bas itibarı nókerlerde emes, bende qızlardı túwellewge qaratıldı. Ámiwdárıyadan aman ótkenlerden eki qız kemisligin anıqladı. Olardı jasırğan nókerlerdi tez taptırıp, "haram niyetli gázzaplar" degen ayıp penen, qalanıń ortasındaǵı japtıń kópirine baylattı, qálegen jolaushınıń bir—birden kesek atıp ótiwine ruxsat etildi. Hákimniń ózimshil nókerlerge jazası ásker bası Begiske de maqul tústi. Biraq, oǵan Aytmurat qızıl bettiń ótken saparı xorasanlı at sawdagerlerine jolǵıp nege kelisip qaytqanı qarańǵı edi. Usı kúni Qońırat kóshelerinde bir topar xorasanlılardıń payda bolıp, Hákim olar menen asıǵıs sóylesik júrgizip, bende kırq qız on bir atqa awmastırılatuǵının aytqanda ǵana, istıń tórkinine túsiniپ, ań—tańı shıqtı.

— Ullı Hákim, qızlar Qońırat xanlığına xızmet ushın aldırılǵan joqpedi? — dedi ańırayıp.

Hákimniń jumıqlaw kózlerinde jógi nalıs, jógi ashınıw izleri kórinip, Begistiń keń iynine appaq alaqańın qoydı da, ashıw menen dirildep turǵanın sezip, bir kese suwıq sharap ishkizdi. Onıń ishki zerdesi bunıń menende basılmaǵanın sezdi, shashı álleqashan aǵarsa da, endi ǵana aq aralasıp kiyatırǵan saqalın sıypaladı:

— Perishtem, iyttiń nalısı qudayǵa jetkende aspannan súyek jawar edi. Biyshara nashar, — kisi perzenti, kisi xızmetkeri. Lekin biz Aydoıstıń igri isin tuwrılap atırmız. Ol Xiywa xanına biypul sawǵa qılmakshı edi, biz Xorasan xanına sattıq. Qızlar endi eline on bir at bolıp xızmet etedi.

Uskini quyılǵan ásker basısın jubatıw ushın hákim Aytmurat qızıl betti shaqırıp:

— Tórgi jaydaǵı seńseń postındı ákelip jap, — dep iyegi meken Begisti kórsetti.

Qızıl bet kózdi ashıp jumǵansha hákimniń buyırǵın bárjay qıldı.

— Aytmurat, endi óziń házirlen, — dedi hám tikeyip. — Qırq atlı menen xorasanlılardı Góne Úrgenishke shekem uzatasań. Kaytısn Asan biy awılına qayrıl, zil bókselerdin berm—an kóshiwin tezlet, Begis perishtem, túrgel, atlardı keremiz.

Atlar arnawlı seyisxanada edi. Sırttan qaraǵanda túrkmeni

"yawmıtı" larınan onsha parq qılmaıdı. Hákimniń ózi qoyǵan seyistiń aytıwına qaraǵanda, on biri de qarapayım at emes, adam bilmes qásiyetke iye on bir tulpar. Minip shıqqan batır gózlegen tóbesin ayaq astı qıladı, eń bekkem polat ta bul atlardıń tuyaǵı astında eriydi.

Lapkóylikke Begistiń eziwinde kúlki payda boldı.

— Qáne, perishtem, qaysısın qáledin? — dedi hákim payttan paydalanıp.

— Bári de biregey eken.

— Seyis, erteń azanda tórdegi aq tuyaq, qayshı qulaq kóktiń ekewine de er sal. Biri maǵan, biri Begis perishteme. Eger Aytmurat qızıl bet Asan awılın kóshirtip kelse, bergi qara torı sonıki boladı. Mırjıq ırısına teppegende mınaw arıslan omırawlı qaranı sol miner edi.

Hákimniń at kóriwge shıqqanın esitken qala biyleri, baylar, sawdagerler toplanıp jol tosıp tur edi, suwpı kewilsiz kúnlergi ádetine salıp, olar menen sálemlese sala ótip kete bermedi.

— Gileń iǵballılar jıynalıpsız, — dedi irkilip. — Bárshenıyzdiń arzınızdı tınlayman.

Kútiwshilderdiń kurashlı, sálleli basları iyilip, kullıq qılıstı hám kóz astılarınan "sen bolmaǵanda aytar edim" degendey, bir–birine oliya–oliya qarastı.

— Qáne perishtelerim, bayan qılıńlar, kimde qanday arız bar?

Heshkim "meniki tánha arız" dey almadı.

— Arız emes, ullı Qońıratıń xanı, — dep biri ziban berdi. — İsiq, iymán júzli jamalıńız benen diydarlasıwǵa kelgenbiz.

— Alla zıyat etsin, perishtelerim. Áwele quday, iǵbal samalımız ońınan esip tur. Aydosıń igri niyet penen jıynaǵan qızların tek tarqatıp ǵana qoymadıq. Aydosqa pánt berip Xorasǵa sattıq. Bul iste perishtem Begistin asa zıyat ornı bar. Iǵbal samalımız ońına turǵanına jáne bir misal, biziń ullı sháhárimizge mollam dógerek bolıp, kóp eller qońıslasıp atırǵanı bárshenizge málim. Juwıqta janadárıyalı Orınbay biy–ám kóship kelse, táájip emes. Xiywa qol astına taslangan Asan awılın kóshirip keliwge perishtem Aytmurat ketti. Bir quda gúwa, perishtem Begis gúwa, Xorasannan alınǵan onbir attıń birin Aytmurat perishteme ǵaybana inam ettim.

Toparlasqanlar arasınan saqal–shashı qarday–aq, shırayının andız shıqqan, sállesi, shapanı, ıstana, hátte, gewishi, másisi aq, tiriley kepinge oralǵanday arıq birew alǵa bir adım taslap iyildi:

— Sizdey saqıy, sizdey ullı, sizdey aq kónil, sizdey kishipecil xandı

bul álem kórmegen.

Tóremurat suwpı qıyıqlana bir qarap aldı da:

— Ele bul maqtawlarğa arzımasam kerek, perishtem, Lekin, siz aytqanday bolıwğa janım sebil, — dedi.

Begistiń ótkir kózleri alısıraқта kiyatırған eki atlını tanıdı: biri Maman, ekinshisi Mırjıq edi. Biraq kórgenleri jóninde hákimge tigislik bildirmedi.

Állekim, hákimniń dalada turғанlıғыnan paydalanıp, alısıraktan dawıslap soradı:

— Kópirge baylangan eki nóker ólipti, ne qılsaқ eken?

Hámme hákimniń betine jaltanlastı. Ol kos atlını kórip qaldı:

— Mınalарға aytınlar, maған ótinishleri bolsa, bir juma kútsin. Begis perishtem, eger imkanlı dep tapsań, iniń menen tillese ber. Sizler, tóreler, kópirdegi ólilerdi jáne bir kún qoyınlar. Duyım jurt kórip, qaram niyetli gázzaplarға nálet oqısn!

* * *

Maman menen Mırjıq hákimniń qabıl qılmaуtуғыnın estitip Mırjıqqa tanıс sharbaқта qondı.

Mırjıq penen Begis kelesi kúni hákimniń jazǵı shárdaresiniń ıǵında ushırastı.

— Qáne, sóyle, Begis.

Hákimnen keyingi buyırwshı bolıp úyrenген ásker-basıǵa jas kishiniń sálem-álikten burın buyırwı jaqpadı, biraq májbúriy mıyıq tartıp:

— Ha, perishtem, kel, kel—dedi.

— Totı qus sulıwlıǵı ushın emes, birewdi qaytalaǵanı ushın qádirli, degenniń mánisin xatındı oqıp-aq túsmngenmei. Sóyley ber. Qızlar qayda?

— El xızmetine jumsaldı.

— Oynama.

— Oyn emes, kırq kız on bir atqa aynaldı.

Mırjıqtıń tulabedenine shanshıw tiygendey bolıp gúrsindi.

— Birewdiń kózi, birewdiń kewli soqır, degen usıma ele?

— Joqshılıq kisiniń peylin ózgertedi.

Nemquraydı juwaplar Mırjıqtıń jıǵırdanın qaynatıp, tuwısqanı bolmaǵanda kerilip bir urıwǵa kelip tur. Jas kishiniń kókiregi lepirip, parasatı joǵalǵan sayın jas úlkenде ózin tutıw kúsheydi.

— Mırjıq, — bul jerde jánjellesiw uyat, bizikine barayıq. Ot jaǵıp,

tamaq kılğanday xızmetker bar.

— Usta Nikiforovtıń hayalı qayda? Juwap ber!

— Ájeli jetti, suwǵa ketip óldi. Biyǵam bola ber, orıs kópeske hákim sennen qayırqomıraq.

— Totı qus, bayaǵda Aydosıtı ayıplap "Xiywaǵa tasıp boldıń"... degenleriń esińde me, endi ózińshe? Bilip qoy, kewli soqır batırdıń bayraǵı bir oq boladı.

Begistiń ishi ashısa da, jorta kúldi:

— Sen qoyan júrek ediń ǵoy?

— Eger, jas kishiligime nuqsan kelmese, seni ózin aspanda kórgen aqmaq, saǵaldıń dostı sarı iyt der edim.

— Tili kesilgir, iytke erip úriwdi úyrenipseń—á?!

— Batırǵa qatın qarǵısı jaraspaydı.

— Artıńa qara, hákimge zıyaratqa jańadárıyalı Orınbay kiyatır.

Mırjıq onıń xabarına ishinen inansa da, burılmadı:

— Sóyley ber.

— Mırjıq, kók ójet bolma, bereket tap, birigip Aydosıtıń jez tırnaqlarına kep kiygizip, húrmetli jasúlken qılayıq.

— Ol qayda, házir?

— Kapqa salıp ákeldirmekshi edim, alıp júriw qıyın bolıp, adam kórmes jerge taslatıp edim, dárıyadan hámmeni ótkerip bolıp adam jibersem, ornınan tabılmaptı.

— Hákim saǵan ay kórinip juldızlarǵa kóz jumǵanıń menen, basqalarǵa ol bir tamshı ǵana shıq. Shıq shól qandırmaydı, Begis!

— Dawısıńdı kóterme! Shóli qanbasın bilse, hesh kim kóship kelmese edi. Qońırat duyım jurttıń zıyaratxanasına aynaldı. Xalıq bileđi. Xalıq kerek dese, tastan ılay soǵadı.

— Uyat seniki, Begis, xalıqtıń atınan sóylegeniń uyat. Aqıllı baǵman háremin emes, jemisin maqtanısh etedi.

— Uzun gáp—uzın quyırq. Uzun quyırqtın ayaqqa basılatuǵını ózińe málim, meni hákim kútip qaldı, ketemen, Mırjıq. Kerek deseń, hákimniń sizlerdi qabıl etetuǵın kúni tuwǵansha jáne kórisermiz.

* * *

Tóremurat suwpınıń Mamanlardı qabıl etiwdi bir háptege sozıwınıń sebebi, olardıń nege shıdamlılıǵın, sóziniń basqa qolastındaǵılarǵa qansha dárejede ózimliliǵın barlastırıw edi. Orınbayǵa da solqurlım múddet belgilep, hákimliktiń ádettegi ǵalma-ǵalı menen bola berdi. Begistiń:

— Orınbaydı nege kúttirdińiz? — degen sorawına:

— Bári de bir toǵaydıń zamarrıǵı, "qızlardı qaytar" dep elshilik qılıwǵa kelgen, — dedi. Al, Begisten "iniń menen sóylestiń be?" dep soramadı, ol aytpadı. Jańadárıyalıardı qabıl etiw jaǵdayında ózin qalay tutıwǵa tayarlandı.

Wádeli kúni azan menen hákimge sálemge baratırıp, betawızı appaq qıraw bolıp, shep qolın iynine asıp tańǵan Aytmurat qızıl bettiń qalaǵa kirip kiyatırǵanın kórdi. Joldaslarımın birazları basın, qolın tańǵan, eki at jetekte, iyesiz. "Náletiy xorasanlıdar talap jiberген екен-á" dep qıyalınan ótkerdi de, irkilместен hákimniń esigine súńgidi.

— Ullı hákim, Qızıl betti kórgendey boldım.

Hákim onı bul máhálde keledi dep oylamaǵanlıqtan ba, yamasa jaman tús kórip shıqtı ma, birden qızıp, ishki háwirin shıǵara basladı:

— Usınnan ol Asan biydiń awılın qóshirip ákelme, suw juqpas jalatay bolǵanı. Perishtem, men kútá isengish, aq kewil adamman. Isenimimdi aqlamasa, onnan mutlaqa bezemen, At quyırǵına baylatıp, súyegin sipse qılamın...

Esikti samal iytergendey ásten ashıp, misli urı pıshıqtay bolıp Aytmurat qızılbettiń ózi kirdi. Onıń túrinen hákimniń jumıq kózleri patlıyp, uyasınan atılıp kete jazladı.

Aytmurat qızılbet sóylew ornına nay qamısqa salınǵan xattı usındı.

Hákim qamıstı jarıp ishın ashqansha shıdamadı.

— Ne bále boldı?!

— Kóshtiń aldı qozǵalǵanda xan láshkeri jetip keldi shaptı. Asan biy nayzasın sıdırıp, xiywalıarǵa bas iydi. Aydos basqarıp kelipti. Eki adamım sheyit boldı. Mına xattı bir nóker berip ketti.

Hákim xattı ashıp, bir qatarı kóz juwırtıp úlgermey-aq shırayı tútigip, keń manlayı tarayǵan sekillendi.

— Ekewińiz de daladan adam kirgizbey turınlar, — dedi xákim albıraqlap. — Xattı oqıp bolıp, ózim shaqıraman. — Ol esikti qattıraq bekitip kelip, bar zeyni menen xatqa úńildi:

— *"Perishtem. Tóremurat, Końıratı dasturxan qılıp aylanasına mollam—degerek el qondırıp atırǵanına shadpan. Áwele quday, meniń bayaǵı túsım kele bereda, awmiyin! Bul xatımniń maǵanasın alǵır zeyniń birden—aq iler.*

Aydos jáne keldi, biyge emes, uslanǵan urıǵa megzes, azǵan, tozǵan, bet—awız tırnalǵan, Biraq, ezi mákkár eken. Ádep Kutlımurat inaxtikine túsipti.

Xan shennen tıs ashıwlı. edi. Buǵan sebep bir sawdayı iyshan, bas qazınıń eki dawagerden para alǵanın kórip tutıp ákelgen. Bilesen, para — haram. Haram jegen adamnıń jayı zindan. Biraq, qazı xannıń tuwısqan qaynaǵası edi. Sonda da aqlawǵa dáliyl tappay, barmaǵın tisley-tisley zindanǵa salıwǵa mejbúr bolǵan. Kutlımurat inax Aydostı eitip kelip, xanǵa "bir dawdı sheshiwdi qaraqalpaq biyine beriniz depti. Xan "usınnan durıs sheshim tappasa, zindanǵa ózin qosıp salaman" depti de, arzagóy iyshandı, ulamalardı, wázirlerin jıynatıp, Aydosqa urıqsat etipti. Aydos arzagóy iyshannıń ózine murajat qılıp "Qádirlı iyshanım, sizge bir soraw bereyin. Nabada tisińizge et jabıssa, onı ya shep penen, ya til menen alıwdıń hadal-haramlıǵı qalay?" depti. "Shóp penen alsańız — haram, til menen alsańız juta beresiz, — hadal" depti iyshan. "Olay bolsa, bas qazınıń alǵanı hadal, sebebi para til menen alınadı" depti. Otırǵanlardıń bári jabırilasıp Aydostı maqullaptı. Xan sol demde-aq qazını zindannan shıǵarıwǵa buyırıq berip, Aydosnıń dadın tınlaptı. Aydos jetim baladay jarılıptı...

On bir at ushın qaraqalpaqtıń qırq qızın xorasanǵa satqanıń hámmede kek oyatıptı.

Xan iyegin sıypap kóp otırıp, házir Qonıratqa shabıwılđıń biypaydalıǵın aytıptı—da báhárge shekem tayarlanıp, Aydosnıń kegin áperiwge wáde etipti. Óziniń báhárge shekem qalada jasawına imkaniyat tuwdırıp, aqırında "Aydos, janǵa hazar keledi, dep záhárli jılandı óltirmey, neshelerdi shaqtırıp zálél beretuǵınıńdı bil. Inilerin—ám záhárli jılan, depti. Aydos bir nárse dep túsiniksizlew mińgirlegen eken, xan oǵan "Aydos, aydıń qasındaǵı adam juldızlarǵa ser salmas bolar" depti. Sol otırısta, Xojeliniń qasındaǵı Asan biy awılınıń Końıratqa kóshe baslaǵanı tuwralı xabar keldi. Xan dárhal kóshti toqtatıwǵa, salıq óndiriwge eki júzlegen atlı nókerdiń bir júzbasısı qılıp Aydostı jiberdi. Xan onı kózinshe óltire kótermelegenı sonshellı, shıǵıp ketken soń keńesgóyleri "ullı xanımız, qaraqalpaq biyin maqtawǵa kútá saqıylıń ettińiz", dep narazılıq bildiripti. Sonda xan "quldı mańtasań, tórege tósegin beredi" depti. Arjaǵına ózin oy jibere ber. Aqlıń Xiywa xanınan artıq. Bir násiyatım bir asım balıq ushın muzlı suwǵa túsiw zálél. Usı barǵan kúshke qarsı sawash qılma, xannıń Aydosqa wáde etken baxárdegi shabıwılına soqqı beriwge tayarlan. Kúshli shabıwıl bolsa kerek. Qonıratattan baslaydı. Xannıń maqseti, hár jerdiń anın, sol jerdiń tazısı menen awlaw. Óz eline shabıwılǵa Aydosnıń ózin bas qıladı. Aydos qol qawsırıp kelisken.

Bunı kim jazǵanın óziń uq, perishtem".

Hákim bezgekтей qaltırasa da, ele múddettiń uzaqlıǵı ushın óz-ózin bastı. Begis penen Aytmurat qızıl bettiń atın aytıp dawısladı hám datxanada kútip otırǵan Maman menen Mırjıqtı shaqırttı.

Olar menen qısqasha sálemlesip dizesiniń ústine xattı jaydı da:

— Házir mınanı tıńlańlar, izinen sizler menen seylesemen, — dep, xattı dawıslap oqıwǵa kiristi.

Hámme siltidey tındı.

Hákim xattı oqıp bolıp Begiske ótkerdi:

— Óz kóziń menen kór, perishtem, Mırjıqqa da berip al.

Begis qaǵazǵa kóz juwırtıp, Mırjıqqa sozıp edi, ol almadı.

— Áne, perishtelerim, Aydós satqınnıń qıyqańı, — dedi hákim. — Satqın adamlardıń arasında dońız, dońızlardıń arasında adam degen usı. Bunday-ám namıssız bolar eken-á! Sizler maǵan Aydos jıynaǵan qırq qız qayda dewge kelip otırsız. Men olardı Aydos Xiywa xanınıń baǵ-háremine biypul bermesin dep, óz jolı menen bayǵa berdim hám eldiń satqın jawlarına qarsı mártler minetuǵın on bir arǵımaq aldım. Endi eń keminde mıńǵa jetegaba nóker tayarlaymız. Juzbasılıqqa "maqul" deseńiz, qaraqalpaq eliniń namısı deseńiz, hárqaysıńızǵa bir arǵımaq tayın. Házir men dem alayın, sizler oylasıńlar.

Begis, Aytmurat túrgelip, Maman menen Mırjıqtı sóyletpey súyregendey qılıp jaydan shıǵardı.

34.

Maman menen Mırjıq Qońıratqa jetkenshe kútá kewilli, anaw-mınaw qarsılıq bolsa hákimdi taqımǵa kókmar qılıp ketetuǵın keyipte edi. Moy bermes kúshke ushırap, pák mańlayları tasqa tiygendey kútá múláyim qayttı. Esheyinde ashıq sóylesetuǵın adamlar tımırqlanıp bir-birine nalnıp ázzilik qılıǵısı kelmey kiyatır.

— Bul adam belin bekkemlewge qaraǵan eken, — dedi Mırjıq, Ámudárıyaǵa jaqınlaǵanda.

Onıń Qońırat hákimin joqarı qoyıp sóylewi Mamangá unamadı.

— Inim, adam uyalmasa shıqpaytuǵın shıń joq. Tek tásilı mol adam eken.

Olar arjaqtaǵı kemeni kútip turǵanda Orınbay kórindi. Onıń da atınıń jalı jatıptı, ózi de sharshaǵan, moynın tómén alıp, álleqanday oyǵa shúmip kiyatır. Atqosshısı da onı ermeklegendey salpawısıǵan.

Orınbaydıń shırayında sharshaǵannan göre állenársege qánaátlenbewshilik bar edi. "Hákimge ókpelep qaytsa kerek" dep

oyladı Maman.

Mırjıqtıń qastı—ǵárezi Orınbaydın bir sóylewi boldı. Mamanda tıshqan ańlıǵan pıshıqtay kóz astınan onıń hár bir qıymılın baqtı. Orınbay olardan ǵárezsiz, hátte qasında adam joqtay, tım—tırıs otırıp, urıqtıń bir shóbi menen nasıbay qabaǵınıń ishın shuqlap nasıbay attı.

Atlardı jaldap, ózleri kemedede, dárıyadan ótkennen keyin quyashlamada atlardı qurgattı, bunda da sóylespedi.

Qońıratqa kiyatırsın Maman Mırjıqtıkinde qonıp ótkenlikten, endi ol mirát qılsa da qayrılmaw niyetinde edi. Orınbaydın sırlı túneriwi onıń jolda qonbaw oyın jáne kúsheytti. "Mırjıqsız, birge qaytsam maǵan sózsiz, jarıladı" dep oyladı Maman.

Az ǵana júrgennen keyin Mırjıqtıń awılına ketetuǵın jol bólinde. Ol joldaslarınń qonıp ketiwine mirát qılıp edi, Orınbay úndegen de joq. Maman raxmet aytıp joldastan qalmaqayta bereyin dep ótindi. Onıń qıyalın túsindi me, Mırjıq kóp zorlamadı.

— Ózińiz bilıńiz.

Maman az ǵana gidirip, sırın ayttı.

— Júdá alasapıran zaman tuwdı inim. Bayaǵı kelisim boyınsha, awıldan nóker jıynayman. Qazaq xanı járdem jiberse, gúlalagúl, sonda da ásker basımız óziń bolasań, inim.

— Birew saǵan, sen birewge tas ılaqtırǵan bul zamanda buǵıp qalıw insanlıq emes ǵoy, Maman aǵa. Otın ákeliwge. jaramaǵan arbanıń ózin otın deydi, ásker basılıqqa jaramasam, bir nókermen, qullası, jánjelden tısta bolǵannan aralasqanıw tınıshıraq kórinedi. Bir aydan keshikpey barıp qalarman.

— Men usta Nikiforovqa góne qazan jıynatıp aparıp pıtıra quydırıwdı kelisermen. Xosh, inim.

Jekme—jek qalǵannan keyin Orınbay jarıladı degen Mamannıń pikiri biykargá shıqtı. Onıń jetip alǵanın jaqtırmaǵanday, áwelgisinen de qapılıp túnerdi. Endi Mamannıń ózi oǵan túrtki salıwǵa májbúr boldı.

— Óz kúni jaqsılanıwdan meniń menen teńseń deytuǵın adam bolmas eken.

Orınbay siresip qalǵan moynın burıp, kózleri qumaylana qaradı:

— Kúniń jaqsılansa, aldı menen óziń sonday bolatuǵın qıylısań.

Maman onıń gápın biy orın sanap shamırqandı;

— Pil kótermegendi til kóteredi dew danalıqqa jatpaydı.

Olar bir awılǵa aralaspaǵanda, biraz ilinisiw qáwpi bar edi.

Awıl aralap qubladan arqaǵa shawıp baratırǵan jarshınıń dawısı

esitildi:

— Xalayık, xalayıq! Esitpedim demeñler! Aydos satqın! Aydos satqın—ı—n! Xiywadan láshker ákelip Asan biydiñ awılın shaptı. Endi ol arqağa ótedi, bek bolıñlar. Bek bolıñlar...a...a...r!

"Tásil Tóremurat suwpı jarshısın bizlerden—ám ozdırıp jiberген eken—á, nálet" degen oy ekewine de keldi, biraq ekewi de júy bildirmedi.

Kelesi awılda arqadan qublağa qaray shapqan jarshınıñ dawısı jañlap baratır:

— Xalayıq, xalayıq! Esitpedim demeñler, Qoñırat hákimine inanbañlar! Qaraqalpaqtıñ qırq qızın Xorasanga sattı—ı—ı... Onbir atka sattııı! Hákimge inanbañlar!

— Áne, bul Aydostıñ isi, — dedi Maman.

— Orınbay shıdamadı.

— Ótken awılдаğı jarshı unamadı ma?

— Óz bahañdı ayt?

— Úsh tuwısqañ arazlastı da, pútkil eldiñ qazanı shaypaldı. Xiywada bále joq edi. Aydos buzdı. Qoñırat hákiminde bále joq edi, Begis buzıptı. Endi seni Mırjıq záhárlep júripti.

Maman keketiw belgisinde mıyıǵınan kúldi.

— Shin aytaman, — dep Orınbay ashılıstı, —Hákim Aydos jóninde bir xattı oqıp berip, "Qoñırat dógerегine kóshiñ kelmeseñ xabarlaspayman" dedi. Burın ondaylıǵı joq edi... Buxara ámirine birge barganda da, ondaylıǵın sezbegenmen. Shamamsha, Begis miyine qurt bolǵan.

— Eger urıs bolıp qalsa, qay tárepin alasañ?

— Aydosqa qarsıman. Barlıq oñbaǵanlıqtıñ uyası sol.

— Qaraqalpaqtıñ kırk qızı Xorasanga satılǵanı namısıña tiymey me?

— Aydos—ám satar edi.

— Birinshiden satpas edi, ekinshiden, Xiywa menen Xorasannıñ parqı bar.

— Ne menen dálilleyseñ?

— Maman isendirgendey juwap tabalmay tıǵıldı.

— Áne, sen de alapağa sóyleyseñ.. Sebeby, Mırjıqtıñ tásiри bar. Saǵan shınımdı aytayın, awılǵa barıp, epke kelgen jigitti atqa mindiremen, Aydosqa qarsı.

— Aydosqa qarsı bolsañ, báribir, Koñırat hákimine járdem bergeniñ emes pe?

— Oǵan járdem bermeymen, biraq, ashıq qarsı da shıqqayman. Qáne, sen ırasındı ayt.

— Men Qońırat hákimine qarsıman. Kúsh bolsa, házir shabar edim. Qazaq xanına qaytadan barıp járdem sorayman. Ákelsem, ayamayman.

— Bilemen, Maman, ırasın ayttıń. Kúshiń molaysa, Aydosı da, bizdi de ayaq astı qılasań. Nesin jasırayın, kúshim molaysa, meniń de qastı-ǵárezim sol. Aydos ta, Begis te, Mırjıq ta sol maqsette. Tuwısqandı tuwısqan múnjigen zamanda kim-kimdi ayaydı? Kewlińe kelgenin qıla ber. Biraq, men endi Buxara ámirine barmayman. Qoldan ǵarbızım tuserde bolmasa, járdem-ám soramayman. Hárnársege shaba berip, ámirdiń aldında dım maydalanıp baratırman. Maydanı kim kózge iledi? Aydos ta Xiywaǵa iri kórinıw ushın el shawıp júr, Begis te solay. Men de sóytemen. Buxara ámiri kúshimdi kórse, járdem beredi. Sen de jolıńnan qalma, qazaq xanına bar, ya anabir orısların menen til biriktir. Yaqshı... Maman, meniń mınaw awılda qonaq jerim bar, qayrılaman. Birge qonsań jur, ketseń óziń bil.

Quyash batıp gewgim túse baslaǵan payıt edi. Orınbay sóyleniwi menen qaptaldaǵı awılǵa burıldı, Maman onıń suyep saldı miráátine ermedi.

Alda ele múyten awılı bar. Álem ǵalma-ǵalınan bólek. Tarıslardıń heshqaysısına aralası joq, pútkil millettiń sınshısınday jım-jırt. Báلكim, qozlampaq arasınan pay jalamaqshı shıǵar. Barıp sır ańlaw kerek. Elmiz dese bir jaǵına qosılsın.

Maman usılardı oylap, atınıń júrisin sál tezletti. Jalǵız at júyrik kórineydi degendey, sharshaǵan aq boz qamshınıń júshi menen jol tanabın quwıra berdi...

35

Janlı-jániwargá "alqulım" bergen báhár kelip Xiywa ayrıqsha sánge kirdi. Erik, alma aǵashlarınıń hárqıylı gúlleri pútkil sháhardı jawıp, jaylar ılay diywallardan emes aq-qızıl lipashlı shoq-shoq gózzal baǵlardan quralǵan sıyaqlı. Tek minaratlar menen biyik dárwazalar ǵana alıstan kózge taslanıp, gúl jamılǵan qalaǵa állenetken eskilik hám húkimdarlıq keypin berip turıptı.

Dárwazalardan ǵazqatar dizilip shıqqan úsh júzlegen atlı láshker qalanıń sırtındaǵı alańlıqta shoǵırtpaqlandı. Olardıń izinen shawıp jetken aq boz atlı ásker bası Muxamedjan bek, artına bir aylanıp, bir

bağ atızınday tónkerilgen Xiywağa asa súyispenshilik penen qarap–qarap aldı da:

— Aydos biy, — dep dawısladı, — Káramatlı qalanıń gózzallıǵına bir duwa qılıńız da, tuwrı awılınıızǵa baslańız.

Xan menen kelisim boyınsha shabıwıl Qońıratın baslanıwı tiyis edi. Jas ásker basınıń saraydan alıslap úlgermey–aq, ózinshe buyırıp tásil salǵanına, Aydosını kóngisi kelmey, hayranlık belgisi menen dáliyil soramaqshı túr ańlattı. Ásker bası túsindiriw ornına buyırdı.

— Baslańız, Aydos biy, soń uǵarsız.

Aydos jáne ashıwlı, túpsiz oy teńizine shúmip, shırayı kóldiń suwınday kógeriwi menen atınıń jılawın burıp, úsh júz nákerdiń aldına tústi.

Muxamedjan bek murtların sıypap, eki qaptalındaǵı shabarmanlarına kóz qısıp, Aydosını túsińki eńsesin kórsetip, "qorqaq aqlsızǵa qarań" degendey ım qaqtı da, ózi gidirdi. Izirektegi topar menen kiyatırǵan Dospan qaptallasa bergende:

— Áy, sen dana, — dedi mısqıllı kúlki menen Aydosını eńsesin iyek nusqap. — Alǵa qara. Sol iyinlerde ne kúsh bar dep oylaysań?

Ózinen sál ǵaw jigittiń jas úlken biydiń sırtınan mazaqlaǵanı Dospanǵa batıp, shırayı ǵa qızarıp, ǵa bozardı.

Muxamedjan bek óz ózinen shaqalaqlap kúldi. Ásker basınıń shad kúlkisi láshkerlerge ruxıy kúsh berip, júris shıyraqlandı. Ishi ǵımıldap kiyatırǵan Dospan birden bas kóterdi.

— Ullı áskerbasımız, siz biybabanıń ne ushın oylı baratırǵanın bilǵıńız keldi me?

— Há, há, qáne, jorıp kór, kóz ashıq.

— Biybabanıń oylanıwı táájip emes, ullı ásker basımız. Ol kisiniń moynında pútkil elimizdiń táǵdiyri turıptı. Házir ol tek óz elin emes, pútkil Xorezm olayatınıń táǵdiyrin oylap baratır.

Námántay atqosshı menen sóylesip pánt jegeni ushın ba, áskerbası:

— Xorezm olayatınıń táǵdiyrin qaraqalpaqtıń oylawı shárt emes, — dedi de, zánǵiligin tebinip alǵa ketti. Dospan qatal áskerbası jamanlıq qılar dep oyına keltirmesten, bir qáddinde Aydosı sırttan qarawıllap júre berdi.

Aydos haqıyqattan oyly edi. Ashıw menen xanǵa kelip, mine, kóp láshker menen qayttı. Endi pútkil elinde betine qarsı keletuǵın adam shıqpaydı. Al, aqıbeti ne boladı? Búrgege ókpelep qıs kiyer tondı otqa taslaǵanı ma, yamasa jaqsı maqsetleri iske asıp, eli birige me?...

Ol, xannın másláhátı boyınsha xalıqta Qońırat hákimine qarsılıq oyatıw maqsetinde jar salıw ushın Dospandı elge jiberip alǵan edi. Dospannıń tawıp kelgen xabarına qaraǵanda kóp uruqlar Qońırat hákiminiń tásiyinde, Xiywa xanına qarsılıqqa tayarlanıp atır. "Tayarlana bersin, — dedi Aydos ózinen-ózi. — Xan láshkerine tótepki bergendey kúsh joq.

Men bilgen el bolsa, bir-biri menen birige almaydı... Toqta., toqta Aydos, ásker bası házirden-aq xannıń gápine ózgeris kirgizdi. Qońıratqa emes, biziń awılǵa baslattırdı..." Aytpaqshı, "dáwletin qaytıp baratır... Óz qorǵanındı óz qolın. menen buzıp júrsen" degen kim edi. Óz qorǵanımdı buzıwǵa baratırman ba? Joq... Burınǵı xanlardın dáwiri basqa edi. Muxamed Raxım xan olardıń uranında emes, meniń elim ushın kewline jaqsılıq nurı quylǵan insan. Bólek-bólek bolıp, bir-birimizge jaw bolıp jasaǵanımızdı jaqsı kórmeydi, biriktiriw tárepdarı. Bul eń aǵla insanlıq!".

Ol Quthmurat inax penen xan aldına qalay barǵanın, bas qazısın zindanǵa saldırıp, naylajlıq tonında otırǵan xannıń qalayınsha qabıl etkenin kóz aldına keltirdi.

— Keliń, keliń, Aydos qaraqalpaq, — dedi sonda xan kútá qayırqomlıq tús penen, — Siz polat sıyaqlı ediniz, boldırıpsız. Bilesiz be, adam degen záhárli jılan. Záhárin sırtqa atıp turmasa, ózi uwanadı. Kórip turıppan, siz Qońırat hákiminiń záhárine gırıptar bolǵansız. Sarǵayıpsız. Hesh gáp, mawqınızdı basıńız. Bárine ilaj tabaman.

Xalıqtan bóliniwdi makset etkeni ushın Qońıratnıń hákimliginen kuwılǵan Tóremurat suwpı Buxara ámiri hám birsıpıra qaraqalpaq uruqlarının járdemi menen qaytadan ornın iyelegeli oǵan qarsı hújimge ótiw bánesi menen, Ámudárıyanıń arqasındaǵı pútkil qaraqalpaq uruqlarına qosımsha Jańadárıyaǵa deyingi qazaq awılların jawlap, kolastına ótkeriwdin jol-jobaların islep, astırtın tayarlanıp atırǵan Xiywa xanı jansızları arqalı. Qońırat hákiminiń Aydos awılına shabıwıl jasay jaqlıǵın bilgende, keńesgóylerine bılay masayraǵanı bar:

"Meyli, shoqıssın, shaynassın, hálsiressin..."

Ol usınnan keyin baslayjaq shabılıwınıń múddetin keyinirekke sozdı.

Bunday maqsetlerden biyxabar Aydos burınları kem sózli xannıń sawdırıp kewlin alǵanına minnetdarlıq penen bas iyip, Quthmurat inax penen kelisimi boyınsha, sarayda sheshilmey atırǵan qıyın

islerdiń birine aralastırıwın ótindi. Inax jıldam izin alıp, qazı máselesinin liykinin áperdi. Aydos kóp oylanbay–aq, paramı tiske jabısqaq etke teńgerip hadallawı máttál, xan qazını azat qılıwǵa buyırıp, Aydostı marapatladı.

— Giltiń altınnan bolsa ashılmas qulıp joq, qaraqalpaq biyi, alıńǵa bermes aqıl taptıńız.

— Keshirsiz, ullı xanımız, — dep sonda Aydos tikeyip, otırdı. — Bir sóz hám pal, hám záhár bolar eken. Siziń quyashlı miyrim shápáátińız túsip, gápim bahalangánına minnetdarman ullı xanımız.

"...Qońırat hákimi bende qılǵan qırq qızdı on bir atqa satıptı" degen xabar kelgen kúni xan Aydostı jáne qasına shaqırıp bılay dedi:

— Bilesiz be, aqıllı biy, qaraqalpaqtıń qırq qızı Xorasangá satılǵanına kútá qáhárlenip otırman. Musılmandı Iran kápirlerine satqan Qońırat hákimi jıldam jer menen jeksen bolıwı tiyis. Aqırı, biz siziń menen túbimiz bir musulmanbız, tilimiz túrki, bir aǵashtıń miywelerimiz. Lekin, sizler az sanlı ázzi elsiz. Azǵa kol sozıw, ázzige járdem bizge parız hám qarız. Átten, Qońırat hákiminiń jılawında ketken qanalas inilerińizge qarsılasa bilmessiz, dep gúmanlanaman. Házir asıǵıw da biypayda. Biraq, Xojeliniń qasındaǵı qaraqalpaq Asan awılı Końıratqa kóshejak, soǵan qalay qaraysız?

— Oq atqan adam mıltıǵın jasırmaydı, ullı xanımız, — dep Aydos. sharpqa juwap qaytardı. — Izime láshker ertseńiz, Asan awılına búgin atlanaman.

Xan búl ótinishti dárriw–aq bárjay qıldı. Aydos irkilmey, tapsırmanı orınlap qayttı. Bunnan keyin xan onı tez–tez shaqırıp sóylespegen menen, báhárge shekem Xiywada jasawına múmkinlik tuwdırdı...

Mine ol, wádesinde turıp, Aydostıń tilegi menen úsh júz nóker atlandırdı. Biraq, olar tikke Qońıratqa bet alıwı qerek edi, kápelimde baǵıt ózgerdi. Bul xannıń tapsırması ma, ya Muxamedjan bektiń áńgimesi me, Aydos ele hayran. Sorawǵa jas áskerbasını ashıwlandırıp alamanba dep, júreksinbedi.

Onıń qıyalların túsingendey Muxamedjan bek jáne izinen jetti:

— Aydos biy, júdá oyılı kórinesiz?

— Muz túsip ketti. Dárıyadan ótiw jóni qalay bolar eken?

— Ha–ha–ha–ha... Soǵan bas qatırdıńız ba? Artıńızǵa bir qarańız, ónsheń saylandı, biregey jigitler emes pe? Dárıyanı pisent qılmaıdı. Biraq meniń oyımsha, baǵıt ózgergenine narazısız. Biliń. Bul áskeriy sır. Óytpeseń, Qońırat hákimi biz dárıyadan ótip atırǵanda bir hiyle

qlar edi. Ha kózlerińizden qapalıq kórdim goy. Írasın aytayın, áwele, siziń awıllardı jawlap, Qońırat hákimin jalańashlaymız. Sonnan keyingi jaǵına oy jiberseńiz túsinesiz. Tóremurat suwpınıń ayaq-qolı topırlanadı. Ha-ha-ha-ha, — Muxamedjan bektiń ózine ózi ırzalığı sezildi. — Aytpaqshı, Aydos biy, sizden sorayın desem bárhá umıtaman. Jańadárıyalı Maman degenińiz qádimgi atı ápsana Maman orıstıń ózime?

— Ol állegashan ólgen. Bul Maman sol atı ápsana Mamannıń orıs patshasına ketken kúni tuwılǵan.

— Báse, solay shıǵar—aw. Ullı xanımız bir gápinde, Maman orıstıń ólgeni gálet pe dep gúmansıraǵan edi.

"Maylı sheńgel"din tusına kelgende Aydos atınan túsip, jerden bir qısım topırak alıp mańlayına súykedi de, qayta atlandı.

Muhamedjan bul qılıqqa tańlandı:

— Ne sharapat taptıńız?

— Qaraqalpaqtıń shegarasına keldik, ullı ásker basımız.

— Ho, —ho, tas bolmasa, Xiywanı—ám qaraqalpaqtıń ishine kirgize jazlapsız. Meyli, meyli. Al endi tapsırma: usınnan buyaǵına aldımızdan kim ushırassa, "kimliksiz?" "xanımız kim? dep soraysız. Eger ullı Muxammed Raxim xandı bilme, men buyıraman, siz jazalaysız.

Aydostıń tóbesinen quyǵan muzlı suw másisinin ishine tolıp ketkendey bolsa da, qarsı heshteńe dey almadı. Íǵbalına, Ámudárıyaǵa shekemgi ushırasqanlar arasınan Muhammed Raxim xannıń atın esitpegen kisi gezlespedi.

Kim at quyırǵına asılıp, kim sal menen óldim azarda Ámudárıyadan ótip algannan sońǵı birinshi awılǵa aralasıwdan Muxamedjan bek ayırıqsha qorazlanıp, sózge sarańı shıǵıp qaldı. Basshısınıń keypine qaray nókerler de ózgerip jıyñaqlastı, shıyraqlastı. Bul Aydostıń erkinligin iskenjege alıp, awhalın qorjınlastırdı. Ásker basıǵa jaltaqlap, tek ıǵın shalıwǵa tırısıp baqtı.

Ásker bası awıl biyine eliwlegen nóker qosıp, awıl erkeklerin sorawǵa tutıwdı, gúdebuzar, hókkilerin aldına aydap keliwdi tapsırdı da, Aydosqa bir shekeledi:

— Xorezm shuqırı torańılǵa bay mákan bolǵan menen, torańılǵa usaǵan adamlardı jek kóremen. Torańıl jaqsı jansa da, qozı bolmaydı.

Bul gápti onıń ne ushın aytqanı Aydosqa jumbaq boldı, biraq, kishi ásker basılardıń "danalıq, kórgishlik" dep jabırılmaqanı ushın, oǵan da

bas iyzep maqullawdan basqa jol qalmadı.

Aradan kóp ótpey—aq nókerler bir topar diyqandı aydap keldi.

Náhán torańgıldıń sayasına tesek saldırap awqatlanıp otarǵan ásker bası qádingi ádetinshe Aydosqa bir shekeledi:

— Elat seniki, sorap kór.

At aldındaǵılardıń ne ushın usınday jaǵdayǵa griptar bolǵanı Aydosqa belgili: olar Xiywa xanınıń atın bilmegen. Aydos júdá awırdan qıymıldap tikeydi hám nayzaların aldına kese óńgergen nókerlerge un qattı:

— Bayan qılń!

Aǵashtay qatpa, bádaybat, tákabır birewi nayzasınıń ushın aldındaǵı diyqanlardıń qara murtlas birewiie shoshayttı:

— Bunısı naǵız azıwlı dońız!

Awıllasların aldında turǵan murtlas diyqannıń kózleri: ottay janıp, dońız dep qorlaǵan nókerge emes, Aydosqa alardı.. Aydostıń ónmenine nayza tirelgendey sál sheginip, Muxamedjan bekke bir burıldı. Ol dım úndemey iyegin ekshep "soray ber, soray ber" dedi; Aydos qáddin dúzedi:

— Qáne, sóyleńler, káramatlı Xiywanın xanı kim?

Hárkim hár jerden Muxammed Raxim xannıń atın aytıtǵ jabırlasa basladı. Qabaǵı jabatuǵın bulttay túnergen murtlas diyqan:

— Aydos biy! — dedi dawısına pátli kúsh endirip. — Xalqıń menen bolsań qara kúniń—ám bayram degen babalarımız. Sen óz xalqına qara kún tuwdırıp kim menen bayramlamaqshısań?

Aydos bul qarsılıqqa máni berip úlgermey—aq ásker bası ushıp turdı.

— Aydos biy, bilesiz be, hár sózdiń óz salmaǵı boladı.

Jaman sóz dárriw iyesine qaytarılıwı tiyis. Káramatlı Xiywa xanınıń jaqsılıǵın qara kún dep túsingen, ullı xanǵa sadıq, sizdey jas úlken biyge qarsı dawaytqan bul wájsizdin saqal—murtı alınsın, qulaǵı kesilsin.

Qızba ásker basıǵa Aydos dálil aytpadı, qınınan súyek saplı kanjarın suwırdı.

Murtlastıń qolları artına qayırıp baylandı.

Aydalıp kelgenler asıǵıs hámir etken jas ásker basıǵa emes, onıń hámirin tez orınlawǵa kirisken, Aydostıń barlıq qıymılların baqlaw menen boldı. Ózine otlı kózler kadalganına qolları dirildese de, Aydos sóylemestei turıp murtlastıń, on qulaǵın kesip tasladı da, saqal—murtın alıwdı shashtárez nókerge tapsırıp, qolınıń qanın qaptalındaǵı

bir túp torańgıldıń qabıǵına sıpıra sala keyin shegindi. Oǵan ırza ásker bası usı awıldın biyine qılıshın shoshaytıp:

— Áy, aǵash adam, beri jaqınla, — dedi. Túlki teri malaqayın sál kóterińkirep awıl biyi Muxamedjan bekke qaray únsiz eki qádem attı.

— Qáne, qaytadan ayt, káramatlı Xiywanıń xanı kim?

— Ullı Muxamed Raxim.

— Awıllaslarǵı menen tákirarla!

Ol awıllasları menen dawıs qosıp:

— Káramatlı Xiywanın ullı xanı Muxamed Raxim, — dep, birdiń ornına úsh iret qaytaladı.

— Aydos biy, endi siz ne deysiz? — dedi ásker bası.

Kópshiliktiń. aldında qolın qanǵa boyap, óziniń ne islep qoyǵanına túsınbey, lalı shıǵıp qalǵan Aydos uyqıdan oyanganday birden selk etti.

— Ne haqqında?

Muxamedjan bek mırs etip kúldi hám onı qoya berip, shabarmanlarına nókerlerdi túwellewdi tapsırdı, mallasın alǵa ótkerip, awıl adamlarınıń hárbirine Xiywa xanınıń puxarası ekenin moyınlatıp, quran uslatıp shıǵıwdı tapsırdı.

Bul birazlarǵa naydajlıqtıń isi bolǵan menen, birazlarda ǵawǵa tuwdırdı. Biraq heshkim heshjaqqa tabjıla almay, kóp atlınıń qorshawında turıp, Xiywa xanınıń puxaralığın moyınlap quran uslay berdi. Sahrayılıǵın, keń dalanıń erkin xalqı ekenin dálillep sál qıyqańlıq etpekshi bolǵanları menen heshkim sanaspadı, quran menen birge Aydostıń qanlı pıshaǵı júrdi.

Nókerlerdi túwellewge ketken shabarmanlardıń biri ásker basınıń kulaǵına jaqınlap kelip sıbırladı.

— Eki nókerdi tappadıq. Qatınpurış báleler edi.

Sonıń arasında shetki bir úyden atlıǵa shıǵıp, shashı uwdar duwdar bolıwı menen Ámywdárıyaǵa bet alǵan hayal kórindi. Xámme jalt burıldı.

— Tutıńlar—dedi ásker bası shabarmanlarǵa.

Ayday júzinen sızat—sızat qan aqqan sulıw jas kelinshek Muxamedjan bektiń aldına. ákelindi. Aydostıń ǵazebeti qaynap, dirildewi menen kelinshektiń betine úńildi.

— Ne boldı, shıraǵım?

— Bul ne zorlıq, bul ne bassınıw—dedi kelinshek Aydosqa emes, Muxamedjan bekke tikke qarap. — Áy, ákerbası, Dárıyaǵa ózin taslap ólgisi kelgen adamdı nege tuttırdıń? Arzı—awhalımdı bilǵıń

keldime? Olay bolsa ayt, sizlerdiki el biriktiriw me yamasa ázzini talaw ma? Qayda xan teńligi, qayda xan mehri? Áy, áskerbası, meniń júzimniń ashıqlıǵına tańlanıp tursań ba? Aquday toba de. Ózińniń hayalıń, ya apań, ya sińliń biyádep xan nókeriniń zorlıǵına ushırasa ne der ediń?

Qatal ásker basının shırayı qara sıyaday dóńip, qulaǵına: jaqın turǵan shabarmannıń kókireginen túyip jiberdi:

— Góрге kirse—ám tabıń sol eki nókerdi!

Onlaǵan nóker shawıp ketip eń shettegi bir úyden eki nókerdi aydap keldi.

— Áy, kelinshek, kóter basıńdı, qara mınalar ma? — dedi ásker bası.

Kelinshek jawlıǵın kóterip:

— Usılar, — dedi. — Xalayıq, káramatlı Xiywa xanınıń adamları, bolǵan shıńlıqtan aytayın. Mınaw eki haywan keselbent erimniń kózinshe asıldı maǵan. Erim tóseginen qaldawrap turıp arashaǵa túsip edi, ekewi urıp óltirdi.

— Boldı, boldı, — dedi ásker bası. — Háy, shabarman, háy, Aydostıń shabarmanı, ekewińiz bul ekewin atlarıńızdıń quyrıǵına baylańlar. Súyekleri parra—parra bolıp hár jerde qalǵansha súyretińler!

Ortanı ayırıp eki nókerdi súyretip baratırǵan atlılardıń izinen qarap Aydos qasındaǵı ásker basıǵa minnetdarshılıq bildirdi:

— Bir qolıńız tiken bolǵan menen bir qolıńız gúl—ádil ekensiz, nayatıy ádil ekensiz, ásker basımız.

Muxamedjan bektiń mańlayı tership, túnergen qabaǵı sál ashılǵanday boldı. Kúni menengi zorlıqqa shıdamay qısılıp turǵan awıl adamları biraz bosasıp, jas áskerbasıǵa qaratılǵan ǵazepli názerlerin jumsarttı. Aydos ǵargıp atına mine sala awıl diyqanlarına súren saldı:

— Xalayıq, házir ǵana kóz aldınıзда ne degen ádillik islendi! Káramatlı Xiywa xanınıń pıtırańqı qaraqalpaqlardı biriktirip el qılıwdan basqa maqseti joq. Háy, túlki malaqay, bes—altı jarshı sazlap biziń aldımızǵa jiber, bul ádillikti jurtqa dangara qılsın! Maqset—qan tógiw emes, awıllar ullı káramatlı xan láshkeriniń aldına bas iyip shıqsın!. Xalayıq, endi tarqańlar da, nókerlerge awqat, atjemi tayarlap ákelińler!

Muxamedjan bek jas kelinshektiń ashshı sózine shıdamay qızbalıq etip júp nókerinen ayrılǵanı ushın ba, yamasa ólgenlerdiń

ámengerlerine juwap beriw qıynlıgın esledi me, tunjırap, jeńislerine de kem salıyqalıq penen kútá kem sózli bolıp qaldı. Endi Aydos shırpıldap barlıq awırmanlıqtı óz qolına alıp, láshkerlerdi on—onnan jigirma úyge bólip qondırıp, azanda da barlıgın ózi aralap, halqastan keyin arqağa, óz awılına qaray jol basladı.

Kelesi awılğa jetpey—aq onlağan atlını baslap kiyatırğan Qabıl biy kórindi. Olar xan láshkerin tanıwdan atlarınan. túsip, jol shetinde bas iydi. Bul Muxamedjan beктаń kewilin ósirip azgana jadıradı.

Áne, áskerbasımız, siziń danalıgıńızdıń aqıbeti, —dedi Aydos onı marapatlap. — Arpa ektińiz, biyday aldınız.

— Ullı xanımız atlanarda "dushpan qumırsqa bolsa da, pildey kór" dep násiyatlağan edi, bul adamlardıń tasasında jasırınğan dushpan kózli birew qalsa—ám qáwipli. Gezlesken hár bir shańıraqtan bir adam bas iyip kelmese bolmaydı.

Ásker bası usı sózinen keyin sóylemey, salmaqlı bolıp qaldıdağı, endigi buyırıqtıń liykinin jáne Aydos alıp:

— Atlan, Qabıl biy, — dedi hám onı ásker basısına tanıstırdı,

Muxamedjan bek onıń menen qısqa ғана hal sorastı da:

— Neshe nóker menen qosılasız? — dedi.

— Qol astımda tútın tútetken hár shańıraq Xiywa xanınıń otın jaғadı.

Alda bir gúreń elat kórindi. Ásker bası qaytadan janlanıp, láshkerine en jayıp júriwdi buyırdı.

Úsh júz atlı awılğa kire bergende, tegis atızға qaratılğan tasqın suwday jayılp úylerge, ılashıqlarға, tólelerge bólinip ketti.

Bul awıldan da ójetler tabılıp, Xiywa xanına baғınғанına ıqrar etiwden aljasqanlar da, eglengenlerde jazalanıp, jáne birewlerdiń qulağı kesildi, ekinshilerdiń tanawı tilindi, úshinshilerdiń ókshelerine duz sebildi, tórtinshiler qamshı jedi, hátte, kózleri oyılғанlar da boldı...

Usılayınsha xan láshkeri jol ústindegi awıllardı baғındırıp "Aydos qalaға" jaқınlasa berdi.

Bunday hádiyseler óz awılında da húkim súretuғınına endi kózi jetkenlikten be, alға ilgerilegen sayın Aydostıń qabağı jabıldı, onnan sayın Muxamedjan bek hallaslap, kem—kemnen ústemligin arttırıp bardı.

"Qalaға" qaragórim qalғanda ғана Aydostıń júzi bulttan shıqqan ayday jarq etti, sebebi, Qádirbergenniń basshılıғında qalanıń gúllán xalqı xan láshkeriniń aldınan "nan—duz" benen shıqtı.

Bul kóriniske áskerbası da shadıman bolıp, juwasıp, sharshağan láshkerdi úylerge bólip qondırıwdıń ilajın oylap kóriwdi Aydosqa tapsırıwǵa oqtala bergeni, onıń qulaǵına álle nárselerdi sıbır lap atırǵan Qádirbergendi kórip "qáter barma?" dedi. Aydos qulaǵına nishter tıǵılǵan tanaday basın silkip jiberdi:

— Qońırat hákimi berman ótiwge niyetlenipti.

— Meyli, ótebersin, — dedi Muxamedjan bek hesh albıramastan. — Biraq, siz jarshı tayarlańız. Biz urısqa emes, siziń "qalanı" salıwǵa kelgenbiz. Usını jaqın átirapqa tez jaysın. — Ol artına qayrılıp ózinen basqalardıń bárin attan túsirip, zánǵisine shireniw menen nayzasın kóterip sóz sóyledi.

— Xorezm arıslanları, qulaq salıńlar! Ullı xiywalılardıń zimmasına berilgen is—azǵa qolqabıs, ázzige járdem. Maqsetimiz Aydos biydiń pitpey qalǵan qalasın salıp beriw edi. Átteń, Końırat tamanınan bizge qarsı láshker shıqqan degen ǵawasat bar, soǵan qaramastan ózimizdiń paraxat isimizdi qılamız. Biraq, heshbir nóker jaw—jaraǵın taslamawı kerek. — Ol usını ayttı da, kishi ásker basılar jıynap, pútkil awılǵa belbew qılıp nóker qoyıwdı, olardıń hárqaysısı óz ornında bel menen topıraq awdarıwı zárúrligin tapsırdı.

— Tiklenejaq diywal ullı Xiywa ushın bekkem qorǵan, — dep ruxlandırdı ol nókerlerin. — Eger házir jaw topılsa, ózlerińiz ushın geze.

Láshkerler jup—juptan tarqatıldı.

— Endi meniń biliwim tiyis bir is bar, — dep Muxamedjo bek qasında jekke qalǵan Aydosqa burıldı. — Nabada inilerińiz benen júzleser kún tuwsa, ózińizdi qalay tutasız?

Asıǵıs baratırǵan kishi ásker basılar menen nekerlerdiń izinen náshe etip qarap turǵan Aydosqa bul kútilmegen soraw boldı. Beti burishtay qızardı, qolın basına aparıp, jelkesin qasıǵanın ózi de sezbedi.

— Eger taysa laqlaytuǵın bolsańız, házir bildirińiz?

— Soqlıǵısıwdıń paytı biler, — dedi Aydos isenimsizlik penen.

— Olay bolsa, siz inilerińiz tárepine ótip, bizge qarsı kele qoyıńız!

Jas, qatal ásker basınıń ashıwı Aydosı tez sheshim tabıwǵa májbúrledi:

— Ayamasa ayamaspan.

Muxamedjan úndemesten, misli qurılıstıń bas ustası sıpatında, qalanıń sırtqı diywalı ushın qaǵılǵan qazıqlardı boylap hár toparǵa kórsetpe berip, "qalanı" ǵır—gebelek aynalıp shaptı...

Qońırat hákimi qansha oylanǵan menen Xiywa xanınıń shabıwılı báhárde baslanatuǵına kewili isenk bermedi. Bul kózaba ushın taratılǵai ósek, — dedi ózinshe. — Tásilpaz xan búgin—erteń—aq topılsa, táájip emes" — usılayınsha kún sayın qorqınısh kútiw menen qaladan shıǵalmay—aq qoydı. Bul "jaǵday onıń "Láshkerimdi mıńǵa jetkeremen" degen wádesin qurı lap qılıp qaldırdı. Ol qansha—qansha aqshamların uyqısız ótkerse de, eń baslısı ózin tutıp sırttan qaraǵanlardıń kózine heshqanday qáwipti mise tutpaytuǵın kúshli hákim bolıp kórindi. Qáyerde tuwısqan—tuwǵanına, aǵaynine, uruwına ókpelegenler jóninde esitse, solarǵa pana bolıp, jarastırıwǵa ya Qadıratqa kóshiriwge atlı qátquda jiberiwden aljasqan emes. Sondaylardıń qoqtasınları arqasınan atlı láshkerin bes júzge shamalastırdı, bolǵanı.

Ol ózin qansha sergek tutıp, kewilli júrse de qıstıń hár—bir kúni amanlıq penen artqa taslanǵan sayın ishegin iyt jırtqanday azdı. Báhardıń jaqınlawı jan alǵısh ázireyildiń qasına jaqınlawınan keyin kórinbedi, bazda qubladan esken ólpeń jipek samal, oǵan ázireyildiń tikenekli jalınlı demi sıyaqlanıp, tula—bedenin shanshıwlatıp kúydiretuǵın edi. Ol sonda da sır bermewge tırısıp baqtı. Jerdiń tońı jibisiwden xan láshkeri topılıs qılatuǵın tamannan misli suw basqınına qarsı shabılǵan qayshı sekilli topıraq qorǵan salıwdı qolǵa aldı.

Usı qorǵanda jumıs gújip atırǵan kúnlerdiń birinde "xannıń úsh júz láshker Ámudárıyadan arqaǵa ótipti" degen xabar keldi. Áne, bul xabar oǵan haqıyqat báhár samalı bolıp boyın biyledi, terisi jayılp quwanǵanı sonshellı, topıraq úyiwge kelgen awıl adamların sol zamatta tarqatıp, láshkerleriniń bir kún erkin dem alıwına ruxsat etip, namazshamın oqıy sala dastıǵına qysayǵanınan, erteńine túske taman oyandı. Tula bedeni qustay jeńillesipti. Másıláhátkóylerine qosa Aytmurat qızıl bet penen Begisti shaqırtıp, kútá jayparaxat keńes basladı.

— Endi ne deysiz, perishtelerim?

— Arqayın bolmay jawdıń topılısın kútiw kerek, — dedi Aytmurat qızıl bet.

— Jaman niyetli xan láshkeri ústimizge kelgenshe kútiw—záhárli jılanıń basınan emes, quyırǵınan uslaǵanday gáp, oralıp shaǵadı. Sol ushın tezlik penen dárıyadan ótip jawdı "Aydos awılınan" ótkermey

gúm qılıwımız tiyis.

— Dushpanımızdın dushpanı dostımız bolatuǵını ullı dárejeli hákimge ayqınlıǵı besenedey belgili, — dedi keńeskeylerden biri. — Menińshe, dárbıyanıń arqasında qansha elat bizge dos ekenin bilip alıwımız ushın xan láshkeriniń urısın asıqpay baqlaw kerek.

Hákimniń azǵın júzi qubılıp, oyshań kishkene kózleri bir noqattan ózgermey ádewir otırǵannan keyin pikir ayttı:

— Xan láshkerin ústimizge ákelip—ám kórgenbiz, perishtelerim. Bir túbirge eki súrnigiw soqırılıq boladı. Begis perishtemniń másláháti durıs sekilli.

— Oǵırı durıs qulasaǵa keldiniz, — dep jańa sóylegen keńeskóy birden pikirinen qayttı. — Erin ashshıǵa tiymey, dushshınıń parqın bilmeydi. Jawdı qalaǵa jolatpay Aydos awılınıń ústinde mıjalaw kerek.

Aytmurat qızılbet tilin tislep alǵanday awzın tobarsıttı. Begistiń kewili ósip shep qasınıń ustindegi meńi kızıǵılt aq—quba júzine aybat berip, qos barmaǵı menen uzın murtların alma—gezek shıyratıp otırıp kútá múláyim sóyledi:

— Awırıwdın eń songı qáwpi ólim ekeni bárshenizge ayan tóreler. Qısı menen awırdıq. Endi aldımızda eki jol bar, biri—ólim, ekinshisi—jazılıp qayǵısız jasaw.

Begis penen ishley baxtalashıqta júretuǵın Qızıl bet onıń ústemlik penen sóylegenin jaqtırmay:

— Bazı aqmaqlarǵa basqanıń ólimi bayram, — dep saldı.

Hákimniń kózleri ottay shatnap, Qızılbeti órtep jibere jazladı.

Ishki zárdesin shıǵarıp úlgergen Qızılbetiń shegir kózleriniń nurı óshkendey mólerdi.

— Aqılsız úsh tuwısqan kisi súylene almas tikenekli adamlar eken.

— Tikenekli bolsa da, bir tıp jyyde, on tıp sıydam torańǵıdan artıq, — dedi Begis.

— Perishtelerim, baltamtaptı qoyınlar endi, — dedi hákim ekewine de biyazar keyip penen. — Bilesizler, adamnıń shırayı qarasınan emes, niyeti qarasınan qorqıw kerek. Xiywa xanınıń niyeti qara. Bizin máqsetimiz Qońırat sháhárin ǵana emes, pútkil qaraqalpaq elin sol qara niyettiń qanlı pánjesine bermew. Bir jaǵımızdı jaw talap atırǵanda búytip otırıw—ám naisaplıq. Turınlar, pútkil qolastıma, qalaǵa dabil qaǵınlarda, nókerlerdi toplańlar.

Heshkim til qatpay, asıǵıs tarqastı.

Ekinshi kúni bes júz nóker atqa mindi. Muzday bolıp kiyinip, jaw

jarağın asıngan hákim nókerlerin birqatara kózden ótkerip, tórt júzin bólip, qalğanlarına Aytmurat qızılbeti basshı qılıp tapsırdı:

— Qalanı qorğaysızlar.

Hákim menen urısqa qatnasıp, Begisten artıgıraq batırlıǵın kórsetiwdi niyet etip júrgen Qızılbetke bul kútilmegen soqqı boldı.

— Begis qalsın, — dedi.

— Perishtem, qızba. Ağashtı ağash saplı balta menen keser bolar.

Aytmurat qızıl bet mıyıǵınan kúlip mardıyıp, jelkesin qasıdı.

Hákim kóp eglenbey Begis penen tórt júz atlınıń aldına tústi.

Ámiwdárıyadan ótkensoń kóp júrmey–aq olardıń aldınan qol qawsırıwshılar molaydı. Kóp tarıslardan ózin sırtta tutatuǵın qıtay uruwınıń ataqlı biylerinen biri payda bolıp, atınan túsip Qońratqa berilgenligin aytıp bas iygende, hákim máńgilik jeńiske eriskendey masayrap sala berdi.

— Ho, perishtem, keshe ǵana túsime enip ediń, hesh abırjımay, albıramay kóter basındı. Bizge ermesen, házir qaytıp uruwındı Końratqa kóshire ber. Eń hasıldar suwǵa tiyik mákan seniki.

Hákimniń jeńiske isenishli miráti láshkerlerde álleqanday ruxıy kúsh payda etti.

— Házir xan láshkeri qáyerde?

— "Aydos awılına" baǵdar aldı, — dep qıtay biyi hákimge sırın ayta basladı. — Aydos, xannıń ásker basısına tájim etip kelsin dep atqosshısın jiberген eken, úsh qamshı urǵızıp qaytardım. Izinen láshkeri ǵaw basarma dep edim, kelmedi, bilmedim, yaki atkosshısı aytıp barmaǵan, yaki láshkeriniń kúshi ázzi.

— Alla ziyat etsin, perishtem, oǵırı jaqsı xabar ayttıń. Aydostay satqınnıń júzin kóriw — gúlli gúná! Meniń biliwimshe, Xiywanıń láshkeri qansha tásilpaz bolǵan menen órmekshiniń awı. Quda qálese, pıt–shıtın shıǵaramız. Perishtelerim! — dep ol artındaǵı kóp láshkerge dawısladı, — Áweli quda, Jeńis sózsiz biziki. Quda súygen Qıtay uruwı bizge qosıldı. — Onıń jumıqlaw, biraq ótkir kózleri alısıraқта qol bılǵaǵan tert atlını kórip hámmeniń dıqqatın solay awdarıw ushın, —kuda kálese ho, anawlar–ám bizge kiyatır! — dedi.

Úlken maqset penen baratırǵan hákimniń úsh–tórt adam ushın sonsha láshkerdi irkiwi, birazlarda ishley ǵázep tuwdırǵan menen, kópshiligine unadı. Hákimdi "Mehirlilerdiń mehirlisi" degen sóz awızdan awızǵa ótti.

Qútkenleri jetti. Olardıń birewi betin tańǵan, tek tisi, kózi jıldıraydı, ekinshisi erge baylaǵan ağashtay tip–tik otır,

úshinshisiniń beti gúptey isik, tórtinshisiniń murnı qanap erniniń ústine qan qatıptı.

— Sóyleń, perishtelerim.

Sońǵısı alǵa shıqtı.

— Biz qorlandıq, qol jabıńız, ullı Qońıratnıń xanı. Aydos qorladı. Xiywa xanın bilmeymız, bilgimiz kelmeydi degenimiz ushın mınaw qılǵanı. Hámmeden jeńil qutılǵanı men. Murnıma jup mush urǵızıp qutıldım.

— Olar házir qayda?

— Bilmedik, ullı Qońıratnıń xanı. Lıykin eldi shegirtkedey jaypap, arqaǵa ótip ketti. Shaması "Aydos awılına" kirdi.

— Olay bolsa perishtelerim, bizge qosılınlar. Biz sizlerdey móminniń arın arlawǵa shıqqanbız.

Tóremurat suwpı láshkerdi baslap júrip ketti. Bir waqıtta ol qurısқан moynın kóterip Begiske burıldı:

— Eger Aydos penen júzlesip qılıshlasar kún tuwsa, ne qılar ekenseń, perishtem?

— Bende qılın bárhá qulıp astında saqlayman.

— Ol, tutıp al dep, qolın qawsırıp aldında tura qalarma eken?

— Biyazar uslap alıwǵa tiyispen.

Hákim kesesine bas shayqap, selk-selk kúldi de bir nárse dep úlgermey-aq, kóz ushında bir búyirlep shawıp baratırǵan atlını kórdi.

— Tut, perishtem! — dedi ol artındaǵı shabarmanlarınan birine.

Xorasannan alınǵan júyrik at koyan kórgen qarshıǵaday ushıp, hádemey-aq jekke atlını hákimniń aldınan alıp shıqtı.

Láshker irkilmey júrip baratır. Tóremurat suwpı bendeniń qanı qashqan júzine tik qaradı:

— Kimsen?

Bende sóylemedi.

— Xan láshkeri qáyerde?

— "Aydos qalada", — dedi bende tilge kelip.

— İlqqan qanshıqlar qoraǵa tıǵılıptı dá? Ne qılıp atır?

— Qalanıń sırtqı diywalın qayta salmaqshı qusaydı.

Tóremurat suwpı oǵan isenerin de, isenbesin de bilmey qolın shekesine aparıp oylanıp turdı da:

— Bizden nege qashtın? — dedi.

— Awılıımızda bir jas úlken ǵarrı ólip, Porlıtaw bettegi tamırlarına namazǵa aytıp baratır edim. Sizlerdi uslap qoyar dep qorıqtım.

— Bar, jolınan qalma.

Bende atına iyelik etiwden hákimdi algıslap, sonda da qorıqqanının artına qaray–qaray ketti.

Tóremurat suwpı eki qaptalındaǵı kishi ásker basıların alma gezek kózden ótkerip alıp;

— Perishtelerim, — dedi hayajanlı álpayımlyq penen. — Olardıń qala qurılısın baslap jibergenin qalay túsindińiz?

— "Namazshıǵa" inandıńız ba?

— Oy, perishtem, namazǵa aytıp júrgendi iriksen, bul xalıq ne demeydi? Barsın, jaw bolǵanda da qolınan túk kelmeydi.

"Nayatıy kóregen, nayatıy sezgir insan. Aldında basqa nárse oylaw múmkin emes!" dedi Begis ishinen.

Tóremurat suwpı heshkimniń ustaǵanlı juwap beriwge júreksinbeytuǵının bilgen soń waqıttı kóp sozbadı.

— Xannıń kúshi láshkerinen emes, xalıqtı qalay aldawınan. ǵárezli, perishtelerim. Qalanıń tısqı diywalın salıw — Ayдостıń aqlı emes, xannıń soyaqtan aytıp jibergen tásili. Haslında sol diywal olardıń ózlerine qorǵanı, ózgege ájel gezesin tayarlap atırǵanı. Kóz jumıp ústine bara qalıw nókerlerimizge nispatan nainsaplık boladı. Sol ushın "Kók ózektiń" jaǵasınan biz de geze quramız. Ústimizge kelsin.

— Pák aql!

Hákim nókerlerdegi mártlikti sınaw ushın aytıp atır dep túsingen Begiske shabarmannıń shápiklik qılǵanı jaqpadı.

— Ullı Qonırattıń hákimi, haqıyqathqtı aytsam, bul balanıń gápi demessiz, dep oylayman. Qorqaqlıq qılıw—jeńistiń giltin dushpanǵa óz kolinan tapsırıw degen sóz. Usı pátten jazdırmay qalanı qamal qılıw kerek.

Tóremurat suwpı Begiske ırza keyip penen kózleri kúlimlep bir qaradı, biraq sóylemedi.

Olar quptanlata "Kók ózekke" jetti. Nókerlerdi qándekte qaldırıp, hákim Begisti ertip ırashqa shıqtı. Aynala jumjırtlık edi. Jaqın–juwıqtaǵı awıllardan jekke–siyrek iyt dawısı kelip turıptı.

— Begis perishtem, házir nókerler atlarınan túsip bir bawdan qamıs orsın da shom buwıp, baslarına dastıq qılıp azmaz dem alsın.

Hákim jalǵız qalǵan ash qasqırday qamıs ishın bir maydan gezip qayıtp keldi de, jańa jatqan nókerlerine dawıq saldı:

— Atlanıńlar!

Begis atınan túsken menen ele otırǵanda joq edi, atına ǵargıp minip hákimniń aldında payda boldı.

— Shabıwıldı baslaymız ba?

Hákim oğan juwap orınına, athılardı tez eki toparğa bólip, hárkim dastıq qılğan shomınıń ushına ot basıp uyqıdağı awıl ústine topılısqa házirleniwi zárúrlıgı buyırdı.

* * *

Qońırat hákimine jolıqqan "namazshı" Aydoslardıń jol ańlıtıp qoyğan athılarınan biri edi. Onnan barlıq jaǵdaydı bilip alıp, Muxamedjan bek penen Aydos ta nókerlerin ekige bólip geze tutıp otır edi. Tań atıwǵa meyillenip, bosańlar jańa uyqıǵa múlgiy baslaǵanda, eki jaqtan gúwlep kiyatırǵan qızıl jalın ot kórindi.

Eki jerden tikke shapship dawırıq salǵan Muxamedjan bek penen Aydostıń dawısları bir–birine qarısıp ketti.

— "Káramatlı xan jigitleri, jaw, jaw!" "Saq bolıńlar!" "Jaqlatpay, oq úzbenler!..."

Álleqanday bir qorqaqtıń barmaǵı tetik basıp, shetirekte bir mıltıq gúrs etkeni máttal, Qońırat athılardıń eki toparı da tarap, gúw alǵa bastı.

Muxamedjan bek te, Aydos ta, biyruqsat oq úzgendi ishlerinen sógip narazılıq bildirse de qońıratlılardıń apır–topır alǵa basqanın kórip, buqqı tasladı. Oq jetimge kelgende teńnen tikeydi:

— Jigitler, atıńlar!!

Ústi–ústine gúrsildegен mıltıqlardan ısıqrǵan oqlar biraz atlardı ommaqazan attırıp, kútilmegen soqqıdan qońıratlılar basqı taptı. Jerge tússe de ele janıp atırǵan shomlardıń jaqtısında iyesiz qula dalaǵa shawıp baratırǵan atlar, keynine qaray piyada zıtqıǵan nókerler kórindi. Ásker bası olardı quwıwǵa buyırıq bermedi. Aydos qashqın athılardıń arasında állekimdi izlegen qáddinen qayıtıp otırmadı,

Muxamedjan bek onıń tuw sırtınan shawıp kelip kewilli sóyledi:

— Biz tárepte onbesi óldi, siz tárepte qalay?

— Sanamadım, — dedi Aydos sál ólpeń dawıs penen.

— Onda tez adam jiber, ólilerdi jıynasın. Jaw qandaylıǵın awıl adamları kórmese bolmaydı.

Aydos mardıyınqırıp, jigitlerine názer awdardı.

— Jigitler, — dedi jas ásker bası quwanışın toqtata almay. — Endi olar bir jerge bekinis qıladı, biz sol uyasında ǵana mıjlalaymız. Ne deysizler?

— Jeńdik, jeńemiz, — dedi kewilli xan nókerleri dawıa qosıp.

* * *

Qońırat hákimi láshkerin "Kók ózekke" tirelgen jerde irikti.

— Náletiyler ańlıp otır eken—á?

Jaradar birewdi mińgestirgen Begis hámmeniń sońınan jetti. Ol hákimniń ne degenin, kimdi ayıplaganın esitpegenlikten úndemey, misli áke aldında gúna qılğan baladay basın iyip, qapa bolıp tur. Hákim oğan mingesigin túsiriwdi buyırdı da:

— Jigitler! — dep dawısladı. — Biz qorqıp shegindik dep oylamańlar. Qońırathılardıń pák qanın ádálatsızlardıń tókkenin kórgim kelmedi. Eń utqanımız, dushpannıń kúshi qalay, qarsılıǵı neden ibarat ekenin barlastırdıq. Endi atlarıńızdı qaslarıńızǵa baylańlar da geze qazıńlar. Olar bizdi qashtı dep ústimizge topıladı, qılğanın aldılarına keltiremez. — Ol Begiske ımlap shetirek shıǵarıp aldı. — Sen dáwjúrek jigitseń, biraq kózsiz ekenińdi endi bildińgoy—á?

Begis únsiz tıńlap tura berdi.

— Urısta eki aql basqı taptıradı...

Hákimniń ne ushın ayıplap turǵanına Begistiń pámi alıspay, boyın tiklep, ashıwlı kózlerin badırayttı:

— Qanday eki aql?

— Esińde me, hújim tek seniń keńesiń menen baslandı. Ekinshi iret—ám teris keńes berseń, aqıbetine juwapker óziń perishtem. — Ol Begistiń ashıwǵa buwlıǵıp qaltıray baslaǵanın sezip tuwrıladı. — Perishtem, eger jeńiske eriseyik deseń, ya men buyıratuǵın bolayın, ya sen meniń aytqan jerimde nıshanaǵa turatuǵın bol.

Ashıw menen basınıń ishi gúw—gúw bolıp ketken Begis hákimdi shalıs sóylep tur dep te oylamadı.

g

— Buyırıwshı tek ózińiz,—dedi.

— Biz qansha parasat saqlap, qalanı qamal qılsaq, olardıń sbırı. Bunnan tısqarı, xannıń tilegindegi elatlardı qol astımızǵa ótkeriwdiń ǵamın jewimiz kerek. Sonda Aydos awılı bólinip, láshkerlerine azıq—awqat jetpey adam jeytuǵın boladı. Kelistikpe?

— Pák aql.

— Olay bolsa ornıńdı iyele. Eger úsh kúńge shekem topılıs qılmasa, ózlerimiz bir ilaj qollanamız.

awıllasları menen oylasıp, júzlegen atlınıń basın quradı hám Mırjıq keliwden tapsırdı:

—Mine, inim, endi táǵdiyrimiz qolında.

Bul onı eki aǵasınan birotala ashım—ayırıq qılıw ushın sırlı kótermelewı me, yamasa jası qaytqan biydiń shını ma, Mırjıq tereń máni bermedi. Biydiń kishipeyilligine, isenimine ırza bolıp, kewli kóterildi, "aqlarmız" dep ásterek juwap berdi, biraq ishinen "endi aǵalarımara ara túsemen, paraxatshılıq penen aytqanıma kóndiremen" dep oyladı.

Kóp keshikpey áskeriy mashqı basladı. Ol bul iste ele tájiriybesiz edi, Mamannıń ózi baslap berdi.

Sońın ala onıń bilgen usılları da az túyilip, atlıların baslap qazaq awıllarına ketti. Jashıǵında xanǵa xızmet etken ǵarrı sarbazlardı tawıp, solardıń basshılıǵı menen Jańadárıya alaplarında bir aydan aslam mashqı qılıp qayttı.

Olar keter aldında kópes Timofeev penen sóylesik júrgizip, usta Nikirforovqa pıtıra quyǵızıp qoyıw ushın enapat shoyın buyımlardıń sınıǵın tapsırıp ketken edi. Awılına barmastan burın solay qayrılıp, úlken baxıtsızlıqqa gez keldi. "Orıs awılında" sılt etken bende joq. Qamıs qaqırалardıń ańsaq—sańsaǵı shıǵıp atır. Qoparılgan áynek, qapı, orınlarınıń bir jaǵınan ushıp kirgen hákke ekinshi jaǵınan shıǵıp júr. Jańadárıyalıların Mákke—Mádiynesi siyaqlı ustaxana beren—zeren, góne—qoqsı temir, sınıq, qańıltır buyımlardı demde—aq tot basıp, hár jerde birewi toń kesektey domalap jatır.

Mamannıń ishine qoz túskenдей bolıp atınan ǵargıp tústi de, Mırjıqtı ertip ustaxanaǵa kirdi. Tapsırıp ketken shoyın sınıqlarınan qırǵıstay qalmaptı. Hayranlıq penen biri—birine qarastı. "Ya Xiywadan, ya Qońıratтан kelgen apat" degen oy keldi Mırjıqqa. Biraq, oyın ortaqlasıwǵa tartındı: "Qaysısınan bolsa da meniń qanalaslarımnıń aralası bar". Mamannıń juqalań sarǵısh júzi tot basqan temirdey qaraltım—qızǵıshlanıp, tili heshteńeǵe gúrmelmedi.

Nókerlerdiń kópshiligi atlarınan túsip taslandı qaqırалardıń, ustaxananıń ishlerinde, dógereklerinde sawtanaq jer qoymay túrtkilep, súrilgendey qılıp tasladı, kómilgen pıtıra túwe qádirlı heshteńeden namıw—nıshan tappadı.

—Sorlı qaraqalpaqtıń ıǵbalına ne boldı eken? — dedi Maman kútá awır sarsıq penen.

Nókerlerden tili júyriklew biri tońqıldadı:

—Biy aǵa, orıslardıń wádege opadar, sózleri tiri hám iri, mehriban,

qorqıwdı bilmeytuǵın adamlar bolatuǵınına isendirgen edińiz,

— Seniki ne? — dedi Mırjıq onıń awzın qaqpalap. — Qazaq arasına barıp biraz orıslardı kórdik. Maman aǵanıń gápleriniń durıslıǵına isendik—ám. Quda qálese, orısyat patshasına barıp babalarımızdıń "qosıp alıń, qayırqomlıq qılın" degen arızısın jańartıw niyetinde qayttıq—ám.

Nóker pikirinen qaytpay órshelendi:

— Olay bolsa bul nesi? Kópes Timofeev kúlip turıp—aq, jılatatuǵın, kespey turıp aq qanatatuǵın, kórsetip turıp—aq urlaytuǵın naysap edi. Shıǵısına tartadıdaǵı. Aqkónil babalarımız neshe aylıq joldan segbir tartıp barıp alaqanday saya soraganda, bulardıń patshası "yaqshı" dey sala wádesin jutqan emes pe? Áwladınan ne úmit, ne kayır?

Nókerler menen sóyleskende orıs xalqınıń dúńbalyq dańqın kútá maqtanış qılıp sóyleytuǵın Maman biydiń murın tesigi tómen qaradı. Buǵan Mırjıqtıń jıǵırdanı qaynap nókerge ashıwlı kózlerin qadap, uzın qara murtların alma—gezek shıyrattı:

— Sen bunsha kóp sóylediń—á? Túsik shelli shette júrgen eki adamı menen pútkil xalıqqa baha berip bolama? Aytıńız máselen, Nikiforovtı kim jek kóretuǵın edi?

— Sol ushın da aytıp atırman, — dedi nóker qalıspay. — Qasqırǵa qoldan qoy soyıp berseńde, toǵayǵa alıp qashadı degen usı emes pe? Meniń arım keletuǵını, bizler siyaqlı óz milletiniń arına tartıwdı bilmeytuǵın xalıq barma bul álemde?

— Arıslanǵa alısatuǵın arıslan kerek, — dedi Maman.

Mırjıq bir—eki jola Nikiforov penen sóylesip, onıń bir sózligine, ózi sekilli, mómin, jergilikli xalıqtı súyip qalǵanına isenetuǵın edi. Ásirese onda orıslarǵa birinshi súyispenshilikti qozdırgan usı Mamannıń ózi edi. Onıń sońǵı gápin jaqtırmadı:

— Maman aǵa, qarańǵıǵa tas ılaqtırmańız.

Qasarısıwdıń paydasızlıǵın endi túsinip Maman jelkesin qasıy—qasıy únsizlik penen jolǵa tústi. Qazaq sarbazlarınıń basshılıǵında áskeriy kóp ádis úyrenip qaytqan nókerlerine ırızı biydiń endigi qıyalı olarǵa mıltıq attırıw edi. Kóp úmitiniń, ármanının aqıbeti push shıqqanına kewilsiz ishi—bawrı qamılıp, izinde, qaytqan ǵazday dizilisen nákerlerinde umıtqan sıyaqlı. Jas úlkenniń keypi basqalarǵa juǵıp, hámmenniń ápshanın qashırmaq niyetinde Mırjıq janlandı:

— Maman aǵa, kúndiz shıra jaqqan aqsham qarańǵıda qaladı

degen gáp bargoy. Jaqsısı, qazaq sarbazlarınan úyrengen jaqsı qosıǵıńızdı aytıp berıńız.

Maman tershigen aq boz atınıń sawrısına qamshısın ásterek tiygizip, júrisin sál tezletti de, qara qalpaǵınıń aldın qáterińkirep qoyıp, basladı:

— Jigitler, jigitler, ǵoshshaq jigitler,
Eli ushın bas tiger batır jigitler.
Jigitler dáwjúrek, hasıl jigitler,
Eliniń jawına jasıl jigitler."

Mamannıń hayran qalarlıq iri dawısı bar edi. Anıq ǵurıjlanıp qosıq aytса, átirap jańlap, ushqan qus qonadı, shapqan qulan toqtaydı. Ashıw menen be, ol usı saparı da ǵurıj benen aytqanı sonshelli, abırjı ósekleri menen kiyatırǵan nókerler awılǵa qalay kelip qalǵanların biraq bildi.

Jigitlerdi úyli–úyine tarqatıp Maman menen Mirjıq atlarınan túsip úlgermey aq, Esengeldi sarı keldi. Ol kútá azǵın, shırayı sayadaǵı shóptey sargayıptı. Betiniń terisi de jıbırlaytuǵın sıyaqlandı. Maman onı qıynlıqlarǵa tózimliliǵı, bir sózliliǵı, mehribanlıǵı ushın basqalardan artıq bahalaytuǵın edi hám ol bar jerde ózin bar dep sezetuǵın edi. Bir aydıń ishinde ne ushın bunday dárejege túsip qalǵanına tańlandı, "awırmadıń ba?" deyjaq bolıp turdı da úndemedi. Ishkerilegen soń Esengeldi sarınıń ózi jarılıp Aydos awılı ústinde xan láshkeri menen qońırathlılar arasında urıs bolıp atırǵanın xabarladı.

Usınday bolatuǵının aldan bilgenlikten be, birden hawlıqpastan soradı:

—Qashannan beri?

—On kúnnen astı.

Mirjıq aǵalarınń amanlıǵın biliw ushın gápke qáytıp suǵılısardıń esabın tappay eki jas úlkenge alma–gezek jaltaqladı.

Mamannıń párwayı panseri sıyaklanıp:

—Kópes Timofeev kóship ketipti ǵoy, — dedi.

—Qorqıp kóshipty. Aydos awılındaǵı urıs biziń jaqqa Jaylatuǵının bilip kóshti deydi.

—Kim?

—Nikiforov penen Atabek aytıp keldi.

Mirjıqta da, Mamanda da janlanıw payda boldı. Esengeldi sarınıń ózi bayanlap bolǵansha da janları tózbedi:

—Olar qayda?

—Atabektikinde. Atabek te, Nikiforov ta tımaw. Ásirese Nikiforovtıń balası Yakob—orıs qatallaw. Azanda kórgenimde sandıraqlap atır edi.

—Aurıw bolǵan soń ustanı jurtta qalǵan pıshıqqa aynaldırıptı dá jawız kópes.

—Olay emes kusaydı. Kópes usta Nikiforovqa, "eger qaraqalpaqlar menen ońısıp jasay alsań birotala azat etip qaldıraman, biraq Atabek ekewińiz men ashıq teńizge ıııqqansha uzatıp salıń", depti. Sonnan qaytısin bul biysharalardıń qamıs salın samal quwıp, teńizden úsh kunde shıǵıptı. Awırǵanları da sonnan.

—Onda bizler ǵıybat qılppız—aw, — dedi Maman sál ókinishli, — Pıtıralar ózlerinde me?

—Quyıp atırǵanda qońıratlılar áketken.

—Ne deydi?

—Awa, solay, Maman. Urıs Aydos awılında bolǵan menen jábirin bizler kórip atırmız. Qádirbergen onlaǵan nóker menen kelip xan láshkeriniń azıq—awqatına járdem et dep edi, sonnan úsh kún soń qońıratlılar jigirma atlı bolıp keldi. Ne degen menen xan láshkeri sıpayılaw edi, qońıratlılar heshkimniń duw—sıyına qaramastan keregin áketti.

—Kórik qalıp pa? — dedi Mırjıq.

Timofeevtiń kórikti qaldırmaytuǵına kewli isengen menen Esengeldi sarı "awa qaldırıptı" dep aytatuǵın shıǵar degendey, Mamanniń awızı ashılıp, Esengeldi sarınıń biyparıq ósken murtları astınan kóringen jalaq erinlerine kóz tikti.

Esengeldi sarı awzın sıypap, juwap berip úlgermey—aq, sırttan állekim "jaw!" degendey bolıp edi, izi ulı—shuw bolıp ketti:

—Jaw, jaw, jaw!...

Olar keregege ildirilgen jaw—jaraqların ala sala apır—topır dalaǵa shıqtı. Júzlegen atlı, awılǵa aralasıp qalıptı. Bárin sháwker atlı Orınbay baslap kiyatır. Maman onıń niyeti buzılса sháwker at minetuǵının biletuǵın edi, biraq qara qalpaq kiyip, alǵanın kórip ózin bastı. Sebebi, ol albıraqlap, Maman awılınan járdem sorawǵa niyetlense ǵana usılay etetuǵın edi. Endi ol Esengeldi sarı menen Mırjıqtıń ortasında ózin aldırmas bekkem qorshawda turǵanday seziniп, alısraqtan—aq badabat saldı:

—Orınbay, amanlıq pa?

Orınbay juwap ornına oń qolın joqarı kóterip, nókerlerin irikti.

Sonıń arasinsha Mamanlardıń artjaǵında topar–topar athılar kórine basladı. Olar házir ǵana dem alısqa tarqatılǵan nókerler edi, awıl arasındaǵı "jaw–jaw!" degen dawırıkqa kóterilip kiyatırǵanı. Bul Mamanlarǵa ábden kúsh berdi.

—Esitip atırǵansızdı, el talaytuǵın sayaqları kelipte turǵan shıǵar, satqın Aydos gum bolmay elge tınıshlıq joq eken, — dedi Orınbay.

Onıń ǵapın nókerleriniń kópshiligi tastıyıqlap, Aydostıń atına hárqıylı jaman sózler aytıp jabırlastı.

—Qońrat hákimine qosıla jaqsız ba?

—Onday niyetimiz jok, Maman, —dedi Orınbay. — Biraq biz ushın Aydostıń niyetin boldırmaw maaba. Eger onıń uruwı Tóremurat suwpıǵa baǵınıp ketejaq bolsa, jartısın bólip alamız. Qáne, jigitlerim, tákirarlańlar "Aydos awılın bólip alamız"!

Aydos awılın bólip alamız... bólip alamız!...

—Áne, Maman, — dedi Orınbay mardıyıp. — Eger sizler qosılsańız, izin aytıwdıń keregi joq. Biraq meni Qońrat hákimine qosıladı dep oylama. Kórgenmen, ol jeńse, bizdi hawa top qıladı, sonda da oǵan qarsı urıspayman.

—Biz ele oylanamız, — dedi Maman.

Orınbay narazılıq penen qolın bir siltep, izine aylandı, nókerleri únsiz erdi.

Pútkil eldi titiretip tik ayaqqa turǵızǵan waqıyanıń sebepkeri eki aǵası bolǵanına Mırjıqtıń jeti nasırı búgilip, ornına shegelengendey bir maydan lalı shıqtı. Ot lawlaǵan ıssı jaydan muzxanaǵa kirgendey tula bedeni juwıldap, tisi–tisine saqılǵanın sezdimewge tırısqa menen, demi tarayıp, kózleri patlıyıp, albıraqladı.

Onıń ne ushın sileyip turǵanına dıqqat awdarmay joldasları bılayıraq shıǵıp "Mırjıq, júr" degende ǵana ol solay burıldı hám oy duzaǵına oratılǵanın búrkew maqsetinde awzına kelgenin soray saldı:

—Qayaǵı kúshli dep oylaysız?

—Eki jaǵı da túlki, oqqa quyırqların tutadı, — dedi Maman.

Esengeldi sarı "Sen ne ayttıń?" degendey kóz astınan betine qaradı. Ele óz oyı menen bánt Mırjıq bir nárse túsiniw túwe, esitken de joq. Maman óz juwabına túsiniq berdi?

—Oqqa tutatuǵın quyırqları — biz qaraqalpaqlar ǵoy.

—Qońrat hákimine qaraǵanda Xiywa xanında ya tásil kóp, ya adamgershiliktiń iyisi basım, —dedi Esengeldi sarı. — Qara gellem Qońrat hákimine narazıman, pútkilley narazıman. Ol qatal jawız. Eger biz urısqa aralasatuǵın bolsaq, soǵan qarsı turıwımız kerek. Ol

jeñse jáne qırq qız túwe bárimizdi satar dep qorqaman.

Maman kimge qarsı urısıw emes, Aydos penen Begisti qalay jarastırıw ústinde oylay baslağan edi, sonlıqtan Esengeldi sarıǵa juwap bermedi. Jas úlken biydiń qıyalın oqıǵan sıyaqlanıp Mirjıq isenimsizlew gúbirlendi.

—Eger olar jarastırılsa...

Buǵan Esengeldi sarı da til qatpadı. Óz oyn shubaltıp kiyatırǵan Maman Mirjıqtıń ne haqqında aytqanın ańǵarmastan qaldı. Solayınsha úshewi de úndemesten baratır. Baǵıtı Atabek palwannıń úyi.

Mirjıq jáne shıdamsızlanıp úyin esledi. Qıyalına kelinshegin, ulın állenetken nókerler bende qılıp, otawı Timofeevtıń qaқыrasınday qańrap qalǵan sekillendi.

—Maman aǵa, úyimnen xabar alıp qaytsambeken?

Atabek palwannıń esigine kirer jerde irkilip, Maman Mirjıqqa oyılı qarap turdı da:

—Qalay barıwdıń jóninde oylanıp kóreyik, — dedi.

Baǵanaǵı dawrıq penen úylerinen shıqqan awıl jas úlkenleriniń birazı nawkaslardıń kewlin sorawǵa kelgen eken. Atabek te, Nikiforov ta biraz sergek kórindi. Tikeyip otırıptı. Kishkene Yakob-orıs ǵana mńıldap, eki beti laplap jatır.

Úlken-kishige álipayımlıǵı, húrmeti, qalıx xızmeti menen "Maqsım kelin" atañǵan Atabek palwannıń sulıw kelinshegi shırpıldap xızmet qılıp jur.

Hal-jagday sorasıp, biraz nárseler bilisilgennen keyin Mirjıq "kórik qalıp pa?" degen sorawına Esengeldi sarıdan alalmaǵan juwabın Nikiforovtıń ózinen aldı. Kórikti iyesi áketipti.

—Haqıyqatında ol tek bayıw ushın kelgen edi, — dedi Nikiforov kórigin qaldırmaǵan xojayınına ókpeli. — Azǵana dákkige shıdamadı. Meni ayap qaldırǵan joq. Balamız ekewimiz kemesine awırılıq etetuǵın boldıq.

Qalǵanıńız júdá jaqsı bolǵan, — dep Maman onıń kewlin aldı hám quyash túsles sarı shashların lám basıp tership atırǵan kishkene Yakobtıń basınan sıypaladı. — Qalaysań, balam?

—Jaqsıman.

Balanıń juwabı hámmeni qanaatlandırdı. Ákesi házir-aq táwir bolıp ketkendey kúlimlep, quwıńlap jeńil sezinip otırdı.

El ústine dónip turǵan qawıp-urıs xaqında qaytadan áńgime baslandı. Hárkim hártúrli pikir júritip, awılınıń arasında mıltıq

atılmawı ğamında oylasıp, ortağa salıstı.

Oylı Maman bas kóterdi.. Awıl kátqudaları ol otırğan jerde qanday isler ústinde tarısıp pikir aytsa da, kóbinese Mamannıń juwmaqlaw sózin kútetuğın edi. Usı saparı da solayınsha. tınıshlandı.

—Bul urıstı Aydos penen Begistiń ala awızlığınan tuwğan dep qaraw qáte, — dep Maman kútá jayparaxat ğáp basladı. —Solay bolsa da, olardı. jarastırw el táğdiyri ushın áhmiyetli. El—xalqımız tásilqor túlkilerdiń quyırǵı bolıp oqqa nıshanalıqtan qutıladı. Al endi Aydos penen Begis bizdi tınlayma, joq pa, áne, bul jumbaq másele. Menińshe, biziń hesh qaysımızǵa qulaq aspaydı. Sebebi Mırjıq biz benen. Ekewi de "nege men tárepinde emes" dep Mırjıqqa da ashılı. Mırjıq olardıń birewiniń tárepin alǵan menen de, kelisim bolmaydı. Jalgız jol, biytárep bir uruwdıń jas úlkenin arağa salıp, úsh tuwısqandı sóylesikke shaqırw kerek.

Bul hámmege qondı, biraq óz eliniń basına múshkil salǵan ójetler kimniń aytqanına turadı, qaysı awıllar biytárep, pútkil el ústine ot ketip atırǵanda biytárep qalıw insaplıq pa, haqıyqatlıq qım tárepinde... degen pikirler jóninde qıylı—qıylı oylar ortağa tústi.

Jáne Maman sóyledi:

—Bir atızdıń shımshıǵınday ózli—ózi juǵırlasıp, házirshe biytárep otırğan múyten uruwı bar. Solarǵa ótinish qılamız.

—Bas biyi bunday mashaqattan atlı qashadı, — dedi Esengeldi sarı.

—Olay bolsa, qazaq aǵayınlerdiń aralasıwın ótinemiz.

—Bul júdá maqul, Maman. Xalqıń táğdiyrine xalıq aralasqanı bárinen zıyat.

Qarsılıq bolmadı.

Shıqqannan qeyin ol Mırjıqtıń úyinen xabar alıp qaytıwına urıqsat berip, usı kúnleri kimnen ósh aların bilmey júrgen sayaqlardıń tarıwına wshırap qalmaw ushın jigirmalaǵan atlı ertip ketiwin másláhát etti.

Bıylǵı báhárdiń ózgesheligi hárqashanǵıdan jawınlı. Bazda sonday shelekleydi, dalaǵa adam shıǵalmaydı. Bunday gezde sharwalar da, diyxanlar da "el táğdiyrine aspan jılap tur" dep ğáp qılısadı. Jawın qansha moldan sheleklese, sonsha tez ashılıp, quyash jarqıraydı, keshe ǵana aqtańlaǵı shıǵıp qulazıǵan maydanlar kók shópten kórpe jamılǵanday boladı da qaladı. Bunday gezde sharwalar

da, diyxanlar da "bıyıl quday bergen báhár edi, áppen áppen,"... desip, gá xannıń, gá Qońırat hákiminin, gá Aydos penen Begistiń jeti pushtına mıńsan nálet jawdırısađı.

Xan láshkeri menen końıratlıların bir–birin ańlıwı uzaqqa sozılıp, hár tárep nókerlerine azıq–túlik ushın topar–topar atlılar bólip shıǵardı. Olar házir tınısh elatlar ústine oyqan salıwda. Atlarınń ári ot, ári záhárli tuyaqları keshe–búgin ǵana quyash kórgen maysanı ayawsız jenship, jarıq dúńıyanı kóriwge talaplangan talay–talay jandı qırshınan qıyıw menen, izlerinde kúlireń shańıt qaldırıp júr. "Maylı sheńgel" den Jańadárıyaǵa shekemgi aralıqtı mákan qılǵan elatlardıń táǵdiyri usı atlarıń tuyaǵına basqılǵan názik maysaǵa usap qaldı. Kún kırı emes, állekimniń biyparıq atqan qańǵımay oǵınan–aq talay jan táslim etiledi. Jawız nókerler qolındaǵı qılıshlar, nayzalar, hátte qamshılar qansha–qansha qan tógiliwine sebepker.

Usılayınsha, jawınnan keyin múnkigen kók shóp iyisine qan iyisi aralasıp, pútkil qaraqalpaq dalasında et túrshigerlik keyip tuwdırıp turıptı. Nabada awıl aralarında, jol boylarında, kóshelerde ushırasqanlarında bir–birine isenimi bolmay, júrekleri muzǵa aynalǵan sekilli. Úndespeydi. Bir–biriniń ońayın izlegendey tomsırayısağı. Miriwbet, ısıqlıq, hámdamlıq kemip ketti. Tanıslar ushırassa, tilge kelse, bas sózleri—ya ólgen, ya qorlangan birewi jóninde aytıp kamsıǵıw, birparaları isingen ókpesinen zárdeli nápes alıp gúrsiniw menen boy jeńiltedi.

Jáne birewleri:

— Adamları sanawlı eldiń basına bunsha sawda salǵanı—qudaydıń—ám aljıǵanı, — dep kewil jubatadı, bolǵanı. Olarda bunnan artıq dáramat joq sıyaqlı. Eger neken–sayaq bas kótergenler bolsa, jaw–jaraqlı nókerlerdiń ya nıshanası bolıp atıladı, ya mashqı qaraqshısı bolıp moynına arqan salnıp súyretiledi.

Bir–birin ańlısqan eki tárep láshkerdiń azıq–awqatı ushın talanǵan, qorlangan elatlardıń qatarında "Mirjıq awılı da" aqpardaǵı qopalıqqa usap, siyreksep qaldı. Qońıratlıların ózi eki ret shaptı. Sońǵısı kóshelerde júdá kóp qan tógispege ákeldi. Búgan sebep, awıldan mal aydap baratırǵan qońıratlılarǵa, ózleri de mal áketiw ushın shıńqan xan láshkerinen bir toparınıń duslasıwı. Demde "Urını qaraqshı bastı" bolıp awıl ústinde qıyan–kesti at oynadı, qılıshlar, nayzalar háreketke kirdi, mılıqlar atıldı. Soqlǵısıwda xan nókerleri basım keldi. Qońıratlılardan maldı qaytarıp iyelerine tarqattı. Biraq, olar bul jaqsılıǵı menen sheklenbey, awıldıń iyge tartar erlerin jıynap,

atı "paraxat sóylesik" bolmasa, "xan láshkeriniń azıq–awqatına járdem" dep, ózlerinshe salǵırt belgilep, baslapqısıń óndirip te ketti. Bul da azday talawshılardıń úshinshi qıylı, Orınbay biydiń nókerleri payda boldı. Olar keshe ǵana shabıwıl qılıp, anaw–mınaw áketiw menen qanaatlenbey, "xan láshkerine salǵırt tólegenıńizdiń haqısı" dep talaylardı atqa bastırıp, talaylardı sabap oyqan turǵızdı, jáne aylanıp kelgenshe "jańadárıyalı Orınbaylarǵa qosılıp Buxara ámiriniń kolastına ótemiz" degen antnama tayarlaysız dep tapsırıp ketti. Áne, sóytıp, basqalardan hallı, kurgın esaplangan jańa awıl hámme qatarına túsip, kóp qasqırdıń qamawında shopansız qalǵan bir dúrkin koyday jan sawǵalap, xár jaqqa teleziw menen qaldı.

Qumar kelinshek bolıp túsiwden baxtı janbay, úsh tuwısqannıń birliǵı qashıp jawgershilik molayǵanına sırnıǵıp júrgende jaqınnan bergi jiyi–jiyi shabıwılada álleqanday jawız niyetli bir nóker qızıǵıp kol salar degen qawıp penen, betine ǵojalaq jaǵıp, ózin bárhá tómenshik tutatuǵın edi. Awılı ústinde qaytalanıp turǵan ala–sapıran túsiniksiz waqıyalar tartınshaq júregine qozǵaw saldı. Tań azannan awılǵa dawırıq turǵızıp kimdi "qaynaǵalap", kimdi "mırzaǵalap" úyine jıynadı.

—Xalayıq, — dedi ol ashıwlı batırlarǵa tán túr menen qabaq úyip— Táwibi qıysıq eldiń soqırları kóp boladı degen ǵáp bar, soǵan qarap, qatın basqarǵan eldiń erkekleri qatın qılıqlı bolıp keter dep qorıqpawıńızdı ótinemen. Bir gezde atı ápsana Maman biy "elim búrkitler mákánı" dep maqtanıptı dep esitken edim. Biraq áwladtan áwlad tuwmay, bul el shımshıqlar mákanına aynalıp baratır.

Jıynalǵanlar jas kelinshektiń sózine jaǵaların uslap, ishlerinen "álhábbizlesip" otırdı. Qumar aytar ǵápın sol tamamlanǵanına qaytıp sóylemedi.

—Durıs ayttıń, kelin, — dedi aqsaqallı bir ǵarrı hasasına súylene turgelip. — Jolbarıstıń erkegi qurlım urǵashısı da mal aladı. Dástanlarda qaraqalpaqlardıń erkeginen qatınları kóp batır bolǵan. Basla, eremiz!

—İrasında bul ne qorlıq? — dep jas jigitlelerden biri basındaǵı sharshısıń qolına alıp, tóbesin qasıp turıp uyalınqırıp sóyledi. — Endi jaw kelse, janımdı alǵansha awıldan úy talatpayman.

Erler kem–kem kızıp, gezeksiz sóylewge ótti. Kimler qolların mushlap turıp, jawǵa qarsı basqaratuǵın adam tabılsa qaytpaytuǵının aytıp maqtandı, kimler attıń, jaw–jaraqtıń joqlıǵınan

kúshin kórsete almay júrgenine ókinish bildirdi.

Qumar olardı ashıw menen jıynasa da, bunday boladı dep oylamağan edi. Birlikke, mártliklerge quwanıp, endi jaw kelse, jańgırlawıq qağıwdan hámmeniń qol uslasıp tura kalıwı kerekligin eskertip tarqattı. Degen menen bul birlik júzeki, mártlikler qurı sóz sıyaqlı túyildi. Sonda da esiginiń aldına sıırıq kómdirip, ushına eki bel baylatıp jańgırlawıq soqtırdı. Sınaw niyetinie bir iret jań urdırmaqshı boldı da, ótirikshiniń ıras sózi zayağa ketip, haqıyqat jaw kelgende heshkim shıqqas dep qorıqtı, biraq, ishinen sál ázirek jaw keliwin de tiledi.

Oyı sol quni—aq iske astı. Kesh pesinde arqa tamannan qarashor atlı kórindi. Asıǵıs jań urıldı.

Hár esikten zońq—zonk atılıp shıqqan erler hapzamatta aq qollarına bel, balta, jaba, gúrek, tayaq alıp jań sıırıǵınıń túbine jıynaldı. Qumar balasın qushaqladı da, olardıń aldına túsip, atlılarǵa qarsı bes—altı qádem taslağanı sol, birew:

— Mırjıqlar ǵoy, —dedi quwanışlı.

Hámme tanıp bosastı, bazılar tarqasıwǵa meyillendi.

Awılında nendey waqıyalar júz berip turǵanın ishi bilip kiyatırǵan Mırjıq jurttın aldındaǵı kelinshegin kórip maqtanış penen kasındaǵıların birine sıbırladı:

—Áne, menin hayalım.

—Mırjıq aǵa, sonsha maqtap, sonsha saǵınıp kiyatırǵanıń usı jeńgey me? —dedi bir jigit quwaqılanıp. — Betin binay ómirinde juwama, sirá?

Qumar degishpege túsiniپ, betiniń ǵojalaǵın jeńi menen sıpırıp, appaq marjanday tislerin kórsete juwap qaytardı:

— Qáynim, uzaqtan bad urıwına qaraǵanda, ha degennen qashpasań bás. Kúye dep qazannan túnilmes bolar, toydıradı.

—Sóyle, sheshen, sóyle, — dedi atlıların biri quwaqı nókerdi ǵajap. Ol endi Qumardıń ǵojalaqtan tazarǵan appaq júzin kórip, intıqlıq penen túpirigin jutındı. Oǵan hámme kúlisti.

—Tórem, bir taxtqa eki—xan sıymaydı, tahtına iyelik qılıp, awılını basqar, —dedi de, balasın Mırjıqqa uslatıp, keyin básti. Tez—tez úyin tósestirdi.

Athılar ıay iship biraz házleskennen awıl jas úlkenleri qaytadan jıynalıp kelip Mırjıqqa sońǵı kúnlerdiń qıyankestilerin aytıp shaǵındı, paraxatshılıq ornalıwdıń jolları tuwralı keńes qılıp Aydosqa, Begiske barıp qaytıwına ótindi. Mırjıq oylanıp qaldı. Onıń joldaslarınıń

ańlǵanı Qumardıń sóylep keńes beriwı edi. Ol jigitlerdiń oyınan shıqpadı. Erin kóre sala qalay "taxtıń" tapsırǵan bolsa, qaytıp shıǵıwǵa qıyallanǵanı da sezilmedi, óz xızmeti menen erlerdiń áńgimesin tek tıńlaǵanı bolmasa, aralaspadı. Mırjıq oǵan ara-tura saǵınıshlı názer awdarıp, heshteńe soramastan, biyǵárez otırıptı. Bul kórinisler, neliktende, erli zayıptı hám kúshli, hám tatıw, hám aqıllı etip kórsetip. qoymastan, hár qaysısında jasırın aqıl móldekshilligi barday túyındirdi, biraq birnárse dewge heshkim júreksinbedi.

—Awillaslarım, — dedi Mırjıq bir gezde. — Aydos penen Begis meniń aytqanıma júrgende, bunday bolmas edi. Jas kishige qulaq assa, ekewi de kishireyip qalatuǵınday. Sol ushın bul wazıypanı Maman aǵa qolǵa aldı. Biytárep múyten ruwı arqalı sheshiledi.

Birewlerde narazılıq, ekinshilerde qánaátleniw, úshinshilerde biytáreplik keyipleri kórinde. Mırjıq áńgimesin dawamladı:

—Eger urıssa, Maman aǵa tárepindegi Jańadárıyalılar Qońırat hákimine qarsı urısađı.

—Qazaq arasına, orıs arasına barıptı dep esittik, bizge olardıń kóz qarası qalay? — dedi awıl adamlarınan biri.

Soraw hámmege qızıq kórinip siltidey tındı. Qumar bir dizerlegen halında keń jeńin awzına basıp, oynaqshıǵan badana kózlerin erine tigip, tıp-tınısh otır.

—Biz kórgen orıslar da, qazaqlar da biri-birin sıylaytuǵın tatıw xalıqlar eken. Bizlerge kóz qaraları da jaqsı. Ğarrı sarbazları haslan erinbey kóp nárse úyretti.

Nelikten de bul juwapqa jalǵız ǵana Qumar qánaátlenbedi. Eri basqa waqıtta aytpay qoyatuǵınday, aqsham kerpege kirgen soń da uyqı bermey, orıslar, kazaqlar jóninde kóp-kóp sorawlar berdi. Mırjıq sharshaǵanın sezirmey sıbırlanıp sóylep, orıslardıń joqarı ilim-hikmeti, jawdan qaytpas batırılıqları haqqında esitkenlerin dizip ayttı da jattı. Onı tıńlaw Qumarda qızıǵıw ústine qızıǵıw oyattı:

— Ernazardı orıslardıń tárbiyasına bergende me? — Mırjıq kelinsheginiń shashlarınan sıypalap, ırzalıq penen marapatladı:

— Naǵız anasań, naǵız juptımsań, aqıllım. Maman aǵanıń aytqanı bolsa, usı urıs tamamlanǵan soń orısyat patshasına ketemen. Eldiń burınǵı arzasın jańartamız.

Qumar bir qolın Mırjıqqa dastıq qılıp, ekinshi qolınıń názik barmaqları menen onıń tebeney tikireygen uzun murtların eki jaqqa ayırıp tarap jatıp jáne soradı.

— Soǵan shekemgi oyların, tórem?

— Aydos penen Begis arasında kelisim bolar, biraq Xiywa xanı menen Qońırat hákimi arasında haslan kelisim bolmaydı. Óziń aytqanday, bir taxtqa eki xan sıymaydı. Xorezm shuqırı eki xanğa azlıq qıladı. Sol ushın erteń qaytıp, nókerlerdi usı ózimizdiń awılğa ákeliwdi Maman aǵadan ótinish qılamın. Qońırat hákimine qarsı urısamız. Xiywa xanı házir tura tursın, onnan orıs patshasınıń járdemi arqalı úlkenirek kek alamız.

— Nókerlerińiz kúshli me?

— Az. Ernazarǵa besik ákelgen usta orıs awırıp qalıptı. Táwir bolǵan son oǵan kórik tawıp berip ustaxanalı bolsaq, ábden kúsheyemiz.

— Táájip zaman boldı—aw, tórem. Birew saǵan, sen birewge tas ılaqtırmasań kún joq.

— Jaqsı qatın beyish deydi. Beyishim meniń, endi óziń haqqında aytshı...

Azanda halqastan keyin Mirjıq awılда onlaǵan nóker qaldırıp basqalar menen Janadárıyaǵa qaytıw mashqalasında bolıp atır edi, atı qara ter bir shabarman kelip, esiginiń aldında toqtadı da, aqsham qáyın atası Esengeldiniń qazalanǵanın xabarladı.

Biraz oylar Qumardıń ákesin joqlap jılaǵan dawısı astına kómildi.

Endi Mirjıq Janadárıyaǵa emes, kelinshegin ertip, qáyın atasınıń namazına ketti.

39

"Aydos qalanıń" aynalası adamlar árman etken qalanıń qorǵanına emes, kózleri láket, sawselim bir ustanıń basshılıǵında salınıp atırǵan oyınshıq—qorǵanshaǵa megezeydi. Araları bes—on adamnan topıraq dúmpeshikler úyilgen. Olardıń hár birine janbaslatıp soǵılǵan qamıs qoslardan, nekensayaq shatırlardan kirip—shıqqan jaraqlı nókerlerdi esapqa almaǵanda, qorǵan sırttan qaraǵan kózge zúraáti jıynalǵan gúzgi atızdı esletedi. Bazı aqshamları hár jerden panq etip bir miltıq atıladı, qimge ekeni namálim, biraq, nókerlerdiń kózge shóp tirep, uyqısız tań atıratuǵını jurta ayan bolıp qaldı, basshılardıń tez—tez qaytalanatuǵın sózleri menen aytqanda "qala" oq ótpes tas qorǵan menen qorshalǵan, biraq, ishte jasaǵan xalıq jirtıq keme menen ashıq teńizde ıǵıp baratırǵannan kem sezinbeydi. Kúnnen kúnge qáwip molayıwda. Dógerекdashtaǵı awıllardan azıq—túlik jıynawǵa ketken nókerler nobay ǵárezetli bolıp kelse jaqsı, bolmasa, barlıq awırmanlıq jáne "qala" lılarıń moynında.

Bir táreptiń jawı azday, jaqınnan beri qalanıń arqa-shıǵısınan jáne bir biyparasat jaw — Orınbay biydiń atlıları payda boldı. Jawınnan sońǵı tamshıday bazı aqshamları tınım bermeydi. Shet-shebirge shıqqan mallardı aydap áketedi, al "qaladan" sırtqa jekke shıqqan adam kórse, tutıp alıp ya sabaydı, ya artıq-aspayın talaydı. Sonnan kelgen olarǵa soqkı beretuǵın láshker jiberilmey, barlıq kúsh qonıratlılarǵa qarsı jámlendi. Bulay bolıwın sebebi Aydostıń jańadárıyalıları mensinbey Muxamedjan bekke aytqan mınaw gápi boldı.

— Qonırat hákimi úlken dárıyanıń bir búyirlegen jıqqını. Shorta baylansa, ányer—mınyerden sızatlangan oqpan ózinen ózi tıyladı.

Sońǵı gezde Aydos kútá azdı, tamırına qurt túsken jalǵız tıp talday solıp azdı. Buǵan qarap jurtsılıq hárqıylı ton pishti: birewler, onıń pútkil elattı xan láshkerine talatıp uruwlardı biriktiremen degen niyetin boldırmay qarsılıqlar molayǵanнан desti, ekinshiler, eldi xan láshkerine basqılatıp jetemen degen danqı keri ketip, "qalası" qamal jaǵdayınan bosana almaǵanнан desti. Kimniń nendey baha berip, kústanı qılǵanı menen isi joq sekili, biraq azıp baratır, sırttan qaraǵanda, bawırı pútin sıyaqlanıp júretuǵın jas úlken biydiń ishinde nebarı bastırıwlı qazan, ózliginen bendege tis jarmaydı. Muxamedjan bektiń ózi sorap qalmasa. oǵan da usınıs aytqandı toqtattı. Ol da áwelgi pátten bosasqan tárizli, Aydostı qıstamaydı. Dógerektegi awıllardan azıq-túlik óndiriwge ketken nókerleri túwel kelse, solardıń tabıslarına marapatlangan kisi usap, murtların alma-gezek sıypap sıqaq penen kúledi:

— Aydos biy, bizdi ház etetuǵın mákanǵa ákelgeniń ushın raxmet.

Bul gáp Aydosqa mıltıqsız atılǵan oq. Ashıw menen tulabedeni shanshiwlap, gáde jıǵıla jazlaydı, gáde ǵıjırdanı qaynap qonıratlılardıń ústine at aydaǵısı kelip turadı da, bárine ırq bermey keyin sheginip shatırına ketedi, bolmasa úndemesten úyine barıp jatadı.

Ol usı jasına kelgenshe ómirlik joldası Aysha analıq penen sırlasıw bılay tursın, jalǵız ózi, oyǵa shúmip otırǵanda ústine kirgenin jaqtırmas edi, endi juwasıp qaldı, jalǵızlıqtan qorqıp, qasına shaqırıp otırǵızatuǵın boldı.

Aysha analıq eriniń minezine jaslayınan—aq qanıq. Ol ózi soramasa ózliginen artıq-aspay bir sóz aytpastan, kewlin jubatıwdıń barlıq ilajların islep otıradı. Eki ulın hesh jaqqa jibermey ákesiniń kewlin baqtıradı.

Biybabası azǵanǵa Dospannıń da jan-ıyninde ot, bul sarsıqlı kúnlerden qalay qutılıwdıń jolları jóninde aql tawıp, biybabasına, tásele beriwge niyetlenedi, ujbıatlı bir oy basına kelmeydi. Ashıw menen barmaǵın tislep, kelinshegine:

— "Qalaysań, Parshagúl? — dep qoyadı. Jas kelinshek kóbinese Aysha analıqtıń xızmetinde bolıp, sol úyge túsken musallattıń hámмесin óziniń hám eriniń moynında sezetuǵın edi. Eriniń naylaj sorawlarınıń mánisine túsiniп, onı jubatıwǵa talaplanadı, bazda, Dospannıń ósik shashların sıypalap, "mańlay jıyırmaslı" dep jalbarınadı.

Bulardıń hámмесi bir-birewine girttey súyew kóringen menen hár qaysısınıń ishi ózinshe ǵılap, ózinshe jan terbelisine túsetuǵın edi.

Aydos házir de jan terbelisinde maldas qurınıp, basın eki alaқanına súyep otırıptı. Aysha analıq bir nársе dewge batalmay hár waqta bir iyek kóterip, kasqabaǵın baǵadı.

Dospan kirdi. Onı Aydos sezgen joq. Aysha analıq ǵam-gúmge berilgen erine selteń bermew maqsetinde iyegi menen nusqap orın kórsetti. Dospan jım-jırt ǵana tósektiń shetine kelip otırdı.

Aydos állenemirge deyin óz oyı menen ózi bánt bolıp, basın shayqap gúbirlendi:

— Zamanıń kótermese, haqıyqatlıq aytıw-hám baxıtsızlıq.

Eriniń ázzi jaqların atqosshısı bilip qoyama dep hayalı, al biybabanıń ázzi jaqların hayalı bilip qoyama dep atqosshısı qorqatuǵın edi. Ekewi bir-biri menen tek kóz qaras almasterǵanı bolmasa, sóylemedi, hár biri ózin esitpegenge saldı, Dalada ayaq dúrsilin esitip Aydos basın tikledi, úyqıdan oyandıday kózlerin uwqaladı, onıń júzinde házir ǵana aytıp salǵan ǵapi ushın ókingenliktiń izin kórmey, Aysha analıq ta, Dospan da biydiń ózi tutqan jolına qayshı hesh ǵap ayılmaǵan sekilli ózlerin erkin tutıp, bir nársе dewin kútti, biraq, Dospanda biybabadan bunıń mánisin soramasam bolmas degen oy qaldı.

Qabıl menen Qádirbergen álle nárseler ústinde óz-ara talasıwı menen sóylese kirdi.

Aydostıń sırlı aybatınan seskenip májbúriy iybe menen ján-jáǵına qaranıp, sıypalanıp alatuǵın adamlardıń erkin keliwi tek Dospańǵa batıp, ishi ǵımıldaw menen mańlayın shıta, biybabasına bir názer tasladı. Ol heshteńeni elestirmegensip, kelgenlerdiń jaylasıwı ushın ornınan sál jılıstı. Aysha analıq shıǵıp ketti.

Qabıl biy xan láshkerine joldan qosılsa da, Muxamedjan bekke

biraz unap qalğan edi. Házir azıq-túlik jıynawshılardıń bir toparın basqarıp, islerinde shalalıq qaldırmay júr. Sol ushın ba, tili uzın, heshkimnen de jasqanbaydı. Aydosqa ushırasarda ózin tutatuǵın Qádirbergendi de jorta sózge aynaldırıp, shawqım menen keliwiniń mánisi — ústemligin kórsetiw edi. Otırar—otırmastan—aq Aydosı ildi:

— Jora, murnıń qalıptı ǵoy!

Aydos onıń sumlıqlı ǵáplerine itibar bermes edi, usı saparı ashıwı kelip, "saǵan ne kerek?" degendey alara qáradı. Shep qasınıń ústindegi meń aybatın asırıp, Qabıl biy qıypaq—sıypaq etip, Dospanǵa burıldı:

— Haw, sen de tazıday bolıp qalıpsañ—á?

Qádirbergenniń ań—tańı shıǵıp Qabılǵa isenimsiz kózlerin qadadı. Dospan shıdamay muń duzaǵın úzip bas kóterdi:

— Qabıl biy, asqınlamańız—dedi kekli tislenip. — Kim kózińizge azǵın kórinse, el táǵdirine jan ashtıqanı, siz óliksege semiretuǵın qıylınan bolsańız kerek.

— Túbi túsken shelek!

Qabıl biydiń shamırqanǵanı Aydoska unasa da, izin dawam ettirmey jayparaxat soradı:

— Qabıl, qanday másláhát penen keldiń?

Atqosshıdan utılǵan biy áwelgi ústemliginen páseyip tisiniń suwın sorıp nasıbay shaqshasın izlep atırıp juwap qaytardı:

— Aydos, mine báhár hám ótip baratır, el ash qalıw qáwpi astında. Qaytsam, egin eksem, — dep júrmen.

— Áneqalas, — dedi Aydos bir gúrsinip hám súttey aq belbewiniń bir ushı menen mańlayın sıpırdı. — Kútá ǵana maqul ǵáp ayttıń. Tezirek ya ári, ya beri bolıwımız kerek. Júrińler, ásker basıǵa xabarlasayık.

Muxamedjan bek hár qashanǵısınsha shatırdıń qaptalına kómilgen qaraqshını tuwrımlap shawıp, mashqı qılıp atır edi. Aydoslardıń jedelli kiyatırǵanınan gúdiksirep, mashqısın birden toktattı.

Aydos alısıraqtan—aq shatırdıń kóleńkesinde baylap otırǵızılǵan eki bendeni kórdi. Biri túrkmen, ekinshisi jergilikli xalıqlardan, Muxamedjan bek bendeler tárepke bir qarap alıp:

— Hooo, Aydos biy, ne jańalıq? — dedi.

— Táwekel qońratlılarǵa óimiz hújim qılsaq, degen oyda kiyatırman.

— Sondaǵı maqset?

— Egis keldi, tezirek ya ári, ya beri bolıw kerek.

Ásker bası qılıshın konıshına sırt-sırt urıp, ġarq-ġarq kúldi de, suw quylıǵan ottay birden óship, kabaǵı úyile pısqırdı.

— Ári bolayıǵın ne? Óytip nokerlerińe iritki salma?

— Shıtaylanbay túsinińiz!

Ásker bası tıǵan samalday birden basılıp jaǵday aytıwǵa ótti:

— Men ullıxannın tapsırmasına sadıqlıq qılıp júrmen. Bilesiz be, biyorın qan tókpe, lekin, Aydos aytsa awırmanlıqtı moynına alsa, tek alǵa basa ber degen edi. Siziń kózlerińizden nur qashıp albıraǵanıńız, eldi ózińe boysındırıw maqsetińizdi shaymalawǵa niyetlengenıńiz qashshan edi. Endi esińizge kelipsiz. Biraq bilińiz, barlıq obal-sawap siziń moynıńızǵa, men láškerge házir buyırq beremen!

Aydos shep alaqań menen mańlayınıń terin sıpırıp, kózlerinde otlı ashıw lawlap, xannın ásker basısına tiklendi:

— Bir gáp kóp tákirarlansa, shóli basılǵan adamǵa jáne ish dep májbúriy suw bergen menen barabar.

— Bir gáp kóp tákirarlansa bir sıziqtan qayta-qayta júrip, izgilerge adaspastay soqpaq salıp bergen menen barabar.

— Jassız, qartayǵanda Aflatundey faylasuf bolasız, Muxamedjan bek!

Muxamedjan bek Aydostın tikenekli gáplerine máni bermey, shatırdaǵı atqosshısın shaqırıp, bendelerdi sheshindirip tintiwdi buyırdı da:

— Káne, jaqınlań, — dedi Aydoslarǵa. — Jańaraqta tutıp ákelindi. Sizlerge adam jibermekshi edim.

Aydos jergilikli bendeni birewge shıramıtıp, jeksurınlıq penen soradı:

— Ne qılıp júrsen?

Áskerbasınıń atqosshısı bendeniń qulaǵına tıǵılǵan shúbarekti alıp tasladı. Aydos sorawın jáne tákirarladı.

— Namazǵa aytıp keldim, — dedi bende ózine kelip. — Esengeldi qudańız óldi.

— Usınday kúnleri—ám ólemeken? — dep saldı Qabil shaltlıq qılıp.

Muxamedjan bektiń eziwinen kúlki kórindi.

Aydos, ańsızlıqta shekesine shappat tiygen baladay esenkirep, xabarshı-bendege qadalǵan kúyinde bir maydan qatıp turdı. Ekinshi bendeni tintiwdi dawam etip atırǵan atqosshı bir tumar tawıp Muxamedjan bekke usındı. Ol gúmis tumardı eki ayırıp, ishinen

ishirtki kağız tawıp, jildam asha sala bir qatar kóz juwırttı da Aydosqa ótkerdi:

Sizge jazılıptı.

Aydos nemquraydılıq penen qağıazdı alsa da, oqıwǵa kelgende sam-sazı shıǵıp qaldı.

"Assalawma áleykúm, Aydos ata, — delingen edi xatta. — Ğıyrı bir túrkmeni ólim pánjesinen alıp qalǵan sizdey ullı xalıq perzentine uzaq-uzaq ómir, baxtı-saadat tilep qalıw-ám az. Siz qollaǵan haqıyqatlıńnıń jáne de biyik kóteriliwi ushın basım bir tekshe bolıwǵa jarasa, ayaǵıńız astına salıwǵa tayarman.

Barıp diyardarlaspaqshı edim, eki shalǵayıma asılıp alǵan ólesi ata-anamdı qıymadım.

Qorazdıń azanǵı shaqırǵın aqıllılar túsinedi deydi. Mendey bir shóje qoraz túrkmenniń dawısına qulaq asıwıńızdı tileymen.

Mediresede oqıp júrgen gezimde bir qaraqalpaq balası, xalqıńnıń azlıǵına sırnıǵıp, bul zamanda azlıq – baxıtsızlıq ekenine nalıńanı esimde. Esitiwime qaraǵanda, siz jawız Xiywa xanınıń tásiyrine berilip, az sanlı xalqıńızdıń ústine kóp láshker baslap barǵansız. Bul biziń sháhárde kóp ǵawasat tuwdırdı. Sizge, xan láshkerlerine qarsı enapat atlı jiynalıp, jolǵa shıǵıw aldında tur. Olar Qońrat hákimine qosıladı.

Biziń babalarımızdıń "Xalqı súygen insandı álem súyedi" degen ǵápi bar. Siz xalqı súygen insansız, lekin, keń jerińızdiń názik giyaların atlardıń otlı tuyaqları menen órtep júrgen xan láshkerin qıyratıwǵa járdem qılsańız, siz hár qashanǵıdan da ullısız.

Bas iygen bir túrkmen ulıńız Allamurat maqsım".

Aydos xattıń aqırına shıqtı da, oylanıp turmay pırrım-pırrım qılıp, samalǵa ushırıp jiberdi.

Ásker bası onıń xat oqıǵanda qabaq shıtıwınan, qalayınsha qıymıladaǵanına shekem baqlap tur edi, samal kuwǵan aq gúbelektey ushıp baratırǵan qağıazlardıń izinen mıyǵınan kúle qaradı.

— Ullı ásker bası, — dedi Aydos. — Mınaw túrkmeni bosatıwıńızdı ótinemen. Áy, biradar, Allamurat maqsımǵa aytıp bar, bul dúńbyada meniń menen teńseń deytuǵın insan kórmedim, bárinıń aqlı awısıp jatadı, bári "baǵın, baǵın" deydi. Jáne, aytıp bar, basqanıń báhárinen óimizdiń qısıımız abzal.

Muxamedjan bek te qarap qalmadı.

— Áy, túrkmen, bilip qoy, búrkitti ǵarǵa menen qorqıtpas bolar.

Aydos namazdıń xabarshısın Qádirbergenge bosattırdı. Xabarshı

Aydosqa bir nárse aytajaq edi, ózimshil áskerbası sóylesikke múmkinshilik bermedi.

— Aydos biy, — dedi nıqırtıp. — Buğaday burqasınlaytuğın jastan ótkensiz.

Aydos mushların qattı túyip, tamırları shertilgen menen heshteńe dey almay, tordaqı arıslanday jáne bir gúrsindi, biraq, tırnağınan juda bolğan ańday mırsıp, qaytadan jayma—shuwaqlandı.

— Keshirersiz, ullı áeker bası. Óliniń xabarshısın aljasıp tutqanıńızdı bilgenmen. Qádirbergen, bizdegi jeńgeńdi ertip namazğa barıp qayt.

Pesin namazına azan ayılıp, láshkerler japatarmaqay dáret alıwğa otırғanda, túngi jasılday jarq etip bir atlı shawıp ótti: .

— Jaw, jaw!...

Shatırlar menen topıraq dúmpeshikler aynalasındağı taqırlıqta shońqayıskan pışıqlar kibi bir neshe júzlegen qumanlar qaldırıp, hámme bir demde atlandı.

Qońıratlılardıń bekinisi tárepte jazıq dala jatırsa da jaw kózge shalına qoymadı, biraq Aydosqa álleqanday qaltıratpa tiydi. Házir sóylese, kózlerinen jas tamshılayjaq. Sonlıqtan ol basqalardan júzin jasırıp, ózin ásker basıdan da awlağıraq tutıwға tırıstı.

Nókerleri arasında bos belbewlik sezgen Muxammedjan bektiń kózlerinen ot ushqınladı:

— Aydos!!!

Iri dawıstıń epkini qaraqalpaq biyiniń atın teńseltip, bağıtın ózine burdı:

— Aydos biy, kásápatıń tiyse, ataman!

Aydos áwelinde qurı "qozğalań" shıǵar dep oylağan edi, ásker basınıń mańlayındağı jıyırıqtı kórip hawlıǵayın dedi.

— Eger shaytanlıq qılıp inilerińizge jeńislik berseniz, ayamayman, attıraman, tuqım—teberigińdi attıraman.

Esheyinde isheklerine sherebe quylǵanday tula bedeni ashıp júretuğın biy birden dir—dir etip, bir nárse dewge oqtaldı, biraq tili gúrmelmey, atınan awdarılıp túse jazladı. Onıń bul halatqa túsiwi—jan sawdası emes, al awıllaslarınıń biyǵúna tógiletuğın kanı ushın qısılp, demde heshteńe oylap úlgerе almaǵanıńnıń aqıbeti edi. Muxamedjan bek túsinse de túsinbegenge saldı:

— Jan bar jerde qaza bar, Aydos biy. Aldın ala eskertkenim ushın haqqıma duwa qılınız, inilerińiz alǵa shıqsa, aldı menen atpasańız, eńseńizden kóp miltıqtıń tútesi qarap turatuğının umıtpańız.

—Muxamedjan bek, usı jasqa shekem sizsiz jasağanman. Sheginińiz, ózim bilemen!

Alda, bir jol qamışlıqtıń arjağında, bir bólek bulttay basıp qiyatırğan końırathılardı kórgen Aydos atın qamshılawı menen láshkerdiń aldına tústi...

... Ağasınıń alayaq jiyrenin tanıp Begis Tóremurat suwpıǵa ótinish qıldı:

— Ullı Qońırattıń xanı, bul urıs úsh tuwısqannıń urısı degen gápińiz bar edi. Aydosqa qarsı jekme-jek baraman.

— Qolnı qaltırawıq, perishtem.

— Usı saparı ayamaspan.

— Búgingi urıstıń aqıbeti ekewińizdiń qalay alısıwıńızdan gárezli. Awa, perishtem, Aydostı gelle qılsań, tamam!

— Óltirmeymen, lekin, tiriley bende qıłaman.

Qońırat hákimi aldaǵı aybatlı jawdan seskenip kiyatırса da selk-selk kúldi.

— Perishtem, balasań...

Ol awzın jıyǵansha bolǵan joq. Aydostıń izgilerge "tez-tez!" degen dawısı esitilip, láshker gúw alǵa bastı, qońırathılar da qalıspay "alla" lap at qamshıladı. Kózdi ashıp jumǵansha taqırılıqtıń ústinde shańǵıt shańǵıtqa ulasıp, eki tárep aralasıp ketti. Heshbir buyırıqsız jup-juptan qılıshlasıw, nayzalasıw baslandı.

Onlaǵan athısı menen bir biyiklew tóbege kóterilgen Muhamedjan bek urısqa tolıq sholıw qılıp Aydostıń háreketlerin baqladı, Tóremurat suwpı da urıstıń barısın tolıq baqlaytuǵın orın taptı. Onıń kózleri Begiste.

Begistiń qońırı, alayaq jiyrennen páskelteklew kóringen menen itaqshıl edi, Aydostı jaqınlatpay qaymıǵıp, kópshilikke súńgip ketedi de, xan láshkeriniń birin awdarıp, ortanı ayıra shıǵa keledi. Atınan awdarılıp baratırǵan birew:

— Aydos, aldastırıp inińe qırǵızıp boldıń ǵoy, — dedi.

Ózliginen heshkimge qılısh siltemey, ya nayza urmay Begisti tutıp alıw mashqalasında júrgen Aydos ayrıqsha ashıw menen jedellendi.

Muxamedjan bektiń "Ha, Aydos biy, Aydos biy, ur, ur!.." degen dawısı menen, Tóremurat suwpınıń "Begis perishtem, Aydostı ur ol júz nókerge tatıydı.." degen dawısqa aralasıp, ekewiniń de basın guwlatti.

— Toqta, Begis!—dedi Aydos bir aylanbada. Begis onıń óltiriw niyeti joqlıǵın túsiniп, "ayda, quw, maydan keldi" dep, gá kúlip, gá

ashıwlı oyın qurıp júr.

Bir gezde Aydosıń atınıń jomı qızıp Begistiń izine shuqshıyıp túsip aldı.

— Toqtamasań túyreymen, Begis!

— Ózińdi bas, Aydos biy!

— Begis, qızba, jas kishiseń, bas iy, keshiremen, bolmasa, bolmasa...

— Jas úlkenligińe sózim joq, biraq, jolıń qıysıq. Xan menen qawın jewden qashaman, poshağın etegińe saladı. Sen usını bil!... — Begis bir túp ermanını aynalıp qashıp júr. Aydos onıń ózi beriletuğınnan úmitin úzbey izinen quwıp, sóylenip baratır:

— Begis, túsın! Tóremurat suwpıǵa seniń ólimiń de, meniń ólimim de bayram.

— Xiywa xanına da solay.

— Begis, mağan qaraqalpaqtıń bas qalası, meshit–mediresesi jóninde aytqanıń esińde me? Men basladım, al sen, senshe? Buzıp júrseń...

— Xiywa xanınıń wádesi muz ústindegi jazıw, sonı bil...

— Joq, janım, óydeme. Házirgi xan onday emes. Elge xanlıq beredi, qaraqalpaq xanlıǵı boladı! Sendegi maqset ám sol emes pe? Eliń atı shıqsa bás! Toqta, Muxamedjan bekke qaray shap, jas bolsa da, aqıllı. Keshir de!

— Sen Tóremurat suwpıǵa bas iy. Bir sır aytayın. Bizge túrkmenlerden hám járdem keledi. Onnan keyin bas iyseń, keshlik qıladı.

— Oylan, mine, aramız nayza sozım, túyremey turman, oylan! Oy sorlı, qaymıǵıp qash, bolmasa, baqlap turıptı. Qalay kózim qıyadı? Óltiremen!

— Sen de abayla, usınnan gılt toqtap óńmenińe nayza tutsam, til tartpaysan. Meni de baqlap turıptı.

— Mırjıq qayda?

— Bilmeymen!

— Úsh qanalas eldi tozdırdıq. Meniń. jasıma barganda óziń ókineseń! Qoy, toqta, bolmasa, bolmasa... Begis, túsın, aqlsız tuwısqannan aqıllı dushpan artıq...

— Meyli, óltir! Hyaqıyqatlıq men tárepte, haqıyqatlıq ushın ólim —batırлық! Aydos, óziń túsın, el ushın xanlıq kúsegen sen de, men de xanǵa dushpanbız! Meni óltirseń, xan jılanınıń basın dushpanınıń qolı menen ezgen boladı.

Úlken bir túp ermanını aylanıp birin–biri quwıp, demigip sóylesip júrgen tuwısqanlardıń qaysısı jeńiwin baqlap turǵan Muxamedjan bek nebir qolay kegirdek kelgende de, Aydostıń talay mártebe jorta nayza siltegenin sezip shabarmanın jiberdi. Onı kórip Tóremurat suwpınıń da bir shabarmanı qos tuwısqan júrgen ermanıǵa qaray shaptı. Ekewi bir jerde gezlesip, olarda bir–birine nayza siltesip, hár qaysısı óz basshısının buyırǵın tuwısqanlarǵa jetkere almay, biri–biriniń nayzasınan tutıp, misli ılıqqan iytlerdey ilinisip qaldı.

Aydos olardıń nege kiyatırǵanın uqqan edi, endi ıraslap Begiske nayza siltedi. Begis onıń qáhárlengenin túsiniپ, nayzasınıń sabın nayzası menen urıp sındırwǵa hám at ústinen qapsıra qushaqlap alıw niyetinde hújimge ótti. Degen menen Begis jaslıq qılıp, kúshi basım keldi. Aydos onı óltiredi dep hawlıqpadı.

— Begis, túsın, bawırım. Qumırsqaǵa bir tamshı suw hám teńiz. Tóremurat suwpı misli qumırsqa. Oǵan Qońırat qalası hám xanlık!

— Qánaát jaqsı!

— Olay emes! Onıki kimgе bolsa da tek húkimdarlıq qılıw. Xanlıq xalıqqa kerek. Xalıq az ba, kóp pe, parqı joq, óz aldına xanlık alıwı lazım. Jurt kúsegen qala, meshit–medirese, gózzal jaylar sonda boladı...

Óz–ara qırqısıp júrgen shabarmanlardıń xiywalısı jeńip, Qońırat hákiminiń nókerlerine qıyqıw salıp, waqıtsha qorǵanına qashıp baratırǵanın kórip, Begis olardıń izinen hayt qoydı, dúziw jolǵa kelgende Aydostıń atı onı kutaytpaytuǵın edi. Sonlıqtan ól jılan iz salıp qashtı.

Qońıratlılar Kók ózekke taqalǵanda ǵaz qatar gezelerden mltıqlar atılıp, xan láshkerleriniń aldıńǵılarınan birazı attan ushtı. Końırat hákimi ónsheń mergenlerin gezede qaldırıp, athıları menen jorta shabıwılǵa shıqqanınıń mánisi endi túsiniкли boldı. Muxamedjan bek láshkerdiń alǵa basıwına buyırıq beriwge júreksinbedi. Kún bata izge qayttı.

"Qalaǵa" jaqınlaǵanda izinen Aydos jetti. Saqal–shashınıń terine shań qatıp batpaqqa awnaǵanday edi. Muxamedjan bek onıń kelbetine tolıq sholiw qılıp tisiniń arasınan. gijindi:

— Satqın!

Eki iyninen dem alıp boldırıp kiyatırǵan biyge jas ásker basınıń sózi nishterdey qadalsa da náylaj keshirim soradı.

— Jógi! Men keshirgen menen attan ushıp jantáslim qılǵanlardıń ruwxı keshire me?

— Ot ornında kúl qalıwı shárt, ullı ásker bası.

Muxamedjan bektiń delebesi qozıp, oń qolın Aydosqa nayzaday shoshayttı:

— Qoyńız, astarlı gápti! Ańlıǵanım siz boldı. Bárin jorta qıldınız. Inińiz ólgende barlıq końıratlılar basqı tabatúǵın edi, awa, basqı tabatúǵın edi. — Ol artına burılıp, kishi ásker basılardıń jaqınlap, shabarmanlarınıń Aydosı qorshap júriwin buyırdı, — Bilesizler me, bul adam da men qaraqalpaqlardıń erteńgi xanıman degen kókirek bar. Há, Aydos, biykarma, nege betime qaradıńız? Xańa til tiygiziw gúna ma? Káramatlı xan láshkerinin ólimin qumırsqanıń ólimi shelli kórmey, esiwas inińizdi ayasańız, xanlık alıw túwe, eki iynimde basım turmaydı, dep oylańız. Meyli, bir saparǵa keshiremen, lekin, usı jasqa kelgenshe pispegen ılay ekensiz, pisirtemen! Áy, dúrreshiler, shatırǵa barǵan son Aydosı jatqarıp úsh, otırǵızıp úsh, turǵızıp úsh, jámi toqqız dúrre urasız. Há, Aydos biy, meniki natuwrı ma? Gúnańız joq kórine me? Aqıllı adamsız, kónesiz, sawash tártibi usılay! Bir adam buyırıwı zárúr. Eger jáne tákirarlasańız, dúrre menen pisirtip otırmayman, deneńizdi pıt-shıt qılıp daǵıttıraman!

Aydostıń ishi otı alıspaqan tandırday pısqısa da, "illá" dep awzın ashpadı.

"Qala" ǵa kire bergende kúnshıǵıs—arqadan gewgimlete basıp kiyatırǵan eliw—alpıs atlı kórindi. Ótkir kózli birew aldınıǵının atı shımshıqtıń máyegindey shubar ekenin aytıwdan—aq hámme "Orınbaydıń atlıları" dep tastıyıqladı.

Aydostıń jıǵırdanı qaynap Orınbayǵa táp bermekshi bolıp turdı da, ásker bası aldında "ayıbın" jáne ulǵaytıp alıwdan qorıqqanday buyırıq kútti.

Hám parasatlı, hám oyshıl, hár demde tapqır biybabasınıń salpawsıp, bos arqanı shıǵıp qalǵanı Dospanǵa battı, biraq oǵan kúsh beretuǵın ujbıatlı keńesi bolmaǵanı ushın, tek astıńǵı ernin tisley berdi. Bunı Qádirbergen sezdi.

— Dospan, ne demekshi ediń? Bilerseń kemege mingen kisi darǵa menen kerispeydi.

Olardıń gúńkildisi Muxammedjan bektiń qulaǵına sap etti.

— Aydos biy, — dedi ol biraz jayma—shuwaqlanıp. — Suwıктаǵı kóz jastay anaw biytaqat atlılardı gúm qılıp kelesiz. Qáne, ǵoshshaq jigitlerim, onsha sharshamadım, xan xızmetine sadıqpan deseńiz, eliw atlı Aydosqa erinler!

Kópshilik bir neshe demge qıymılsız qaldı. Ásker bası hámmege

alarıp turıptı. Bir waqıtta hár jerden, misli uymadan suwırılıp atırǵanday, jekke siyrek. atlılar bóline basladı. Olar eliwge jetkende toqtatıldı.

— Áne, Aydos biy, — dedi Muxammedjan bek. — Usılar jetkilikli, keshe alınǵan xabarǵa qaraǵanda, múyten uruwı Qońıratqa kóshiwdi qálermiş. Solardı berman qaratasız. Sonda, bálkim, sizdi toqqız dúrreden azat qılarman.

— Jáne qanday tapsırma bar?

— Abaylańız, heshkim menen sóylesik júrgizemen dep oylamańız. Siziń gelleńizge ashıqlar kóp. Olarǵa jaranıw jolın izleymen dep, gelleńizdi káramatlı Xiywa xanınıń ásker basısı qorjınına salıp júrmesin.

Aydos onı menen dálillesip turmadı. Payına tiygen atlılar menen Orınbay biydiń aldın keskesledi. Qarańǵıda bir mıltıq gúrs etti. Aydostıń atınıń eriniń bası gúlopat boldı. Endi Aydos qızıp bir qolına qamshısın ekinshi qolına qılıshın kóterip súrenledi:

— Káramatlı xan jigitleri, shaqqanlasıńlar!

Saylandı atlılar tapıraqlasıwı menen shabısıp, Orınbay biydiń jigitlerin quwıp ketti...

* * *

Xan láshkeriniń onlaǵan nókerdi sawash maydanında qaldırıp keyin qashqanına mázimayram Tóremurat suwpı ónsheń júzbasıların jıynap yoshtı:

— Áne, perishtelerim, bul kútá jaqsı tabılǵan aql boldı. Eliktirip ákeldik, onın oqqa ushırdıq. Endi bizden bárha qorqadı. Begistey batırım barlıǵına ázelden quwanışlı edim, búgin de ózin kórsetti. Átteń, Aydos shaytanlıq qıldı, bolmasa, Begis perishtem ayaǵan joq.

Begis Aydos penen qılǵan alıpqashpaylarımız ushın dákki jeymen dep oylaǵan edi, hákimniń sál qabaǵı túnersede, eziwinde shadlıq kúlkisin oynatıp turǵanın kórip, "nárestedey aq kónil isengish adamaw" dedi ishinen... Sonda da marapatlanbay, biraz qısıńǵanlıq túr ańlattı.

— Begis perishtem nayatıy ótkir ásker bası, shını qaraqalpaq, — dedi jáne hákim Begistiń de baladay awzı ańırayıp turǵanına súysinip. — Búgin hám isenimimdi, hám duzımdı aqlap, orasan mártlik kórsetti. Aydos penen alıstı. Haqıyqatında, Aydos qolǵa tússe tamam, jeńis dabılın qaǵa bersek boladı.

"Aydos qalanı" sırttan baqlaw ushın qaldırılǵan bir jansız shawıp

kelip atınan gárgıp tústi de, Hákimniń atınıń aldınıǵı ayaqların qushaqlay haplıǵıp, jańalıqlardı bayan qıldı:

— Ullı Qońıratnıń xanı, sizge quday járdem jiberipti, bilmepsiz, bilmeppiz! Xan láshkeri qashıp "Aydos qalaǵa" kire bergende, qudaydıń kóp láshkeri ekinshi jaǵınan tiyisip atır edi... Awa, kózińiz jaqsılıq kórsin, solay!

— Neshe atlı?

— Nobay, júdá nobay.

Tóremurat suwpı biymálim shabıwılshılardıń Orınbaylar ekenin soramay-aq bildi. Sebebi Orınbay biydiń "Aydos qalanı" talampaylap bólisiwde pay alıw ushın óz aldına bir tóbe bolıp qolaylı payt anlıp júrgeninen xabarlı edi. "Ha, bizge endi qosılajak eken, sál keshigipti" dep oylap turdı da, hámmege buyırıq berdi.

— Perishtelerim, attan túspeńler!

Kútá sharshaǵan nókerlerine jansızdın xabarında jan barın, xan láshkeriniń kúshi bólinip turǵan usı demde hújim qılınsa, jeńis ańsatqa túsetuǵının qısqa ǵana túsindirdi de, Begiske "basla, perishtem!" dep "Aydos qalaǵa" qayta shabıwıl jasawǵa bet burdı...

...Nókerleriniń bir toparın Aydosqa ertip jibergen menen Muxammedjan bek końıratlılardıń jáne oralıwınan qáwiplenip, tártipti burınǵıdan da katal tutup, hárbir dińgek túbine júptan mergen qoyıp shıqqan edi. Aydıń jaqtısında pátli shabısıp kiyatırǵan qońıratlılardı tanıp, atına gárgıp mindi de, dińgeklerdi aralap shawıp, mergenlerdiń saq bolıwın eskertip ótti.

Kóp-kóp sawashlardı bastan keshirgen xan mergenleri qońıratlılardı kútá jaqınlatıp oqqa tuttı. Aldınıǵı qatar tolayım suladı, izgiler serpile shegindi.

Tóremurat suwpınıń ózine ok tiymese de, júregine nayza kadalǵannan keyin bolmay, artqa qashqan nókerleriniń aldın toqtatıp, ash jolbarıstay ashıwlı shamırqandı:

— Tabıńlar, baǵanaǵı suwquydını!

"Aydos qalaǵa" namálim nobay atlı shabıwıl baslaǵanın aytıp kelgen jansız hákimniń aldına tayar etildi.

— Gúrji qılınlar!

Ashıwlı antalasıp turǵan nókerler onıń duw-sıyına qaramay, attan awdardı da, kim ayaǵına, kim qolına talasıp, demniń arasında parra-parrasın shıǵarıp, hár múshesin hár jerde qaldırdı.

Hákimniń janı endi ǵana jay tapqanday suwıq demin alıp, izge, "Kók ózek" boyındaǵı bekinis qorǵanǵa qaray basladı.

—Ullı Qonırattıń xanı, — dedi Begis hákim menen shatırǵa kirgennen keyin, —Mágár bolsa, sol biziń izimizden shabıwıl qılǵanlar Orınbaylar! Atlılarınıız benen bizge júz bası bolıp qosılıńız dep xat jazsańız qalay bolar eken?

— Hayranman saǵan, perishtem. Orınbay degen urı. Qáne, ol xan láshkeriniń tarıwına ushırıp qorlansa, talansa! Ol sonda ǵana bizdi tabadı. Házir kóziniń eti ósip júripti. Onıń ústine sózsiz biz jeńetuǵınımızdı bileseń. Jeńiske erisken waqıtta Orınbay tayın dasturxannan pay alaman dep jánjellesedi. Totı qus birewden sóz úyrense, kimnen úyrengenine tili kelmeytuǵının bileseń. Orınbay hám misli totı qus. Jeńiske kim arqalı jetkenin bilmeydi.

Begis bul boljawlardıń házir áhmiyeti joqlıǵına isense de, sóz kospay mázi tınladı. Hákim onıń sharshaǵan turpatınan biyparwalıq sezip, túsindiriwın dawam etti.

— Orınbay kútá parıqsız. Qoltıqtıń júnine tıǵılǵan búrgedey kem—kem órip, bir kúni bolmasa bir kúni seniń menen zánǵı talastıradı. Onday adam maǵan kerek emes, perishtem.

— Olay bolsa onıń qamalıń buzıp, kúsh penen qosıp alıwımız kerek.

— Óytsek jáne dushpanımız kóbeyip, Aydoslarǵa qolaylı sharayat tuwadı perishtem. Házir júre bersin. Azda bolsa xan láshkeriniń kúshin bóledi.

Olar onı—bunı sóylesiw menen tań aldında kúilmegen basqıǵa ushıradı. Qırq—eliw atlı kelip, shettegi qamıs gezelerge ot basıp, onlaǵan attı aydap qashıp ketti. Bul kelgenler Mamangá dárek jańadárıyalılar edi. Hákim olardıń izinen quwıw ushın buyırıq bereyin dese, Muxamedjan bektiń bilayırq shıǵarıp qırıp taslayjak bolǵan tásili shıǵar, degen qawıp penen, qalǵan nókerlerine saq bolıwdı qatal eskertip, júzbasıların, eliwlüklerin jıynap shatırında qaytadan másłáhát qurdı:

— Bizge qarsı shabıwıl, bizdi búgingi aldaw — Aydostın isi emes, onıń bunday sumlıqlarǵa pámi alıspaydı.

Hákimniń hárbir gápinde qorgásınlı salmaq sezetuǵın Begis, bul saparı onıń tek Aydostı muqatıw ushın yadtan tawıp otırǵannın sezip kútá ayadı: "qansha dana bolsa da túbi adamdá! Albıraǵanının tarınıń kepegindey qılıp sóylep otır. Bolmasa, Aydosta da aql barlıǵın jaqsı bileği".

Júzbasılardan biri shıdamay ortaǵa soraw tasladı:

— "Aydos qalanı" qáytkende iyeleymiz?

Uyqsızlıqtan basları meń—zeń áskerbasılardıń hárbiri tiline ne

kelse, sonı usınıs qılıp aytıp atır... Túyirli juwmaq tabılmadı. Hámme otırǵan orınlarında mızǵıp qaldı. Qus uyqılı hákim ushın oyanıp bılay dedi:

— Elattıń kópshiligi bizdi quwatlaytuǵını dawsız. Aydostan Begis perishtemniń aqlın da, kúshinde, el súyerligin de artıq kóretuǵın xalıq izimizge eretuǵını dawsız. Sol ushın endigi shabıwıl xalıq penen birge bolsın. Aldımızǵa bala-shaǵa, kempir-ǵarrılardı salıp izinen júremiz.

Bul keńes bazılarda hákimge degen jekkóriwshilik oyatqan menen biri:

— Aǵla aql? — dep saldı.

Heshkim qarsı pikir aytpay, qalǵıp otıra berdi.

Hákim házir tapqan aqlınıń qanday jeńiske ákeletuǵının túsindiriwge ótti...

40

Máńgi ashılmas duman túsip jol tabılmay qalǵan sekilli, awıllardı awıllar menen birewdi jáne birew menen soqlıǵıstırǵan qaralı kúnler sozılǵan sayın, say-súyegi sıqrıraman kisi joq. Adamlar bir bap júrislerinen hám jańılıstı. Buwınlarına qurt túekendey ya juwırısadı, ya ayaqların hár kótergende mırsıp, gúrsingen sesleri esitiledi. Heshkimnen aqlılı keńes shıqpaytuǵına kewli qawıppa, adamlarda bir-birewge isenim joǵalıp, hámme shıtayılalıp baratır.

Jollar qurı emes, ya arman qaray, ya berman qaray arqalanıp jetelesken jetim-jesirlerdiń, sayaq-gezendelerdiń sanı kún sayın nobaylasıwda. Heshbir awılda parasat joq. Birliyaáımlar ılashıq soǵıp atırsa, onıń esesine bes-altı jerden úyler, ılashıqlar, qoslar buzılıp, kóliklerge tiyelip atırǵanı. Pútkil elat gúyzeliske tústi.

Bul jaǵdaylarǵa júrek-bawırı eziletuǵınlardıń da naylaj kóz jumıp, tisleriniń suwın sorıp, barmaǵın tislewden basqa kúshi joqtay. Nebir dilwar biyler, urıw baslıqları, kátqudalar júrttı jubatqanday tıyanaqlı bir oyǵa aql uǵrastıra alńay, barlıq qıyanetler ushın úsh qanalastıń birewin kóbirek ayıplaw menen óz kewlin aldarqatadı, awır táǵdiyrine nalis etip kelgenlerge de sorlı úsh qanalastıń gúnákarlıǵın ayıp, kewil alǵan boladı.

Jańadárıyalı Maman menen Esengeldi eldegi qıyan-kestiliktiń gúzetshisi bolıp qalmaq ushın hár kúni azannan keshke shekem másláhátlesedi. Atabek palwan menen Nikiforov keselinen ayıǵıp olarǵa bas qostı, jáne awıldaǵı esli jası úlken qarıyalar menen

birgelesip, gáde túni menen otırıadı, sirá kewilge qonımlı aqıl tabılmaydı. Orınbaydıń awılına adam jiberip hám kórdi. Ol jigitleri menen atlangan baǵdarınan qaytpaytuǵının, eger elde tınıshlıq ornatıwdı kálese jigitleri menen urıs maydanına shıqqanı abzal bolatuǵının aytıp jiberipti. Bul olar da óz aldına ǵawǵa tuwdırıp, tereń–tereh qiyallargá bılǵalaq saldı.

— Úlken kúshsiz paraxatshılıq bolmaydı, — dedi Maman, hám sol úlken kúsh orıs patshası ekenin qaytadan jańǵırttı.

Állekim kópes Timofeevtiń nahaq islerin ortaǵa saldı, ekinshi birew oǵan qarsı shıqsa da, orıs patshasına barıwdıń qıynlıǵın, joldıń alıshlıǵın aytıp sarsıldı, úshinshi birew orıs patshasınan járdem jetemen degenshe el gúzgi úpelekтей tozańıp, joq bolatuǵının dálilledi.

— Bárińiz bosqa shólleysiz, — dedi Esengeldi sarı. — Eger orıs patshası aqıl menen ǵujırǵa minse, úpelekti gúlge aynaldıradı. Baslısı, oǵan barganda sózin tawıp aytatuǵın kim bar?

Hárqıylı atlar, adamlar, minez–qulıqlar ortaǵa tústi. Awıl aǵaları hár qıyalǵa gúrmek taslap kórgen menen, heshqaysısı bashartpay, bir toqtamǵa kelmedi. Nikiforov álleqanday oylar menen bánt siyaqlı edi, qozǵaldı:

— Patshamızǵa adam jiberseńiz jolbaslawshısı bolayın.

Geybirewlerde onıń aralasıwına ırzashılıq keyip oyansa da, birparalar "sebeppeneni eline barıp qalmaqshısań–á"—degen shubha menen oǵan alakózlene qarastı.

— Qaraqalpaq eliniń atınan keldim desem, patsha maǵan isenbes, bálkim, — dedi Nikiforov. — Bolmasa ózim–aq keter edim. Alakózden kelgen qus tumsıq birewi onı jaqtırmadı.

— Patshańa áwele óz táǵdirińdi aytıp kór.

Maman menen Esengeldi sarıǵa qosıla jas úlkenlerdiń bári derlik qus tumsıqqa jekirinip "biywáj, biywáj" desti.

Naqolaylıqlarǵa tıym salıp ǵápti óz diydine burıw ushın Maman sóyledi:

— Patshaǵa kimdi jollasaqta, jol baslawdı Nikiforovtan soranatuǵınımız dawsız. Al kimdi jiberemiz? — Ol óz sorawına. ózi, juwap berdi. — Menińshe ya Aydos, ya Begis, ya Mırjıq barıwı tiyis.

Nikiforovtı jaqtırmaǵan qus tumsıq jáne shanslıwlandı.

— El búldiriwshilerdi–á?

Qarsılıq otırǵanlarǵa jaǵıp qalǵan sekilli, heshqaysısı oǵan soqqı bermedi. Maman sabırhlıq penen dawam etti:

— Olar házirshe el búldiriwshi bolǵan menen, el aǵaları ekenin umıtıw qáte. Írasın aytsam, olardı men de jek kóremen, biraq úshewiniń de abırayı mennen zıyatlıǵın, xalıq olarǵa kóp isenetuǵının ishinde qupıyalap qalıwǵa haqım jsq.

— Íras ayttıń, Maman, — dedi jas úlken ǵarrılardan biri. — Úsh tuwısqannıń baslı-basına tán elge ıshqı-muhabbeti bar. Al, endi, eli-xalqım dep at shapqanda qasharmanız ayırım-ayırım bolsa da, báygi sızǵız birew. Sol ushın áweli úsh tuwısqannıń tárezisin awdarmawdıń jolın qılıp, Orınbaylar Aydos tárepine qarsı shabıwıl qılsa, biz Begis tárepine qarsı shabıwıl jasawımız tiyis. Sonnan soń olar menen sóylesiw hám aytqanǵa kóndiriw hám ońay.

Bir zamanlıq jım-jırılıqtan keyin Maman jas úlken ǵarrınıń sózin jópledi. Qalǵanları da daw kótermedi. Erteńnen qalmaq kónirathılarǵa qarsı shabıwıl baslanıw zárúrligin, oǵan Dtabek palwan basshı bolıwı maqsetke muwapıqlıǵı jóninde usınıs ortaǵa túsip onı bári quwatladı.

Solayınsha, kelesi kúni Atabek palwanlardı jolǵa salıp, Maman menen Esengeldi sarı múyten urıwına atlandı. Bunısı sátsiz sapar boldı. Olardan burın Aydos shabıwıl qılıp, bas biyin xannıń áskerbasısına bas iydirep, Xiywa puxaralıǵın habıl etiwte ant etiriw ushın áketipti.

Izge qayıp kiyatırıp "Kók ózek" jaqqa ketetuǵın joldıń dár bentinde kútilmegen kuwanışlı kóriniske duslastı: kishi júz qazaqlarınıń ataqlı adamı júdá máplik ǵarrı ata biy Sedet kerey biyik nar ústinde baladay bolıp otır. Ala bel at mingen kishi ulı Aytuwǵan batır qayda burılardıń bilmey abırıp turıptı.

Maman Mırjıqtı ertip qazaq awılların aralaǵanda usı taqıwa ǵarrınıń úyinde bir hápte bolıp, qazaq xalqınıń ótmishi túwe, óz xalqının ótmishi jóninde kóp ángimeler tınlap, batır balası Aytuwǵannan biraz áskeriy usıllar menen gúresiw ádislerin úyrenip qaytqan edi. Kóriwden atınan ǵargıp túsip, ata biyge sálem berdi, dástúr boyınsha jol bolsın soradı. Qartayǵanlıqtan kishireyip pákene bolıp qalǵan ata biy ósik qasların barmaqları menen kóterip, eki jolawshıǵa almagezek qarap alıp, Mamandı tanıdı:

— Maman, senbiseń shıraǵım? Awılıńnan tappay izińnen kiyatırǵanımız.

— Izge qaytamız, biy aǵa!

— Endi olay bolmasın shıraǵım. Bizdi Aydos biyge basla, — dep ata

biy uzın ishiginiń ishki kaltasınan qarday aqsúp oramal alıp kózlerin sıpırdı.

Maman házir "Aydos awılın" láshker qamap, urıs baratırǵanlıǵın qalay bildirerdiń esabın tappay ekilene baslap edi. Aytuwǵan batır aralastı.

— Jasúlken, jasırmańız, atama bári ayan.

— Maman shıraǵım! — dedi ata biy dawısın sozıp. Gewdesine qaraǵanda onıń dawısı hám iri, hám aybatlı edi. Hámme tańlanıw menen qulaq túrdi. — Basıńızǵa awır múshkil túskenin esitip, járdem qolın uzatar degen niyet penen xanımızǵa barıp edim. Shıraǵım, awır múshkil degenim kewlińe kelmesin. Urıwdıń urıwǵa, tuwısqannıń tuwısqanǵa qılsh kótergeni—on qol sol koldı, ya sol kol on qoldı keskeni. Bul nayatıy awır múshkil, solay shıraǵım. Al, xanımız ne ayttı de? Qaraqalpaqqa qol jabar xan men emes, — dep qoya saldı. Sizler esittinler me, bolmasa ótken saparı barganıńızda bayqaǵan shıǵarsız, biziń el so anaw orıslarǵa bir tábiya jaqınlasqalı, qarapayım xalıq padalı qoydan úyirli ayırǵa awısıp baratır. Xan menen aqıl-adamgershilik jarıstırıp, jolǵa talasıp júrgenler de az emes. Al, endi biziń aqlı qısqa xan bayǵus sondaylardan qorqıw ornına, ózge elge búlgin salıp atırǵan Xiywa xanınan qorqadı, shaması.

— Sırttan dushpan kelse — baxıtsızbız, dep nalınıp júrgende bir-birimizge alıp-topılıp álemge áshkara boldıq.

— Maman shıraǵım, az bolsın, kóp bolsın ǵawǵasız el, sırsız toǵay joq. Nalınbańlar, Mırjıq qayda?

— Qáyın atası qazalanıp edi...

Ata biy Esengeldi haqqında kóp biletuǵın edi, bul jarıq dúńyadaǵı jáne bir teńles zamanlasınan ayrılǵanına qapalıq penen tańlayın tıqıldattı, ósik qaslar jawǵan kózleri astınan jas jıtıradı:

— Biyshara jaysań aqlılı edi... Qáne, Maman, bizdi kóp eglemey Aydosqa jolıqtır.

Maman menen Esengeldi olardıń aldına túsip tuwrı Aydos awılına jol basladı. Túye ústinde baladay bolıp otırǵan, biraq, iri dawıshı ata biy joldı qısqartıw maqsetinde me yamasa jol baslawshılardıń ótkendegi dana, xalıqshıl batır babaları menen maqtanışın arttırıp, hesh qashan muńaymay júriwin maqset etti me, sóylep, orıs patshasına arız etip Peterburgqa bargan ullı Mamandı júdá kóp maqtaw menen táripledi.

— Xalqı ushın eń jaqtı shıra edi, — dedi sońında.

..."Aydos awılınıń" qarası kóriniwden ata biy qoynınan eki aq

oramal shıǵarıp, birin ulına, ekinshisin Mamanga tasladı hám hárkaysısı bir tayaqqa baylap alda kóterip júriw kerekligin eskeritti. Sonıń arasında awıl tárápten kos atlı shawıp kelip, bulardı irikti hám biytanıslardıń ishke kiriwi qadaǵan ekenligin eskertti.

—Bizge tek Aydos kerek, — dedi ata biy túye ústinen.

Atlılardıń biri Dospan edi, tanıtuǵınlarınan ózgelerdiń túri-túsinen niyetleri dúziw adamlar ekenin kórip, joldasın olar menen qaldırdı da, izine quldırawı menen shawıp ketti.

Kóp keshikpay-aq úsh nóker menen Aydostıń ózi payda boldı. Maman menen Esenteldiniń kózine Aydos buringı Aydos emes, qanday da biyparasat, shıtayı, shırayı órteń shalǵanday qarawıtıp kórinde. Qazaqtıń ata biyi onı bunday adam dep kóz aldına keltirmegenlikten be, óziniń jón-josaǵın aytıp bolıp, "siz ırastan da Aydos biymisiz?" dep eki iret soradı.

Aydos olar menen aralıqta on qádemdey ashıqlıq qaldırıp toqtaǵan edi, biyik nar ústinde baladay bolıp ishikke orangan pájmúrde ǵarrınıń dawısı bálentligine tańlanıp, onıń nıqırtqan sıyaqlı sorawına ashıwlanbay eki irette de óziniń Aydos biy ekenin tastayıqlap juwap berdi.

Aydos biy, — dedi ata biy qasların qolı menen kóterip. —Siziń elinizdiń basına túsken musallattı jeńiltiw ushın qanday járdemge mıtájlıǵınızdı biliwge shıqqan edik.

— Maman oymawıt penen Esengeldi sarınıń qol astı azlıq etip, óris keńeytppekshi ekensiz-dá!

Engezerdey iri gewdeli, biraq, murtları tishqannıń quyırǵınday jińishke, kósenamay Aytuwǵan batırdıń qara páyreke júzinde Aydostı jek kóriw qáhári payda bolıp, ákesi ushın bir nárse dewge oqlanıp turdı da iybe saqladı. Ata biy onsha qızbay, sál oylanǵanı bolmasa, payn jibermedi.

— Bul azamatlardıń-ám uruwları qaraqalpaqtıń bir qolı, Aydos biy. Bir qol bir qoldıń túyinin sheshse, taajıp emes!

— Bir qoldı bir qol kesse hám taajıp emes!

Endi ata biydi ashıw qısıp iyindegi ishigin artına seripti.

— Aydos, men sizdi biy dep esitkenmen. Danalıqtıń bir belgisi adamlarǵa qalıs isenimnen ibarat.

— Siz meniń niyetim dúziwligine, xalqımnıń táǵdiyrine orasan kereqli is baslaǵanıma isenesiz be?

— Danalar xalqınıń táǵdiyrin xannıń láshkerine tapsırmaydı. Házir siz xalqınız benen eki jaǵa bolıp tursız.

— Gápnerime sawash keypinen duz sebilib ketse keshiresiz. Haqıyqatında, mennen basqa birew biziń eki jaǵalıǵımız benen ne isińiz bar, degen bolar edi. Men óydemeymen. Awılımdaman. Kim óz awıllasları, eli menen bolsa, oǵan qaralı kúnleri hám bayram.

Ata biy Aydostıń sóylesiw ushın iykemge kelmeytuǵının bayqadı, "bul ne bolǵanı?" degendey óz joldaslarına qaradı. Ákesin qásterlep úyrengen Aytuwǵan batır onıń gápneri sınǵanına belı mayısqanday ashıw menen Aydosqa, onıń qasındaǵı eki nókerine júdá jekkóriwshilik kóz alartıp, házir—aq qılıshlasıw keypine kirdi. Ulınıń keypi—káraxtına qanıq áke kútá bosastı.

— Maman, —dedi ishigin qayta jamılıp. — Aydos biy ózi túygen túyindi ózi sheshpekshi eken, qaytayıq.

— Aydos, sizlerdey ójet úsh tuwısqandı, bárimizdi jarastırıwǵa kelgen ullı kazaq eliniń ata biyin sıylaw kerek edi, — dedi Maman atın izge burıwǵa meyillenip. — Bir qol menen túyin sheshilmeytuǵının aqlıń uǵraspadı, shaması.

— Átshók nege gókekley beretuǵının bileseń be? Ózine ózi uya salalmaǵanına nalıp gókekleydi.

Ishikke búrkengen ata biy Aydosı esitpedi.

Ákesi mingen nardı keyin qaray jetelep baratırǵan Aytuwǵan batır sońǵı gápnerge qulaq aspadı. Maman menen Esengeldy sarı sál gidirip, Aydos penen ele de dálillepekshi edi, házir waqıt emes degen oy menen qazaq biyinin izinen erdi.

Ata biy bılayraq shıqqannan keyin endi qońıratlılarǵa barıp kóriw jóninde pikir aytıp edi, Maman házir qońıratlılar menen sóylesiw Aydos penen sóylesiwden anaǵurlım awırılıǵın, buǵan sebep, olardı shabıw ushın bir topar atlı jiberilgenin ayttı.

— Bul isińiz júdá ántek bolıptı, — dep ata biy shoshaq baslı tumaǵın sheship, kirshiksiz paxtaday appaq basın birazǵa shekem qasıp turdı. — Hár urıw bir barmaq bolsaq xalıq bilek boladı. Eń baslısı bilektiń majıqpawı ushın ǵam jew. Biz de qaraqalpaq dep atalǵan bilektiń majıqpawı ushın kelgen edik...

Kóz ushında jekke atlı kórindi, Bul Mırjıq eken. Qısqa ǵana amanlıq—esenlikten soń ata biy Mırjıqqa qáyin atasınıń óliw minásibeti menen kewil aytıp, onıń ne keselden qaza tapqanı menen, izinde uldan kimi qalǵanı menen qızıqsındı.

Mırjıq Qumardı úyinde qaldırıp, bulardı izlep shıqqan edi. Ata biydin sorawlarına asıqpay juwap berip kiyatırıp, onday állekimge ashıw, álleqanday biyparwalıq sezdi.

Basqa eldiń basına túsken múshkilge janı ashıp sonsha jerden sapar shegip kelgen ata biydiń giyneli kewlin qalay jubatıwdıń jolları ústinde oy menen kiyatırǵan Maman Aytuwǵan batırǵa qatarlasıp, nardıń jetegin óz qolına aldı da, tuwrı awılına tarttı hám nar ústindegi ata biyge betin burıp sóyledi:

— Biy aǵa, Aydostıń ójetligin kewlinizge kelmesin. Aǵası bolmasa inisi biz benen. Báribir, Aydos óz barmaǵın ózi kese almaydı. Sizdey kóp jasap, kópti kórgen adamnıń másláhátine biz mıtájbiz...

* * *

Xannın áskerbasısı Aydostı qazaq biyiniń shaqırǵına jiberse de barmaǵın tislewi menen kútá taqatsızlanǵan edi. Ataqlı qaraqalpaq biylerinen Qabil hám Aydostıń quwǵınında Xiywa puxaralǵın qabil etiwge ant etiw ushın kelgen basqada biylermenen bolǵanı ushın sır aldırmaı, jeńis haqqında, Xiywa xanlıǵınıń baxıtı, keleshegi haqqında sóz qılıp otır.

Aydostıń kózinshe heshteńe dey almaytuǵın Qabil biy qıypaq-sıypaq etip, áskerbasıǵa jaǵımlı bir nárselerdi aytpaqshı boladı da, gáp awıstırmaıtuǵın jas áskerbasınıń túsimsizligine kúyini, onıń gáplerine bas izzep maqullawdan arman ketpeydi.

"Aydos kiyatır" degen xabar esitkende, jas áskerbası shıdamay ushıp-aq turdı hám biylerdiń, áskerbasılardan korshawında shatırdan shıǵıp, ol attan túsip úlgermey-aq, qazaqtıń ata biyi menen qay súrede hám ne haqqında sóylesken bolsa — sol tuwrısında bayan qılıwdı talap etti. Aydostıń ózinde de sır búgiw niyeti joq edi, tók túsirmey sóylep berdi. Jas áskerbası oǵan isenbey qosqan eki nókerine alma-gezek kóz juwırtıp, olardıń "durıs ayttı" degen qas keriwlerin kórip, mıyǵınan kúldi.

— Azamatsız naǵız azamatsız, káramatlı Xiywanıń naǵız perzentisiz, Aydos biy. Ullı xanımız sizge járdem etiwde aljaspaǵan. — Ol kózlerin qıpılıqlatıp, juqa erinlerin baladay shúrtytip bir jalap aldı da, sın keypinde basın shayqaltıp turıp jógilendi: — Qazaq biyinen járdem sorǵanda, ne uttırar edińiz?

Aydos áskerbasınıń jasına tán emes jógiligin jaqtırmadı:

— Qoyńızshı, Muxamedjan bek.

Ásker bası burıshtay qızardı, biraq, qarsı daw ayta almadı.

— Eger maǵan úsh nóker shabarman berseńiz, eki inime hám Esengeldiniń ulı Elgeldige duwaday xat jazıp jiberer edim.

— Qay mazmunda?

Xanıń ásker basısına shın kewil ayılmasa, diydilegen oyı iske aspaytuǵına qanıq Aydos onıń menen shatırǵa kirdi.

41

Namazsham azanı esitildi.

"Aydos qalaǵa" sońǵı sátsiz shabıwılınan keyin azıq–awqat jıynawshı athlarında heshqanday sepsitpey, hárdemde tosınnan topılıs bolıwın kútiw menen sharshaǵan Tóremurat suwpı shatırǵa arqasın berip, nókerleriniń erteńgi halqası joqlıǵına ne dáلیل tabarın bilmey, oylap, ógiz quyırq jelpiwishi menen jelpinip tur edi, azan dıńǵegine jalt burıldı. Eki qolı menen eki qulaǵın uslap, ǵarrı tekeniń saqalınday aq saqallı iyegin qayqaytıp azan aytıp atırǵan qatpa arıq misli shapan jabılǵan aǵashtay sın–sımbatsız molları unatpay sógindi: "sıyqı kelispegen zańǵar, namazlıǵer oqıǵanımız jańa emespe?... Haw, onıń ne jazıǵı bar? Usı eki namazdıń arasın tıǵız qılıp shıǵarǵan payǵambardıń zaw–zaddına nálet aytılarma edi?..."

Ózin islamnın kúshigi sanap, namazdı qaza qılıwdıń zıyanı jóninde mınsan dáliylli áńgimeler aytıp, tıńlawshılardıń basın aylandıratuǵın ataklı suwpı qudayǵa ási sógingeni ushın ózinen–ózi keshirmestey halǵa tústi me, tula boyı juwladı, awızınıń wadwasılı bar bir nálet esitip qoymadıma degen qáwip penen, albırıp ján–jaǵına aynalıp qaradı. Atın jalańashlap arqa–bawırın ısıqlap atırǵan Begisti kórdi. Onnan jaqın aralıqta heshkim joqlıǵına kewli ánjamlanıp;

— Perishtem! — dedi kewilli. — Namazshamǵa dáretiń buzılmadı ma?

Begis atınıń bedenin ısıqlaǵan bir qısım shóbin taslap, alaqańına shappatlawı menen artına aynaldı:

— Ullı xanımız, usınday qıstaw kúnleri namazdı eki bólip oqıwǵa rawayat joqpa eken?

Óz aytqanlarına qarsı kele almay barmaǵın tislew menen júrgen suwpı jadırıp sala berdi.

— Durıs ayttıń, perishtem. Hámme namazǵa uyıǵan gezde kápir tónı menen jaw kelse, — júdá jaman. Búgin aqsham, álbette, kitap qarayman, rawayat–ám tabaman.

— Enedáreginde jazılsa...

— Rawayatlar saqqızday, perishtem. Sózsiz tabıladı.

Sońǵı sátsizliklerden beri shıdamı kemeyip, shırtıldaqlıǵı artıp baratırǵan suwpı astıńǵı ernine ata saqalın qosıp tislep, namazshamǵa jıynalıp atırǵan jámáátke qaray júrdi.

Hámmeniń shájdege bas qoyıwı máttal, tap usı payıttı ańlıp turǵanday, arqa tárepten bir topar atlı basıp keldi de, namaz oqıp atırǵan nókerlerge zálel keltirmesten, qamıs gezelerdiń hár jerden birewine ot taslap, bir shette ertlewli turǵan onbeslegen attı qosaqlap baylap, aldılarına sala aydawı menen apır–topır shawıp ketti.

Hákim namazdı buzdırmadı.

Kewiller abırjıp, házir atlanıwǵa meyillengen ásker baslıların da irikti.

— Qızbań, perishtelerim. Namazdı buzǵan xannıń áskerbasına, satqın Aydosqa kuda ǵargısı jawadı.

Ol usı, dálili menen nókerlerin ǵana emes, ózin de tınshıtpaqshı edi, bóribir ishki hawiri basılmadı. Begisti awlaǵıraq shıǵarıp kewindegisin ayttı.

— Bileseń be, perishtem, bul hádiyse xannıń áskerbasısı oylaǵan tásil. Quwsa qırıp salarmız dep bir jerde geze tutıp jatırsa taajıp emes. Awa, perishtem, láshkerdi biypayda qırǵızıw ám dozaqıylıq.

Begistiń narazılıǵın bayqap, birden ózgerdi.

— Seniń namazshamǵa qayılshılıǵıń joq edi, sezippediń? Írasın nege aytpadıń? Sawash paytında sır búgiw ám dozaqıylıq!

Hákimniń albirap turǵanın túsiniپ Begis úndemedi, sonıń arasında júzbasılardan biri juwırıp keldi.

— Ullı Qońıratıń xanı, biziń at qarawıllıqqa qoyǵan bir nókerimizdi, tiriley áketken qusaydı, hesh jerde joq.

— Niyeti dúziw nókermedi?

— Sizge orasan sadıq nóker edi.

— Orasan sadıq nóker, sadıq nóker, — dep kek etti Hákim murnın jıyırıp hám birden ózgerdi. — Sol sadıq nókerdi áketkeni, jaqsı bolıptı. Dushpannıń sırın ákeledi.

Júzbası hákimnen keyisnama esitermen degen qáwipte edi. Suwıq demin alıp boyın jep–jeńil sezdi.

Tosınnan bolatuǵın topılısqa tayarlıq burınǵıdan da kúsheytilip, hárbir nóker gezesine tarqatılıp, olardıń uyıqlap qalmawı ushın bir qarawıldın izinen baqlawshı qoyıldı.

Kún ısıǵalı shıbın, sona nobaylasıp ketken edi, ózleri úshinshi qarawıl bolıp uyqını tejedi.

Qus uyqılı Hákim er ústinde mızǵıp aqshamı menen attan túsken emes, tań atıwǵa meyillegende kúnbatıstan jigirmalaǵan atlınıń qarası kórinip, gezelerden gezelerge quldıray shaptı:

— Jaw, jaw perishtelerim!...

Tań aldında qalgıy baslağanlar hám óz denelerin ózleri shımshılap, kimi atlarına mindi, kimi shala uyqıda mıltıq kóshirip, qápelimde basa bas bola qaldı.

Biytanıs atlılar túrkmen atlıları bolıp shıqtı.

Jaǵın bir en qara shúberek penen tańıp qoyǵanday, qalıń qara saqalın kútá sulıw párdozlağan dápeń túrkmen attan túsip, qońırat hákimine sálem berdi hám Hiywa xanına dushpan qońıratlılarǵa járdem ushın Góne—Urgenish sháhárinen kiyatırǵanın bayan qıldı.

Bul Qońırat hákimi ushın kútilmegen quwanış boldı, ol hákimlikke qayta otırǵızılǵanda da búytip quwanbağan edi, sóylewge sóz tappay tıǵılıp, eki kózinen jas parlap qoya berdi.

Türkmen atlılarında azıq—awkat mol eken, bókteriwlerin, qorjınların sheship, jerge jayılǵan at jabıwlarınń ústine sókli shekiyneler menen zaǵaralardı úyip tasladı, hámme láshker jıynalıp bir adamnıń balasındaıy ájik—gújik halqas qılastı.

Endi jeńiske isenimli Qońırat hákimi túske shekem arqayın uyıqlap alǵan soń, túrkmen ásker basısı menen Begisti qasına shaqırtıp urıstıń keleshegi haqqında másláhátlesip, azıq—awqat jıynawshı topardı qayta jolǵa. saldı hám "Aydos qalaǵa" tosınan shabıwıl qılwdıń ánjamına kiristi...

Bir kúni túste hákimniń shatırı aldında "Namazshamdaǵı shabıwılında" onbes at penen bendelikke túsip ketken "sadıq" nóker payda boldı. Bet—awzı qaqqashtay tırısqań, háste boylı bul nókerdi Hákim qıs kúnleri oshaqtan tawıp alıp tárbiyalatıp, atqa mindirgen edi. Ol joǵalǵanda júzbasının aytıwı menen bir iret kóz aldına keltire alǵan emes, al, házir kóriwden—aq tanıdı.

— Há jol bolsın, Aydostan nendey sálemiń bar?

Nóker ábden boldırǵan edi, sóylewge dińkesi jetpey súyretile shatırdıń bosaǵasına jıǵılıp suw soradı.

Türkmen áskerbasısı uship túrgelip nókerge suw usındı. Begis onıń Aydos haqqında jaman xabarlardı aǵıl—tegil qılatuǵını, onnan keyin hákimniń biraz isenimi kemiytuǵının oylap nókerdiń sóylemegenin tilep, kózleri álle—pálle bolıp albıraqlap tur.

Ullı Qońıratrıń xanı, ullı xan, — dep nóker qalshıldap tilge keldi.

— Men Ayдостı kórmedim. Sol atlılar Atabek palwan basqarǵan jańadárǵyalılar eken.

Qáddi boyı duwtardıń tarınday tartılıp turǵan Begis biraz jaypawsıdı. Astına kópshik qoyıp júresine otırǵan Hákimniń awzı jabılмай lalı shıqtı. Türkmen ásker basısı heshteńege túsınbey,

esiktegi nókerdi álleqayda barıp qaytqan jansız eken degen pám menen, jánede sóyletiw ushın qoltıǵınan súyep tósekke otırǵızdı. Hákim túrkmen áskerbasısının qayırqomlıǵın jaqtırmay, "arman—arman" degendey qol sermedi. Begis nókerdiń kókireginen keyin iterip, shatırdıń jipleri tartılǵan ağashlardıń birine arqasın súyedi.

Hákim állenemirde ózine kelip nókerge sıǵalandı:

—Oy pámsiz iytler! Orınbay olardı, Maman—Mırjıq bizlerdi qolaylap júr ekendá! Kórdińizlerme, aqlı qısqaqlar qısqa oylaydı. Endi, jurtqa jańadarıyalılar húkimdarlıq qılar meken? Orınbay nege kelip qosılmaydı desem taxtan dámeli ekendá! Ğargıs ursın onı! Háy, sen haq sóyle, qalay aman jiberdi?

— Qashıp shıqtım, ullı hákim.

Onıń "xan" demey "hákim" degenine Tóremurat suwpının qáhári kelse de, ashıwın ishinde saqlap, nókerden kórgen—bilgenin usaǵına shekem qaldırmaı sóylewin talap etti.

"Sadıq" nóker Qońrat hákimine haqıyqattan hám sadıq nókerlerden edi. Sóylew aldında júz basısın shaqırıwdı ótinip, ol kelgennen keyin asıqpay—albıramay basladı:

— Qatıqlaqlıǵım sebepli namazımdı yaddan biletuǵın edim. Sol ushın, júzbasımız meni jámáátke qospay, "namaz gezinde jaw keledi" dep, bárhá atlardıń arasında meni jasırın qaldıratuǵın edi.

— Haq gáp, — dep júzbası onı maqulladı. — Sebebi, jaw ázzi payıttı izleydi, ishimnen bes waqlı namazǵa da qarsı edim.

— Shınnı aytqan nókerdiń, júzbasının basına gúlден taj kiygizse arızıdı, — dep hákim túrkmen áskerbasısına marapat penen kóz qıyǵın taslap, — sóyley ber, sadıq perishtem, — dedi nókerine.

— Ne shara, jaw birden kelip qaldı, biri basıma qap kiygizip, baqırsam dawsım shıqpadı. Sóytip bir joldıń dár bentinde meni qaptan aldı. Atlılardıń bassısı Atabek palwandı birden—aq tanıdım. Ózi, qızıq jigit eken, betime qarap murtın tawlap kúldi...

Hákimniń túsi buzılıp sala berdi. Begis oǵan qaramay, nókerdiń endi Mırjıq haqqında xabar aytıwın kútip otır. Túrkmen áskerbasısı hákim menen Begistiń keyiplerin baqqanı bolmasa, heshnársege túsinbey janbasladı. Nóker dawamladı:

— Men kerisinshe palwanǵa ashıwlandım, "pás jawsız, urısız" dedim.

— Há sonnan? — dep hákim qayta mardıydı.

— ... Olardıń toqtaǵanınıń, meni qápesten shıǵarǵanınıń mánisi bar eken. Ekinshi joldan Maman, Esengeldi sarı degenler menen

Mırjıq kiyatır eken. Tanımayman, túyeli bir qazaq biy bar. Kútá qartayǵan mápilik shal. Argımaq attá sútini kelisken, sıyqı batırǵa megzes qazaq jigiti bar. Atabek palwan meni qoya berip, olardıń talabı boyınsha, qılǵan shabıwılınıń biynoqoyasın sóylep berdi:

— Sen jerde tıńlap jattıń—á? — dedi Begis.

— Awa, kózimdi jumǵan bolıp, tıńlap jata berdim. Qazaqtıń ata biyi Atabek palwanǵa "nadurıs qılıpsań, dım nadurıs" dep keyidi. Maman biy Atabek palwandı ári—beri aqlaǵan boldı. Qazaqtıń ata biyi bir gezde meni kórse kerek, "anaw jatqan kim?" dedi. "Bende" dedi Atabek palwan. Ata biy meni túrgeltip, bos atlardıń birine mindiriwdi hámir etti. Sóytip meni aldarqatqısı keldi me, siz tuwralı, sizıń kúshiniz tuwralı soray basladı. Men tók esitpeytuǵın boldım da, awzımdı ashıp tura berdim. Nan pispeytuǵının bilip, olar jolǵa tústi. Ángimelerinen bayqaǵanı boyınsha, qazaq biyi biziń urısh urıwlarǵa janı ashıp, jarastırwǵa kelgen. Aydos biydi, Begisti, Mırjıqtıq, Orınbay, Qabıl biylerdi kóp—kóp áńgime qıldı. Ata biy bir gezde gázebetlenip, "elińizde soqırlar kóbeyipti, bilesizbe, elde soqır kóbeyse, táwiptıń qıysıq bolǵanı" dedi. Tıńlawshılar lámmiyimsiz qaldı. Sonnan keyin orıs patshalıǵı tuwralı gáp qozǵadı.

— Kim basladı? — dedi hákim shıdamay.

— Ańǵarmay qaldım. Biraq qazaq biyi orıslardı maqtadı. Onı Maman ám jópledi. Mırjıq ám qosıldı. "Elshi jiberiw kerek", desti. Maman byydıń "awılıımızda orıs kisi bar, sol jol baslaydı, Mırjıq penen Atabek palwandı ertemiz" degenin esittim. Olar jańadarıyada Mamandikinde qondı. Meni ol úyge kirgizbedi, qamıs qosta jattım. Awılındaǵı Nikiforov degen orıs kisi solar menen boldı. Orınbayǵa da atlı jiberiw kerek desip atır edi, izi ne bolǵanın bilmedim. Bir jola Qazaq biyi, saralawǵa shıqqanında, meni kórip, "sen ana kúngi bendemiseń?" —dedi. "Awa" dedim. Qasındaǵı Maman menen Esengeldi sarıǵa qarap turıp, meniń pájmúrdeligim, sıyqım jóninde birnárselerdi aytıp kúlisti. Maman maǵan, "Áy shımshıq, sen bizge xızmet etseń, azat bolasań" dedi. Men ne xızmet dep, úlgermey—aq; "shımır kórineseń, orısyat eline baratuǵınlarǵa atqosshılıq qılasań, qarıwlı adamlar bolmasa uzaq jolǵa jaramaydı"—dedi. Meniń awzım ashılıp qalǵan qusaydı. "Awzıń nege ańqıyıp qaldı? Sóyle, — dedi. Men oǵan "shımshıqqa altın tordan bir quw shaqa abzalıraq"—dedim. Qazaq biyi úndemesten kelip basımdı sıypadı da, Mamana "buni erkine jiberinler" —dedi. Sóytip, azat boldım, biraq piyada qaytardı. Sonnan usı jetkenim.

Hákim onı júzbasisına ertip ketiwdi buyırıp, jaǵın tayanıp bir zaman otırǵannan keyin "qanday másláhátińiz bar?" degendey túrkmen áskerbasısına burıldı. Onıń másláhát beriw oyı joqlıǵın túsiniپ "mennен artıq aqıl tappashlıǵın ózi bilgeni jaqsı" degen oy menen janbaslap quwanışlı kózlerin perdeledi.

— Bul álemde eń tásilpaz túlki xan, — Xiywa xanı, mehmanım. Sizdey ǵardashlar. járdemge kelgeni — dáwir qusı biziń basımızǵa qonadı degen sóz. Biz sizler menen qolǵa kol uslasıp jasaymız, islam nurı ámelge Qońıratтан taraytuǵın boladı. Biraq, bir qádigimdi jasırmayman. Qońırat házir duyım qaraqalpaq penen Góne— Urganıń arqasındaǵı túrkmenlerdiń mollam dógerek otırıп napaqa tabatuǵın, eń bereketli ádiwli dasturxanı. Tásilpaz xan biziń bul jaqta júrgenimizden paydalanıp, qalasında qalǵan nókerleri menen ádiwli dasturxanǵa kol salmasa, dey berinler.

Óz boljawına ózi isengenlikten be, hákimniń kózleri uyasınan atlıǵa jazlap, shıǵanaǵına is qadalǵanday, shapshıp túrgelip otırdı. Túrkmen áskerbasısı onıń Qońırattı túrkmenlerge de nur taratıw orayı qılajaqlıǵın jaqtırmadı ma, marapatlaǵanların da, óz-ózinен shapshıǵanlarında kárine keltirmedi. Begis onıń biyparwalıǵına tańlanıp, hákim menen ekewine alma—gezek qaraw menen boldı. Hákim biyorın sóylep óziniń oylaytuǵının ashıq aytıп salǵanına ókinishli túrde jelkesin qasıdı:

— Perishtelerim, qarawıllardı kóbeytinler de, dem alınlar!

Hákimde endi túrkmen áskerbasısına da isenim joǵalıп, álle qanday jamanlıqtan qorıqtı. Hátte, onı qolı sanalǵan Aytmurat qızılbet satqınlıq qılıп, xabar jibergizbey, Qońırattı túrkmenler talap atırǵanday tuyıldı. Nókerlerine Qońıratqa qaytıw jóninde buyırıq qılıwdı da oylap turıp, "Aydoslardan qorıqtı" degen nasaqqa qalıwdan tartındı. Áskerbasılarınıń saqshı qarawıl qoyıwlarına isenbey, ózi atlanıp, isenimli júzbasılardıń birewin eki nókeri menen Qońıratqa astırtın jollap, Aytmurat qızılbettiń ishki dúnyyasın bilip qaytıwdı tapsırdı. Ol bunıń menen de tınshımay gezelerden gezelerge ótip, "Kókózektin" ırashına kóterilip ján—jaqtan jol qarap, kún shıǵa kiyatırǵan jalǵız atlını kózi shalıп, onı aylandıra qorshawǵa bes atlı jiberdi de, qızıǵın baqlap tura berdi. Jalǵız atlı ózin qorshaǵan bes atlıdan qashpay, olardıń birine kol sozǵanın kórdi.

Jalǵız atlınıń qol sozıp uzatqanı Aydosıń Begiske jazǵan xatı edi, bes atlı onıń háyle—páylesine qaratpay hákimniń aldına aydap ákelip, xatı hákimge tapsırdı.

— Attan awdarınlar da, ózin baylap jaǵaǵa jatqarınlar. Izin soń aytaman! — dedi hákim oylanıp turmasthan, usıǵan—aq janı parasat tapqan kibi shatırına kele sala, basqalardı shıǵarıp jiberip xattı ashtı.

"Qanalasım Begiske sálemnama! Áweli silpilep, izi abılaysańnıń nóserine aynalajań qanlı bult el tóbesine shoǵırtpaqlanıp turǵan paytta jazǵan bul sálemnamamdı qorqınıshtan tuwǵan dep oylama, másláhát ushın saǵan oy salmaqshıman sennen hám keñes soramaqshıman.

Biz, qaraqalpaqlar, awız alalıǵımız sebepli ushı—qıyrsız esapsız padadan qasqır bólgen bir topar qoyday sanawlı el edik. Endi qasqırlar emes, aqıllı athlar súyrep oynaytuǵın kókmarǵa aynalıp turıppız. Jaqında qazaqtıń ataqlı bir biyi ara túspekshi bolıp kelipti. Maman, Esengeldi sarılar maǵan jolıqtırdı. Meniń pámimshe, olardıń hám niyeti dúziw emes, Orınbay bolsa shapqan attıń ayaǵı arasın da shabalanǵan kúshiktey, bir jaǵımızdan tislewge urınıp júr. Sizler tárepke Maman, Esengeldiler ath jiberip shabıwıl qıldıranın esittik. El basına túsken bul ne degen álewmet, ne degen japa, ne degen baxıtsızlıq. Seniń hákimiń bolsa, Qońıratıń dańqı ushın emes, óz dańqı ushın tuwılǵan, insan. Bileseń be, tásilpaz basshılardı bir—birinen ayırıwǵa qıyın, eki túri bar. Biri xalqınıń atın shıǵarıwǵa xızmet etedi, ekinshisi xalıqtıń atı menen óz atın shıǵarıwǵa xızmet etedi. Tóremurat suwpı ekinshilerge jatadı. Onıń "xalıq", "xalıq" degen shawqımı kóp, al aynalıp kelgende bári push gáp. Mendegi maqset — xalıqtıń atın shıǵarıw. Qaraqalpaq xanlıǵı payda bolsa, hámme jerde gáp qaraqalpaq xanlıǵı atınan júrgizilse... Áne usıǵan túsın! Jáne eskertemen. Tóremurat swwpı xalıqtıń xanlıǵı emes, xalıqtıń atın atap ózatınan gáp júrgiziwdi ǵana árman etedi. Báلكim. men ele de shala túsindirip atırǵan shıǵarman, biraq hár sózge durıs máni ber. Bazda bir sóz hám pal hám záhár bolıp ketedi.

Mırjıq ekewińiz áweli maǵan ókpelep, izinde bir—birinińizge jaqpay qalıpsız. Bizler bir bilekten shıqqan barmaqlar edik. Hár barmaqtıń atı, ornı, xızmeti bar. Biraq bári mushqa birikse, xızmeti teńlesedi. Uruwlar da misli bizlerdey. Xalıq bilek bolsa, hár uruw ózinshe atı jolı, ornı bar barmaq. Birikse bir mush boladı, bárinin xızmeti teńlesedi. Házir hár barmaq ózinshe ketpey mushqa birigip, xızmetin teńlestiretuǵın, bilekti majıqtırıp almaytuǵın kún tuwıp turıptı. Bul ushın álemnin káramatlı oshaǵınan biri Xiywa xanı bizdi quwatlap turıptı. Sizler jas kishisiz. jas kishiniń keshirim sorawı, jas úlkenin

keshiriwi hám qarız, hám parız. Mirjiqqada usı tańlette xat jazaman. Sońǵı tilegim, eli—xalqım dep at shapqan jigitterdiń báygi sızıǵı birew boladı, bul báygi sızıǵı — qaraqalpaq xanlıǵı. Áne soǵan, birge keliwimiz kerek.

"Aǵań Aydos".

Tóremurat suwpınıń shırayı surlanıp, "bul xattıń mazmunı xan sarayında oylasılǵan, Aydos buytip jazalmaydı" degen oyǵa ózin isendirmekshi bolsa da, kókiregi yarıy bermedi. Qolındaǵı kaǵaz jerge tústi. Ol sonnan xattıń mazmunına súngip, birazǵa shekem otırdı da, sırttan dúrsildep kiyatırǵan ayaq sestin esitip, xattı ala sala jumbarshaqlawı menen otqa tasladı.

Begis kirdi. Hákim onıń kelisine ań-tań bolıp, nederin bilmey betine qarap turdı da:

— Perishtem, — dep jol taptı. — "Kók ózektin" jaǵasına baylanǵan bendeni sol turısında suwǵa taslatıwǵa buyırq ber.

Heshteńeden biyxabar Begis hákimniń hámirin tárk etpey, keyin básip, shatırdıń esiginde irkildi:

— Ullı Qońıratıń xanı, meniń bir tilegim, sol bendeni tiri qoyıp túrkmen áskerbasısınan atlıları menen uzatıp salıwdı ótinińiz. Ğardash túrkmenlerden qansha járdem kelgenin aytıp barsın. Sonda kóp kúshten seskenip nókerlerinde xanǵa, Aydosqa shubha tuwadı.

Hákimge bul usınıs unadı, biraq, eki sóylewdi ózine miyasar kórmey "tamam!" degen isharatta qol sermedi. Begis únsiz shıǵıp ketti.

Hákim onıń sadıqlıǵına ishinen ırızı bolsa da, xattı kórsetpey otqa taslaǵanıń aqıbeti nege ákeletuǵının oylanıp, xattıń mazmunın jáne esine túsiriw menen jattı.

Pesin namazınan keyin saqshı—qarawıllardıń ekewi jáne bir atlını qamashalap aydawı menen ákelip hákimniń shatırı aldında toqtadı.

Tutıp ákelingen atlı — marhum Esengeldi máhremnin ulı Elgeldi edi. Óz erki menen Qońırat hákimin izlep kiyatırıp, házir onıń aldında "tutqın" atı menen turǵanına kózleri jawtańlap, ózin tanıtqanday birewdi izledi. Onıń ıǵbalına bir qaptaldan Begis payda boldı:

— Ullı Qońıratın xanı, bul Elgeldi ǵoy!

Begis burın áljuwazı shıǵıp, gúlshe júzi andızday bolıp júretuǵın jigittiń biraz tolısıp, betine kan juwırıp, shıraylanıp qalǵanın ańǵardı. Túrkmen áskerbasına usap saqalın kútá sulıwlap pardozlaptı.

— Elgeldi, ákeń ullı adam edi. Áke ólmey musulmanlıq joq, endi naǵız musulmansań, shırayın hám shıǵıp qalıptı. Attan tús, haqqına duwa qılayıq.

Marhumnıń haqqına hákimniń ózi hayat oqıdı. Hákim suwıp ataǵın alǵanına qaramastan, urısta jan táslim qılǵan eń saddıq nókerleriniń de, jaqın–juwıqlarınıń da haqqına hayattı basqa birewge oqıtatúǵın edi. Házirgi hayatı ólige eń asa húrmeti ǵana emes, onıń en ullı adam bolıp jasaǵanınıń úlken dálili sıyaqlanıp, hámme oǵan ırzashılıq keyip ańlattı. Elgeldi túrgelip qoynınan tórt búklengen qaǵaz shıǵarıp Tóremurat suwıpǵa qos qolı menen tapsırdı. "Ákesiniń maǵan jazıp ketken estelik–naması shıǵar" degen oy menen, hákim xattı júdá kewilli qabıl qılıp alsa da, ashıp, tanıs qol jazbaǵa túsiniپ Elgeldige tiklendi:

— Oqıdın ba?

— Sizdi de oqısın dep ádeyi ákiyatırman.

Xattıń mazmunı hámmeni qızıqtırdı. Begis hákimniń qasına jaqınlap, "oqıńız" dep aytalmaǵan menen túrinen sonı ańlattı.

Hákim xattı bir qaytara kózi menen sholıdı da, qaptalındaǵı mollaǵa ótkerdi.

— Dawıslap oqı!

— "*Elgeldi inime sálemnama!*"

El ústin japqan qanlı dumannan jol tappay, ullı insan ákeńniń namazına bara almaǵanıma ijizat bergeyseń. Meniń eki inime táǵdiyr qosqan úshinshi inim ediń, yaǵnıy sende biziń menen bir bilekten shıqqan barmaq boldıń. Biraq, inilerim bunı eskermey ketkeni ózińe ayan. Barmaqlar ornı–ornına qaray úlken–kishi at alǵan menen bir mushqa túyilse, wazıypası teńlesedi. El táǵdiyri usını talap etip turıptı. Sol ushın ózińe dárek aǵayın–tuwǵanların menen bizge qosılıp "Qaraqalpaq mushı" degendey, birliǵi bekkem mush dúziwge úles qosıwıńdı ótinemen. Mirjiq qáyın atasın kútá sıylaytuǵın edi, onıń menen sóyles, oǵan da, Begiske de xat jazdım.

Juwapı. — óziń jigitlerińdi baslap bizge kelisiń.

Aǵań Aydos"

Hákim selk–selk kúldi de, birden tındı.

— Janı jánette bolǵır perishte Esengeldi máhrem qońırat edi, uruwınıń atındaǵı qalanıń dańqı ushın jan beriwge tayın edi, ákeńniń jolın tutqanına ırızıman, Elgeldi perishtem.

Begis ózine xat jazılğanın házir esitip, ala kózleri jawtanlap, állekimniń "má, saǵanda xat" dewin kútti. Heshkimnen saza bolmadı.

— Elgeldi perishtem? — dedi hákim birneshe demlik jımjırtlıqtı buzıp, — Marhum ákeń ólerinde bizge tiyisli heshnárse aytpadı ma?

— Ayttı, — dep Elgeldi ushıp túrgeldi.

— Otır, otırıp sóleyber, perishtem.

— Ómiriniń sońǵı demlerinde sizdi, Qońıratı awzınan túsirmedi. Aydosı aldarqatıp qoyǵan Xiywa xanına kóp gijinip, "Aydos qaladaǵı" xan láshkerin quwıwdıń jalǵız jolı, bawırınan jel ótken bendeni ústine aparıp kamal qılıw kerek dedi.

Begistiń ashıwı kelip ishinen "ǵarrı Esengeldi naǵız qıysıq torańǵıl eken ǵoy" dese de, hákimniń shırayında kewli toqlıq kórgenlikten úndey almadı.

Azannan beri shatırdan shıqpay hár qıyalǵa bir berilip jatırǵan hákim endi oyın juwmaqlap, tek Begis penen Elgeldiden basqaların hár iske jumsap jiberdi de, jarı nókerdi ertip ózi Qońıratqa qaytıwı zárúrligin, bul jerde qalǵanlarǵa ekewi bas bolıp qalatuǵının, Aytmurat qızılbetten azıq jibergizetuǵının ayttı.

— Túrkmén atlıları she?

— Olar hám meniń menen ketedi, perishtem. Bas dasturxan — Qońırat qorǵanlıwı tiyis.

Bul jerde qalatuǵın kúshtiń azlıǵı jóninde aytıwǵa oqlanıp otırǵan Begisti sóyletpey—aq Hákimniń ózi juwap berdi.

— Ólini sıylaǵan tiri bayıydı, baxıtlı boladı. Marhum Esengeldiniń tapsırmasına ılayıq dógerek—dashtan elat jıynap "Aydos qalanı" qamal qılıńlar. Begis perishtem, bir nárseni qáliyme qılıp yadla. Aydos házir káhárli. Ol seniń gelleńe mıtáj. Gelleńniń bizge de zárúrligi tuwıp qalmasın, Qońıratqa jeńis penen, Aydosı ya gelle ya bende qılıp kelseń, bul dúńbyada adamzat kórmegen húrmet te, lázzet te seniki. Biziń ketkenimizdi sizler menen qalatuǵın nókerlerdiń sezbeǵeni maqul...

42.

Kún ótken sayın quyash shıǵırıp, Xorezm shuqırındaǵı barlıq janlı maqluqattıń dińkesi qurıp baratır. Jazıq—jazıq dalalarda, qumlıqlarda ósken biraz túrli shóppliklerdin shıyqıldawıqlarınan ıǵal jetispegenlikten be, sona—shıbınlar menen hárrelerdiń—aq qanat epkinlerine sırt—sırt sınp turıptı.

Tábiyattıń bul apatı da adamlardıń jan sezimlerinde ómirge tiksiniw payda qılıp uruqlar, awıllar arasındaqı qatnaslar úziliske tústi. Tosattan diydarlasqanlar da bir–birine gúdiklenip qaraydı. Áytewir epkinge mort singan ilenázik shóplerge megzep, adamlar kútá náziklenip, shırtıldaq bolıp ketti. Tikkeley ózlerine qaratılğan jıllı sózdi–aq záharge aynaldırıp túsiniw sál násege–aq ashıwlanıadı.

Bul keyipler "Aydos qaladağı" nókerlerge de, áskerbasılardıǵa da ótti.

Azıq–awqat jıynawshılarlın qanday dáske menen kelgenine de gileń biyparwalık. Olardı balıq penen támiyin etiwge wáde etken múyten uruwınıń bas biyi wádesine ginarat juqtırmaı, aytqanın jiberip turıptı. Oǵan da bir awız marapat beretuǵın kisi joq, barlıq náse heshkimnen biyǵarez óz–ózinen iske asıp atırǵa usaydı.

Aydos bılay–bılay shıqpaytuǵın bolıp qaldı. Izlegen kisi ya úyinde sozılıp, ya shatırdıń sayasında er dastanıp jatqan jerinen tabadı. Inilerine hám Elgeldige jazǵan xatlarına enapat úmit artqan edi. Begiske ketken nóker ele qaytqan joq. "Óltirilipti" degen ızın–sızın xabar keldi. Bul ushın Muxamedjan bek onı hár kúni múnjiydi, hárqıylı shengelli sezler menen túyreydi. Elgeldi bolsa xattı alıptı da "Satqın Aydos kerek emes", dep jiberipti. Onıń awızeki juwabın xat tasıwshı nóker Aydosqa ásker basınıń kózinshe ayttı. Muxamedjan bektiń Aydosı kórgen jerde muqatıwına bul da úlken bir kózgir, Mırjıq xat penen juwap qaytarıptı. Onıń qaysı sózin qay mánide túsinerin bilmey, alaqanday qaǵazǵa jazılǵan sózlerdi kúnine neshe–neshe mártebe tákirarlap oqıydı, sirá kewlin jubatqanday juwmaqqa kele almay, ishi iyt jırtqanday.

Házir de ol shatırdıń sayasına atjabıw tósetip, erdi dastanıp jatır. Qıyalında Mırjıqtıń xatı: *"Aydos aǵa, eń áwele sálemnamańız ushın raxmet. Jaqında elge kelgen qazaq biyi Tóremurat suwpıdan bendelikke túsken nókerge joqarılaw dáreje inam etilgende, ol ózin shımshıqqa teńgerip, "shımshıqqa altın tordan bir quw shaqa abzalıraq" degeni ushın, tutqınnan azat qılıwdı másláhát etti. Házir siz de Xiywa xanınıń altın torına túsken shımshıqsız. Oy juwrtsañız, sol altın tordan sizge de bir quw shaqa abzalıraq emes pe? Xalıq danalıǵı "eli súygen insandı álem súyedi" deydi. Al sizdi awılıńız jaqsı kórgeni, el súygeni emes, "awılđıń urısın iyt qappaydı" degen hám gáp bar. Bunı jazǵan kishi qanalasız Mırjıq".*

Jas kishi tárepinen jazılğan sońǵı gápti ol talay dóndirip, "awıldıń urısın iyt qappaydı..." dep mınsan mártebe qaytaladı. Gá ashıwlandı, gá mıyǵınan kúldi, gá jazıq mańlayı tershidi, gá tula boyı tońıp qaltıradı.

Qorǵandı aylanıp kaytqan Muxamedjan bek Aydostı shatırdıń sayasında kórip, jáne ildi:

— Aydos biy, iytke kóleńke bermeytuǵın halǵa tústinińiz—á?

Ashıwı ústine ashıw jamalıp, Aydosın tamaǵına súyek ketkenдей qılǵınıp buwlıqtı, biraq, úndemedi, sonda da janı tózbey erden basın kóterdi, sál kókiregin keńeyte kerildi.

— Kárinizge keletuǵın heshteńe joq—á.

Jas áskerbasınıń gápti minberletip, oynshıqqa aynaldıra bergenine shıdamay isheginen sheńgel súyrelgendey qabaǵın shıttı.

— Ullı xannıń áskerbasısı, hárwaq—hárwaq ózinizdi joytatuǵın boldınız.

— Há, solay ma? Siz úsh tuwısqannıń ılaysańı tek qaraqalpaqlardı ǵana emes, pákize xorezmdi teńseltip, tolnı tógip, ortanı shaypaltıp turıptı. Iytin qulaǵın kespey qabaǵan bolmaydı. Astırtın adam jiberip, eki inińizdi óltirtsek káytedi?

Aydostıń tas tóbesine balta urılǵanday miyi awıljıp tentireklewi menen shatırǵa asılıp tikeydi de, áskerbasınıń izinen ishke kirdi.

Ashıwlı áskerbası Aydosın keypi—káraqtıń ayaq basıwın kórip, mıyǵınan sál jımıydı, biraq, sóylemedi.

— Muxamedjan bek, — dedi Aydos ashıwlı. Onıń qası ústindegi meńi oǵırı úlkeyip, bir túrli aybat payda etip turıptı. Muxamedjan bek burılmaстан irgege taqalıp jıynalǵan kórpege basın qoyıp, shatırdıń tütün shıǵarınan aspanǵa qarap jattı.

— Siz meniń jas úlkenligimdi hám ayaq astı qılıp baratırsız. Sonda da men ózime ne tilesem, sizge sonı tileymen, — dep dawamladı Aydos. — Jas jigitlikke, qızbalıqqa salıp umıtshaqlıq qılmańız. Hárnárse óz ornı menen sıylı, geyle eshektiń ornına pil jaramaytuǵın hám payıtlar boladı.

Muxamedjan bek birden jıynaqlasıp káddin tikledi hám úymeqara qaslarınıń arası qosılıp, Aydosı jep jiberetuǵın keyipke kirdi.

Aydos keyin básip shatırdan shıqtı.

Muxamedjan bekti qansha ashıw qıssa da bul saparı ózin tuttı, únsiz qaldı.

Usı kúnnen baslap olardıń arasındadı sóylesiklerge biraz shek qoyılıp, sırlı tómen qarasıwlar, bir—birewge sırt kórsetiwler baslandı.

Olardıń ıǵbalına sırttan bolatuǵın shabıwıllar da siyreksidi, ústilerine dóńıp turǵan ájel qáwpi bosasqanı sebepli biri–birine ashılıspadı da. Jánjaqqa jiberiletuǵın jansızları da olardıń alawızlıǵın sezip, jartıwlı islemedi, al ózleri sezgenin biri–birine aytpadı. Sol sebepli Tóremurat suwpı láshkeriniń jartısını alıp Qońratqa ketkeni jónindegi xabar ekewine de ósek kórinip, kewillerine isenim dânesin ekpedi. Bir qorada úyrenisken iyt penen pıshıq kibi eplep waqıt ótkere berdi.

Tas tóbeǵe kóterilgen kuyash pútkil "Aydos qalada" mıs qaynatıp, saqshılıqtaǵı nókerlerge shekem qarawıl dińgeginin kóleńkesine tawıqtay tıǵıla baslaǵan bir kúni "Kók ózek" tárepten qaplap kiyatırǵan san–mın alamannın shańǵıtı kórindi. Sońǵı gezde tek Aydoska ǵana emes, júzbasılarının da birazına isenimi kemigen jas áskerbası tez–tez jol qarap, "qalanı" qır dógerek aylanıp shawıp óte beretuǵın edi. Jaqa atqa mingende kózine túsken dumanday shańǵıttan qáwipsinip, dawısınıń barınsha kıyqıw saldı:

— Jigitler jaw keldi, jaw!!...

Dabılshılar dabıl qaǵıp qepelimde uw–shuw kóterildi, hárkim óz ornın iyelep, oklı mılıqlardıń awızları shanǵıt shıqqan tárepke qaratıldı.

Dabılǵa shıdamay tez atlangan Aydos Kádirbergen menen Dospandı ertip kelip áskerbasının shatırı aldında qolların mańlayına kóyleńke qılıp, jaw terepke qarap tur.

Állekim "dúrkin–dúrkin malǵa megezeydi" dep edi, Muxamedjan bek qattı jekirindi.

— Soqırılıq etpeniz! — Ol sol páti menen dawısınıń barınsha sóyleniwde. — Atlı nókerler sansız pıyadanı aydap kiyatır! Aydos biy. ańǵardıńız ba? Aldıńǵı pıyadalar óńsheń kempir–ǵarrılar, balalar! Káramatlı xan láshkeri, qulaq salınlar. Hawlıqpańlar, oq jetimge kelgenshe buyırǵımdı kútińler? Ayamanlar! Pishendey bawlańlar! Qılısh iyeleri tayın turıńlar!...

— Biybaba, aldıńǵı atlı Begis!

Aydostın ózi de tanıp, ishi janıp tur edi. Dospańǵa "qısqart" degendey ashıwlı qolın sermep, Muxamedjan bekke:

— Ullı káramatlı xannın áskerbasısı, — dedi ótinip, — Urıqsat berińiz, men olardıń basshısı menen sóylesip kóreyin.

— Qıbırlamańız, jaw tárepke eki adım jılısańız, kók jelkeńizden ózim ataman!

— Jaw–jaraqsız biygúna xalıqtı qalay attırasız?

— Men ayıplı emespen, káramatlı Xiywa xanı hám gúnalı emes! Obal–sawabı anaw atlılarına.

— Muxamedjan bek, házir qanıńız qızıp tur, mağan urıqsat berıńız.

— Parasat, parasat, Aydos biy. Túsinemem, olarǵa janıńız ashıydı, sebebi, óz aǵayınlerińız. Aldınan shıǵıp mağan satqınlıq qılmaqshısız. Eger xanlıqtan dámenız bolsa, miltıǵıńızdı óńgerip, olardı nıshanaǵa alıńız.

— Bir aqmaq qudıqqa tezек taslasa, mıń dana alalmaydı. Men anaw aldınǵı atlı akmaq penen jekme–jek sóylesemen.

— Aydos biy, siz aldaytuǵın bala ele tuwılǵan joq, — dep Muxamedjan bek miltıǵın aldına óńgerip, Aydos sál alǵa ótse atıwǵa ıńǵaylastı.

Aydos eki jaǵına jaltaqlap, láshkerlerdiń atıwǵa qolaylasıp, miltıqlarınıń qarawıllarınan kóz ayırmay turǵanın kórdi. Begis baslaǵan alaman seskeniwdi bilmeydi. Jaylım suwday keń kólemdi enlep, alǵa basıp kiyatır.

Muxamedjan bek bolsa jaw tárepke, gá óz nókerleriniń háreketlerine alma–gezek kóz taslap atıwǵa buyırıq beriwge qolaylı payt kútip, shır–pırı shıǵıp turıptı. Qaptalındaǵı Aydostıń, júzine qaramastan jáne gúbirlendi:

— Miltıǵıńızdı qolaylańız. Bilesizbe, olarǵa eń áweli siziń gellenız kerek, usınnan sál basqı tabıwǵa sebepker bolsańız gellenız bizge de kerek. Xan sarayınıń aldındaǵı baǵqa satqınnıń quw gellesin ildiriw, endigi áwladqa da támbi...

Onıń ne dep turǵanı Aydostıń kárine de kelmey, jaraqsız xalıqtı baslap kiyatırǵan Begiske jıǵırdanı qaynadı. Shıdamadı:

— Áy, toqtańlar!

Muxamedjan bek ne bolǵanın túsınbey oǵan jalt burılǵanda, ol atınıń bas kózine qaramay qamshılap, alǵa shawıp baratır edi, qáhárlenip izinen bir oq úzip úlgerdi, biraq tiygize almadı. Jaw ele oq jetpes qashıqlıqta bolǵanı ushın oqlar zaya bolıwınan qorqıp, basqalardıń atıwına ruqsat qılмай miltıǵın qayta oqlatıw ushın shep qaptalındaǵı járdemshisine sozıp, Aydostıń háreketlerin baqladı.

Aydos Muxamedjan bektiń atqanın bilse de, artına qaramadı, shawıp baratırıp basına sálle qılıp oralǵan súttey aq belbewdi sheship, bir qolına jalaw qılıp jelbiretti. Bul onıń qarsı tárepten állekimniń jazatayım atıp salmawı ushın jónেকেy tapqan tásili edi...

Qońırat hákiminiń tapsırmasın bárjay keltirip, Xiywa xanına hám Aydosqa qarsı awıllardıń adamların jıynap kiyatırǵan Begis Aydosı birden—aq tanıdı. Onıń izinshe mıltıq gúrs etkenin esitse de, Aydosqa atıldı dep oylamastan, ásker basısı tárepinen paraxat sóylesikke jiberilgen degen pám menen bir shetke qıyalay berdi. Onnan eki kózin ayırmaq quynlatıp kiyatırǵan Aydos piyadalarǵa jaqınlap:

— Áy, birádarlar, xalayıq, toqtańlar, toqtańlar! — dep at dizginin jiberiwi menen baqırıp ótip baratır—Toqtańlar, xalayıq, aldınızda mıltıq gózep xan láshkeri tur. Ne ushın gúbelektey ájel oshaǵına urınasız?...

— Aydos, áy, Aydos! — dep Begis onıń izinen shaptı. — Paraxat sóylesikke kelseń shıq bılay?! Áy, Elgeldi, nókerlerdi gidirip tur. Xalayıq, azmaz eglenińler, Aydosqa es ense kerek.

Aydos inisiniń sózlerine itibar bermey, aq belbewin súyretip jelbiretiwi menen alamannıń aldınan jáne bir qaytara shawıp ótti:

— ...biradárar ... xalayıq... toqtańlar!...

Begistiń yawmıtısı kútá júyrik edi, Aydosıń izinen jetip, artında appaq jalınday lawlap baratırǵan belbewdiń bir ushın usladı:

— Toqta. Aydos!

Aydos onıń menen qosarlasıp, atınıń basın bir shetke burdı da, abay ushın ba, qamshısın erdiń basına ildirip, qınabınan qılıshın suwırıp, oń qolına tuttı hám sóyley berdi:

— Begis, seniki bul ne jawızlıq? Jaraqsız adamlardı qırıwǵa bola ma? Sende miy barma? Ya jilli boldıń ba? Úsh tuwısqan jıynalıp eldiń baxtın ashıw ornına, mańlayına qap—qara shúyel boldıq ǵoy. Nókerlerińe ayt, jaraqların taslap xan láshkerlerine bas iyip, diz búksin! Qońırat hákimi seni aldap júr. Xiywa xanı aldamaydı. Bil, xan biyguna qol baylamaydı! Mınaw alamandı ózim toqtataman! Sen meniń xatımdı aldın ba? Sonda jazǵanman. Jas kishiniń keshirim sorawı, jas úlkenin keshiriwi hám qarız hám parız. Keshirim sora. Eldiń ıǵbalına kes bolma! Bileseń be, men qaraqalpaq degen ataq — attıń polattan qomlanıp quyılıwı ushın óz atımdı qurban etpekshimen, Qońırat hákimi "Tóremurat" degen attıń bir jalt etiwı ushın "qaraqalpaq" degen attı joq etip jibermekim. Túsiń, bawırım, túsiń! Xanniń shıdamsız ásker basısı shıbıjıńlap kútip turǵan shıǵar! Mınaw jaraqsız alaman qırılmasın. Erteń bul xalıq kerek. Tóremurat suwpıǵa kerek bolmasa, qaraqalpaq xanlıǵına kerek, maǵan kerek! Nege sóylemeysen? Házir hár dem bir neshe adamnıń ómirine teń! Sóyle, sóyle, deymen!

— Eshek aqırǵanda búlbil sayramaytuǵının bilmeysen be?

Qanı qızıp turǵan Aydos zánǵisine shirene berip oń kolına tutqan qılısh penen Begistiń kók jelkesine qoyıp saldı.

Onıń búytetuǵını esine kelmegen Begis "Ha, satkın..." dep—aq úlgerdi, bolǵanı. Gellesi aldına eńterilip, terisine ilinip salbırawı menen biraz qádem bardı da, atı bir nárseden setemlenip burılǵan gezde, gewdesi jerge sııq etti.

Aydos inisin óldi dep—hám esine keltirmesten, alamannıń aldınan jáne qıyǵırıp baratır:

— Birádarlar, xalaylıq úyli—úylerińe tarqańlar, xalayıq...

Begistiń attan qulaǵanın kórgen nókerler ózli—ózinen basqı tawıp keyin serpildi, áwelinde ar—sarı shıǵıp turǵan alaman birden janlanıp, top—tobı menen Ayдостıń izinen juwırstı.

— Mehrimsiz...

— Satqın!...

Bul hádiyselerdi sırttan baqlap turǵan Muxamedjan bek juwasıp bir topar mıltıqlı nekerler menen ilgerilep, piyadalardıń aldın keseledi.

— Haw, mómin sorlılar, bunsha ne aldanıp? Ullı islamnıń háwirli oshaǵı—Xiywa xanının láshkerine betlep bola ma? Qırılıp qalasız. Kórdińizbe, Tóremurat, suwpı joq, nókerleri kashıp baratır, sizler de qaytıńlar. Eger sizlerdi Aydos qorǵamaǵanda tuńǵıyıqqa keter edińiz.

Qızba jas ásker basıdan bunday adamgershilik kútpegenlikten be, Ayдостıń kewli eljirep, gúńgirtlengen kózlerine Begistiń kula dúzde qańǵıp baratırǵan jaydaq atı shalındı da, ne bolǵanın endi ǵana uǵıp, oy bawırı ezilip ketti. Erde otıra almay bir qaptalına awıp, kók shópti qosa jer tisleđi, eki kózinen tınbay jas parladı.

Ele neniń ne ekenine, ne bolıp atırǵanına pámi alıspay ań—tańı shıǵıp qalǵan Dospan atın birden qamshıláp, biybabasınıń ústine qarshıǵaday atıldı.

Ayдостıń dawısı shıqqaydı. Tek ǵana tiriliginen belgi sıpatında denesi gá dirildep, gá solqıldap jatır.

Állenemirden son oǵan Muxamedjan bek jaqınladı, Ayдостıń murnınan zirek—zirek qan josıp, topıraqqa aralasıp atırǵanın kórđi de, bul da ólgen eken, degen oy menen qaptalındaǵı eki nókerge iyek qaqtı.

— Kóterisip úyine aparıńlar!

Mırjıq awılınıń ápshanı qasha baslaǵanı qashshan. Qolı jetkenler talampay kılǵan pishen gúdilerge megezep qaldı. Nemketti birewler hár mushınan súyrep tartıp, shashıp taslaǵan baw—baw pishenler yańlı dástelenip, hár jerde buzılıp atırǵan qamıs qoslar, sútini tayıp qulaǵan ılashıqlar...

Juldızlar arasında ayday kózge taslanıp, awıldıń kórki, jurtlardıń ármanı esaplanǵan Mırjıqtıń otawı da tozdı. Qıp—qızıl baw—shuwlar, jez shiyler jıllar samalına, ashshı quyashqa tótepkı bere almay túrpilenip aǵarıp ketti. Appaq túńlik, úziklerdi ıs basıp qarawıttı. Mırjıq, ataqlı qazaq biyin eline uzatıp salıp, balashaǵasın kórip ketiwge kiyatırǵanda, awılına sırttan názer taslap baqlaǵanların kelinshegine usılay táriplegeni bar.

Qumar kelinshek bolıp túsiwden ıǵbalım janbay úsh tuwısqandı ayra salıwǵa sebepshi boldım degen uǵım menen biraz iske qol urıwǵa batıllık kórsete almas edi. Eń bolmasa, otawınıń sırtqı tutıwların jańartıw ushın shiy toqıp alıwǵa múmkinshilik joqlıǵın, biyesap atlılar izinen atlılar dúbep, bazı aqshamları tınısh uyqı bermeytuǵının dálil qılıp juwap bermekshi boldı da, erine belgili waqıyalardı jańǵırtıp mazasın almaǵandı maqul kórdi. Ishinen qınjılıp áne, biraz áptadalıqqa men ayıplıman degen túr kórsetti.

Onıń múláyimsiwi Mırjıqta ayanısh oyattı. Xalıqtıń taǵdiyrine tiyisli áńgimelerdi onıń menen ortaqlasıwdı qálemeytuǵın adam sol saparı ábden ashılıstı.

Jas basıp uzaq jollarǵa shıǵıwdan qalǵanına qaramastan, qońsı qaraqalpaq elatınıń awız birliǵi qashqanına janı tózbey ulı menen xabar alıwǵa kelgen ataqlı qazaq biyi, saparınıń biynátıye bolıp, alawızlıqqa tıyım salalmaǵanına kóp—kóp ókinsede, qaytarda jańadárbyahılardı tınıshlandratuǵın keńes berip ketken edi.

— Kútá mómin adamlarsız, shıraqlarım, kórdim. Bul sawdalarǵa kim ayıplılıǵına kózim jetti, — dedi ol—Xiywa xanı menen Qońırat hákiminen basqa birewge min taǵıw qıyın. Eń baslısı, ózlerińizdi tutıńlar, aǵayınlerińizge shabıwıl qılıp, oń kol menen sol qoldı shappańlar. Eger xan láchkeri ústińizge de topılıs qılsa, tez xabar jetkerińler, pisatımızda barımızdı ayamaymız. Usınnan barǵan soń xan dargayına jáne kirip kóremen. Sizlerdey mómin tuwısqanlardan járdemin qızǵansa, ulım Aytuwǵandı óz jigitleri menen jiberemen.

Mırjıq usı ata biydi eslese, kókiregi tasıp, ájayıp kúshke iye, jaman kúni arqa súyerlik bir aǵanı kóz aldına keltiretuǵın edi. Kelinshegine

usı qazaq biyi haqqında da kútá maqtanış penen sóylep berdi. Onıń qońıratlı bende nókerdi túsiniپ, azat qılıwǵa másláhát bergenin esitkende:

— Qanday jaqsı tabılǵan aqıl, tórem. — dedi Qumar kútá hayran qalıp. — Esińdeme, "shımshıqqa" quw shaqa artıq". Bul bárimizge tiyisli gáp. Usınıń mánisine oy jibergen biy, állette, dana biy.

Usı kúni Aydostan kelgen xatqa juwap bererde, Mırjıq kisiniń gápinen paydalanıwdı jek kóretuǵın bolsa da, Qumar jalbarınıп, sol bende nókerdiń aytqanın jazdırǵan edi...

Mırjıq sonnan soń jáne Jańadárıyaǵa ketti.

Xattıń izi de jum-jırt.

Bir jaqsı jeri, awıldı páteńge keltirip dúbey beretuǵın atlılarǵa ádewir tıym salınǵan sekili.

Qumar endi otawdıń sırtqı tutıwın jańartıw ushın qamıs orıp ákelip úyiniń sayasında shiy toqıp tur edi, esiktiń aldında tım-tırıs attan túsip atırǵan Mırjıqtı kózi shaldı.

Eri bir jaqtan kelse dárriw qas-qabaǵına baǵıp, qanday keyipte ekenligin uǵıwǵa tırısatuǵın kelinshek onıń háreketlerinen—aq álle nárselerge kewli toqlıǵın, biraq, asıǵıslıǵın ańǵardı. Burınǵıday atın jılawlawǵa shıǵıw ornına ishke kire sala, jıldam úydi tósestirip, oshaqqa ot jaqtı.

Mırjıq hárqashanǵı ádetine salıp tórde uyıqlap jatırǵan ulın oyatıp aldına aldı.

Qumar ájik—gújik bolıp tabısқан áke—balaǵa kóz astınan sıǵalanıp, boyı jeńillendi hám erine saǵınshın tuyındırıw ushın mıyıq tarttı.

Mırjıqtıń kewil toqlıǵınıń mánisi — jańadárıyalılar kóp kúnler oylasıп, elge apatshılıq darıtıp atırǵan xan láshkeri menen hákim láshkeriniń qan tógispesine tıym salıw máselesin sheshti, yaǵnıy ullı orıs patshasınıń ullı Maman biyge bergен wáde—ıqrarın jańartıp járdem soraw kerek degen kelisimge toqtadı. Bul qıyın hám uzaq saparǵa Mırjıq penen Atabek palwandı jiberiw maqullandı. Jol baslawǵa Nikiforovtıń ózi kelisti. Mırjıqtıń asıǵıslıǵınıń mánisi — kelesi sársenbide jolǵa shıǵıwı tiyis. Oǵan sheyin jol azıq tayarlanadı.

Sónǵı jıllardıń awırmanlıǵı, eki túrli jawǵa áskerbasılıq qılǵan aǵalarınıń ala awızlılıǵı júregine nishter bolıp Mırjıq kem kúle shıraylanatuǵın edi. Múláyim mıyıq tartqan kelinshegi hárqashanǵıdan gózzalıraq kórinip, sóylesiwge taqatı shıdamay, qayda jollana jaqlıǵın qıpsalamadı.

Orıslardıń kóp batırları, patshasınıń esapsız baylıǵı haqqında jaslıǵında talay ápsanalar esitken kelinshek, óz eliniń táǵdıyrın aytısıp sol ullı elge ketejaq eri ushın kewli masayrap, mardıyp, merwerttey appaq tislerin kórsetip jáne kúldi hám haq sapar tiledi.

Mırjıq balasın murtları menen qıtıqlap oynap otır. Ishek—silesi qatıp shaqalaq atqan bópe ushın ózi de más. Kúle—kúle kózleri jasawrap ketti. Nelikten de birden ózin irkip, balasınıń jawdıraǵan ala kózlerine kóz tikti:

— Balam, kútá qızıq dúnyaǵa keldiń. Jumbaqlı, sırlı dúnyaǵa keldiń. Kim bolar ekenseń?

— Sen boladı, sen!

Balası ushın anasınıń juwabı ákege kútá unadı. Murtların alma—gezek sıypalap, bópeniń shúrtygen erinlerine óziniń ğawajaq erinlerin basıp súyip, mańlayına mańlayın, murnına murnın teńlestirip ólshep, Qumardıń quwanışlı, biraq, tım—tırıs kúlkisin ábden molayttı,

Erli—zayıp állenemirde basılıp bir—birine ıntılıq penen kóz tigisti. Biriniń jigit, ekinshisiniń qız uaqtındaǵı otırıspada ıay alısıw payıtların eske sahp, alma—gezek qas keristi de jáne shaqalaqlap kúlisti.

Mırjıq Ernazardı rápiydaday qos alaqańna jatqarıp, birneshe mártebe ekshep qaqshıdı da, jáne betin betine tiygizip, balanı jılattı. Usınıń menen kúlkisi tıyıldı.

— Kisi ákesi menen emes, balası menen maqtanıwı tiyis dep nege ayıldı eken?

Qumar onıń ne ushın sorap otırǵanına tereń oy jibermey, kewlindegisin ayttı:

— Jaqsı tárbiyala, el súyer qılıq tárbiyala degen gáptá, tórem.

— Juwabıń kútá durıs, shabazım. Lekin, oylap otırsań biziń xalıq azdan kelip, sonsha shawqımshıl!.. Hayran qalasań! Haslında tek sayız dárıyalar shuwıldap aǵadı—aw! Eger meniń balamnıń zamanında xalıq tereń dárıyaǵa aylanatuǵına kózim jetse, házir maqtanar edim. Tereń dárıya ózine málim, tınısh aǵadı.

Eriniń uzaq sapardan aman qaytpaytuǵınday bolıp gáplerin tereńletip otırǵanınan Qumar qorqayın dedi.

— Tek kúlip otırshı, tórem. Sonda úydiń ishine gáwhar qoyǵanday jaqtıradı.

Mırjıq onıń tilegin jıqpay, kúlki aralastırıp:

— Bazda zamannıń salmaǵı da sırnıqtıradı, — dep qoydı.

Olar jáne ájik–gújik bolısıp, orıslar mákanı tuwralı hárkim óz esitkenin aytısıw menen ózleriniń, xalqınıń kelesheğine qıylı–qıylı ton pishisti...

Tósekke álle qashan kirse de, yarım aqsham awǵansha uyıqlamay qumırı kustay gúǵırlasıp jatırǵan erld–zayıptıń házligi buzıldı.

— Mırjıq, ha Mırjıq! Qumar!...

Biymezgil, biyjaǵday baqırıp turǵan bul adam Elgeldi edi. Dawısınan ekewi de tanıp ushıp–ushıp túrgele sala, órli–ǵurlı kiyimlerin izledi.

Elgeldi kútip turmay entige bosaqadan atlap, sóyley almay eki iyninen dem alıp, biraz turǵannan keyin tilge keldi:

— Aspan jerge tústi! Begis óldi! Aydos óltirdi!

Kóylek–ıshtanın jańa kiyip bolǵan Mırjıq misli kepini menen tikeytilgen ólidey sárriydi de qaldı.

Kumar jaman xabar tawıp kelgen aǵasına jek kóriwshilik penen olıǵanı sonshelli, eger kirpikleri oqjaydıń oǵı bolıp atılǵanda, Elgeldiniń sawtanaq jerine qaldırmaq qadalar edi.

— Qaytala, ne dediń?!—dedi Mırjıq állenemirde janlanıp.

Ele haphıǵıp turǵan Elgeldiniń ayaqlarınan dimar ketip, keregege súyene otırdı.

— Aspan jerge tústi...

— Qáyerde?! Qáytip?

— Aydos aldadı!

Lalı shıǵıp ele kóylekshen turǵan Qumar jılamsırıp gúbirlendi;

— Men onı aqıllı, ullı qaynaǵa desem....

Mırjıq oylanıp turmastań keregeniń basın sıypalap jawjaraǵın aldı da, moynına shala–pula ildiriwi menen esikten atlıǵa shıqtı.

Qumar ele tikeye almay ayaqların kósilip otırǵan aǵasın iytten keyin kórmey, mańlayın jıyırıp bir qaradı da, oyanıp jılaǵan balasın qushaqalay eriniń izinen juwırdı:

—Tórem, sál sabır qıl! Mıltıqtı sındırǵan mergen ashıw ústinde oqtı da kerek qılmas! Shıda! Azanǵa deyin shıda!

Mırjıq onı qolı menen qaǵıp jiberip atlandı da, patıraqlap shabıwı menen qarańǵıǵa sińip kózden ǵayıp boldı.

* * *

Kóp kúnlik ayralıqtan keyin ornın iyelep, tınıǵıp, qalanı qorshap alǵan jaw joqlıǵın bilip kewli ánjamlangan hákim Begiske járdem jibermese de, onnan qanday da kuwanışlı xabar kútip keshe–kúndiz

qaraytuǵın edi. Tań namazına dáret alıwǵa shıqqan payıtta dárwazaǵa taqalıp qalǵan kóp atlını kórip, júregi qabınan shıǵa jazlap, mıs quman qolınan túsip ketti. Beldemesin uslawı menen ishke qaray juwırıp, jawjaraǵın asınıp shıqtı. Atlılardıń aldında awız ashılıp, sállesi bir shekesine awıp turǵan Aytmurat qızıl betti kórip qorıqqanın bildirmey, aybatlı soradı:

— Bul ne shawqım?!

Nókerlerdi baslap kelgen júzbası atınan sekirip túsip, dárwazanıń arasınan basın suǵıp, hákimge sálem berdi de, jańalıǵın ayttı.

— Begis óldi, Aydos óltirdi, aldap óltirdi...

Tóremurat suwpı bas barmaǵın awızına salıp biraz turdı da:

— Qızıl bet! — dedi ayaǵın baspaq basqanday ashıwlı, — Házir bulardı awqatlandırıp, azǵana dem aldır da, aldına tús. Endi jeńistiń iyesi sen! Begis gódek edi, ıǵbalıń bir, perishtem. Bilip qoy, Aydos endi suwdıń betine shıqqan kóbik, suwdın kóbige kóp turmaydı! Saǵan járdemge túrkmen atlılardıń—ám jiberemen.

Aytmurat qızıl bet mıs qumanın taslamastan dárwazadan sırtqa shıqtı.

* * *

Qanshama saqlıq penen shabıwıl qılsa da xan láshkeriniń tarıwına shıdamay keyin serpiliw menen, jáne qolaylı payıt kútip bir koltıqta tıǵılıp jatırǵan Orınbay biy Aydosıń Begisti óltirgenin xabarlap shawıp, baratırǵan jarshını tuttırdı. Onı sóyletip barlıq istin biynoqoyasın bilip alǵannan keyin jelkesine qol aparıp, biraq, qasınbay kóp otırdı. Tili júyriklew bir eliw basısı onı qıyın jaǵdaydan tez qutqarıwdıń jolın tawıp soraw berdi:

— Ele—ám Qonırat hákimi menen kúsh biriktirilse, qalay boladı?

— Oǵan isenbeymen! — dep Orınbay birden bas kóterdi. — Hákimniń tili shiyrin, júregi muz!..

Júzlegen jigitti baslap, olardı enapat keleshekten dámelendirip júrgen ákesiniń qorqınıshqa berilip, hámmeni bir qoltıqqa tıǵıp qoyǵanı ulı Dáwletnazarǵa kútá batıp, ákesi ushın kisige tiklene almaytuǵın dárejede júretuǵın edi. Shıdamay gáp qostı:

— Aǵa, qoyanday usı jatısımız—ám gáp pe? Túri—túsimizden búrkitpiz, ushıwǵa kelgende ǵarǵamız.

Orınbaydıń dombay júzi talaqqa dónip, dóngelek kózlerin qıpılqlatıp—qıpılqlatıp jiberdi de, birden pásine kayttı.

— Qáne, atlanıńlar! Qońsılasımız Mamanlar menen durıslap keńes quramız.

Usınıs birazlarǵa suwıqlaw tiyse de, heshkim qarsı kelmedi.

44

Aydos eki ulınıń ortasında uzınına taslangan dastıq bolıp jatır. Ókpesi tútinge tolıp ketken tárizli, úhleydi, úhleydi... sirá boyı jeńil tartar emes. Onıń nelikten bunday halatqa túskeninen biyxabar ulları, ákesiniń betin jelpip otır. Bir gezde ol shalqasına túsip, eki qolı menen eki balasınıń aydarların, tulımların almagezek sıypaladı:

— Xo, jigit bolıp kiyatırsız, dármanlarım.

Dasqal ósken eki bala bir–birine iyek qaǵıp, mayda tislerin sál kórsetip jımınlastı.

Aydostıń qápesli kewli jubanısh tappadı. Kózlerine jas kólegeylendi, xátte, eki shekesine sorǵalap jattı. Bunısın ullarına kársetkisi kelmey moynın bir jaǵına sál qıysaytıp, barmaqları menen sıyrıp jiberdi de:

— Ekewińizdiń aydar tulımıńızdı bir kúnde aldıraman, bir kúnde toy beremen, — dedi.

Kishi ulı Tóre ájaǵası Írzaǵa "boyım seniń menen teń" degendey kókiregin kóterip, mardıyınqıradı. Onı kórip Aydos mıyǵınan sál kúlip, kewli jubanısh tapqanday bolıp edi, bas barmaǵın tislep, kózdi ashıp jumǵansha ózgerip, jáne bult arasına súńgip ketken ayday, ullarınıń kózlerin girewgelendirdi.

Esik elp etip ashılǵanday boldı. Begisti shınnan óltirip qoyǵanına bazda kewli yarıy bermey, "Ol tiri eken" degen xabar ákeletuǵın birewdi kútip jatırǵan Aydos moynın esikke bwrdı. Ayaqların ǵaz–ǵaz basıp kirip kiyatırǵan hayalın kórip jáne dúziwlenip jattı. Sonda da taqatı jetpedi:

— Ne jaqsılıq bar, shabazım?

— Seni kóriwge adamlar kelip tur.

— Nege kire bermeydi?

— Óziń túnde qasımda Írza, Tóreden basqa heshkim bolmasın dep ediń.

Begistiń atı quladúzge qańgıp baratırǵanın kóriwden huwshı ketip qulaǵalı, jańa ǵana esi engenin endi túsindi. Ata saqalın tislep ókinishli bas shayqadı. Kózlerin súzip az ǵana jattı da, sırtta kútip otırǵanlardıń kele beriwine ruxsat etti.

Qabıl, Qádirbergen, Dospan kirdi.

Ana eki ulın ertip shıǵıp ketti.

Qabıl Ayдостıń bas ushına shıǵıp saqqa jugindi. Qádirbergen onnan teterek, oshaqqa jaqın jaylastı. Dospan biybabasınıń ayaq ushına shıǵıp, betine úńile otırdı.

Olardıń izinshe sırtta at dúrsili payda boldı da, dawısı tanıs nóker jedel menen baqırdı:

— Aydos biy, ha Aydos biy, xabarlasınız! Sizdi Muxamedjan bek shaqırıp atır!

Kelip otırǵanlar biri–birine qarasıp ań–tań bolıstı.

— Dospan, shıǵıp xabarlas, baralmaydı, awırıp atırde, — dedi Aydos sıbırлап.

Dospan shaqırtıwshı nókerge juwap berip qaytıp kirgende Qabıl Aydosqa kútá qayırxomlıq penen buwrıl shashların sıypalap otır edi.

— Aydos jora, táǵdirge táwbe qıl, — dedi Qabıl oǵırı biyhazar dawıs penen. — Jası úlken jası kishige keyise, urıssa, nesi ayıp? Ashıw menen qamshı ornına qılsh kóterilip, bir jazatayım bolǵandı. Qáytsen de, túbi óz tuwısqanıń, kim soraydı? Eplep bas kóter, samalǵa shıq.

Aydos jumǵan kózlerin ashpadı, biraq, mańlayı tershidi.

— Báلكim, ol tuwılmaǵanda ólmes edi, — dep Qabıl násiyatın dawam qıldı. — Ólim hámmeni kútip turıptı. Biyshara Begistiń paymanası tolǵan shıǵar. Túrgel, belinđi bekkem buw, qayǵılanba. Jurt, bári bir, inanbaydı. Íras, ózi qılǵan ókinbewi tiyis. Haslında, aza kiyetuǵın da óziń, qandarıń da óziń, qandardan kek alatuǵın da óziń...

Qádirbergen Qabıl da Aydosqa degen ısıqlıq, haqıyqıy doslıq júrek bar dep oylamaytuǵın edi. Násiyatlarınan jaqınlıq sezip, men usı waqıtqa deyin qátelesip júr ekenmen—aw, degen pám menen gá oǵan, gá beti ashıq jatırǵan Aydosqa alaqlap qaray berdi.

Juwas gáplerge shıdamamaǵanlıqtan ba, Ayдостıń jumıq kózleriniń qıyıqlarınan jas sorǵaladı. Keń mańlayın jıyırıp, tislerin sıqırlattı, sozıwlı qolların jınaqlastırıp mushladı.

Uruwdıń bas biyi ázzilep, basqalır aldında kózlerine jas alǵanı ushın Qádirbergenniń de kewli buzılıp, iyegi kemseńlew menen kózlerine qol apardı.

Aydoстан saza shıqtı.

— Dospan, barmısań?

— Ayaq ushınızda otırman biy baba, — dedi ol hám meniń pikirimdi sorap atır degen oy menen "nawqastıń" ayaqların kórpeniń sırtınan sıypalap otırıp tilge keldi. — Biybaba siz Begisti óltirip oǵırı durıs qıldıńız.

— Ne ushın? — dedi Qabıl Dospanğa tiklenip. Qádirbergenniń ań-tańı shıǵıp, kózleri uyasınan atlıǵıp kete jazladı. Seytse de, Ayдостıń ózi ne aytar eken degendey, oǵan názer taslap, kóz qıyıqlarınan sorǵalaǵan jastıń izi tıyılǵanın bayqadı. Dospan usılay der aldında biybabam tewip jiberer degen qıyalda edi, endi júregın basıp kewlindegisin ayttı:

— Ayıpsız birewge qamshı urǵannan ayıplı on kisini dargá asıw jeńil ekeni hámmege ayan biybaba. Dım ǵana qátelespedińiz, biybaba. Kútá durıs óltirdińiz. Usını ele—ám erterek islegenińizde, kútá jaqsı bolatuǵın edi. Házir ám áyne waqtı, biybaba.

— Ne dep otırsań? — dep Aydos kózlerin ashtı.

— Eki inińiz de kelte qayrımnan at shabatıuǵın shabandozlar edi, sizge tusaw edi, hátte, siz oylaǵan jaqsı niyettiń bárine dushpan edi...

— Meni aldarqatpa, Dospan!

— Sizge ótirik sózlesem, marhum ata—anamnıń ruhına qılaplıq boladı, biybaba, inanıńız, Begistey tuwısqannan keskir bir qılısh artıq. Ózińizde túsinedi dep erterek eskertpegenime ǵunalıman.

— Sen, bala meni qataysın dep yaddan toqıp otırǵan bolma!

— Hákke qoǵan jerin ılaslamay qoymaydı, biybaba. Tóremurat suwpı hákke edi, eki inińizdiń júregın teńnen ılasladı. Hákkeniń dáreti tiygen jerdi tek kesip taslawı tiyis edi, biybaba.

Aydos kózlerin ashıp shańıraqqa qaraw menen jata berdi.

Dospannıń batıl gáplerine Qádirbergen hayran bolıp, awzı ashılıp qaldı. Qabıl neqıların bilmey, kiyizdiń erneginen shıǵıp atırǵan shıptanıń jiyegin tutıw menen mashqul. Biybabasınıń kútá tereń oyǵa shúmgeninen dámelenip Dospan násiyatın dawam etti.

— Quyashqa názeri túspegen kisi birinshi kórgende shıra jaǵıp úńiledi deydi, biybaba. Begis te solay boldı. Qońırat hákimin quyash dep pámledi. Súzewik buǵaǵa mańlaynıń isigi de shaq dep hám aytısadı, biybaba. Begis bir súzewik buǵa edi. Qońırat hákimi tárepinen mańlayına túsken isikti shaq dep pámledi.

Aydos shıdamay tiklenip, ústindegi kórpesin serpip tasladı. Basınan túsip qalǵan jataqmalaqayın tawıp kiyip, sırtınan aq belbewin oradı:

— Bıjıqtıń ǵunası kóp boladı, — dedi Qabıl Dospandı jaqtırmay.

Dospan Qabıldı esitpegensidi;

— Siziń "el birligi", "qaraqalpaq xanlıǵı" degen uranıqız duyım jurtqa málim, biybaba. Begisti áne sol ushın óltirdińiz hesh pushayman jemeńiz. Siz "Qaraqalpaq" degen attıń jahangá jańǵırıp

esitiliwi ushın "qaraqalpaq xanlığı" degen teksheni sál biyik kóteriwge basıńızdı bir sıypaya qılıwǵa barsız, al Qońırat hákimi "Tóremurat suwı" degen attıń bir jańǵırwı ushın pútkil qaraqalpaq xalqın ayaq astına sıypaya qılıwǵa bar. Begis, áne sonday adamǵa xızmet etti.

Aydos eki inisine jazǵan sońǵı xatların Dospanǵa oqıp beriw bılay tursın, aytpaǵan da edi. Xalıqtıń keleshegi jóninde Tóremurat suwı menen ózi aralıǵındaǵı ayırmanıń parqına túsınikleriniń teńligine hayran qalıp, atqosshısın tap házir kórgendey, bir zaman tiklenip qarap otırdı da, mıyǵınan kúle basqalarǵa burıldı.

— Durıs pa?

Qabıl sál gidirse, basqa dáliyl tabıwı itimal edi. Oylanıp úlgermey Qádirbergen menen qostı:

— Durıs!

— Íras, Tóremurat suwı kisige irehimsiz, dańq paraz, — dep Aydos jańa ǵana qayǵılı musallatta otırǵanın umıttı. — Túrgel, Qabıl, endi áskerbasıǵa baramız. Qádirbergen, sen de júreber. Dospan, sen atımdı ertlep izimnen apararsañ.

Áskerbasınıń shatır aldında aǵashqa baylawlı Mırjıqtı alıstan–aq tanıdı. Kóp qarsılassa kerek, betawız tırnalıp, tisleri sınptı. Qıp–qızıl qan túpirinip turıptı. Aydostıń júregi suwlap ketti. Biraq, qaptalındaǵılarǵa sır aldırmaı, sabırlılıq penen kele berdi.

Muxamedjan bek "Aydos qele almaydı" dep xabarlansa da gúderin úzbey, jol qarap, onıń baylawlı kishi inisine kózi túskende, qanday bolatuǵının sınaw ushın tur edi. Úyinen shıqqan pátinen júrisi ózgermegenin kórip, sabır–parasatınıń bekkemligine hayran qaldı hám Aydostıń aldında sheksiz ázziligin moyınlap, heshteñe bayqamaǵansıdı da, shatırǵa tasalandı.

Aydos Qádirbergenge Mırjıqtı bosatıwdı buyırdı da, áskerbasınıń atın aytıp shaqırdı.

Muhamedjan bek bir demge eglenbey dalaǵa shıqtı.

— Ha, Aydos biy, keldińiz be? — dedi ol jayparaqat eki peshin qaǵıp turıp. — Mınaw inińiz sizge ǵazebet penen jinlenip kiyatır eken. Nókerlerim tutıp aldımá ákeldi. Jini basılsın dep baylata sala sizdi shaqırtqanımdı edi. Sóylesińler. Ha, bosattırıp atırsız ba? Meyli, meyli. Aydos biydiń erkeligin káramatlı Xiywa xanı kótere beredi.

Aydostıń eki qulaǵı ásker basıda bolǵanı menen, eki kózi Mırjıqta. Al onıń arqan sheshilemen degenshe dáti shıdamay koy kórgen ash qasqırday talpınıp, eki kózi Aydosı jep baratır.

Aydos qaqqan qazıqtay qılt etpey turıptı. Mırjıq azat bolıwdan juwırısı menen Aydosın iyegi astına taqalıp, muzdan shıqqan baspaqtay qalsh—qalsh etip soradı:

— İras óltirdiń be?

— İras!

— İras óltirdiń be?

— İras!

— İras óltirdiń be?

— İras!

— Tifuuw, júzi qara!

Aydos betinen Mırjıqtıń túpirigin sıyrıp, qabağın úye qaytadan betin tuttı:

— Jáne?

— Tifuw júziqara!!

— Jáne?

— Tifuw, júzi qara!!

— Endi mawqıń basıldı ma yamasa jáne bir nárese qılasań ba?

Mırjıq tómen qarağı.

Sırttan baqlawshılar Aydosın shıdamlılıǵına tásiyin qalıp turıptı.

Mırjıqtıń atı ózi baylangan aǵashtıń qasına qańtarılıp, suwlıǵı jaǵın ayırǵansha bası shekshiytip qoyılǵan edi. Aydos atqa qaray júrip baratırıp:

— Óziń minesen be yamasa birew mindirsin be? — dedi Mırjıqqa. Onıń lalı shıǵıp qalǵanın kórip ózi attıń qańtarıwın jazdırıp, jetelep keldi de, Mırjıqtıń aldına kese tuttı.

— Min.

Sonıń arasında Dospan, biybabasınıń atın jetelep jetti. Aydos atına mindi de:

— Ayda, — dedi at ústinde menzenı shıǵıp manawsıraǵan inisine.

— Ele aytalmaǵanların bolsa, tartınba. Awıldan shıqqansha ózim uzatıp qalaman.

Mırjıq úndemesten Aydosqa ere berdi. Jańa ǵana pátlenisip, bir-birine qanday keyipte turǵan eki tuwısqannıń paraxat dizilisip baratırǵanına hámme ań-tań.

— Gúzgi shıbın ashıtıp shaǵadı, — dedi Aydos adamlardan bóleklengennen soń, — Begis gúzgi shıbıńǵa aylanǵansoń...

— Padadan adasqan qoy ayıplı ma yamasa onı jegen qasqır ayıplı ma?

— Qoy bolsań qasqır tayın. Kúshlisi bolıw kerek.

Mırjıq jáne úndemedi.

— Jańadárıyalılarda ne jańalıq bar?

— Ata-babalardıń góne jolı menen orıstıń aq patshasına ketpekshimen.

— Jasımda ullı Maman biy menen kóp sóyleskenmen. Orıs elatın men de jaqsı kóretuǵın edim, soń suwıdım. Abayla, aq patshanıń sarayına kirer esik tar bolǵan menen, shıǵar esigi keń boladı. Sonsha uzaq joldan barıp zorǵa kirseń de, góne shúberektey shıńǵıtpasın. Ullı Maman biy shıńǵıtılǵanın bilmey—aq "orıs xalıqı", "orıs patshası" dew menen dúńbyadan etti...

— Sen "Xiywa, xiywa xanı" dew menen xalıqqa jaqsılıq kórsete almay—aq dúńbyadan ótetuǵınına isenesen be? Sen de abayla, xan sarayı — zindan, zindanǵa kirer esik keń bolsa da, shıǵar esik tar.

"Zindan" sózine Aydosıń quyqası juwlap, gápti endi kóp sozǵısı kelmedi.

— Mırjıq, endi men saǵan haq jol tilep qalaman. Jalǵız ótinishim, sorlı xalıqındı súy. Tóremurat súúpıǵa erme. Ol óz atınıń kóterilip bir jańǵırwı ushın xalıq atın ayaǵınıń astına dıńgek qılmaqshı, al bizler "qaraqalpaq xanlıǵı" degen sózlerdiń álemge jańǵırwı ushın dıńgeklikke jarasaq, nalınbawımız kerek.

Ol, Mırjıq jáne birnárse aytarmeken dep, azǵana erip edi, bolmadı, atınıń júwenin tarttı:

— Xosh, Mırjıq. Ernazardı men bolıp súy. Orıs patshasına ketseń, ilaya jolın bolsın, Ernazarıń jetimlikke griptar bolmaǵay.

...Mırjıq oǵan burılmaстан tım—tırıs kete berdi. Bir gezde qıyalına Aydos ele únsiz erip kiyatırǵanday túyilip, ásten bas kóterip artına aynaldı. Torańǵıllar menen biyik jıńǵıllar aralas ósken nuwqaraǵay qamışlıqtan "Aydos awılı da" kórinbedi. Qápelimde kóp at dúrsili, adamlardıń shawqımı esitilip, azǵana qulaq salıp gidirdi de, "Kók ózektiń" ırashına shıqtı. Arǵı qándeekte egis jer ashıp atırǵan toptop awıl adamlarınıń qasında irkilip turǵan júzden asa atlını kórdi. Atlılardıń basshısı Aytmurat qızıl betti birden aq tanıdı. Onıń shegir kózleri de bunı ańǵarsa kerek, joldaslarına qaramay asıǵıs shawıp kelip, "Kók ózektiń" ekinshi ırashına kóterildi hám birinshi bolıp sálem berdi. Qayda jol alǵanın soradı. Onıń juwap beriwge ekilengeninen—aq keypin túsindi.

— Biz bolsaq Begistıń gellesi ushın birneshe júz gelle alıwǵa shıqtıq. Al, sen "Aydos qaladan" kiyatırsań, suwıq urǵan túynektey mıllıyp kiyatırsań. Shaması, seni aldaǵan. Miyrymsızdıń tilinde palı,

qaltasında záhári boladı. Seni tap Aydosıń ózi aldap qaytarsa da, taajıp emes. Berman ót, sóylesemiz.

Aydosqa nege kelip, nege ketip baratırǵanına hayranlıqta miyi meń–zeń jigit Aytmurat qızılbetiń "kózi ashıqlıǵına" hayranı shıǵıp, atınıń júwenin tartıp turdı da, birden "Kók ózekke" salıp, suwdı shambırlatıwı menen argı tárepke ótti Endi ol Aydosqa qarsı urısadı...

* * *

Tańnamazına dáret alıwǵa ele ertesinip, tań aldındaǵı jım–jırtlıqqa qulaq salıp oyaw jatırǵan Aydos emeskilew dawıs esitti, állekim atın aytıp shaqırǵanday. Kórpeni azǵana túrdi. Haqıyqattan da biyjaǵdaylaw dawıs: "Tosattan jaw kelip, sırtta shaqırıp turǵan bolmasın" degen oy menen basın kóterip, asa dıqqat penen tınladı, jáne sol. Shıdamadı. Túrgelip dalaǵa shıqtı. Emeski tań atıp qiyatır edi. Izinshe zayıbı Aysha da shıǵıp, dáret suw jılıtıw ushın sırt–sırt otın pushtarlawǵa kiristi. Aydosqa bul da kesent etip, jımjırt turıwǵa buyırdı. Endi tal–tal dawıs esitildi:

— Adamlar, qulaq salıńlar! Aydos satqın, Aydos satqın!.. Xiywa xanı ushın Begisti óltirdi, óz qolı menen óltirdi, qamal ushın óltirdi! Xan bolaman dep óltirdi.

Aydos "satqın" degen sózdi esite–esite qulaǵı úyrenip, kárine keltirmeytuǵın bolıp qalǵan edi, zayıbınıń esitkenine qısınıp, júzi laplamaǵa tutqanday qızardı. Aysha analıq esitkenin de, esitpegenin de bildirmey, qaytadan otın pushtarlawın dawam etti. Aydos dawıs shıqqan tárepke júrińkirep barıp qulaq túrdi.

— Xalayıq, "Aydos qalanıń" xalqı, dıqqat qılıńlar!... Biz, końıratlılar, jáne keldik. Begistiń óshin alamız. Járdem qılıńlar! Mırjıq–ám bizge qosıldı, járdem qılıńlar! Kimde–kim Aydosı tańnamazı payıtında tutıp berse, ya óltirse, oǵan dozaq otı xaram! Qońırat hákimi jeti áwladına jetkendey sıy beredi. Bári Begistiń haq qanı ushın!...

"Náletiy suwpı, — dep gúbirlendi Aydos. — Niyetindi qalay iske asırdadıń esabın tappay aldawǵa ótipseńa... Mırjıq orıs patshasına ketti... Jalaqor, endi seniń sumlıǵına inanatuǵın Mırjıq joq shıǵar..." Bunday waqıtta jatqan nóker bolmaytuǵın edi. Házir jım–jırtlıq. Láshkerlerdiń tórt tárepindegi tórt minberge shansılǵan aǵashtay qıymılsız tórt nóker turıptı. "Qońıratlılar basqı tapqalı bularǵa uyqı keldi. Begistiń ólimi olarǵa usınsha tınıshlıq bergen bolsa, meyli, uyıqlasın" dedi ishinen... Onıń dıqqatı jáne namálim jarshılardıń

sestine awdı. Olar awıldın arqa jiyegindegi shoq qamışlıqtın arasında jasırınıp tursa kerek. Alistan shaqırğan atshók sestine usap tal–tal dawıs kelip turıptı.

"Há, seniý! — dep Aydos jáne tislendi, mushın túydi. — Sizlerdiń tillerińdi jılanıń tilindey qılıp julıp alarmedi?... Bunnan ne payda? Anaw úylerdiń hámmesi esitip atır... Daw joq, esitip atır, báriniń tillerin julıp bolıw múmkin be?..." Ol ózi menen ózi bolıp, táwekel sol dawıs shıqqan tárepke jaqınlańqıraw niyetinde alğa bir–eki qádem taslağanı sol, shatırdıń ekinshi tárepinen zońq etip jaw–jarağın asıńğan Muxamedjan bek shıqtı.

— Ha, Aydos biy, ne qılıp júrsen?

— Jaysha.

— Jaysha? Házir joq edińiz góy?

— Shatırdıń tasasınan kórmeseńiz kerek. Biyjağday dawıslar sizge de esitile me yamasa mağan eles pe?

— Bul úlken bir shabıwılğa tayarlıqtıń álámatı ma dep shamalap turman. Búgin hám paraxatshlıq bolsa, Xiywağa qaytıw niyetim bar edi.

Olar sóylesiwi menen pıyadalap alğa qaray júre berdi. Kúnshıǵar tamannan áwelgiden de kúshlirek dawıs esitildi, ekewi de gilt toqtadı.

— Xalayıq, tańnamazınıń azanınday qılıp tıńlanlar! Babalarımız "awıldıń urısın iyt qappaydı" degen. Bilińler, Aydos awıldıń urısı, Aydos pútkil eldiń urısı. Tutıńlar, óltirińler! Sonda zalım Xiywa xanınıń láshkerleri ketedi. Qońırat hákimi nayatıy ullı adam, bársheńizge qayırxom. Qaraqalpaq batırı Begis ushın ósh alıwğa shıǵıńlar! Ullı Tóremurat suwpı usılay ótinish qıldı.

Júdá alistan aytıp turıptı. Dabıl sırnayınan sóylep tursa kerek. Aydos: "endi seniń sumlıǵına kónetuǵın Mırjıq joq..." degenine pushayman qılıp, barmağın tisleği: "Awıldıń urısı" jóninde mağan xat qaytarğan tek Mırjıq edsh... Aldap ketip ırastan da solarğa qayta qosılğanı ma? Arsız iyt... "Jaq–á, kewlim, qayda baratırsań? Ol wádesin shaymalaytuǵınlardan emes edi..."

Muxamedjan bek onıń oylanıp qalğanın tuw sırtınan baqlap "biyshara Aydos, óz xalqıń sendey búrkitti jaw shımshıkka aylandırıp, torıma tıǵıp atırǵańına kúyiniپ tursań–á?" degen oyğa berildi hám buğan kewli tolıp, kútá shadlık penen, mıyıǵınan kuldi.

— Aydos biy, usı sandıraqlarğa bas qatırasız ba? — dedi, ol jakınlap kelip. — Qoyıńız. Dushpan, álbette, sóytedi. Siz bizge sadıqsız. Dushpanlar siz tuwralı qansha jaman sóz taratsa, bizge

sonsha sadıqlıǵınız. Qaytama quwanınız. Jalǵız ántek isińiz, keshe kishi inińizdi azat kılǵanıńız. Tuwısqannıń jamanı aqıllı dushpannan qáwiplirek.

Ásker basınıń mádet berip sóylegenine Aydos ırızılı bolsa da ishinde gıjlaǵan ot óshpedi.

Azan aytılwıdan namálim jarshılardıń dawısı semdi. Biraq awıl adamları arasında álleqanday sıpsıń tarqaǵanı bayqaldı. Usı kúni—aq túnge qaray, shet—jebirdegi qoralardan jekke—siyrek hawaz esitilip, tań azanǵı jarshılardıń "Aydos — awıl urısı... Awıl urısın iyt qappaydı... degenleri tákirarlandı. Kelesi kúni bul jaǵdaylar jáne ótkirlesti. Jarshılar jiyilesti, onnan sońǵı aqshamǵa qaray hárbir qalalı "Aydos satqın", "Aydos awıl urısı..." dep baqırıwǵa qaradı.

Aydos ushın hárqanday azadan awırısı usı boldı. Eki kúnniń ishinde—aq etten sılınıp, kisiniń betine qaray almay qaldı. Mırjıq házir qolına tússe, moynın tawıqtıń moynınday tawlap taslaw keypine kirdi. Biybabasına tásele aytıwǵa dáliyl tappay, Dospan da sarǵaydı.

Awıl adamlarınıń kóz qarasları Muxamedjan bekke de jaqqadı. Bar láshkerin atlandırıp, topar—toparǵa bóldi de, úyinen shıqqay jatıp alǵan Aydosqa keldi.

— Qaraqalpaq biyi, sizdi jawdıń otına taslaytuǵın biz emes, atlanıp maǵan jolıǵınız.

Aydos dalaǵa shıqqanda, ol Aydosqa qarsı sóylewshilerdi úyme—úy izlep tabıw ushın láshkerin awılǵa daǵıtıp úlgergen edi. Muxamedjan bekti shatırınıń qasında dar aǵashın kómdirip atırǵan jerinen taptı. Istiń aqıbeti. nege toqsırılǵanın soramay—aq túsindi.

— Mine, Aydos biy, — dedi Muxamedjan bek aytpawǵa shıdamay. — Qamıstı bos uslasań qolıńdı qıyar eken. Endi siz jóninde jaman gáp taratqan kisini jurt usı dar aǵashınıń astınan tabadı.

Bul Aydosqa jáne kúsh bergen menen, onıń burınǵı lapızı páseyip, burınǵı kókiregi ádewir óshken edi. Ózliginen kóp nárse oylay almay jas ásker basınıń anda—mında ılaqtıratuǵın kesegine aynalıp qaldı. Onıń kewili óssin dep pe, Muxamedjan bek wádesin jáne de bekkemlep, kimde—kim Aydosqa qarsı ósek aytsa, ólimdar bolatuǵının eskertip jar saldırdı.

Ashıwlı Aydos qabaǵın úye otırıp, óz—ózinen barmaqların shıyrattırdı da, birden mush qılıp túyip, tisin sıqırlatıp tikeyip ketti.

— Ullı ásker bası, men Mırjıqtıń qońıratlılarǵa qosılǵanına ele de isenbeymen. Eger ıras bolsa, onday qatın sózli tuwısqannıń barınan joǵı, onı da óltiremen! Bilesiz be, ullı Xiywa xanınıń qaraqalpaqlardı biriktiriw niyetine qarsı kelgeni ushın dep óltiremen!

Begine úsh túpirgende de qanı qızbay, azat qılıp jibergen inisine qáhári aydarınan barmaǵına shekem buwınların sirestirip turǵanın ásker bası birden—aq túsindi. Onıń wádege sarrashlıǵın da biletuǵın edi, gúmanlanıwǵa gınarat tappadı:

— Tuwısqanǵa nayza urıw—ám ońay sawda emes, Aydos biy!

— Bilemen! Ullı Xiywa xanı járdem qılıp turǵanda eldiń birigiwine qarsı bolǵanı ushın dep óltiremen! Bilesiz be, ullı maqset ushın qaraqalpaq xanlıǵı ushın óltiremen. Bilesiz be, wádesin shayǵanı ushın óltiremen!

Qanı qaynap turǵan Aydos jedelin basıp úlgermey—aq, láshkerler "jaw—jaw" dep shuw ete qaldı.

Muxamedjan bek Aydosqa qaramay láshkerine samalday shawıp kelip, heshkimdi ayamawdı, hátte, qarsılasqan piyada diyqan túwe, usı "Aydos awılınan" bas kóteretuǵınlar bolsa da, oylanbay gelle qılıp óte beriwge buyırıq berdi.

Ol sóylep turǵan menen eki kózi jaw tamanda. Qońıratlılar kútá pátli edi. Aralarında aq qurashlı túrkmen athları da bar. Bel, balta, ketpen, jaba, tayaq kótergen piyada diyqanlar athlarǵa jarısa juwırısıp kiyatır.

Áskeriy mashqıǵa tayarlıqlı xan láshkeri gúw alǵa bastı. Onlaǵan nókeri menen dárriw bir dóneske kóterilgen Muxamedjan bek qońıratlılardıń aldınǵı toparın baslap kiyatırǵan torı atlı Mırjıqtı tanıdı. Qara qalpaǵı samal menen ushıp ketse kerek, jalańbas. Soǵan qarap onıń júdá qáhárli ekenin sezip, usı dińgekke qaray shawıp kiyatırǵan Aydosqa dawısladı:

— Aydos biy, Mırjıqtı tanıdınıız ba? Qalpaǵına da qaramaptı.

Aydos zánǵisine shirenip jaw tamandıǵa bir názer tasladı da, qaraǵay saplı nayzasın alǵa sozıw menen atın solay burdı.

Eki kózi sawash maydanına qaratılǵan Muxamedjan bek Aydostıń ne qılǵanın eskermesten, gápiniń tawın jazdırmay qattı—qattı sóyley berdi:

— Aydos biy, Siz xanımızǵa kerek adamsız! Mırjıq jaslıq qılıp sizge bashartpas? Sál gidiriń, meniń eki járdemshim sizdi qorǵap júrsin! —

dep ol ózin qorshağan atlılardan ekewiniń atın aytıp Aydostıń izinen tez jetiwge buyırdı...

Sawash burın kórilmegen dárejede qızıp, eki tárep qarma boldı...

45

Kóp kúnlergi kegirdek sozıspaları biynátıyje qalmay orıs patshasına elshiler jollawğa kelisken jańadárıyalılar Mırjıqqa pátiya berip, kelinshegi hám balası menen xoshlasıp qaytıwğa atlandıra sala, jalpılamay jol azıqtıń áńjamına qiristi. Tútin tütetken hárбір shańaraq xalıq atınan ullı eldiń patshasına elshi emes, musulmanlardıń Mákkege adam uzatatuǵını sıyaqlı, olardıń jol azıǵına bir dáne bolsa da pay qosıwdı sawap dep túsindi: kim sók saldı, kim taqan tarttı, kim aqsawlaq pisirdi, kim ayran jıynap, kurt qaynattı. Qullası, elshilerge bir nárse berip qalıw hámmege maba kórindi.

Kútilmegende Aydostıń Begisti óz qolı menen óltirgeni jóninde xabar jetti. Jurttıń qolları suwıp, kemsalıyqalıq payda boldı.

Maman menen Esengeldi sarı awıldıń kátqudaların Atabek palwandikine jıynap endi ne bolatuǵını jóninde másláhátke jańa otırǵanda, onlağan atlısı menen Orınbay biy payda boldı. Qaytıp júzlespestey bolıp ketken biydiń ózi kelgenine hárkim ishinen tańlansa da, heshqaysısı tárepinen kustanı qılınbay, jıllı júzlik penen kútip alındı. Áńgimelesiw payıtında ókinishli ótmishler ortaǵa salınbağan menen, eldiń búgingi táǵdiyrine, kelesheğine kóz-qaraslardıń eki qıylıǵı, Begistiń ólimi ushın hártúrli sırnıǵıwlar gáplerdiń juyın biriktirmedi. Degen menen, bir–birin quwalasqan pikirlerdiń izi túwesilmedi. Awıl qátqudalarınan jas úlken birewi eki biydiń aqıl jarıstırıwların jaqtırmay, búgingi jıynalısqandaǵı máqsetke oralıwdı, nabada qanalası ólip atırǵan Mırjıq orıs patshasına elshi bolıp qaytıwdan bas tartsa ya keshiktirse, ne qılıw kerekligin sheshiwdi jańarttı. Hátte, bul ullı isti belúzdi qılmaı, Orınbay biydiń–ám adam qosıwın, durısıraǵı, aqıllı ulı Dáwletnazardı elshilerdiń birligine jiberiwin ótindi.

— Sonda orıs patshasına pútkil xalıq atınan jiberile me? – dedi Orınbay.

— Endi ne dep eń?

Orınbaydıń janbaslağan kópshiginen jılan shıqqanday birden ónmenin kóterdi:

— Bul ladanlıq, Maman! Alıstağı arbalı baylıqtan jaqındağı dorbalı baylıq juǵımlı bolatuǵının uǵınız. Siz aytqan elshiler pútkil xalıq atınan Buxara ámirine barsa, bári gúlalagúl. Bizge qarsı Xiywa xanı da, Qońırat hákimi de mıńq ete almaydı. Solay, kátqudalar! Ha, Esengeldi sarı, sózimdi jaqtırmay nege girjiyip qaldıń? Meni ata-babalardıń jolına bóget bolıp otır dep oylaysań ba? Joq, joq! Orıs patshasınıń bizdi hesh qashan kózge ilmey kiyatırǵanı duyım jurtqa ayan emes pe? Mańlayına bir dúkken aǵashqa jáne dúgiw soqırılıq! Qátkudalar, sizler—ám unatpaysız ba? Men kópshilikke qarsı bolmay—aq qoyayın, biraq, tek Nikiforov kete bersin, jol azıq ayamayıq, men at tapqızıp—ám bereyin. Aqpatshanıń kewline jaqsılık salsaq, bir kúni járdem qılar, bolmasa, Nikifor orıs balası menen eli—jurtına qosılıp haqqımızǵa duwa qılar. Newe deysizler?

— Hár xalıq óz taǵdiyin ózi sóylegeni jón — dedi Maman. — Bul iste Nikiforov tek jol baslawshı.

Orınbay naylaj qayta janbasladı.

Hárkim óz pikirin ózi jónlep, tárepdarlarınıń dáliyl keltiriwleri ada bolmadı. Bir tárep orıs patshasın, ekinshi tárep Buxara ámirin maqtaw menen kádimgisinshe eki jaǵa bola berdi. Maman qızıw gáp arasında Orınbaydıń ótken saparı endi Buxara ámirinen járdem soramayman degen sertin esine saldı.

— Endi májbúrmen! — Orınbay jáne qáddin tiklep otırdı. — Men sizlerge kelgende Buxara ámirine qayta barıw oyında emes, Xiywa xanına qarsı birigeyik, Aydoslı óltireyik demekshi edim. Qashshan umıtqan orıs patshasına elshi jollaymız dep meniń esime Buxara ámirin saldıńız. Xosh qalıńlar, men kettim, awılǵa baraman da, Buxara ámirine elshi jiberemen, sonnan soń kimniń kúshliligin kóremiz.

Orınbay jigitleri menen órre—órre tursa da, Mamanlar sının buzbadı.

Olardıń izin ala jaman xabar menen birge atlı payda boldı.

— Aydos Mırjıqtı—ám óltirdi!.. Qońıratlılar menen birge kóp túrkmen atıları—ám bar eken, xan láchkerine tótepkı bere almay basqı taptı, qashtı...

Otırǵanlardıń kózleri patlıyısıp, bir maydan lal bolıstı. Balası Yakob penen bir qaptalda otırǵan Nikiforovtıń da keypi qashıp, shırayı andızday bolıp úskini quyıldı.

— Tawıq ğoqaqlağan jerine tuwmaydı, — dedi ol hásiretli kózlerin súzip. — Xiywa xanı—ám sol jol menen endi berman jılssa taajıp emes.

Usı qáwıp kewillerine álleqashan—aq ornağanlıqtan ba, otırğanlardıń bárinde seskeniw, janlanıw, pikir aytıwǵa qushtarlılıq sezildi.

— Mırjıqtıń óshin alıw kerek, — dedi shıdamsızlaw biri.

— Mırjıq ushın ósh alıw til menen emes, qılısh, nayza menen iske asırıladı. Lekin, túlkinin quyrıǵı kóringen jerde qasqırdıń awız boladı — dedi Maman. — Xiywa xanınıń Aydosqa wádeleri kóz qamastıratuǵın túlki quyrıǵı ekenine endi isendim. Kóp oylasıqtıń—ám paydası joq. Atabek, Nikiforov, kiyinińler, yarım mezgil bolsa da erterek jolǵa túsken utıs. — Ol ornınan túrgeldi de, qubla tamannan basıp keletuǵın jawǵa qarsılıq qılıwdıń ánjamın jew ushın awıldın gúllán jigitlerine tez xabar jetkeriwge kátqudalaradı bólistirip, Atabektin kelinsheğine azıq salınǵan qaltalardıń awızın tige beriwdi másláhát qıldı.

Nikiforov balasın kiyindirdi. Esengeldi sarı elshiler ushın belgilengen atlardı tez ákeldirip esiktin aldına baylattı.

Esheyinde orıs patshasına elshi atlandırıw másláháti duw—duw gápke aynalatuǵın edi, aqıbetin awıldın kópshiligi sezbey—aq, barlıq is ápiwayı ǵana sheshildi; Kún awa Atabek palwan, Nikiforov, balası Yakov penen úsh atlı bolıp heshqanday saltanatsız—aq jolǵa tústi.

Maman hám Esengeldi sarı basshılıǵındaǵı awıl jas úlkenleri olarǵa, jónেকেy qazaqtıń ata biyine jolıǵıwdı, el ústine dónejaq bolǵan qáwipti túyildirip ótiwdi zinhar tapsırıp, ullı orıs patshasına el atınan qayta—qayta duwayı sálem aytıw menen, haq sapar tilesip, olardıń qarası shógiwden Xiywa xanı tárepinen bolatuǵın shabıwıldın aldın alıwǵa óz—ara is bólisti...

* * *

Usı kúni Orınbay awılınıń kátquda biyleri—ám másláhátti onsha kópke sozbay—aq, Buxara ámirine elshi jiberiwge kelisti.

Kimler barıw kerek?

Bul sorawǵa kekse jas úlkenlerden biri mınaday juwap taptı:

— Buxara ámiri kútá tereńnen oylaytuǵın insan, eldin keleshegi menen sóylesse, járdemin ayamawı dawsız. Sol ushın jaslar barsın, Orınbaydıń ulı Dáwletnazar baslap barsın.

Qarsılıq bolmadı.

Solay etip, usı jıldıń jazında qaraqalpaqlardıń eki qıylı urıwı eki jaqqa: orıs patshasına hám Buxara ámyrıie elshiler jolladı...

46

Begis óltirildi.

Mırjıq óltirildi...

Xannıń ásker basısı qońıratlılardı qashırıp, kewlin ánjamlap, Xiywağa qayttı.

Aydos endi esigi, tóri námálim, uwıqları sınıq, shańarağı túńliksiz otawda qalğan sekilli islerinde, háreketlerinde, hátte, sóylegen sózlerinde bárha naqolaylıq, natuwırlıq sezedi.

Burınları álleqaylardan ızınlağan shawqımlı dawıl esip mazasın alatıwın edi, dawıl endi máńgige tınğan tárizli. Úyrenshikli dawılardıń tınıp qalğanı jaman eken, otırsa, úyine, atınıń qasına barsa, qoradan atlanıp ketse, keń jazıq dalağa sıymaydı. Misli bul dúńbyağa artıq jaratılğan bir insan boldı da qaldı... Tınıp aqqan dárıyanıń boyındağı tamırları quwrağan jalǵız torańılğa da mezges; páste suw shuwıdamaydı, joqarıda jasıl japıraqlar sıtırlamaydı. Óli tınıshlıq.

Jańadárıyanı jaylağan úlken eki uruwdıń biri orıs patshasına, ekinshisi Buxara ámirine elshi jibergenin xeshkimnen esitpegeni ushın ba, bazı kúnleri solar tárepten topılıs kútedi, olar-ám tım-tırıs.

Ósek sóz júweri atızına shıqqan jabayı páshek, tez en jayadı. Ol qáyerge barmasın, qanday sıpsınılardı qulağı shalmasın, atın esitedi, oğan qosılıp ya "satqın" ya "hamalparaz, qanxor" degen sózlerdiń júrgeni. Geyde shıdamay óz-ózinen: "Iytıń basına taj kiygizsen de iyt atı qalmaydı, — dep sarsıladı. — Mende bir buralqı iyt boldım. Búytip jasaǵannan bir ashıq gór tawıp kirip jata qalğan abzal".

Bir demde ashshı bolsa, bir demde tatlı bul dúńbyadan waz keshe qoyıw-ám ańsat emes. Bazı keshelerde óz janına ózi egew salıp, qıyaldan qıyalğa ótedi, oydan-oyğa shúmip gúbirlenedi:

"Ne qılıp qoydıń, sorlı Aydos?... Essiz boldıń! Piteni koyıp gúbelekti, jaw shımshıqtı koyıp, karlıǵashtı óltirdiń! Suwǵa jıǵılsań asılatıwın kos shaqanı óziń shaptıń, tamırınan birotala qulattıń, bir jaǵın suw, bir jaǵın ot ekenin bilmey, óz ayaǵıńnıń astın óziń degish aldırdıń. Óz tóbeshigińe óziń ot berdiń..."

"Bul nesi? — dep jáne ózine-ózi tásele beredi. — Ókinbe, Aydos! Sen mártlik qıldıń. Eki inińdi qandarlıqtan emes, el birliǵı ushın óltirdiń, xamalparazlıqtan emes, ómir boyı bassız tenteklikke túsip hárkimge qol jayıw menen jasaǵan sahrayı xalqına xanlık áperiw

ushın óltirdiń. Durıs óltirdiń!... Elde bir–birewge miriwbet ornatiw ushın óltirdiń..."

...Jaz–ám ótip ketti.

Gúzgi aspayday tez–tez hármuqamǵa dónetuǵın xan sayasatı ele bir turısında, Xiywa tamannan ya jaqsılıq, ya jamanlıq xabar kelmeydi. El álleqanday bir jaqsılıq kútiwde.

Awıllar jazlawdan qıslawǵa kóship atırǵan kúnlerdiń birinde, Aydos otawına súyenip, tas tóbeden dumanlanıp uship baratırǵan qamıs hám aqbas úpeleklerin tamasha qılıp otır edi, bir qaptalınan úsh ǵarrı kelip sálem berdi, oyı bólindi.

— Xoosh, aqsaqallar?

Ol usılay jol bolsın sorasa da "meniń aqıldan adasıp, jol tappay júrgenimdi sezip, másláhát beriwge kelgen jas úlkenler eken" degen oyda.

— Aydos, inim, — dep ǵarrılarıń odan basısı ǵáp basladı. — Bas qosıp aldınıızǵa kelgenimizdiń mánisin ańlap otırǵan shıǵarsız. Ata–babanıń jolına hamal qılıp, shabılǵan shaqanıń ornındaǵı narttıń táǵdiyrin oylasıwǵa keldik.

— Júdá maqul, aqsaqallar. Narttıń táǵdiyri degenińiz erteńimizdiń táǵdiyri. Bul ushın ne másláhát etpekshi edińiz?

— Esengeldiniń balası Elgeldi kelip Qumar kelindi kóshirip áketpekshi qusaydı. Qolında qoldawlıdan tuyaq bar edi. Jat óse me dep sonıń ǵamında keldik.

Xabar Aydosqa jaqqay, sóylep turǵan ǵarrıǵa tiksine bir qaradı. Sońınan basın tómén alıp, oyǵa shúmdi. Búginge deyingisi de hesh ǵáp eken, otawınıń jáne bir japsarın buzıp áketetuǵınday ishi ashıdı. Neqılardıń esabın tappadı. Taqatsızlandı.

— Aqsaqallar, ujıbatlı másláhátińizdi kútip otırman?

— Kelindi qaptalıńa kóshirip ákelsen degen oydamız.

— Kónermeken?

— Jurt onı aqıllı nashar desedi. Áwele seniń lebizińdi alsaq, kelingne neke suw menen baramız.

Aydostıń denesi dirildep, beti surlandı. Sóylewge tili gúrmelmey tıǵılıp, állenemirde ózine keldi.

— Túsindim. Ini ólse kelin miyras demekshisiz eken dá!

— Ózińnen asqan aql joq bizde.

— Joq, biradarlar, bul kelispes. Men Mırjıqqa dushpan emespen. Jaman niet penen óltirmedim.

— Suliw qatın teńiz. Tereń—sayızın bildirmey bárhá aldar dep qorqasań ba, Aydos? Onı ıǵbalıń bileđi. Ólgen tuwısqannıń hayalın alıw dushpanlıq bolmasa kerek.

— Dushpanlıq! — Aydos ashıw menen qızıp, jáne dawısın páseytti. — Hayal ekinshi bayǵa tiyse, áwelgisin umıtıwǵa májbúr. Men kelinniń Mırjıqtı umıtqanına qayıl emespen!...

Ǵarrılar ketkennen keyin Aydos óz—ózinen jedellendi, kelinine kóshpe dew maqsetinde tez atlandı.

Kelininiń otaw jıqtırıp atırǵanınıń ústine keldi. Qumar ele aza kiyimlerin ózgertiw bılay, tursın, jayılǵan shashın burımǵa órmegen edi. Tuwısqan qaynaǵasın kórip azǵana qamsıqtı da, aldına shıǵıp tájim berdi.

— Attan túsińiz, qaynaǵa.

Aydós kelerin kelse de, kelininiń kózlerinen tamǵan jastı kórip kewli buzıldı, heshteńe ayta almay atınıń júwenin tartıp, burılıwǵa meyillendi.

— Kaynaǵa, kewlińizge túsinip turıppan, — dedi Qumar eki dizesine qoyǵan qolların jazdırmastan—Xiywaǵa barganıńızda xan sarayınıń dárwazasın ashatuǵın eki shaqıńız bar edi, abaysızda, el birliǵı dep túsinip, ózińiz kesip tasladıńız. Endi esińizge kelip, ne deseńiz de, biypayda. Sol ushın maǵan heshteńe aytpaǵanıńız maqul. Otız eki tisim omırılsa da marxum tóremniń ruhına shek qeltirip, kózine shóp salmaspan, Lekin, inińizden qalǵan tuyaqtan qáwip etpeńiz. Kolımnan kelse, jesirdiń Ernazarı emes, óz eliniń, eń keminde qoldawılınıń Ernazarı qılarman, bolmasa, zamannıń ırabayı biler, Azǵana kúnlik tuwısqanlıqqa ırza bolıńız, ullı qaynaǵa.

Qumardıń aqıllı gápine ırza bolıp Aydos ǵırıra izine burıldı. Biraq, kókiregi eljirep qayttı. Alayaq jiyren iyesiniń keypin túsingendey adım—adım kiyatır. "...Xan sarayınıń dárwazasın ashatuǵın eki shaqıńız bar edi... abaysızda el birliǵı dep túsinip ózińiz kesip tasladıńız..." "Írastan da solay ma? Solay, solay! Ho, ho, bul kelin ne degen aql káni?" "Abaysızda..." — dedi. "Írastan da abaylamasam kerek. Mine, endi xanǵa qaterem joq sıyaqlı. Ele ya maqul, ya namaqul degen gápin aytpay, ya qaytadan járdem jibermey atır... Yaması, qarsılıq, qılatuǵınlar azaydı, endi elin ózi jawlap alar dep oylap otırma eken. Joq, olay emes. Qarsılıq molaydı. Qelinnen basqa, Dospannan basqa heshkim "abaysızda el birliǵı dep túsinip..." degen gápti tiline baspaydı..."

Basına jekkelik túsken biy awılına aralasqan soń tuwrı úyine barıwdıń, balalarına qaydan keldim dewdiń esabın tappay, atqoshshısınıń, ılashıǵına qayrıldı.

Jas erli-zayıp kúnniń suwıqlıǵına qaramay ılashıqtıń quyashlamasına shıǵıp, bózden at jabıw sıırıp atır edi, ásteaqırın kelip toqtaǵan biybabasın ańǵarmadı. Óytkeni, olar ádettegishe at jabıw sıırıp atırǵan joq, jún ornına kepek pe, un ba, birnárse salıp sıırıp atır.

— Dospan!

Olar shanaraq bolǵalı biy babası ádeyi kelmegen edi, ekewi birden quwanıp, qustay ushıp túrgeldi, Parshagúl at jılawladı, Dospan biybabasın attan keterip túsiiriwge qolaylasıp, zángiligine iynin qoydı. Aydstın attan túsiw niyeti joq edi. Olardıń xızmetine itibar bermey, at jabıwdı ne ushın búytip sıırıp atırǵanıń mánisin soradı.

— Átiyajdan tarı taqan salınıp atır, biy baba! — dedi Dospan. Kóp, aylardan beri qabaǵı ashılmaǵan biy sál kúlimsiredi.

— Kimniń aqlı?

— Jawgershilik kóbeyip baratır dep Parshagúldiń tapqanı, biy baba.

— Júdá jaqsı, dep maqulladı ol. — Selteńsiz tige berinler. Biraq, basqalar biliwi shárt emes shıǵar.

Aydos óz qorasınıń aldında attan túse bergeni, onıń menen jarısqanday qoranın awzında biytanı atlı payda bolıp, sálem beriwden aldın óziniń Xiywa xanının kiyatırǵanın bayan qıldı da, soraw beriwın kútpesten

— Aydos biy, siz baxıtlısız, — dedi.

Aydos iynin qısıp ań-tań boldı, biraq kókireginde állenemege súyeniwshilik joq emes, bálkim, xalqına óz aldına xanlıq bergeni shıǵar.

— Elińe ullı xannıń ózi keledi, — dedi shabarman Aydstıń shırayındaǵı ózgerislerge itibar bermesten. — Quwanız, Ámiwdárıyada muz qatıwdan ullı xan siziń awılда boladı. Meni erte jibergendege maqseti, gúnasız eldi qırmaw. Ján-jaqqa atlı jibersin dedi, kaysı biy uruwı menen daw-jánjelsiz meni xanıw dese biyligi ózinde qaladı — dedi, bolmasa, at astında shıńgirik boladı, — dedi...

Aydos buǵan onsha kuwanǵan joq, biraq, xanǵa isenimin kewlinen shıǵarmawǵa tırıstı. Erteńine awılınıń atqa minerlerin jıynap xan tapsırmasın ortaǵa salıp másláhátlesip, alıstaǵı elátlarǵa athılar jolladı. Sóytse de, ol sol úskini quyılıwınan tez ara ózgere almadı. Xannıń kelisi ne beretuǵını jóninde qıylı-qıylı qıyalǵa qushaq ashsa

da, heshbirinen jumsaqlıq tappadı. Xalıq awzında kóp tarağan mınaw bir naql esine túsedi de turadı:

"Xannıń ayaǵı tiygen jerge giya kógermeydi".

Degen menen xandı kútti, awılı menen kútti... jaqın–juwıqlarına bul naqlıdı esletpewge tırısıp, xan haqqında eń aǵla áńgime, gúrrińler oylap aytıw menen kútti...

Qaqaman suwıq turıp, dárbıyadan seń ıqtı, jer ústi qar jamıldı.

Aydos onlağan atlı menen awıldın qubla sheshindegi dińgeklerdin ıǵında jol qaraytuǵın edi, bir kúni sáske paytında qubla tárepten shoǵırtpaqlanıp jılısıp kiyatırǵan bir bálámat kózge shalındı. Hámmeniń jan iynine ot túsip, appaq qarǵa shaǵılısqan kózleriniń ústine qolların tutıp, ǵawır–ǵawır bola qaldı:

Dem shekken aydarhaǵa usaydı.

—Sonda onıń mańlayındaǵı anaw shım qara daq nesi?

— Shúyeli...

— Olay emes, aydarhanıń shım qara jalǵız kózi boladı deydi, sol. Inanbasań ser sal, bilay–bilay qymıldap bizlerdi kórip kiyatır.

Olar hárqıylı boljağan menen qalıń qol mıńsan atlı láshker ekenin ishlerinen tuyınıp tur. Xan shabarmanı olardıń aldına shıǵa sala:

— Puxaralar, puxaralar! — dedi dawısı qarlıǵıp. —Bul ne sulıw soqırılıq? Kózlerińizdi keńirek ashıńlar, bul kiyatırǵan aydarha emes, káramatlı Xiywanıń jenilmes láshkeri. Aldındaǵı kóz degenińiz, qara atlı, qara tonlı Ullı Muxammed Rahim xan!

Adamlar jım–jırt boldı. Aydos olarǵa dıqqat bermesten dógeregindegi atlılarǵa "házirleniń" degen isharat bildirip qamshı sermedi de, atınan túsip, qol qawsırıwı menen alǵa qaray júrip ketti. Basqalar da ǵabır–ǵubır atlarınan ırǵıp bas biydiń izinen erdi.

Taba tutqan esapsız atlınıń aldındaǵı tuwshılardı ortasında kiyatırǵan Muxammed Rahim xan Aydosı tanıp láshkerine qol kóterip irikti de:

— Aydos qaraqalpaq! — dedi ózine tán hám iri, hám buyırıqqa úyrengen hawazı menen. — Elińiz kútá alıs eken! Ho, mınaw siziń awıl ma, yaǵá. "Aydos qala" usı ma? Keleshegi zor mákan eken! Jańadárıya usınnan Xiywa shelli bar ma? — Juwap qútap turmastan. — Aydos qaraqalpaq, bolar endi, atıńızǵa minińiz, — dedi.

Aydos qolın kóksine qoyıwı menen izine aynalıp, atqosshısı jetelep kiyatırǵan yawmıtı alayaq jiyrenine ǵargıp mindi. Onıń shaqqanlıǵı hámmede tańlanıw tuwdırdı, hátte, xannıń ózi de, at ústinde tip–tik

otırğan Aydosqa qızğanış názerin biraz qadap turdı da, birden xan ekeni esine túsip, qıstıń ayazınday qáhárli keyip tuttı.

— Aydos qaraqalpaq, bálkim, xabarlangándursız. Men musılmandı biygúna shappayman, lekin, kim qarsılıq qılsa kápir bolğanı. Kápirdi attıń náline bastırıw tek beyishiy is. Sahrayı elinızden kápir shıqsa, obal—sawabı siziń moynınızǵa. Jáne bir gáp, ásirese sizge paydalı gáp, kimde—kim bizge erikli qol kawsırsa, (niyetke jetemiz, áwele kuda, qol qawsıradı, nayza menen kol qawsırtamız) siziń awıldan berman órlep, káramatlı Xiywaǵa jaqın kóshedi. Aldı menen jańadárıyalılardı kóshiremez. Bunı qulaǵınızǵa altın sırǵa qılıńız. El qansha toplansa, siziń basqarıwınızǵa jeńil.

— Qullıq, ullı xanımız.

— Awılınızda bir túneymiz.

— Qullıq, ullı xanımız.

...Muxammed Raxim xan ásker basılarınan da saq eken, jurttan burın túrgelip, tań namazına azan aytatuǵın mollasın ózi oyattı.

Kesheden berli uyqı kórmegen Aydos "xan degen—ám, janın jep xan boladı ekeń—aw" dedi ishinen. Alagewgimde kiyatırǵan Qabıldı, Aymurzanı kórip, ol biraz masayradı; "Uruwlardı tayarlap qoyǵanım ushın xan alǵıslaydı..."

Xan haqıyqattan da sońǵı biylerdi—ám jıllı qabıl etip, tań namazına mirát qıldı. Bunnan keyin áskerbasılarına bólek—bólek is tapsırıw menen jeńil—jelpi halqaslandırdı da, Aydosqa jol baslatıp, Jańadárıyaǵa bet aldı.

Xiywa xanı menen teń láshker baslasa da, Aydostıń júregi ulı—dúpildi. Óz perzentine ájel ákiyatırǵan ákege usap, shırayı sıqqan bózdey solıp kiyatır. Artına burılsa boldı, jer tanabın quwırıp jahandı qaplaǵan ottıń úlken bir buwazaq qara tútini sekili qarashor láshkerdi kórip gá úhleydi, gá nápesi jeńillenip, aldında sheksiz quwanış barday asıǵıp, atınıń sawırsınan qamshısın sırǵanatadı.

Xan azannan beri bir awız sóylegen emes, pútkil álemnıń ğalma—ǵalı jalǵız basında turǵanday, qoyıw qara qaslı qabaǵı qara bulttay túnerip kiyatır. Aydos ara—tura oǵan kóz astınan urlanıp, ishki dúńıyasın uqqısı keledi, biraq, diydi jetetuǵın emes. Bir gezde ol at tuyaqları astında sıqırılǵan qar menen aralasa quwraq shóplerdiń shırt—shırt sınıp atırǵan sestin esitip qaldı. "Xannıń ayaǵı tiygen jerge giya kógermeydi, degen usı bolsa kerek, —dedi ishinen, — miyrimsiz at tuyaqları báhárde janlanatuǵın nebir shóplerdiń—ám tas tóbesin záhárlep, birim—birim jenship baratır, —Ol shıdamay qamshısınıń

sabın tisedi. — Túsimsiz biylerge óshesemen dep ne qılıp qoydım—á? Íras, xan láshkeri mingen atlardıń tuyaqları uwlı, júrip ótken jerine giya kógermeydi... Al bul tuyaqlardıń astına adam tússe she? Way ladan basım, awız ada sorlı xalqımnıń ójetleri sózsiz at astına túsedı... Soqır kózden soqır júrek jaman, meniń júregim soqırlandıma—á?... Jaqsı kiyimde jılagannan, jaman kiyim de kúlip júrgenge ne jetsin? Xan jaqsı kiyim kiydirip jılatpasa bolar edi... Joq, joq, Aydos biy, ókinbe, sen usı xalıqtıń erteńi ushın eki inińdi óltirdiń. Eger xan bunı túsınbegende búytip ózi kelmes edi, bunday bir sózli xan joq dúńbıyada! Ózi kelgeni—elime baǵ dáwlet qaraǵanı. Usınnan janadárıyalılar quyısqanǵa dáret sındırmay, aldımızdan bas iyip shıqsa, bári gúlalagul. Berman kóshedi. Awillar toplanadı. Óz aldına kishkene xanlıq boladı... Áwele xanlıq! "Bir—birewge miriwbet kúni" sonnan—soń—aq boladı, óner—bilim—ám, qıylı—qıylı bázim—ám sonnan soń boladı. Orıs qolastınan Buxaraǵa, pútkil kún shıǵısqa qatnaytuǵın kárwan joldıń boyına qudıqlar qazdıraman, dár bent qala saldıraman, baǵı óndiremen..."

— Aydos qaraqalpaq!

Xannıń dawısı Aydoıstıń ıssı denesine muz súykegendey qıldı, selk etti.

— Lábbáy, ullı xanıımız.

Muxammed Raxım xan Bórshi tawınıń bir tóbeshiginde zańgiligine shirenip kóz ushındaǵı jal dónestiń arjaǵınan emeski keringen shoq atlıǵa tiklenip tur edi, Aydos atının eri ústine tikeye sala mańlayına qolın saya qılıp, kuwanışlı keyip penen xanǵa sóyledi:

— Ullı xanıımız, bul jańadárıyalı Orınbay biyler. Aqjalaw kóteripti. Shaması urıssız baǵına jaq.

Ol qátelespegen edi. Orınbay ullı molla Dáwletnazar menen bes atlını baslap aq jalaw kóterip kiyatır. Aydos bul jaqqa aldın—ala Qádirbergendi jiberген edi, onıń ójet Orınbaydı usı halǵa salıw ushın qanday sheshenlik qılǵanına tańlanıp ishinen zaw—zaddın alǵısladı.

— Aydos qaraqalpaq, qáne anawlar menen tillesip kórińiz, — dedi xan biraz jaypawısıp.

Ákesinen burın ullı Dáwletnazar tilge kelip, Aydosqa sálem berdi hám Buxaradan gúder úzip qaytıp Xiywa xanıń puxaralıǵın qabıl etiwge kiyatırǵanın ayttı.

Xan jas jigittiń shaq—shaq sóylegenin esitip láshkerinen bólinip Aydoıstıń qasına keldi.

— Jas biy júdá aqıllı kórinedi, — dedi, xan tilge, qelip, — Bul kisilerdiń qaysısı Orınbay biy? Há, máyli, bárshenizde óz ornınızda qalasız. Ámekim, Xiywadan oǵırı alıs ekensiz. "Aydos qaladan" arman kóshesiz.

Jas Dáwletnazar jáne shápliklik qıldı:

— Aytqanıńız bárjay boladı, ullı xanımız.

— Bul ne tezpeyillik? — dedi ákesi jaqtırmay sıbırlanıp.

— Buxara ámiriniń shártinen bul xannıń shárti anaǵurlım jeńil.

Aydos ayazlaǵan ba, lars–lars jótelip, Orınbayǵa bir qaptallap kelip sıbırladı:

— Buxara ne talap qoydı?

— Ele óziń de heshnárse bolǵanıń joq, Aydos. Jıǵılıp atırıp sál qıysayǵanǵa kúlme!

Dáwletnazar ákesiniń ne aytqanın jartıwlı uqpay qalıp: — Buxara bar bolsınıw, ámiri qurısın, — dedi.

— Ha, solay ulım, — dep Aydos onı júdá kuwanışlı maqulladı. — Onıń shártleri maǵan ayan. Tilimizge shek keltiriwden—ám qaytpaydı. Orınbay biy, ne bolsa da kútá aqıllı is isledińiz, siziń menen bizge qaraqalpaq balasının jılamasını maba!

Orınbay biy saqal–murtına qatqan qırawdı sensen postınıń jeńi menen sıpırıp turıp, tisiniń arasınan Aydosqa gijindi.

— Endi tóbemizde oynaysañgoy, shaması. Áwele quday oynatpaymız, bizde—ám til bar, bizde—ám aqıl bar.

Onıń menen jaq jarıstırıw Aydoska naqolay túyilip, ásten ǵana "áttegen—á, joram—ay..." dep bas shayqadı da, xannıń bir nárse dewin kútip tura berdi.

Muxammed Raqım xan sál gidirip, oylanıp aldı da, qorjınınan altın saplı pıshaq shıǵarıp, molla Dáwletnazargá sozdı:

— Mine, jas biy sizge sawǵa.

Ol atınan ǵargıp tústi de, xannın atının aldıńǵı ayaqların qushaqalay jer dizelep, mańlayın úsh mártebe qarǵa tiygizdi. Pıshaqtı alıp shórp–shorp súydi.

Orınbay biydegi jasqanshaqlıq ada bolıp ózin Aydostan da ústem sezip xanǵa jaqınladı:

— Ullı xanımız, meniń ulıma qılǵan sawǵańız ushın mańgi minnetdarmız.

— Há, bul jaqsı jigit siziń ulınız ba? Endi usı káradan Maman awılı qansha jer?

— Ullı xanımız, Orınbaydın awılına shekem kóp awıllar bar, báriniń ústinen ótip, Maman awılın sońǵa qaldırsak degen oyım bar, — dedi Aydos.

— Ha, Aydos qaraqalpaq, biz sizdi tıńlaymız. Endi túslenip alıw kerek.

Olar Qara tereńge qaray burıldı, Orınbaydın Aydosqa degen ala kózligi ele páseymey, kem–kem órshelengeni sezilip baratır, biraq hárkimniń bilgeni óz ishinde...

47

Qádirbergen ózin uzatıwǵa shıqqan Mamangá ele sóylep kiyatır:

...Aqıllı ózin, aqılsız joldasın ayıplaytuǵın ózińizge ayan. Aydos eki inisin usı eldiń birliǵı dep óltirdi. Endigi jaǵında onı ayańlar. Orınbay biy–ám Buxaradan waz keship jónge keldi. Orıs patshasınıń járdemi naǵaybıl sawda oylap otırsań aspannan jawın jawadı dep tuxım sepken menen barabar. Sizge aql úyretkenim emes, lekin, orıs patshalıǵı ushın biziń el teńizdin tamshısı. Teńiz iyesinde bir tamshıǵa mútajlık tuwmaydı. Biz ushın káramatlı Xiywa xanının aǵla kúsh joq. Xanı bir sózli. Járdem beremen dese berip atır. Jaqın arada ózi kelermish. Qarsılaspańız. Xannıń qáhári ózińizge málim, ashıwılsa jawındı qar, qardı qan qıladı. Xalıq búlmesin...

Maman awıllas qariyaları menen onı birge tıńlap ózin qalay tutqan bolsa, Qádirbergenniń awıldan shıǵıp baratırıp tákirar aytqanların jáne solay lám–miyimsiz tıńladı. Kelisim beriwge kókiregi dawamaydı, qarsılasıwǵa Aydostan elshilikke kelgen miymanǵa ádepsizlik boladı. Awıldın qublasındaǵı jolǵa salıp, ásten "xosh miymanım" dedi de, atınıń jılawın tarttı.

Awılǵa alısıraqtan názer salıp, kóshede qar ılaqtırısıp oynap júrgen jalańayaq balalardı kórip, sarsańı shıǵıp, basın ókinishli shayqaw menen biraz turdı da taqımın qıstı, at alǵa qádem tasladı.

Ol orıs patshasına elshilerdi jibergennen keyin awılınıń jigitlerinen atlı nókerdiń sanın úsh júzge jetkerip, olar menen mashqı maydanınan keshe ǵana kelip, Kádirbergenge jolıqqan edi. Onıń gápleri áwelinde tásir etpegen menen oylandırdı: "Aydos eki inisin usı eldiń birliǵı dep óltirdi... onı ayańlar... Orıs patshasınan járdem kútiw aspannan jawın jawadı dep qumǵa tuxım sepken menen barabar... Orıs patshalıǵı ushın biziń el teńizdiń bir tamshısı... Teńizdiń iyesinde bir tamshıǵa mútajlık tuwmaydı..."

"Janı bar gáppler? Sonda Xiywa xanı ushın kimbiz?... Joo—oq, biyikke órmelegen jaqsı, jıǵılsaq birotala joq bolayıq, súyese, kútá joqarıdan orın alayıq... Awa, ya arı, ya beri bolıw kerek, ortası kerek emes!..."

Qaptalınan ótip baratırǵan otınshılardıń sálemine juwap qaytarıp bas kótergen de olardıń áptada ústi—baslarına janı ashıp júregi qayta silkindi, kókiregine ǵul—ǵula salǵan oyları teńizge batqan tastay izsiz joǵaldı.

Úlken toylarda uruw namısı oyanıp, palwandı kerek qılmasa, Atabektiń góne keregelerden quralǵan shańaraqsız ılashıǵı elespesiz qala beretuǵınlardan edi. Iyesi xalıq atınan orıs patshasına ketkeli, bul ılashıq, túngi jalǵız juldızday dıqqat orayına aynaldı. Qaptalınan heshkim biyparwa ótip kete almaydı. Eń keminde "usı jaman ılashıqtan—ám bir eldiń elshisi shıqqan ba?" degen mánide tańlanıp, bir qaraydı, bolmasa dos kózlerde bul ápiwayı ılashıq emes, jańadárıyalılar túwe, pútkil qaraqalpaqlar elatına kindik otaw sekilli. Burınları onsha emeshesi qurıy bermeytuǵın Myman biy—ám bul ılashıqtan xabar alıwdı jıyiletti... Qádirbergendi uzatıp kiyatırıp—ám sol ılashıqqa qayrılıǵı kelip turdı da, mashqıdaǵı jigitlerine qaytıp kelemen degen wadesinen keshigetúǵını esine, túsip, ılashıqqa taqalıy ótti. Ishten "maqım kelinniń" tońqıldısı esitilip tur.

Ul ákesine tartıwı tiyis. Ákeńniń qanday adamlıǵın umıttıń ba? Ol bul dúńyaǵa bir ret kelgen eń aqıllı, eń qarıwlı, eń haqıyqatshıl, eń xalıq súyer, eń aǵla adam. Atı qaraqalpaqta bnday adam joq bolıwı múmkin emes. Onıń atına shek keltiriw maǵan da, saǵan da qorlıq, hátte ólim. Námántay birewler menen ójetleserde, oń iynimde pútin xalıqtıń elshisi, atı duyım jurtqa dańgara palwan ákem bar, shep iynimde "maqım kelin" atangan mómin apam bar dep oyla, ozbırılıq qılma...

Maman adım—adım júris penen "balası túspegir bir qınırlıq qılsa kerek, pah, erine sadıq nebir hadalıy kelinler bar—aw meniń elimde,.." degen maqtanış penen kete berdi. Óz úyine de burılmay awıldıń qaq ortası menen tuwrı arqaǵa shıqtı. Tań qalarlıq kóriniske jolıqtı, júzlegen atlı kiyatır. "Sorlı jigitlerim, ózi—ara tarısıp tarqasqan ba qalay?" Hawlıqkanınan turǵan jerinde tas boldı. Azdan keyin láket kózleri aldaǵanın uǵıp, jasawraǵan kózlerin sıypap—sıypap jiberdi de: "Oy, Maman, kózleriń girewke tartıptı. Qartaydıń" dedi ózine hám eziwinen quwanış kúlkisi jıyılmay, sarǵısh tilerin kórsetiwi menen atlılardıń aldın keseledi.

Bular Aytuwj basshılıǵındaǵı qazaq jigitleri edi. Maman jas batır menen qushaqlasıp, jigitleriniń hámmesine bas iyip, qádemlerine qásenet tiledi.

Bular Aytıwǵan batırdıń basshılıǵındaǵı qazaq jigitleri edi, Maman jas batır menen qushaqlasıp, jigitleriniń hámmesine bas iyip qádemlerine qásenet tiledi.

— Atabek palwannan, Nikiforovtan duwayı sálem —dedi Aytuǵan batır.

Mamannıń júzi gúl–gúl jaynap sala berdi.

— Qáyerde jolıqtıńlar?

— Bizikinde jigirmalaǵan kún dem alıp ketti. Jolda biybelgi kudabiyzar jalataylarǵa dus kelip talanıptı. Biziń atam eki nar mindirdi. Olar arman orıs patshasına ketti, bizler mında shıqtıq.

Zamannıń gárdishine oy jiberip, Maman jáne bir kudabiyzar jalataylar haqqında oylap, endi ondaylarǵa bashartpay tawlardan asıp kula maydanlarda baratırǵan qos nardı, olardıń birine mingesken ata–bala Nikiforovlardı, ekinshisinde ashıwlı Atabek palwandı kóz aldına elesletti.

— Biy aǵa, atam xanǵa bardı — dep Aytuwǵan jáne jańalıqların bayan ete baslap edi. Maman birden selk etip, usı júz atlını jibergizgen qazaq xanı eken degen pám menen shalthıq etti:

— Hanıńızǵa raxmet, inim.

— Xandı algıslawdıń qájeti joq, biy aǵa. Júdá qıyqım kisi eken. Atam ekewmiz barıp edik, "qaraqalpaqlarǵa járdem berer jayım joq" dep jiberdi. Xiywa xanınan qorqadı, bilemen. Xannan qaytısnı atam jónekey ushırasqan awillarǵa dańǵara salıp, sizlerdiń basınızdaǵı qıynshılıqlardı aytıp edi, "tuwısqan qaraqalpaqlardan ayar jan joq" dep mınaw jigitler ózleriniń atı, jaw–jaraǵı menen ere berdi.

Quwanıştan Mamannıń kewli tolıqsıp, girewge tartqan kózlerine jas quyıldı.

— Alla zıyat etsin, inilerim, tákabbır xanlarımız araǵa ot taslamaǵanda bir–birewge qanday mehriban ellermiz, jurttıń mazasın alıp, artıq–aspay dunıyańdı talaytuǵın qudabiyzar jalataylar, kimler bolsa da xandiki.

Kewlyndegi jıyıntıq oyın aytıp sherin tarqatqanına Mamannıń boyı biraz jeńillesti. Aytuwǵańlardı baslap mashqıdaǵı jigitlerine qosıldı.

Nókerler góne tanısları menen gezleskendey apaq–shapak bolısıp, demde–aq enisip ketti.

Paraxat kúnler kópke barmadı.

Qádirbergen qulak–qaǵıs qılıp ketken xabar anıqlandı. Kúnbatıstan dawıl esip, jazıq dalalardı búrkep atırǵan qar úrginge aynalıp kóz ashtırmay turǵan alasapıran kúnlerdiń birinde, qubla tamannan jılısıp kiyatırǵan eski qum sekilli qara shor bir bálamat kórindi.

Awıldı aynalıp júrgen saqshı nókerler ján temirlerin urıp, jańǵır–juńǵır urıs dabılı awıldı tik ayaǵına kóterdi. Aldın ala kóringen tayarlıqlar boyınsha úylerden–úylerge, ılashıqlardan–ılashıqlarǵa, tólelerden–tólelerge adamlar shapqılastı. Ğarrılar, kempirler, hayallar, aqsaq mayıplarǵa shekem qalmay, awıldıń qubla shetindegi aldan shabılǵan qorǵan qayshınıń ıǵına jıynalıstı. Hámmeniń júzinde iza, ashıw, óz awılın jawdan qorǵaw keypi...

Maman menen Aytuǵan awıl biylerin — kishi ásker basıldardı baslap qorǵan–qayshıǵa kóterildi. Jaw kútá taqalıp qalǵan edi, jıynalǵanlarǵa sóz aytıp turıwǵa úlgermey bir uyadan ekige ayrıla ushqan ǵazlarday dizilip, qayshınıń ústi menen eki tárepke teń bólinip baratırıp qıyqıwlastı.

— Halayıq, jigitler, albıramańlar! Birlik saqlańlar! Parasat, parasat!

Qollarına qılısh, nayzalar kóteriw menen alǵa shapqan qazaq nókerleri, piyada alamanǵa qol bilǵasıp baratır.

— Saspańlar, tuwısqanlar! Sizge atılǵan oqqa bizler kókirek tutamız. Saspańlar!...

Alaman qol uslasıwı menen qorǵan qayshınıń basına órmeledi.

Alǵa jılısqan jaw atlıları birden gidirdi. Hámme yoshlanıp óz–ara qıyqıw salıstı.

— Jaw gidirdi, jaw hawlıqtı!

Sonıń arasında jaw tárepinen bes–altı atlı bólinip shıqtı.

Mamannıń kózleri qarǵa shaǵılısıp, biraz sıǵalandı da, Aydosıń ala ayaq jiyrenin, atta sál eńkeyip otıratuǵın Orınbaydı tanıdı, biraq, olardıń kim ekenin basqalarǵa bildirmey, kóz ushındaǵı Aytuǵanǵa "berman" degendey qol bilǵap, Aydoslardıń aldın keseley berdi.

— Maman, — dedi Aydos nayza sozım jerde toqtap. — Muxammed Raxım xannan kelgan elshimiz.

— El Muxammed Rahım xandiki emes edi ǵoy!

— Kóp sóz iriń boladı, Maman, sozba. Xannıń qulaǵı shalsa, izi oyran. Eldiń balası jılamasın, nayzańnıń sabın sındır, qılıshıńdı tasla, ullı xanǵa tájim ber. El biriksin!

— Bolganıń ba?

— Endi Orınbaydı esit!

— Maman, biz Xiywaǵa boysındıq, — dedi Orınbay.

— Men sizlerdey túlki menen túlki bolmaspan!

— Maman, kózińdi ashıp, izińe qara. Xan láshkeri misli bir bólek taw, sál alǵa jılissa, jenship ketedi. Máńgi kelege kelmey qalasız. Bólinbe, bóri talaydı.

— Kózimniń tirisinde babalardıń maqsetin ayaq astı qılmayman. Orıs patshasınan járdem kútemiz.

— Maman, sizden basqalarda babalarǵa sadıqlıq joq deisiz be? Babalar sizdey bir ójet biy áwladlarımdı ólimge aydasın degen emes, arqa súyer kúsh tawıp ónip—óssin, xalıq sepsip joǵalmasın dep pana izlegen! Sol pana házir kelip tur! Ázzige aǵa tabılsa már emespe?

— Aydos, men aytım ba, tamam. Biz qazaqlar menen qosılıp orıs patshasınan dáramat kútemiz. Xiywa xanına ózińiz bara berińiz!

— Usı aqırǵı sóziń be?— dedi Aydos.

— Men heshwaqıtta gáp shaymalamayman!

— Solay ma, Maman?

— Solay, Aydos!

Ashıwlı Aydos endi sózge kelmey at ústinen artına burıldı da, tuwdıń tasasınan kóz tigip turǵan atlı Muxammed Raxim xanǵa "alǵa basıńlar" degen isharat bildirip, qol sermedi.

Qamawdan shıqqan ash qasqırlar sekilli xan láshkeri ján–jaqqa tarap, hújimge ótti.

Maman menen Aytuǵan jigitlerine shawqım sala jawǵa betlesti.

Qarlı bulaǵayǵa aralasa urıs baslanıp, jalt–jult etken qılıshlar, qaraǵay saplı nayzalar, jılanday tawlanǵan qamshılar háreketke kirdi.

Xan láshkeriniń yarımın ǵana jiberip, qalǵanlarınıń aldanda urıstı baqlap turıptı. Art jaǵında bir topar adam xannıń dem alatuǵın aq shatırın tiklep atır.

Urıska atları qayımshıl nókerlerdiń qollarında jaltıladaǵan qılıshlardan qan sorǵalap bazı atlardıń ústinen iyeleri malaqayday uship túsiwge qaradı. Geybir atlar qar tolǵan shuqırlarǵa ommaqazan atıp jıǵılıp, gáybirewlerdiń ayaqları zánгідen shıqpay óz atınıń súyretkisinde baratır. Demde aq qar ústi qarawıtıp qaldı.

Maman menen kishi biyler jigitlerine aralasıp, bazı jenizlerdi kórse "hay bárekelle" "azamat" desip, dushpanı menen teke tiresinde turǵan jigitine járdem ushın jawdın eńsesinen túyrep ótip júr.

Esengeldi sarı bárhá qıyqıwın jetkerip, qashıp urısıwda.

Piyadalar atlılarğa aralasa juwırıp, bazı dushpan nókerlerin attan awdarıwda.

Ásirese, qazaq nókerleri shaqqan hárekette. Aytuğan batır misli toǵayǵa kirgen otınshıday jawǵa aralasıp ketti. "Shap, ur" dep súrenlewde, bárhá qılısh sermewde, jigitleri de qalısar emes.

Xan olardı kórip ekinshi topar nókerlerin alǵa jiberdi. Endi jańadárıyalılar basqı tabıwǵa qaradı. Hawlıǵısıw, hátte, sheginis baslandı.

Xannıń qaptalında urıstı baqlap turǵan Aydos Esengeldi sarınıń jiyren qasqasın tanıp qaldı. Ol qılıshı jaltıladaǵan iri gewdeli bir bedew atlınıń aldında qoyanday zıtıp baratır. Xanǵa eskertiw esine kelmey, olardıń izinen at qoydı. Bir burılısta bedew atlınıń aldın keseledi. Esengeldi sarıǵa dawıslap shaqırdı, Esengeldi sarınıń kózlerine ter quyılıp, janı kózine kórinip qalǵan edi, mańlayın malaqayı menen sıpırıp, erinleri dir–dir etiwı menen Aydosnıń shaqırǵanına qayırılıp keldi.

— Ne gáp?

— Ólim ańsat emes, jora, Maman esine kele berer, sen ózińe dárek jigitlerdi bólip alıp urıstı toqtat, biz tárepke ót!

Esengeldiniń murnınan birden qan josıp, oylanıp—ám turmadı.

— Basla xanıńa.

Xan Aydosnıń urıqsatsız ketip, bir qaraqalpaq ásker basısın arashalaǵanına ashıwlı edi, onı ertip kiyatırǵanına kewli tolıp, alıstan—aq xoshamet penen soraw tasladı.

— Aydos qaraqalpaq amanlıqpa?

— Ullı xanıımız, biz sizlikpiz, — dedi Esengeldi sarı demin bólip—bólip. — Shártińizdi aytıńız.

— Bul mákandı taslap, "Aydos qaladan" órge kóshesiz.

Esengeldi sarı basın qasadı.

— Házir oylanatuǵın waqıt emes — dedi Aydos. — Bir biy úy soqtırsa, bir biy úy buzdıradı. Sen úy soqtıratuǵın biy bolǵın kelse, házir shesh. Abaylaysañ ba, hárbir aqmaqlıqtan demde neshe adam jan táslim etip tur? Bol!

— Kelistim!

— Onda jigitlerińe jar sal, jaraǵı menen xan láshkerlerine qosılsın Esengeldi sarıǵa ere Aydos ta shawıp ketti.

Jańadárıyalılar arasında qıyqıw, súren, ıdıraw, ala awızlıq hawıjge mindi.

Namazlıgerde bula-ğayda tındı, urıs ta toqtadı. Xan lášhkeri gáwmis aq shatırdı qorshalay atlarınan tústi.

Aqshamı menen xan shatırındağı baslı ángime. Dospannıń ortağa qoyılğan at jabıwı boldı. Bir at jabıw sótilip, tarı taqanqa aynalğanına hámme tańlanıstı. Hátte xannıń ózi de:

— Ho, ho, qaraqalpaq — dep Aydostı kótermeledi. — Bunsha puxta elsiz-á?

— Puxtamız, ullı xanımız, leykin, birligimiz kemis...

Tań namazınan soń urıs keshegisinshe jáne baslandı...

Xannıń esapsız lášhkerine tótepkı bere almay jańadárıyalılardıń jáne birazı qural taslap, Aydoska bas iyip keldi...

Bir uwıtında Aytuwğan batır Mamanga jaqınladı.

— Qanday oydasan?

— Xiywa xanına bas iymeymiz, tuwısqan!

Qazaq nókerleri ushın Mamannıń moyımağanı jetkilikli edi, kúshi ázzi keliwine qaramastan xan lášhkerine qarsı urıstı dawam etti.

Aytuwğan batırdıń háreketleri misli erteklerdegi usas. Ózin toplımğa bir urıp, birden qaymıgıp qashadı da, quwa jónelgenlerge qaymıgıp kelip birim-birim nayzağa ildirip óte beredi. Ol, sol tásili menen hámmeniń názerinde qaldı. Bir gezde Esengeldi sarını quwıp, janın kelige qamağan dápeń bedew atlı oğan duslastı. Xannıń bazı qılıqları adamlar ólgen urıstı emes, óz lášhkerleriniń jeńisin de emes, misli ilaq oyın tamasha qılğan keyipte nağız sheber nókerdiń tárepin tutıp kúlip tura berer edi. Aytuwğan batır menen bedew atlınıń teke tireslerine qarap Aydostı nayzası menen túrtti.

— Áne, qızıq!

Aytuwğan batır sharshağan bolsa kerek, nayza urıp qılsh siltewleri qunarsız, Albırawshılıǵı sezilerlik.

Aydostıń oğan irehimi oyandı!

— Ullı xanımız, ayırayın ba?

— Ho, qaraqalpaq, esler jayında ma?

— Ónerli adam, kúshli batır ólmewi tiyis tá!

Xan onı kek etip selk-selk kuldi. Sonıń arasında Aytuwğan attan quladı.

Basshısınıń sestı shıqpay qalğanı qazaq nókerlerinde abırjıw dóretti, tústen keyiyege qarap maqsetleri birikpey hárkim jan sawǵalawǵa ótti.

Olardıń tásiyri menen ǵana ele urısıp júrgen jańadárıyalılar endi shıday almay, piyadalarǵa tıǵılıp, atlarınan boy taslawǵa qaradı.

Xan láshkeriniń bir jaǵı janadárıyalılardıń qorǵan–qayshısınan arman ótip, artqa básti de, berjaǵındaǵıları menen birge, misli bir beshpenttiń jaǵasında qawsırılıp, atlılar aralas esapsız piyadanı ortaǵa qısıp bara berdi. Bul qáwipli quwıstan sańlaq tawır biraz nókerler ushı–qıyırsız qazaq dalalarına qaray qańbaqtay qańgıp baratır...

Bel, balta, jaba, baqan alıp júrgen piyadalardıń shır–pır bolıwınan payda shıqpadı, qorshaldı, olardıń arasında Maman da qaldı... Qáhárli xan láshkeri ele tınar emes. Qorshawda qalǵanlardıń tikeyip turǵanların qılıshlawdı basladı, adamlar shógip–shógip qarǵa otırıwǵa májbúr boldı. Maman belbewin sheship nayzasınıń ushına ildirdi de, xanǵa qaray júris qıldı...

...Ol xannıń Xiyua tárepke jáne kóshiw shártin esitkende tóbesinen muzlı suw quylǵanday selk etti:

— Bul qalay, tóreler? Neshe qonıs awmastıramız? Kúshinińge bas iydik, liykin, óz mákanımızda qaldırıńız!

— Orıs patshasında ne márgiya barlıǵına hayranman—dedi xan júdá ásten tońqıldanıp. — Náletiyler menen til biriktirgenler bir–birine bárhá sadıq bolıp qaladı. Bası kesilse de, yawmıtı attay birmaydan ayaq sermep jatadı. Qáne, Aydos qaraqalpaq sóyles!

Orınbay, Qabıl, Aymurza, Esengeldi hám basqa da jeńilgen qaraqalpaq biyleriniń qorshawında Aydos alǵa ótip, Mamangá emes, shoǵırtpaqlanıp turǵan xalıqqa múraájat qıldı?

— Halayıq, maǵan inaniń, qulaq salıńlar! Bul qan tógispe tek birlik ushın, pútkil qaraqalpaqlardıń birliǵı ushın boldı. Káramatlı Xiywanıń ullı xanı Muxammed Raxim járdem etti. Kóshemiz dep aytıńlar! Xorezm shuqırına kóshemiz deńler! Xalayıq tuwısqanlarım, sepsimeńler! biriniń qazaq ishine, ekinshińiz orıs eline, úshinshińiz Buxara qolastına ya túrkmen ishine ketseńiz "mınaw qaraqalpaqtıń jurtı" degennen basqa ne qaladı? Erteńimiz kútá ájayıp, kútá jaqsı. Jaqsılıq boladı, ullı xannıń ullı wádesi bar...

— Aydos, sóyleme!

— Saǵan hamal, bizge mákan kerek!

— Satqın! Joǵal!

Shawqım basılǵansha Aydos sóylemedi biraq, qızbadı. Payıttan paydalanıp xannıń jarshısı alǵa ótti.

— Xalayıq, girttey parasat tutınlar, ullı Muxammed Raxim xannıń pármanın daǵazalayman.

Jurt siltidey tındı. Xan Aydos penen barlıq qaraqalpaq biylerin alğa ótkerip jiberip xan keñesegóyleri menen azǵana másláhátlesip sahrayı xalıqtı qayta úrkitip almaw maqsetinde, Maman biyden basqalardıń barlıǵın óz hamalında qaldırıwǵa kelisken edi. Jarshı ulla xan atınan usı kelisimniń juwmaǵın daǵazalaydı.

Jurttıń kútkeni, bul emes edi, áwelinde ańırayısıp, sońınan teńizdey tolqınlasa baslap edi, párman boyınsha ornında qalǵan biyler olardı tınıshlandırıw ushın topqa kirdi. Aydos jáne sóyledi.

— Birádarlar, meni qalay túsinseniz de nalisim joq. Biraq, bir gezleri durıs túsinesiz, hám algıslaysız, buǵan iymanım kámil! Soǵan shekem nendey istanatıńız bolsa taǵa berinler, qayılman, leykin, házir ándamlı úyli—úyińizge tarqasıńlar!

Bul gáppler xanǵa jaqqay, athılardı ayırıp ózi alamánǵa kórindi hám qılısh tutqan qolın kóterdi.

—Pútkil álemnin gindigi ulla Xorezm xanı heshkimge jalınbaydı, mámlelik penen kóshpeseniz, qılısh qınabına salınbaydı. Kimde—kim aldın kósh baslasa, onıń iǵbalı rawaj.

Alaman kúnniń suwıqlıǵın pisent etpey qızıp tur edi, xannıń sózlerinen keyin bir tolqınlanıp, aralarına samal kirdi de, hárkim iynin qısıp kúnjiyiwǵa qaradı...

...Usılayınsha qaraqalpaqlardıń eń arqa shegarasındaǵı awıllardı baǵındırıw xan ushın onsha qıyınǵa túspey—aq tamamlandı.

Endi ol láshkerine awıllardı aralap hár shańıraqtıń Xiywaǵa qaray kóshetuǵın iqrarın alıp, ójetleriniń keregelerin házir—aq buzıwdı buyırdı da, Aral teńizin jaǵalay qonǵan elatlardı óz kózi menen kórip ótiw ushın Qońırat tárepine qaray jolǵa tústi. Qaraqalpaq biyleri de birge atlandı. Xan júrgen jerlerdiń tepsingisi shıǵıp, Xiywa xanlıǵın moyınlawdan girttey bas tartqan elatlar atlardıń ot—tuyaqları astında shala janıp, pısqıp esenkirep qalıp bara berdi. Xan bunday jaǵdayda da ádis tawıp, hár awılardıń burınǵı biylerine biylerin qaytarıw menen, olardıń Xiywa sháhárine qaray bir gez jılıssa da, jılısıp kóshiwge iqrarın alıp, nan uslatıp óte berdi.

Qońırattıń tusman Ámiwdárıyaǵa jetken jerde xan irkilip endi, qaraqalpaq biylerinen jas Dáwletnazar, Qabil, Aymurzalardı qosa bes—altı biylerden basqasınıń qalıwına másláhát etti. Birazlarda quwanış, birazlarda narazılıq, birazlarda ońaysızlıq tuwdı. Xannıń eki kózi Aydosı jep, onıń birge júrgisi kelgen inǵayın ańladı.

— Qala berinız, Aydos qaraqalpaq, — dedi xan ózin kútá alpayım tutup, —Biz Qońırattıń üstinen ótip, siziń jawıńız Tóremurat suwını

ayaq astı qılmaı tınbaymız. Bilińiz, bárin siz ushın qılamız, siziń gápińiz benen qılamız. Jańadárıyalıardı tolıq kóshirip bolğan xabar menen Xiywağa kelińiz. Sarras bir jıl máwlet beremen. Báharde kelińiz. Sonda sóylesemiz, ashıq sóylesemiz.

Aydos Tóremurat suwpınıń bas iygenin óz kózi menen kórgisi keletuǵının aytıp qıypaq–sıypaq dáliyil keltirmekshi bolıp edi, xan áwelgi álpayımlıǵınan qatayınqıradı:

—Aytıldı, wássalam!

Aydarhanıń Jalǵız kóziniń qarashıǵınday oynaqlaǵan qara attıń ústindegi xan úsh mın atlı láshkerdi baslap alǵa túskende, Aydos oǵan narazılık penen kútá ashıwlı bir maydan qarap turıp, jaǵada úyilgen qamıs suwınday shoǵırtaqlanıp dógeregin qorshaǵan biylerge burıldı da, xanǵa narazı keypin jasırdı.

—Ullı xannıń saparı qayırılı bolsın, qáne, birádarlar, onıń tapsırmaların bárjay qılıwǵa qayttıq.

* * *

...Qıstıń songı kúnlerinde, óziniń haqıyqıy janashırlarınan onlaǵan atlı ertip Jańadárıya menen óz awılı arasında. jansebil qılıp el kóshiriwdi baslap jibergen Aydosqa, izinde eliw atlısı bar qatpa arıq, misli ash ishekter sobılıq uzın birew kelip, ózin tanıstırdı hám jańalıqları bayanladı.

—Atım Gedeniyaz boladı, Aydos biy. Ullı Xiywa xanı Qońıratıń kóshelerinen adam xannı suwday aǵızıp, xalqına tolayım bas iydirdi. Biyparasat hákim kaza taptı. Endi Xorezm wálayatında paraxatshılıq!

Aydostıń ishinen tıpırshılap kútip júrgeni de usı xabar edi. Masayrap mıyıq tartqanda, shep kózi ústindegi medi ornına kútá jarasıqlı kórindi.

—...Endi Xorezm wálayatında paraxatshılıq!

Onıń quwanışı tez Dospanǵa ótti:

—Biybaba, endi biziń elatlarǵa biyhesap jaqsılıq kelediǵoy á?

—Bul ne gúman? — dedi Aydos hárnárseni biliwge qumar atqoshısına tańlanıw menen. — Ullı Muxammed Raxim xannıń bizge qol jabatuǵına kewlim qappasa, usı islerdiń basına bararmedim? Bilip qoy, Dospan, jaqsılıqqa iseniw eń úlken gániybet! Kisi kózsiz jasaydı, biraq, naisenim jasaw joq!

Biybasınıń zeynine tiyip alǵanına pátlenip Dospan astıńǵı ernin tislese de, onıń waqtı xoshlıǵına waqtı xosh edi, azdan soń:

—Biybaba, , meni búgin úyge jiberip. alarsız ba? — dedi.

Heshqashan urıqsat soramaytuğın atkoshısının qanday qıstaw isi barlıǵı menen qızıqsınbay-aq, azat qıldı, biraq Dospan aytpawǵa shıdamadı.

— Keshirersiz, biybaba, kelinshegimniń ayı-kúni tuwıp otır edi.

— Xo, eń ullı baxıt qaraptı, shıraǵım. Tez qayta ber. Eger ullı bolsań, atın Rahim qoy. Bul ullı xanımızdıń atı hám alla ráhmeti jawsın degen tilek.

Dospan marhum ákesiniń "ullı bolsań atın Teńel koy" degen wásiyatın esine alıp tursa da, biybasına qarsı kele almadı:

—Yakshı, biybaba.

...Aydostıń endi kewil toǵaydı. Xannıń eliw atlısına óz táreptarlarınan sol qurlım qosıp aldı. Onıń oyınsha, xan belgilegen elatlardan bir úy ya bir ılashıq kóshirilmey qalsa, onıń qaraqalpaqlarǵa óz aldına xanlıq beretuğın pármanınıń shıǵıwına kesent keledi, ayawsız is júrgiziwi kerek!

Mamannıń awılına qayta kelgeninde, onıń álleqashan attan tússede zánǵiden túspegenin sezdi. Ol óz jaqınların qubla tárepke kóshiriwden irkiw bılay tursın, qazaq arasına kóshiriwdi baslaptı.

—Eldi sepsitpeńiz! — dep qáhárlendi Aydos. Bunnan soń biraz juwasıp Xiywa xanın, onıń bir sózliligin qaytadan maqtay baslap edi, Mamannıń julınına pıshaq urǵanday boldı.

—Hárbir túlkige óz quyrıǵı gózzal!

Aydos onıń kúyinip turǵanın kórip qádimgisinshe suwıq qanlılıq tutıwǵa tırıstı:

—Maman, qazaq elin men-ám dushpan dep pámlemeymen! Biraq, umıtpańız. Xanı nege sizge járdem bere almadı? Sebebi, biri-birin qollap júrgen qazaq tóresi joq. Olar ám ururw-ururw bir bále! Bizlerdiń alawızlıǵımız ya solardan kelgen be, ya bizlerdiki solarǵa ótken be, báribir sabaqlas, kesel...!

—Siz aqıllı adamsız, Aydos...

Onıń menen jayparaxat sóylesip tura berse, dáliyli túwesilmeytuǵınına kózi jetip Aydos qasındaǵı atlılarǵa buyırdı:

—Áne, jigitler, bul bıyıqtıń ayaq-kolın baylańlar da, qatını menen qosıp, kóshtiń aldındaǵı arbaǵa taslańlar!

Aydos bunnan soń heshkim menen tillespewge bel bayladı. Nabada sóylep qoysa, ya az ǵana mıyıq tartsa, etegi jasqa tolı sorlılardıń birine adamgershilik mehri oyanıp ketiwinen qorqıp qabaǵın úyip aldı. Onıń suwıq qara tasqa aynalǵan qáhárli názeri aldında tótepkı beriw

saqrayı bayǵuslar ushın ańsatqa túspedi. Kimde ekileniw sezilse, yamasa birew úyrenisken mákanın taslap ketiwge qıymay kózlerin jaslap sál eglense, tóbesinde qamshı oynadı. Hárkim úy buzıw menen kórpe–tósek taqlaw menen boldı... Solay etip, qan tamǵan qamshılar astında kósh izinen kósh erip, Jańadárıyalı ushın "aq taban shubırındı" jıllarınan parqı joq jáne bir hásiretli posıw baslandı... Qazaqlar menen shegaradan tap Xojelige shekemgi jazıq–jazıq dalalıqlar menen nuw qaraǵay qamışıqlar, kólatlar, pıshıq murnı batpastay toǵaylıqlar arasındaqı qıyır–shıyır soqpaqlar menen mal súrdewlerin boylap atqa, eshekke, ya ógiz benen sıyrǵa júk artqanlardıń, kóleksizlikten kórpe–tósegin iyinlerine tańıp bala jetelegenlerdiń, biri–birine súyenisip zorǵa–zorǵa qádem taslaǵan keselbent adamlardıń izi úzilmey shoǵıp, zar ústine zar qosıldı. Hárbir shoq qamshıq, hárbir túp jıńǵıl, hárbir túp torańǵıl kúni–túni posqan xalıqtıń muńına ún qosıp tınbay ızıńladı. Hásireti zargá tolı qosıqlar dóredi:

Kóshe–kóshe kóshten árman qalmadı
 Júk kóterer belde dárman qalmadı.
 Sirá buzılmaǵan párman qalmadı.
 Sorlı xalıq ashılar ma ıǵbalıń?

Turaqlı bir mákán jayın bolmadı.
 Arqalanbaǵan bir ayın bolmadı,
 Quday úlesinen payın bolmadı,
 Qaraqalpaq ashılar ma ıǵbalıń?

. . . . .

Bul zargá Ayдостıń da on eki qabırǵası sógilgendey, ózin ózi 305 umıtıp, gáde atınıń júwenine iyelik ete almay, kózlerine jas quyladı. Biraq, heshkimge tilqatpaydı... Eń baslı wazıypası — xan buyırǵın bárjay qılıwı kerek. Onıń oyınsha bul házirshe awır hám qayǵılı, al izi qayırılı. Xalqı bir dawıllı jılları shaypatılǵan úlken teńizden shıǵıp hárjerdiń shuqanaǵında kóz jasınday jaltırap qalǵan shalshıq suw. Shalshıq suwdıń boyında qansha sharıqla, báribir, dawısıń heshqayda barmaydı. Arıqlıqtan shógenlep qalǵan qızıl ayaqsań, ya qanatı sınǵan shaǵalasań, Al, endi bul shalshıqlar aqıllıq penen biri–birine quylısa, kólge aynalatıǵını sózsiz! Kishkene bolsa da kóldiń atı kól. Sırttan qaraǵanlardı qorqıtadı da.

Anaw–mınaw jawlardı batırıp jibergendey tereñi boladı. Onı kórgenler jipá–jiksiz oyqan salıwǵa júreksinbeydi. Áne bul ıǵbal! Sonda ǵana Xiywa xanı sertin orınlaydı, qaraqalpaq xanlığı boladı!...

Jáne de onıń oyınsha, xalqı ushı–qıyrsız keń dalada bir–birinen kózjetpes kashıqlıqta ósken, túbirshiklerge ilinip qalǵan qańbaqlar yańlı hásiz awıllardan ibarat. Olar endi toplansa kúshi molayadı, bir–birine miriwbeti artadı. Sonda ǵana Xiywa xanı sertin orınlaydı, qaraqalpaq xanlığı boladı. Sonda ǵana ómirinshe qonıs ózgertiw menen zamannıń uwın jutıp, zardabın tartqan az sanlı xalıq máńgilik mákan ushın qala saladı; ilim–hikmetke jetiw ushın meshit, medreseler, mektepler ashadı, kóp–kóp eller menen sawda–satlıq qılıp, qaraqalpaq xanlığı degen at álemge jayladı...

Aydos usınday qiyallarǵa isenim menen, kóz aldında nan tilep júrgen talay–talay jetimlerdiń, júgin kótere almay jolda táslim qılıp atırǵanlardıń bárinen bet burıp óte berdi, óz atına ayılǵan barlıq bádli sózlerge itibar bermey, qulaǵın tıqtı.

Sóytip tek el kóshirdi, bárin de qamshı menen zorlap kóshirdi. Xannıń wádeli kúnine jetkenshe asıǵıp kóshirdi...

48

Basındaǵı oramalı bir shekesine awǵanın serlemey ılashıqqa kirip–shıǵıp júrgen keywanı hayal Dospannıń atın alıstan tanıp, aldına juwırdı.

— Súyinshi, atqosshı jiyen, súyinshi! Ullı boldıń!

Dospan atınan ǵarǵıp tústi de, Qutlımurat inax sarpay qılǵan shapandı sheshe sala hayalǵa japtı:

— Házirshe usı, jeńge!

Parshagúl kózin ashıp esikke qarap jatır edi, qashawday iri tislerin kórsete esik ashqan erin kórip, turalmaǵanına uyalǵan sekilli eki beti gúl–gúl dóniwi menen, bir qolın kózlerine tasa qılıp, heshqashan bolıp kórmegen shad keyipte mıyıq tarttı.

Ishte jáne eki hayal otır edi. Dospan birewine qamshısın, ekinshisine qaltasınan shaqqısın shıǵarıp berip, jeke qalǵan kelinshegine járdám etkeni ushın algıstı qarday borattı.

— Marhum ákem ómir haqqında kóp aytıp, ómir — kóz jas penen kúlkiniń túyini dewshi edi, — dedi qúndaqlawlı bópeni aldına alıp. Bárine endi túsindim. Qarańlar, maǵan shadlıq keldi. Shadpan. Maǵan endi ómir túyiniń kúlkili jaǵı ashılǵanı bolsa kerek. Awa, jeńgeyler, tańlanbańlır, ómir kúlkisi perzent qusaydı.

— Álbette, jiyen bala, — dedi dalada súyinshi adğan keywanı hayal. — Adamğa bárhá kóz jaslı jağı tap bola berse, adam jasay almas—ám edi. Oy jiberseń, qudayda ádillik—ám bar. Awa, awa, bazda túsınbey ási bolamız. Usı awılda kim malğa jarlı bolsa, balağa bay, kim balağa mútáj bolsa malğa bay. Sol jaǵınan teńlik!

— Al endi bizler ketemiz, — dedi ekinshi hayal. — Balańnıń atı kim boladı?

Dospan tıǵılıp astıńǵı erni dir—dir etti. Hayallar onı sezbesten bir—birine gezek bermey ózlerine unaǵan atlardı dize baslap edi. Parshagúl ásten ǵana sóz qostı:

— Qáyın atamızdıń qoyıp ketken atı bar emes pe?

— Olay bolsa dırırıqshılıǵımız joq,— dep hayallar úyli—úyine tarqastı.

Parshagúl bir shıǵanaqlap boyın tiklep otırdı. Erli—zayıp arasındaqı baxıtlılıq, tatıwlıq ılashıqtı qısıp huwildegен suwıq samaldı sezdirmedi. Qaytama, sınıq keregelerden qurastırǵan ılashıǵı xan sarayına, sırtına tutılǵan jeken aralas qamıs kiyizge, tósengen shıptaları mamıqqa, ózleri barlıq nársege qolı jetetuǵın baylarǵa megzedi. Taskesede sarǵayıp turǵan ıay, misli sharap bolıp ishildi. Oshaqta mazlap jaǵan ot ılashıqtıń ortasına túsken quyashtıń bir sınıǵınday háwir berdi, óz—ara kózleri dúgiskende jańa tabısqañ ashıqlarday shaqalaqlap kúlisti.

— Sen ıǵbalımızǵa ırzamısań, aǵası?

— ırzaman, Parshagúl. Bunnan artıq ne bolıwı múmkin? Óziń ırzamısań?

— ırzaman, janım. Qudayǵa mın qatle shúkir. Zamanımızǵa shúkir.

— Meniń de shúkirlignm kep, janım. Sonnan kelgen zamanımızǵa qayılshılıǵı joq, biybabaqı narazı adamlar kóp. Usınday ómirge adam qánaát etpes pe? Bendeshilikte toyım bolmas eken dá...

Dospan sırttan quwanışlı keyip tutqañ menen ishin sheńgel tırnap atırǵan sekilli, mańlayınan jıyrıǵı ajıralmaǵanнан kelinshek gúptikeylendi:

— Aǵası bir jeriń awırǵannan amanbısań? Bópege qaytadan qarap kórshi, qanday sulıw! Abayladıń ba, qasları meniki, kózleri seniki. Bala ata—anasına teńnen usasa miyirman bolarmış, baxıtlı bolarmış.

Dospan kelinsheǵiniń shashların sıypalap, denisawlıǵıń aytıp hám onı, hám ózin jubatıwǵa talaplansa da kewli qarar tappadı.

Idiraldı ulna kimniń usınǵan atın qoyıwı kerek? Marhum áke násiyatına qayshı keliw insanlıq–pa? Biybabanıń tilegin orınlamaw onnan da jaman. Qáytiw kerek? Búgingi menen jasawma, yamasa keshegige xızmet qılıwma? Biybaba búgini, ákesi keshegi kúni. Keshegisi bolmasa búgini bolarmedi? Búginsiz keshegi kún joq.

Od álleqanday jaqsı oy tabılarma degen dáme menen dalaǵa shıqtı. İzǵırıq ayaz. Eshekli, arqalanǵan top–top kóshler moyınlarına diywanalıq qaltasın asınıp, jeteleskenlerdiń birazları awıldan shıǵıp baratırsa, jáne sol qıylıları kirip kiyatır. Jilikleri kutannıń jiligendey qıp–qızıl bolǵan jalańayaq balalar suwıqtı pisent etpey oynap júripti, ústi qus tútkendey alba–dalba birewler qolların úplep otınǵa baratır. Qoralardıń ıqlarında búrsenlegen mallar tur.

Házir ǵana óz ómirlerine qánaát etip zamanı hám biybabası ushın qudaǵa mınqátle shúkirlilik etken jigit bul kóriniske ishinen qınjıldı. "Birew toyıp, birew tońıp sekirgeni usımeken–á?..."

Jıldam qaytıp kirdi.

Túni menen kirpigi ayqaspay, talay–talay qiyallardan qiyallarǵa, boljawlardan boljawlarǵa ótti, sirá birewine bas jip taǵalmadı...

Báhargi tań samalı álleqanday jaqsı keńes beretuǵınday túyilip, kórpeden pıshıqtay jılısıp shıqtı da, shirt uyqıdaǵı kelinshegi menen bópeni oyatıp almaw ushın ergenektı de sırt ettirmey ashıp, atınıń qasına bardı. "Sen ne deyseń?" degendey jalların tarap, kútá alıslarǵa názer tasladı. Állenárselerge shabalanıp úrgen iyterdiń dawısı gúllán tınıshlıqtı buzıp tur. Neken–sayaq arman–berman júrgenlerdiń qarası kórinedi. Olardıń bári Jańadárıyadan berman awısıp, ele toqtam tappǵanlar.

Ol ishke jáne qulaq túrip, qoraǵa arqasın berip aspanǵa qaradı. Ótkinshi bult astınan shıqqan juldızlar sulıw ózbek qızlarınıń samal menen ashılǵan párenjesi astınan kóringen otlı kózleri kibi jalt–jult etip turıptı.

Jurt oyanbastan burın azanǵa suw tayarlap koyayın dedi de ishten qabaq alıp shıǵıp "Kók ózekke" qaray ketti.

Bir topar kóshten qara kórim alda, qandek penen kiyatırǵan eki atlını kórip, qabaq arqalaǵanına uyalǵanınan bir shoq jıńǵıldıń tasasına jasırındı. Jolawshılar álleqashan baslaǵan tartısın ele ada qılalmay kútá qızǵın sóylesip baratır.

—... Aǵa, tiri bende áwele qudayǵa, qala berse xanǵa jaranıwı kerek emes pe? Óziń de solay dep másłáhát qılatuǵın ediń. Buxara ámiri pánt berdi. Muxammed Raxim nayatıy zor xan bolsa kerek.

Altın pıshağın kimge berdi? Men seniń kózleriniń qarashıǵı–jalǵız ulıń emespen be? Atamákandı qıymay jılaǵanıńa ele hayranman. Kóshiwdi keshiktirsek Aydos biydiń ıǵbalı rawaj bolar edi, endi biziki rawaj.

— Jańadárıyanıń qulazıǵan dalasın mákán qılǵan miynetlerimiz qarań qalıp baratırǵanına janım ashıydı–dá!

— Jerimizdi islegen dıyqanlardı ayaysań ba? Olardı quday ayamaǵanda, xan ayamaǵanda, Aydos biy ayamaǵanda bizlerdiki ne? Qońırat xalqın dizerge shóktirgennen keyin xan jas úlkenlerden Qabil biydi, jas kishilerden meni awlaq shıǵarıp "Toǵayda jolbarıs bolmasa saǵal ózin shaq sezedi. Sonday bir saǵalǵa jol bermespiz. Erteńgi qaraqalpaq eli sizlerdiki" dedi. Saǵal degeni Aydos biy shıǵar dep shamaladım. Óziń–ám ómir–ómirinshe Aydosqa qarsı edińgoy. Ulıń jolıńdı tutsa, ármanıńnıń iske asqanı emes pe? Qudaytala bir rawayatında "bendeme ózim jamanlıq qılmaspan, jáne bir bendemniń qolı arqalı qılarman" degen. Eldi uw–shuw qılǵan jaw Aydostan seniń orınıńa ósh alatıǵın men bolaman. "Xan altın saplı pıshağın meni balasınıp, oynasın dep bermegen shıǵar. Qabil biy menen sırlastıq, seni kóp maqtadı. Xan degen izinde tiregi súyenishi bar kisiden aybınadı. Tuwısqanlarınan ayrılǵan kuw aǵashtay Aydosqa qaramaydı, eldiń endigi táǵdiyri bizlerdiń moynımızda" dedi.

— Xańa xızmet qılǵannıń jaǵası pútın bolmaydı degen–ám gáp bar ulım.

— Aǵa, shirik aǵashqa shege qaǵılmaydı. Men ele jas talman.

Sırımızdı birewler esitip qoyar dep jasqanbay sóylesip baratırǵanlar Orınbay menen ulı molla Dáwletnazar edi. Dospannıń jıǵırdanı qaynap, mushın túydi... "Ońbaǵanlar! Biybaba eline jawmedi? Túsinbeysizler! Ele ókinip barmaǵınızdı shaynaysızlar..."

Atlı biyine erip muńlı qosıq aytıp ásten sınsıp baratırǵan qósh ótip ketkenshe ol qılt etpey, birden ırashqa kóterile bergeni, shoq sheńgeldiń qaptalında "kók ózektiń" suwına abınıp shapan búrkenip otırǵan birewge kózi tústi.

Dospan onıń tań atpay suwǵa kelgen ya hayal, ya erkek ekenin ayıra almay, qızıqsınıp kalsha qarap qaldı.

"...Áy, quday, naádil quday", — dep nalıńǵan, dawısınan Maman biy ekenin tanıp, júresine otıra sala, jáne tıń–tıńladı:

"...Soqır quday, nedegen ádalatsızsań! Heshkimge biyazar, aq kónil sahrayı xalıqtı sonsha áptadalıqqa salıp saǵan ne gúnayı boldı? Eldiń

mañlayına qara qılıp Aydostı berdiñ, endi onı shalqıtıp qoyıpsañ. Ádil bolsañ, oğan nege támbi bermeyseñ, nege almaysañ? Sen dóretken bul dúńıya oyran dúńıya... Bir zamanları, Murat shayıq sen jaratqan buldúńıyanı kórgisi kelmey, óz kózin ózi oyğan eken. Mine áwladları azdı. Zaman buzıldı. Buzıq dúńıyanı meniñ de kórgim kelmeydi. Átteñ, átteñ baxtı tayğan soñ dep jurt qústanı qıladı. Bolmasa házir—házir... Oy, jalğanslı dúńıya! Adam qaytip jasaytuğının emes, qaytip ólerin bilgende me?... Áy, túlki quday, bul mómin elge ağa bolsın dep Aydostay ul berdiñ, aqılın zayıp qılıp berdiñ, dañqparaz qılıp berdiñ. Mine, endi onıñ eldi Xiywa xanına satısı...

Dospan onıñ tuñğıyıq gáplerin tıñlağısı kelmey, eñsesinen iyterip suwğa qulatıp jiberiwge qiyallanıp turdı da, ózine ay berip:

— Maman ata, — dedi kasına jaqınlap, — dáret alıp otırsız ba?

Maman selk etip suwğa tayıp baratırğanında Dospan shaqqanlıq penen jelkesinen uslap qaldı.

— Ha, Dospan, Aydos endi seni mağan tıñshı qıldı ma? Bar, aytıp bar. Aydos satqın, satqın!

— Aqıllı adam aljısa sálemi sógis bolar eken—dá, Maman ata!

Maman saqalına sorğalağan kóz jasların sıpırıp, ózin bastı, qáddin dúzep Dospanğa tiklene qaradı:

— Áy, bala, pámiñ alısama, Aydos elge ajıralmas qıs ákeldiğoy.

— Maman ata, babalarımız qıstan qorıqpa, izinde báhári menen jazı bar degen emes pe? Sabır—parasattı siz joğaltsañız el ne bolmaqshı?

— Aydos eldi ózegi sınığan aғashqa aylandırdı. Shaqaları endi qolı jetkeniñ otınan basqa túkke aspaydı.

Dospan lám—miyimsiz qaldı.

— Mennen biyğam bola beriñler, — dep Maman ústiniñ shañın qaqtı, — Aydos meni ózin—ózi óltirer dep qorqatuğın shıǵar, bazda usılay qısılganım bolmasa, ólmeymen! Orıs patshasınan járdem kelgenshe ólmeymen! Bar, qabağındı suwğa toltır. Ullı boldı dep esittim, qutlı bolsın!

Maman Qándeekten tústi de jónine ketti. Dospan jáne oyğa shúmdi: "Júdá aqıllı adam! Biybabama bergen bahası durıs pa?... Joooq, durıs emes, durıs emes! Onıñ baxtın qızǵanađı. Kisige gáremet awdarıwdan onay náirse joq... Bir qazanda eki qoshqardıñ bası pispeydi... Biybabama men isenbesem, kim qaladı, joooq... Biybabam bir gújim, pútkil eldiñ shañıtın boyına sinirgen shıdamlı gújim. Báhár kele bersin, sayası pútkil elge payız beredi... Ákem ruxı, keshiriñ meni,

ulımnıń atı Raxim bolsın! — Ol suwqabaǵın arqalap baratırıp, iyesi taslap kóship ketken, qamıs qostan jetelesip shıqqan ana menen balanı kórdi. Báhár kirgen menen suwıq ele páseymegenine qaramastan kiyimleri juqalań, bir–birine tıǵılısıp, ekewi de qattı nandı ǵayzap kiyatır. Bunday kórinisler kózge úyrenshikli bolsa da Dospańǵa olar júdá tanıs siyaqlandı. Qabaǵın iynine sál kótergen bolıp irkilip tańıdı. Atabek palwannıń hayalı menen ulı eken. Ishi ǵım etti. "Sadaǵań bolayın alla, meniń Parshagúlim menen Raximimdi jetelestirip jetim qaldıra kórme..." Ol jáne bir nárseler oylap úlgermey–aq birnárse jawırına tars etkendey boldı, qabaǵı pańq ayırılıp suwı ústine quylıp, qonışlarına toldı.

Artına burılıp, anaday jerde tal tayaǵına súyenip hákkelek atıwı menen shaqalaqlap kúlip baratırǵan Omardı kórdi. Tula bedenin ashıw kernep, onıń izinen gijingeni bolmasa, ilaj qılıwǵa sharası joq. Malpak–salpaǵı menen úyine kirdi. Parshagúl álleqashan oyanıp bópesin bawırına basıp jatır edi, eriniń qaydan kelgenin uqtı:

— Úydegi bar suw búginge jetedi ǵoy, úlken qabaqtıń ózi sınıp tur edi.

Dospan oǵan qabaqtı kim sındırǵanın aytpay, ottı tez–tez alıstırıp, dúmsheni suwǵa toltırıp qoydı da, keptirindi. Ishinen "Omar eseyip qalıptı, Parshagúlge ya ulıma jazatayım jamanlıq oylamasa bolar edi dep káwiplendi. Basına túsken múshkilge shıdamaǵan birew biy babadan kek alıwdıń joın meniń shańaraǵımnan izlemese", — dep—ám gúmanlandı. Biraq gúdigin kúsheytkendey waqıya júz bermedi.

Aydos kóshtiń basın kóriw ushın awılǵa bir kelgeninde onı qayta ertip áketti...

Qádimgisinshe ayawsız elat kóshiriw tınbay dawam ettirildi. Xannıń Xiywaǵa kel degen kúni jaqınlaǵan sayın kimniń kóz jası, nawqashlıǵı, muńı, kóliksizligi esapqa alınbastan dawam ettirildi...

— Xalıqtıń mańlayınan quyash qaǵıp iǵbalı ashılatuǵın waqt—ám keldi, — dedi Aydos bir kúni. Sóytip kóp eglenbey, uyası buzılǵan hárredey biri ushıp, biri qonıp, ızıq–ızıǵı shıqqan elattıń, joooq, uyası buzılǵan sanmıń qumırsqaday baspana izlep shım–shıqtı shıǵıp, olay bulay juwırısqa elattıń endigi táǵdiyrin sheshiwge, atqosshısı menen Xiywaǵa jollandı...

Bul 1812–jıldın báhári edi...

Pútkil Xorezmniń gindigi Xiywa báhár lipasın kiyip sıyqırılı hayalday obaqazlanıp kózge taslanıp tur. Aydos onıń sırtqı sulıwlıǵına náshe etip, bir dóńeslew jerde atınıń júwenin tarttı:

— Dospan, qarayǵoy, álem tańlanarlıq ne degen gózzal qala!

Saray dárwazası hárqashanǵısınsha ishten ilik edi. Aydostıń badabatına kútá erinsheklik penen ashıldı.

Xan menen diydarlasqansha biytaqat kiyatırǵan biy dárwazamanlardıń semiz murtlashına "uyıqlamay sergek turıw kerek" dep edi, ol.

— Óz shaqların ózi kesken toqalaq biy talımsımańız, —dep qaldı.

Aydos áwelinde máni bermese de, datqanaǵa jaqınlaǵan jerde, "haw haw, — dep jelkesin qasıp gilt toqtadı. — Jańaǵınıń gápi Qumar kelinniń gápi menen sabaqlas ǵoy"...

Saray jasawıllarınan biri oǵan búlkárada turıw qadaǵan ekenin aytqanda barıp, ol jelkesinen qolın aldı. "Qoya kewlim, qaltası, qarnı tolı erke dárwazamanlar ne kuspaydı?"... Datqananiń esigine qaray qádem taslay bergeni, jasawıl qılıshın kese tuttı:

— Aydos biy, búginge urıqsat joq!

Aydostıń hallaslap kelgen óskin kókiregine ıay tartqanday boldı.

— Kutlımurat inax qayda?

— Sizdi áynekten kórip maǵan buyırq bergen ullı dárejeli inaxtıń ózi.

— Ha? Qaytalańız?

— Boldı, boldı. Aydos biy, — dep jasawıl onı dárwazaǵa qaray iytermelep baratır edi, datxananiń esiginen Qutlımurat inaxtıń bası kórinde;

— Jasawıl, berman ákeleǵoy, datxanada dem ala turar.

Qutlımurat inaxtıń sóylesiwi burınıǵan pútkilley ózge, sózleri de kútá qısqa. Onıń menen de turmay dım úndemesten ishki bir qapıǵa súńgip ketti. Aydos xannıń datxanasına arız etip kelgen biy sıpatında emes, shar bazarda tutılǵan urıǵa usap qaldı. Olay–bulay júrgen xan jasawılları sálemlesiw túwe xabarlasıw bılay tursın, jańa uslanıp baylanǵan qabaǵan iyttiń qasınan ótip baratırǵanǵa megzedi...

Aydostıń jıǵırdanı qaynap, tisin qayraǵanına payda bolmadı, kún batqansha heshkim onnan jol bolsın da soramadı. Shıdamay Qutlımurat inax kirgen qapını qattı–qattı urdı. Állenemirde ishten inax shıqtı, tislerin aqshıyta kúldi.

— Aydos biy, zerikseńiz kerek–á?

— Sırttan qarap xan sarayına kirdim desem, tawıqxanağa kirgen kusayman goy!

Qutlımurat inaxtıń júzi sup sur bolıp ketti.

— Ákeń piyaz, anañ burış bolsa kerek. Seni gúl boladı degen kim eken Aydos?

— Ha, ha, ha, ullı dárejeli inax! Meni ullı xannıń óz dárgáhına jibermey, nege irkip qoyıpsız?

— Ullı xannıń waqtı joq, erteń sáskede kelińiz.

Ol kelesi kúni wádeli waqtında datxananıń esigi aldında tayın boldı. Qutlımurat inax—ám keldi.

— Ullı dárejeli inax, ashshıǵa tili tiymey mazanıń ne ekenin kisi bilmes eken, shinın aytıńız, túni menen uyıqladım.

Inax mıyıǵınan kúlse de, kózleri qıymılsız.

— Túye arıq bolsa da terisi bir eshekke júk desedi, ullı dárejeli inax, júregim jarılmaydı, búkpey aytıńız, ullı xannıń ne oyı bar?

Inax juwap berip úlgermey—aq datxananıń esigi ashılıp, ishten xannıń zer shapanı kórindi. Aydos belinen mort singan qamıstay iyilip sálem bergeni sol, xan sóyledi:

— Aydos qaraqalpaq, sizdi nendey samal aydap ákeldi?

— Ullı xanımız wáde bárjay boldı, gúlli jańadárıyalılar berman kóshirildi...

— Ha, Gedeniyaz bárshesin bayan qılıp, sarpayın—ám aldı. Sizge de bir shapan pay qoyǵanbız. Endi salıq jónine toqtayıq. Sizge payda bolsın dep pútkil elinızge jigirma mın tilla belgiledim. Kimnen óndiriw óz erkinizde, bizge jigirma mındı lók ákelip berseńiz, siz haqıyqıy Aydos qaraqalpaqsız.

— Siz maqul deseńiz, jigirma mın tilladan qashpaymız...

— Áne, bul wáj—dedi xan, oǵan izin ayttırmay.

Aydos irkilmedi:

— Káramatlı Xiywanıń ullı xanı, men siziń wáde—ıqırarınıızǵa binaan Xorezmde endi payda bolatuǵın "qaraqalpaq xanlıǵı" jóninde sóylesiwge keldim.

— Ha, ha... búgin jerde domalap jatqan máyek erteń aspanǵa ushıwı tiyis demekshimisiz?

— Durıs ayttıńız, ullı xanımız, bul quda hámiri.

— Ha, ha... Aydos qaraqalpaq, bilemiz, sayız dárıya shuwılap aǵadı, gúzgi shıbın ashshı shaǵadı. Siz qaysısı bolıp keldińiz? Abaylanız, óneshke sıymaytuǵın nársege asa—nápsiqawlıq janınıızǵa záwlim túsetuǵına oy jiberińiz.

— Túsinbey turman, ullı xanımız.

— Meniń aytıp turğanım ómir falsapası edi, qáne, inax, bul topas qaraqalpaqqa ózińiz túsindirinińiz.

— Aydos biy, siz aqıllı insan bola tura, Xorezm shuqırına eki xanlıq kerek emesligine oy jibermegenińiz qalay?

Aydostiń kózleri uyasınan athıǵıp shıǵa jazlap, shep qasınıń ústindegi meni oǵırı úlkeyip ketti. Tula bedenine qaltıratpa tiyip, saqal–murtı tınbay jıbırlastı.

— Wáde–ıqrar... Wáde–ıqrar... ullı xanniń wáde–ıqrarı...

— Jógilik penen jılamıramańız, Aydosbiy, — dedi Qutlımurat inax. — Adamnıń aytqan sózi ózine qaytıp oralatuǵının bilmeytuǵın ba edińiz? Bayaǵıda qazınıń alǵan parasın hadalǵa shıǵarǵanıńız esińizde me? Endi "wáde–ıqrar... wáde..." deysiz. Bul wáde–ıqrar–ám til menen berilgen.

Aydos eki shekesin qısıp shókke túsip otırıp qaldı.

Xan kirgen esigine qayta súńgip ketti.

Qutlımurat inah Aydostiń eńk–eńk jılap otırǵanın kórip aǵashtay sárriydi. Birazdan soń adamgershilik hújdanı oyanıp tásele berdi:

— Túrgel, Aydos biy, hár bir qoraz óz keteginde jarshı, qayt ketegińe bolmasa...

— Joq, ullı dárejeli inax, bul ádalatlıq emes! Men sizdi haqıyqıy dos der edim, doslıǵıńız jırtıq ton eken.

— Aydos biy, xiywa qonaqqa "ket" demeydi, tósegin jıynaydı. Men sizge gáptiń posgellesin aytıp turman.

Xan jáne esikten basın kórsetti:

— Aydos qaraqalpaq, óz tuwısqanlarına kómek bermegennen kómek kútiw ladanlıq ekenin–ám bilmeysiz be?

Ol usını ayttı da, Aydostiń sóylewine qaratpay inaxqa ımlap ishkeri áketti.

Miyi awılıp, aqlı sarsañ bolıp otırǵan Aydostiń gúwildep turǵan qulaǵına mınaday sóylesiwler shala–pula esitilip turdı:

— Qáne, aqlı inax, otqa birden suw quyıw qáwipli, pısqıydı. Bul sada qaraqalpaqtı qırǵa shıqqan balıq qıldıq, qayta suwǵa salıp jiberiwge nendey másláhátińiz bar?

— Atındaǵı qalasınıń qurılısın qayta tiklewge wáde berińiz.

Xan oylanıp qaldı.

— Ullı xanımız, ayta berińiz, kúshikke shıraǵım degen menen balań bolıp ketpeydi. Qala kerek bolmaǵan kúni tırnaǵına ızǵar aldırıw qıyın emes, qaraqalpaqta Aydostan basqa biyler–ám bargoy...

Tınlay beriwge Aydostıń dáti jetpedi. Júregi qaq jarılajaq bolıp datxanadan shıqtı.

Datxanadan qanday jaǵday da shıqsa da, basqalarǵa sır aldırmaı, kóringenge bas iyip kúlip sálemlesetuǵın biydiń kózleri jer kórmedi, miyi meń–zeń bolıp, saraydıń dárwazasına jetkenshe bir neshe súrnikti. Esitkenleri azday, murtlash dárwazaman onı sırtqa shıǵarıp izinen jáne ǵázep ilgegin tasladı:

"Aydos qaraqalpaq
 Basıńa tayjıǵandı kiyde malındı baq,
 Eki birdey inińdi teń óltirip,
 Xiywalıday xan bolmaǵa háddińe baq!"

Aydostıń júzi kúygen aǵashtay qarawıtıp, at tepken iytteı buratılıwı menen sırtta kútip turǵan atqosshısınıń aldına ommaqazan attı hám huwshsız gúbirlendi:

— Náletiyler... náletiyler! Meni óltirdi... Dospan... Ulım Dospan... denemdi áketińler... óz jerime, óz topıraǵıma kómińler..., "Maylı sheńgelden" ótkerip kómińler...

50

Jumsaq báhár samalı esip, órge kóksin tutqanǵa álleqanday yosh berip turıptı. Báhár keypine moyımay Dáwletnazar ǵana onlaǵan diyxanǵa mal aran qazdırıp, úyilgen topıraqtıń ústinde "bol, shaqqan" dep, qamshısın ǵa tóbesinen aynaldırıp, ǵa qaptaldan tawlap, qonışına sart etkizip aynalasına aybat shegedi. Diyxanlar qumbıl. Shań–shańǵa ulasıp atır.

"Qara nar" laqaplı biri jer astınan shıqqanday zońq etip arannan tısqa sekirdi de, keń mańlayınıń ılaylı terin júnles bilekleri menen asıǵıs sıpırıp, botalaqtay dápeń denesine sáykes dombay júzindegi qara sabaqtay kishkene kózlerin qıpılıqlatıp, Dáwletnazardıń qasına keldi:

— Boldım, endi qáyerden qazayın?

Qarıwlı, aq kewil diyxanǵa jas biydiń kewli tolıp marapatladı:

— Pa, pa, basqaları–ám sendey bolǵanda edi.

— "Qara nardıń" ishkeni hadalı bolsın. Quda qálese, kishigirim gúreslerge salıw oyım bar."

Qaptaldan sóylenip kiyatırǵan Orınbay edi. Onıń xoshemeti qulaǵına mayday jaǵıp, "qaranar" uraday awzındaǵı qashawday iri

sargış tislérin kórsetip jımıydı. Dáwletnazar onıń bir búyirinen qamshısınıń sabı menen túrtti.

— Sendey hadalıy diyxannıń o dúńıyası abat. Átteń, nebir sumlar bar—aw! Anawlarǵa qara, aran qazıp turǵan joq, topıraq suwırıp turıptı.

"Qara nar" marapatqa shıdamay qaptalındaǵı arnaǵa sekirip túsip, ishindegi diyxannıń belin sırtqa shıńǵıtıp, ózin shıǵarıp jiberdi de, qullı pereń qazıwǵa kiristi.

— Buǵan jarmanıń qoyıwın ayamaw kerek, — dedi Orınbay ulına. Dáwletnazar otawınıń qasındaǵı tútin burqırıp atırǵan qamıs qosqa dawıslap, xızmetker hayaldan bir gúze jarma aldırđı. "Qara nar" aranda tikke turıp, gúzeni basına kóterip, oqpanǵa quyǵanday tez—tez ishti de, alaqlanlarına túkirinip, áwelgisinen shaqqanıraqlı qazıwǵa kiristi.

Jarmanı kimgе beriwdi, qashan beriwdi bilseń, qor bolmaysań, balam, — dedi Orınbay mıyǵınan kúlip.

Dáwletnazar mardıyıp oǵan soraw berdi:

— Áǵa, Aydoslardıń kóp keshigiwin qalay joriysań?

Aydos Xiywaǵa ketkeli ishqıstalıqtan súyegi gá qızıp, gá suwıp, janı parasat tappay júrgen ǵarrı biy balasına emes, alıs Xiywa tárepke qarap turıp juwap qaytardı:

— Álemniń bir biyik shoqqısı ullı Xiywa xanınıń altın saplı pıshaǵı sende. Eger qaraqalpaqqa xanlıq beretuǵın bolsa, ullı xan seni umıtpaydı, bas wázir qılıp Aydosstan jarlıq berip jiberedi. Buǵan iymanım kámil. Ózińdi tayarlap júrgeniń maqul. Aydos jóninde házirshe jaman sóz taratıw saǵan miyasar emes.

— Xanlıq berermeken?

— Adamǵa bir til berilgen. Xan—ám adam. Pútkil qaraqalpaqtı búldirip, postırıp, keynin ballardıń "qawın oyınına" aynaldırmas. Aydos—ám jeztırnaqlı, tilinde hám palı hám sheńgeli bar kisi. Qurı qaytpaydı.

Ákesiniń áńgimesi menen Aydosqa jek kóriwshilik kóz qarası qalıplesken jas biy birden ózgeriwdiń qıynlıǵın eslegende, kózleriniń astı shıp—shıp terledi. Naylaj, ayaǵının ushı menen topıraqtı sızdı.

— Áǵa, bir jola, arıslannıń quyrıǵı bolıwdan pıshıqtıń bası bolıw abzal degen gápińiz bar edi.

— Qudaytalanıń ózi bir jıldı tórt máwsimge bólip, báhár, jaz, gúz, qıs dep at berip qoyıptı. Hár máwsimniń óz kiyimi, óz aldına iyin qısıwı bar. Endi uqtıńba?

Orınbay qazılğan aranalardı aralap baratır edi, bir qaptalınan kelip qalğan Qabıl biydi kórip gilt, toqtadı.

— Dáwletnazar, mehman!

Ele oy kelebin juwmaqlap bolalmağan jas biy Qabıldı attan túsiriw ushın tapıraqlay alğa qádem tasladı.

— Orınbay biy, járdemge toqqız sıyr aydatıp kiyatırman, — dedi Qabıl sálemnen burın. Onısızda pada-pada malları bar Orınbay jayma-shuwaqlana kúlip barıp, qol alıstı.

— Ha, biz aqırı, qonıs ózgerken, búlgen adambız. Allaziyat etsin. Xiiwadan nendey jańalıq bar?

Dáwletnazar Qabıl biydiń "járdemin" erteńgi bas wázirge awızbastırıq shıǵar degen oy menen, júdá kewilli edi, ákesiniń sorawına juwap kútip, qıymılsız qaldı.

— Menińshe, Aydosqa mine xanlıq, — dep Qabıl oń qolın mushlap, eki barmaǵının arasınnan bas barmaǵın kórsetti. Orınbay bir dem sulıq bolıp, balasına kóz—astınan názer qılıp, onıń lalı shıǵıp qalǵanına shıdamay, terlep sala berdi.

Ele attan túspey turǵan Qabıl biy, awıldıń kún shıǵarındaǵı gúzar menen ótip baratırǵan arbaǵa ergen, júdá salpawsıp sharshaǵan, bir top atlını kórip qaldı. Biri basın aq shúberek penen tańıptı. Ortada Aydostıń jaydaq atın tanıdı.

— Áne, Aydos baratır!

— Mágár bolsa, Aydostıń óligin ákelatır, — dedi Dáwletnazar, ayaqlarınıń ushına kóterilip.

Aran qazıwshılardıń bári bellerine súyene ırǵıp—ırǵıp sırtqa shıqtı.

Qabıl sóylemesten ótkinshilerge ere berdi, Orınbay menen balası aranshılardı elestirmey, tez-tez atlanıp, shabısı menen olardı quwıp jetti.

Aydos arbaǵa tóselgen kiyizde bir qıyalap, altaqtaǵa basın koyıp jatır. Saqal—murtı ósken, shırayı jer reńinde. Hiywanıń túbindegi "baǵlı awıl" dep atangan awıldıń ataqlı baǵmanı menen biytanı bir molla eki qaptalında otır. Basın aq shúberek penen tańǵan sol "baǵlı awıldan" shıqqan ataqlı YUsupjan shabandoz eken.

Biyler heshteńge túsinbedi. Athılar sóylemeydi. Dospan hámmeden izirekte. Kóp kún uyqı kórmese kerek, qabaǵı isip qatıptı. Dáwletnazar onıń menen qabatlasıp ástelep sorawǵa tuttı:

— Ne boldı?

— Sorama, Dáwletnazar... Xan aldadı... Biybabam bul jaqtı álemnen waz keship edi, ilaya bereket tapqır mınaw adamlar aman apqaldı...

Orınbay biy balasınıń Dospan menen gápke shuǵıl kiriskeńin kórip, olarǵa selteń bermesten, Qabıl menen qatarlasa arbadaǵı Aydosqa sálem berdi.

— Ádiwli biyler, aldandım, — dedi Aydos. Sóytti de basın altaqtaǵa urıp, ses—semirsiz qaldı. Onıń betine únilip arbadaǵı baǵman menen mollarıń kózlerinen jas parlap ketti.

Azdan keyin Aydos bezgektey qalshıldap, birden tikeydi de, mushı menen óz mańlayına urdı:

— Biradárılar, keshirińler! Dostıńdı maqtasań, jamanlıǵı bolǵan kúni aytarlıqtay, dushpanıńdı jamanlasań, jaqsılıǵı bolǵan kúni aytarlıqtay sańlaq qaldırıw kerek eken. Men Xiywa xanın sańlaqsız, múltiksiz maqtar edim... mańlayı qara boldım, eli—xalqımdı baxıtsız qıldım...

— Aydos biy, parasat qılıńız, — dedi baǵman. — Siz de, elinizde baxıtsız emes, kim wáde—ıqırarın buzsa, sol baxıtsız. Siz wádeńizde turdıńız. Xan baxıtsız!...

Qabıl menen Orınbay hawlıǵısıp bir—birine qarastı. Aydos birden tuwlap, arbadan júǵıla jazladı. Baǵman menen molla zorǵa basıp qaldı. Onıń menen Aydos tınıshlanbadı. Awıllas biylerin kórgen soń shaǵıńısı keldime, naǵız delbesi shıǵıp zarlıana berdi:

— Birádarılar, keshirińler, xannıń eki túrli ǵáziynexanası bar ekenin bilmedim, hesh bilmedim... Biri qızılǵa, biri bos wádege tolı eken. Men sońǵısına qánaát qılıp júre berippen... Maǵan endi ólim miyasar, tek ólim! Kelińler, óz qolıńızdan óltirińler!... Bilesizler, neshe adamnıń kóz jasına qaldım... Eki inimdi óltirdim. Bárinde jaqsılıq ushın qılıp edim, eli—xalqıma xanlıq alarman dep edim... Qursın bul jalǵanshı dúńbıya! Kórmeyin, qaytıp kórmeyin, jaqınlańlar! Ózlerińiz óltirińler, men arsızdı ayamanlar!...

— Aydos biy, — dedi jáne baǵman. — Siz ullı maqsettiń adamısız. Ullı, maqseti bar adam óltirilmeydi, ózi ólmewi tiyis, tınıshlanıńız. Ayta bermeńiz, bizdey doslarıńızdıń júykesin qurtıp, ólimdi tilge alabermeńiz. Biziń ózbekler siziń tárepińizde. Qursın xan, kerek kúni járdemge tayarmız, sizler ushın bas beriwge tayarmız. Lekin áwele elinizdi toydırıp alıńız.

Hárqanday qıymlıqqa tózimli, parasatlı biy tınlamay jáne shapshıdı:

— Mağan ólim! Men baxıtsızğa ólim!...

— Aydos biy, — dedi baġman onıń shalġaynan basıp. — Tınıshlanıńız, awılıńızğa jettińız. Ózbeklerde "jesir qatın alġan kisi tayın ballarğa áke boladı" legen naqıl bar. Siz pútkil bir elge ákesiz. Ólseńiz, pútkil qaraqalpaq xalqı jetim qaladı. Xannıń tilegeni de usı. Sizden keyin ónsheń jetimlerge ákemen dep otırmaqshı. Ólimdi oylap, elinızdi jesir qatın qılmańız. Qaraqalpaqlar ushın on ógey áke sizdey bir ákege tatımaydı. Esińizdi jıyıńız. Kóresizbe, izinızde neshe xiywalı atlı kiyatır. Bári sizge járdemge kiyatır. Baġ egisemiz. Aydos awılı baġlı awıl boladı.

Orınbay atlılardı serlep, olardıń hárqaysı bir qushaqtan aġash nállerin bóktergilerine tańıp alġanın kórdi de, Qabıl "ne qılayıq?" degen názer tasladı hám onıń bir náirse dewin kútpedi:

— Qabıl biy, aqmaq penen júrip jol tapqansha, aqıllı menen adasqan maqul. Tart atıńnı basın.

— Maqul ayttıń, Orınbay biy. Aqılsızğa aqıl aytıw — tupsız ıdısqı suw quyġan menen bara bar, júrip izge kettik. Haqıyqatında, Aydosqa arsız ómirden abıraylı ólim artıq ekenin bilmey, anawlar qurı zorlap baratır.

Aydostı Xiywadan ákelatırġan atlılar izde qalġan biylerge ġazepli kózlerin bir–bir qadap, alġa júrisin dawam etti. Eki biy olarğa itibar bermesten, bılayıraq shıqqannan keyin Dáwletnazardan Dospan menen ne sóyleskenin soradı.

— Yapırmay bala, — dedi Dáwletnazar tamsanıp. — Xiywada Aydos biyge dos joq shıġar deytuġın edim, kóp eken. Aydos Dospanġa bashartpay, Saray dárwazasına basın urıp óleyin dep atırġanda, jańaġı arbaġı baġman menen YUsupjan shabandoz kelip qalıptı. Sóytip Aydostıń muńın, zarın esitip, xanġa arız etip kirgen eken, xan "námártler" dep YUsupjan shabandozdıń qulaġın kesip qaytarıptı.

— YUsupjan shabandozdıń basın tańıp júrgeni solmeken?

— Sol eken, aġa.

— Qaytqanımız jaqsı boldı, — dedi Qabıl. — Urını jasırġan urı degen rawayat bar. Xanġa jamanlını jasırıp, pútkil qaraqalpaq xalqın jesir katın qıla jazlappız.

— Aydos jemissiz, japıraqsız aġash edi...— dedi Orınbay.

Bunnan soń olar sóylespey, óz oyları menen úyli–úylerine tarqastı...

Ádiuli oqıwshım, "dástan" usıkárada tamamlanıwı kerek edi, biraq...

...Aydos úyine kelgen soń da "ólemen" dep talay qıyqań saldı, ákelisken dosları, jaqınları óliwine imkaniyat bermedi.

Bağman menen YUsupjan shabandozlar, ol ózine kелgenshe birge bolıp, násiyatlap, tirilik ósh alıw ushın kerekligine isendirip, otawınıń aynalasına, awıl ortasındaǵı suwǵa tiyiklew bir keńislikke qarıq jardırıp, ákelgen nálshelelerin tıgısip qayttı.

Aydos birotala tósek tartıp jatıp aldı. Kisige kóriniwge beti kúyiktey, saralawǵa shıqsa, eski qara shapanın basına búrkeydi.

Bir jola bastırınıp jatıp, ózinen—ózi gúbirlendi: "... balam, hannın sırı qupiya, qıyalı — ústine qar jawǵan muz..." Bunı oǵan kim aytqan edi? Uzaq túnler bas qatırıp esledi: jas Aydos Xiywada oqıp kelip, xandı asıra maқтағанına shıdamay, atı ápsana Maman biy aytqan edi. Aydos sonda onıń jalǵız atın soyıp kútip otırǵanına qaramay, ashıwlanıp ketti. "Ooo, sorlı Aydos, dana biy bárin aldan kórgen eken goy. Mine, endi saǵan da kóp nárese ayan... Xannıń sırı qupiya... Usını aysam endigi jaslar inanar ma? Inanbaydı. Nege? Solay, inanbaydı." Ol usı oyı ushın ózin ayıplap, nuqıl tislerin ǵashırlattı...

Qarıwlı, tınımsız, ǵaybar áke, "kesel" tawıp tósek tartqalı, eki ulı burınǵıday oyındı qoydı, tabanlarına qoz basılǵanday xızmetke mashqul, eger, ol sandıraqlasa, ekewi teńnen betine úńilip, kózlerinen jas tamshılaydı.

— Eki birdey kózimniń qarashıqları, — dedi ol bir saparı aldında muńayısıp otırǵan ullarına, — Elede jaqın otırıp tıńlańlar. Búgingi kún keshegi kúnniń shákirti degen gáp bar. Men keshegimnen búgin úyrengenlerimdi aytayın. Kisi ózi ushın jasasa pısqıydı, balashaǵası ushın jasasa janadı, eli ushın jasasa jaqtı beredi. Atı ápsana Maman biy eli ushın jasap ketti, jıllar etken sayın ol jaqtı Men de el ushın jasaw arızısında edim, kátelesip, pısqıp atırman, júdá pısqıp atırman. Endi sizler qátelespegeysiz, el ushın jasap jaqtı bergeysiz. Bul ushın. Eń áwele tuwǵan xalqındı súye biliw kerek. Xalıqtı eki túrli súyiw bar. Birinshisi, barlıq isiń menen, hátte ólimiń menen bolsa da, xalıqtıń atın shıǵarıw. Ekinshisi, xalıqtıń atın kózgir qılıp, shawqım salıw menen, óz atıńdı shıǵarıw. Meniń maqsetim birinshisi edi, aljasıqtan moynıma ekinshisi ildirilip turıptı. Sol pısqıtıp atır. Sizlerden ótinishim hám atalıq buyrım; xalıqqa shın kewilden sadıq bolıńlar. Jigit ushın el nókeri bolıwdan aǵla qarız da, parız da joq.

Gindik qan tamğan mákándı jaw basqılamasın, jigit bolsańız, ózlerińizdi eldiń jaw jaǵına qalqan tutıńlar!...

Ol ulların ele kóp gápke túsınbes dep oylaytuǵın edi.

Júzlerinen kelisim belgisin ańlap, ishegin órtegen ottıń bir buwazaq jalının sırtqa shıǵarǵanday, boyın sál jeńil sezdi...

...Báhárde "Baǵlı awıldan" baǵman menen YUsupjan shabandozlar jigirmalaǵan bolıp jáne keldi. Bul saparı Aydos awılınan Kusqana tawına shekemgi aralıqta kóp jerlerge baǵ nálsheleleri otırǵızıldı. Endi Aydostıń kewili azǵana sergeklenip, anda—sanda dalaǵa shıǵıp, ján—jaqqa názer taslaytuǵın boldı. Ele bayaǵı kórinis: olay—bulay ıqqan diywanalar, jetelesken ǵarrı—qartańlar, jetim—jesirler, arman—berman shapqan athılar, qıylı—qıylı ǵawasatlar, tusiniksiz shawqımlar...

Ol otawına súyenip turıp, álle kimlerdi aldına salıp jarıspaqqa qamshılap aydap, sóginip baratırǵan úsh atlını tanımay uzaq sıǵalandı. Kózleri jóninde shaǵınbaytuǵın biydi qaptalında turǵan Qádirbergen de, Dospan da ayadı, biraq, pálensheǵoy despedi. Aydostıń keypi túsip, kózleri jasawrap tunjırap qaldı.

— Kapalanbańız, biybaba, — dedi Dospan shıdamay. — Olar Qabil, Molla Dáwletnazar, Aymırza biyler. Xan asıq berse, saqa qılıwǵa niyetlenip, atlan—shap bolıp usı júrisi. Jurt ele siziń tárepińizde. Siz aytpaǵan soń heshkim xanǵa salıq tólemey atır.

— Qoy, aqıllım, dostı xoshametlew—dushpanlıq. Jurttıń salıq bermegeni—ayǵırǵa aynalǵanı, kúsheygeni, — dedi Aydos.

Dospan qızardı.

Aydos taqıyasın alıp appaq shashın qasıdı.

— Bir zamanları eldiń awızı—murnınan asqan toqshılıq bolǵan eken, — dep ol kútá ólpeń dawıs penen hikayat basladı. — Bir hayal balasın tosıp bolıp, quyrıǵın sıpırıwǵa kesek tappay, jartı nan menen sıpırǵan eken deydi. Áne, toqshılıq! Sonnan, qudanıń hámiri menen, kelesi jılı jerge giya kógermey, iyt etin, biyit etin jegen ashlıq baslanıptı. Sol hayal, ashlıqtan teńselip, tap ólerge kelgende, balasınıń quyrıǵın sıpırǵan nan yadına kelip, qayerge taslaǵanın bilmey izlepti deydi. Tamnıń jarıǵına tıqqanı esine túsıpti. Alayın dese, jarıqqa qolı sıymay, dińkesi qurıǵan hayaldıń basına bóten aqıl kelmey, jarıqqa tilin suqqan eken, jarıqtan jılan shıǵıp, hayaldıń tilin shaǵadı. Hayal óledi. Áne sonnan keyin el burınǵı qáddine kelip,

toqshılıq bolıptı deydi. Bunıń mánisi — adam neni qorlasa, sonıń zarın shegedi.

— Menińshe, siz heshqaysın qorlağan joqsız, biybaba.

— Senińshe solay shıǵar, biraq, men qaysısınıń bolsa da, zarın tartıp atırman.

Dospan, Qádirbergen tım–tırıs qalıp, oy toǵayına kirdi. Jol tappay uzaq sandalıstı. Állenemirde Aydos soyledi.

— Qılısh penen bolsa da, shashırıp júrgen el toplanıp edi. Endi olardan salıq jıynaw awır emes, biraq "tólemeń" degim keledi. Átteń, maǵan xalıq inanbaydı, sebebi bári ashıwlı, kóbisi qonıstan ayrılǵanı ushın ashıwlı, jetimler urısta ólgen ákeleri ushın ashıwlı, ash–áptadalıǵı ushın ashıwlı... Kimge ne derimdi, kimnen keshirim sorarımdı bilmeymen. Arba sıǵansoń tegis jol tapqannan ne payda? Túsinbeymen. Quday dostına ya kesel, ya qayǵı jiberedi deydi, quday meni dos tutup, o dúńbyasına tezirek aldırsa da, shep bolmas edi. Júdá qıyın sawda bolıp tur.

— Jaqsı basshı aqterek emes, gújim, sayamanlı gujim, degen gápińiz bar edi, biybaba. Elede jurt panalaǵanday gújimsiz, óseklerge qulaq aspańız, biybaba.

Aydostıń júzinen ashıw izi serpilgen sıyaqlandı da, birden tamırı qıyılǵan shóptey solıp, áwelgi kebene tústi.

– Ósek misli kómir, Dospan, órtemegen menen ústińdi ılaslaydı...

...Jáne jaz kirdi. Shıǵırǵan ıssı kúnlerdiń birinde, eki ulı menen baǵ nálshelerine suw quyıp júrgen Aydostıń aldında Qutlımurat inaq payda boldı. Aydosqa heshqashan qılap qılıp kórmegendey, kewilli. Aydos bul gezlesiwge quwanışlı bolmasa da, naylaj úyine mehman qıldı, ótinishi boyınsha awıl kátqudaların jıynap birge otırǵızdı.

Qutlımurat inaq otırspanıń gúltajısına aylanıp, bir ózi sóyledi, onıń gápi boyınsha xan qaraqalpaq xalqına asa mehirli, Aydostı ele biylik lawazımınan azat qılmaǵan. Salıq jıynaw tezletilse, "Aydos qalanıń" qurılısın qayta tiklewge ónerli qollar jiberedi. Xiywada kim bala oqıtqısı kelse, medreselerdiń dárwazaları ashıq.

Aydos oǵan ápiwayı mehmandoslıqtan basqa moyımadı.

— Ullı byy, — dedi awıllasları inahtı Xiywaǵa uzatqannan keyin.

— Iyilgenge iyiliw aqıllılardıń isi, bir iret tońdım dep, bar otındı oshaqqa tıǵıw jaqsı emes. Bala jıynap Xiywaǵa óziń apar. Xańǵa da xabarlas.

— Oo, birádarlar! — dep Aydos olarǵa kózlerin kórsetpey, basın shayqadı. — Qıynamańlar, kóp nársege kózim ashıldı. Xanlıqtıń bas

quralı aldaw ekenin uqtım. Xańǵa qarsı shaqırıq taslaǵım keledi, átteń mendey aljıǵan insańǵa kim inanadı, kim? Keshe emes pe xandı perishtedey maqtap, eldi qıynap salıq jıynaǵanım.

— Aydos biy, — dedi en mápilik káriya. — Bul dúńbıyanıń ándiyshelerine túsiniw nayatıy qıyın. Xan degen báhárgi nóser. Jawsa, joq jerden zamarrıq kógeredi Seniń ornıńa Qabil, Orınbaylar kógerip atır. Olar qoparılsa, jáne nóser boladı, ornına jáne bir aqshamda kógergen zamarrıq kóreseń. Biziń zamanımız solay, Aydos biy. Láshkeri bar xan "bermeymen" deseń de, aladı. Onnan da óz qolıń menen salıqtı jıynap aparıp, jaqsı atlı bol, xannıń nókerlerin elge úyirsek qılma. Ele aldımızda dás jollar bar emespe? Dárıyadan ótkenshe darǵa menen jánjellesiw káte ekenin ezińnen esitkenimiz bar. Qoyınıńnan atar tasıń qalmasın.

Aydos mıyıq tarttı. Otawǵa quyash nırı túskendey, otırǵanlardıń júzi biraz jadradı. Hárkúni kelip, esiktegi shıptanıń shetine tunjırap otıratuǵın Dospannıń qabaǵı ashıldı.

— Másláhátińiz maǵan da unap otır, — dedi Aydos állenemirde. — Xan athıları jerimizdi basqılamadı maqul, eldiń ishki sırtın bile bermegeni maqul. Qáytsede óndiretuǵın zatın ózim–aq óndirip apara bereyin.

Ol qaytadan atqa mindi. Dabılı tap burınǵıday bolmaǵan menen, sırttan ańlıǵan dushpanları seskengendeı aybatı saqlanǵan edi.

Óz waqtında xan salıǵın jıynadı...

Xiywaǵa áparıp ám keldi...

Jáne bir nábette awıldın onlaǵan balası menen óziniń írza, Tóresin Xiywaǵa oqıwǵa berip qayttı. Bazı saparlarında xannıń mirááti menen, onıń qońsı elatlarǵa shabıwılına da qatnasıp turdı... Báribir júreginde qatqan muz erimedi, túyilgen túyin sheshilmedi, qoynında xańǵa atar tası júrdi, biraq ósh alǵanday imkaniyat tabılmadı.

Usılay, awara–sarsańlıqta jıllar izinen jıllar artta qalıp bara berdi...

1825–jıl keldi...

Túngi shaqmaqtaı jurttıń dıqqatın awdarǵan jáne bir jańalıq penen awıllardan awıllarǵa jarshılar shaptı.

— Dáwir kimniń dáwiri, Allaqlı xannıń dáwiri...

Hárkimniń óz diydi, óz gumarashılıǵı. Jańa xańǵa hárqıylı baha bergen xalıq awzındaǵı boljawlar órmekshiniń awınday shimshıtırıqlanıp, eki jılǵa shekem basılmadı...

Bosqa ton pishiwlardıń hesh qaysısı Aydosqa jaqpaydı. Buringısınsha xan salıǵın jıynaydı. Sońǵı xan kútá shıdamsızlaw, eken, sál keshikse, bas salıqshısın jiberedi. Bas salıqshı júdá biymaza hám zulım. Heshqimniń duw—sıyına qaratpaydı. Ğarrı Ayдостı aldına salıp júrip azaplap, salıq jıynatadı,

Aydos bıyılǵı salıqtı jıynawǵa kútá kem salıyqa. Jalǵızlıqqa berilip óziniń ómir jolına jáne bir sholıw qıldı. Ustaǵanlı bir isti kóz aldına eleslete almay, suw qısımlaǵan sıyaqlanıp, tórinen góri juwıq kórine berdi. "Men álle qashan ólgenmen goy, bunnan onbes jıl ilgeri ólgenmen, — dedi ózinen—ózi gúbirlenip. — Tek súlderim qıymıldaydı. Bul súlder áneyi súlder emes edi. Bir góрге larıs etip qulaytuǵın kún alıs emes. Tiri qalıp dúńbıyada ne arttırdıń? Kimnen ósh aldıń? Bileseń be? Bileseń, Aydos! Hár jańa xan áwelgisinen zulım shıǵa beredi. Usınıń dáwirinde tiriligińdi kórset! Ha baxıtsız Aydos! Jekke at shappaqshımısan? Áwele elińdi sına, jaslardı jıyna, nabada ólip ketseń, eliń kimniń qolında qaladı? Samaldıń ıǵın ala beretuǵın Orınbaydıń ba, ya Qabıldıń ba?... Joq, joq, olar heshkimge heshwaqıtta qorǵan bolǵan emes, bolalmaydı... Jıǵılǵan kiyikke talasatuǵın tazılar olar. Eldiń erteńi búgingi jaslardıń qolında qaladı. Meniń zamanımda jaslar qanday bolıp ósti eken? Sınap kóriwim kerek! Bul ata—babanıń jolı, bul ullı Maman biydiń jolı edi... Eger kúshten, aqıldan artıqmash tuwılǵan jaslar tabılsa, olarǵa hamal beriw, baxıtlı qılıw qolımnan kelmese ne? Way sorlı Aydos, seniń qaysı ármanın iske astı? Nesine ókineseń? Jaslardı sınap, aqlı, kúshi ziyatlardıń atın elge dańǵara qılıwǵa háreket et. Eger xalqıńdı shın súygen adam bolsań, jamanlıq kúni xalqıń kimge eriwi tiyisligin kór, onday jigit tabılmasa, izle, tárbiyala, sonnan sońǵı ólimiń biyárman, ráhát ólim, Aydos!..."

Wsılayınsha óz ózinen sóylenip otırıp, endigiden bılay jurtqa ózin túsindirmese bolmaytuǵınday sezdi. Birden Mamandı eslep, onıń menen másıláhátlesyw ishteyi oyandı; "Aqlı mol qusaǵan edi, shın tórelikke turatuǵın jaqsı qásiyeti bar edi. Diyardarlaspaǵanıımızǵa neshe jıldıń júzi, shınımdı aytıp sırlasayın. Eger ǵarrılıq, jarlılıq jeńip, aql sandıǵı tozbaǵan bolsa, aldına kelgenimdi qustanı qılmas,..".

...Maman barlıq dárejesinen jurday bolsa da, kóp qádir bilisleri onı dógereklep, Aydos awılınan eki shaqırımday qashılıqtaǵı bir shoqalaq qamıstı arqasında qaldırıp qonıslastı. Awılı boyınsha bir—

birinen baylıǵı artıq shańıraq joq, tek ǵarrı Mamannıń aqlın pana bilip, ash-áptadalıqta da bir-biri menen sır ushlastırıp, kúsh jalǵastırıp, nan alısıp, sıyrılıları sút katıǵın bólisip otırǵan halları bar. Maman bıyl seksen tórt jasqa qaraydı. Hásiretke tolı jıllar, joqshılıq basqa zamanlaslarına usatıp, onıńda kózleriniń nurın kemitip, júzine shım-shıtırıp torın saldı, saqal shashın qarday aq boyawǵa boyadı, temir hasaday tik boyın oqjay qılıp iydi. Jawgershilik jıllarında balalarınıń úlkenleri urısta, kishileri keselshilikten qazalanıp, hayalı menen perzentsiz qaldı. Onıń ústine, olda ózin jurtqa ótirikshi sezedi: orıs patshalıǵına ketken Atabek palwannan namıw-nıshan joq. Bul onıń ǵarrılıǵına jáne awır júk bolıp, orıs patshalıǵı haqqında "ertek" aytqandı toqtattı. Ǵarrılıq jeńe baslaǵan payıtta, eldi Xiywa xanı jawlap, el kóship, ashlıq baslaǵan jılı, jolda ólip atırǵan hayaldıń qasında oynap atırǵan eki jasar qızdı kórip, úyine ákelip, kempirine tapsırdı. Ózleri "Ayımgúl" dep at qoyıp aldı. Áne, sol Ayımgúl ekewiniń eń sońǵı jalǵız quwanıştı. Qız ushın janların ayamay ósirdi. Qız bıyl onjetini toltırıp, kútá aqıllı, sulıw bolıp erjetti. Endigi jaǵında qız állenetken birew menen qashıp ketip, qartayǵan halda kempir menen birotala ámengersiz qalamız ba dep qorqadı. Jawshılar keliwine de qayılshılıǵı joq. Bazda qızı joqta gúrsinip tolǵanadı:

— Baylıq degen qoldıń kiri, juwılıp keter bir kúni...

Qız olardıń qeypi kárxatın tolıq túsinedi, ógeymenbe dep esine keltiriw bılay tursın, heshbiriniń zeynine tiymeydi, Xızmetke páyik. Oǵan ata-anası ırızı.

Halqastan soń ǵarrı menen kempir ılashıqtıń quyashlamasına shıǵıp, qızı digirmanǵa keter aldında jayǵan bir jayıw júweriniń tawıǵın qorıp otırıp, taza shıpta ushın shılımtal esiwge kiriskeni, qaptaldan birew sálem berdi.

Olar teńnen jalt burılıp, Ayдостı dawısınan tanıdı. Ayдостıń bul esikti izep baspaǵanına kóp jıl bolǵan edi, kelisinen ekewi de jaqsılıq kútpedi. Bálkim, qızına jawshı bolıp kiyatırǵan shıǵar.

— Ǵarrı, qız jóninde bolsa ózińe bekkem bolagór, — dep sıbırladı kempir.

Maman Ayдостı jaqtırmaǵanın jasırmay, tuw sırtın qaratıp otırdı. Aydos onıń ashıwın sezbegege salıp degishti:

— Maman, kórinbeyseń? Awırǵan gezlerim-ám boldı, hal soramaysań?

— Jipek dámetip jaltańlıqta jasaǵannan, shobıt kiyip júzim jarqın júrgeni abzal.

— Aldıma dushpanım keldi dep, sheńgel qamshı alıp tiyise beriw, aqıllıların isi bolmasa kerek, Maman.

— Ay bolmasa, adam aqıldan adasıp, kún bolmasa, kewildi kir basadı, Aydos. Aynı, kúniń batqansoń kelip tursań.

— Bas iygege, bas iyiw babalarımızdıń saltı emes pe?

— Suw menen oynap batıp, ot penen oynap kúyip, xan menen oynap eńseńde qılısh kórip, albıraǵanıńnan adasıp kelgeniń, bes sawsaǵımday ayan, Aydos. Shırayıń úzilip túsken japıraqtay solıptı...

— Sen qalay ton pishseń, sol ton maǵan shaq keletuǵının bilemen. Kelmeyin desem—ám keldim.

Maman endi pásine qaytıp, ishkerilewge miráát qıldı.

Eń dáslep Aydosı qızıqtırǵan másele Mamannıń qazaq xanının, orıs patshasınan qanday xabar biletuǵını boldı.

— Janıma egew salayın dep soradıń—á, Aydos, — dedi Maman kúyinip, —Meyli, durısın esit. Patshanıń, xannıń dáyeklisi bolmas eken. Wádeleri gúwlegen samal yańlı bolar eken.

Aydostıń mańlayında jıyıqlar payda bolıp, oshaqtaǵı ottan kóz almay, muńlı keyipke túsken úy iyesine qaradı, ózi de qapalandı.

— Men de bir gúwlegen samalǵa arqa tireppen, Maman. Shalqama tústim. Inansan, gór awızında júrmen.

— Bilemen, Aydos. Sol ushın sırtıńnan kóp ayadım, bolmasa, álleqashan janıń jáhännemge ketetuǵın edi.

— Bunday tirilikten ólim jaqsıraq,

Olar uzaq waqıt únsiz qalıstı. Állenemirde Maman bas kóterdi.

— Zańǵar Nikifor orıs eline jetken soń Atabekti aldap, barın talap, izin gúm qıldıma degen—hám gúdigim bar. Bolmasa, bir jaǵınan shıqpaspedi? Qara, onaltı jıldan asıp baratır. Ele joq, ele kútemiz naysaptı.

— Jaynamazǵa qonaqlaǵan shımshıqtay azǵantay eldi el dep kelgen sizlerdey aqılsız elshilerdiń tilin keseyin, dep patshası óltirip qoydı ma, qaydan bilemiz. Zamanımız kútá gárdishli, bulaǵaylı zamangoy... Bilmedim, burınraq jasap ketkende bul awhalǵa túspe pe edik. Óydeyin deseń, babalarımız bir jerde júz jıl qonıs baspaǵan elmiz, ya ğargısqa ushıraǵanbız ba? Sirá, solay shıǵar. Bunnan júz jıl soń tuwılǵanda ma?

— Adam balasınıń ıqlası, kóz jası quyashtan—ám kúshli deydi. Quayash bult astında uzaq qalmaytuǵını hámmege ayan. Bizler adam emespe ekenbiz—á? Adam bolsaq, sonsha ıqlasımız kómilip qala berer

me eken? Joq, qalmas! Qıyalıma Atabekler orıs patshasınan jaqsılıq ákeletuǵınday.

— Men shınımdı aytsam, dini basqanıń sırı da basqa!

— Dini bir Xiywa xanı arqańnan sıypadı ma ele?

Aydos ata saqalın ústińgi erini menen qımdı. Mezban menen miyman arasında jáne únsizlik hukim súrdi.

Olar bas qosqanda hawa ashıq sıyaqlı edi, demde quyashtı bult basıp, ján–jaq túnerdi, kápelimde guldirmama gúrkirep, shaqmaq shaqtı. Birden sanmıń qol ılashıqqa tas ılaqtırǵanday, tarsa–tars jawın quyp ketti. Bul olardıń otırısına kesent keltirmedi, qaytama, oshaqqa abınıńqırıp, bir–birine jaqınlastı.

Jáne túydek–túydek gáp baslanıp, kóp gónepatlaqlardıń astı úrlenip, qaytadan bórttirildi, geyde qızıp, bir–birine alıp topılıstı, jáne suwıstı...

Ásirese, jańa xan haqqında qızgın pikirlesti. Ótken xanlardıń jolı menen júirse, bunıń áwelgiden qatal, jawız, biyrehim bolatuǵını ekewinińde gápti dál tiygizgen nıshanasına aynaldı, pikirleri túyilisti. Kún jáne ashıldı.

— Qáytken menen de xanǵa qarsı tayarlıq kerek, — dedi Aydos ózine tán suwıq qanlılıq penen. — Náletiy xanlarǵa tán qásiyet — kóleńkesin aldamaqshı bolıp–ám buǵadı. Men Muxammed Rahimniń kóleńkesin aldap buqqan sumlıǵın túsinbedim. Bir jaǵınan túsinbegenime de ırzaman. Sebep penen el toplanıńqıradı. Qalay qaraysań, endi el kúshli emes pe?

— Meniń pámimshe, eldiń sońǵı jıllarǵa káraxtı jaman emes, jámlesedi, birew baslay biliwi kerek.

Aydos oyǵa shúmdı.

Maman oǵan ele isenbey, jógishilik etip otırǵan joqpa degendey, kóziniń astınan baqtı da otırdı, biraq gúmanlanǵanday illet tappadı.

Aydos xanǵa qarsılıq jóninde oylaǵanda, birinshi gezekte xannıń qurallı láchkerin kóz aldına keltirip, olarǵa tótepkı bere alǵanday bekinis jóninde oylaytuǵın edi. Buǵan Sarı ataw dep atalǵan keń koltıqlı ataw qolaylı. Úsh tárepi Aral teńizi menen jalǵasqan jaylım suw, sayız, tereńligi jurttıń bárine jumbaq, nabada jaw basım kelip, jan sawǵalap taysalaqlar kún tuwsa, jaylım suwdıń ortası menen Qızıl kumǵa shıǵıp ketetuǵın, tereńligi at sawırısınan aspaytuǵın áyyemgi jol bar. Onı gúllán balıqshı bile bermeydi, kóp sır Ayдостıń tek ózine ayan. Atawǵa qurǵaqtan bir ǵana ayaq soqqak ashılǵan. Eki

boyı qalın qamışlıq az sanlı nóker—aq sol qamıstı jaǵalap, geze tutıp ańlısa, xannın esapsız láshkerin bawday orıwı turǵan gáp...

Ol kózlerin perdelep állenemirde basın kóterdi.

El xannın zulımlıǵına qarsı qaywaqtada kóterilmey tınbaydı. Biz, ǵarrı qasqırlar, sonın ǵamın jesek demekshi edim.

Maman ele qorqınıshta. "Qızım jóninde gáp baslaw ushın uzaqtan qurıq taslap otırǵan bolmasın. Onın bunday gáplerdi aytıwı onsha inanımly emes, sebebi, jaslıǵı ótip ketti, qáteligi basınan asıp atır... Báلكim, durıs kewlin aytıp otırǵanda shıǵar. Úlken balasın úylendirdi. Kishkene balası bargoy! Jooo... joq... qızımdı Aydostıń hesh balasına bermeymen, birewge ara túsip kelgen bolsa, oǵan da bermeymen!

Ol ashıwın jáne elespelirek qılıp, dawısın bálentletti.

—Aydos, sen xanǵa qarsı kóp pikir aytıp otırsań, al kóp úrgen iyttiń tisley almaytuǵının mennen jaqsı bileseńgoy.

— Aqsaqqa aqsaksań dey beriw—ám, qalayınsha aqsap júriwdi úyretiw—ám, aqıllılardıń isi emes, Maman.

— Qan túpiretuǵın adamǵa altın lágen tutqannan payda bola qoymasa kerek.

— Maman, ógizdi qalay qarap soysań da, qalay soysań da, eki teri alalmaysan. Qızbay tıńla, endi ekewimizde de kúsh joq, tek ótkendi eske túsiremiz bolǵanı. Atı ápsana ullı Maman biydiń atı húrmetine seniń atıń koyılǵan, onı jaqsı bileseń, lekin, onın bárshe danalıqlarına ele pámiń alıspasa kerek. Esińdeme, ol, qaraqalpaqta bárshe hayal tuwıwı kerek, baysız jesirler—ám tuwıwı kerek dep, húkim shıǵardı. Jurt túsınbey onı uslap sabadı da. Lekin, ol pikirinen qaytpadı. Bir topar jigitleri menen awılma—awıl júrip, qarsılardıń gásine qamshı jumsadı, gásin torańılǵa astı. Qullası húkimin orınlata berdi. Endi oylasam, ol pútkilley durıs islepti, durıs ǵana emes, álem úlgi alǵanday danalıq is islepti. Kóp posıp, kóp qırılıp, birotala joq bolıwǵa jaqınlaǵan eldi saqlap qalıw ushın onnan artıq jol tabıw qıyın. Óziń bileseń, sońǵı otız—qırq jılda el ádewir tolıstı. Biraq gileń biyler birikpey, eldi tórt jaqqa bóldik. Elin súygen adam buǵan shıdawı múmkin emes edi. Sebebi ózi az el tórt xanlıqtıń qoltıǵına kirip ketse, qaraqalpaq eliniń mákan jayı qáyerdeligin álem umıtpaspa edi? Bunı óz waqtında aytıstıq goy. Jasın neshede, Maman?

— Seksenniń tórtine qaradım.

— Áne, Ullı Maman biy Ullı orıs patshasına barıp "Ullı Úmit qaǵazın" alıp qaytqanına seksen tórt jıl! Orıs patshası wádesine

opadar bolsa, seksen tórt jıldan beri nege kelmeydi? Nege eldi biriktirip ketpeydi? Nege mayda–mayda xanlıqlarğa talatıp qoyıptı? Óz waqtında aytsam, qulaq aspadıńız. Ne qılıw kerek? Kún shıǵıstıń eń kúshli xanlığı Xorezm xanının jaraqılı nóker ákelip, bársheni bir mákanǵa jıydırdım. Qayda bolsa da pútkil qaraqalpaq birge bolsın, ólse bir shuqır, tiri bolsa, bir tóbe dedim. Óziń bileseń, bul ańsatlıqqa túspeydi. Kóp–kóp qan tógildi, kóp gelle kesildi. Túsinemem, kelesi áwlad keshirmese, zamanlaslarım aldında gúnam awır, nayatıy awır!

Aydos ózgeler aldında kóp shaǵınıp sóylep, kóp nalınbaytuǵın edi, házir júdá ashılısqanı ushınba, Mamannıń basına musallat túskendey, únsizlik penen tıńlap, ózinen ózi awır gúrsindi, biraq, Aydbosqa óz atınan jeńillik beriw niyeti joq.

— Áwelgi oyńa oralshı, Aydos, ne dep ediń, xalıq xan zulımlıǵına qarsı kóteriler kún tuwadı, sonıń ǵamın jeyik dep pe ediń?

— Solay, Maman. El kóterilse, aydaladaǵı qańbaq bolmasın, ay taqırda oqqa ushpasın, bir qorǵan salsaq qáytedi, demekshi edim.

— Qáyerge?

— Sarı atawǵa.

— Ol qáyerde?

— Ullı Maman biydiń waǵında Borodin degen sarı orıs usta kóp kemelik taxta shıǵarǵan atawshe? Házir bir jaǵının suwı qaytıp, qurǵaqtan jol tústi.

— Bul oyń shep emes, Aydos, biraq, otawdı satıp, ornına esik alıp, qulıp urıp jatqanday bolmas pa eken?

— Basıń aql sandıǵı sıyaqlı edi, Maman, ǵarrılıqta giltin joǵaltıpsań — dep Aydos ashıw menen túrgelip esikten shıǵa bergeni, ishke kirip kiyatırǵan biytanı birewge mańlayın dúgip, miyi awılınqırıp, bosaqǵa shókti. Sırttan qiyatırǵan Biytanı albiraqlap, Aydoستıń qoltıǵınan súyedi de, biraz buzılǵan qaraqalpaq tilinde qayta–qayta keshirim soraw menen, ishke kirgizip, úy iyeleri menen qol alıstı.

Kiyimleri bul jaǵada joq, asınǵan mıltıǵı bar, shashları altın túsles bul jigittiń shırayı tanısqıyaqlı. Maman esley almay, jaltaqlap qaray berdi, kempiri de an–tań. Jigit olardıń ırastan tanımaǵanın bildi.

— Maman ata, men Yakobpan, bayaǵı usta Nikifor orıstıń balası "Yaqip orıs" esińizde me?

— Hooo, shıraǵımm! — dep Maman oǵan qaytadan taslanıp, moynınan qushaqlap emrendi. — Shıraǵım, shıraǵım, erjetipseń,

úlken kisi bolıpsañ, ákeń sawma? Kóp kúttirdińiz ğoy, amanlıq pa?

Miyi awılıp irgege jawırının berip otırǵan Aydos kóp ayralıqtan soń ushırasqan áke-bala kibi emirenisken Maman menen Yakobtıń dawrıǵına kózin ashıp, ózine keldi.

— Keshiresiz, ata, — dedi Yakob. — Mennen boldı, bilmey qaldım.

— Heshgáp, — dep Aydos mańlayın sıypadı.

— Qáne kempirjan, otqa quman qoy, Yaqipjan sóylep otır, — dedi Maman.

Aydos ketiw niyetinde edi, Yakobtı óz qulaǵı menen tıńlaǵısı kelip, irgege jawırının taqańqırıp begenlisti.

— Yaqip balam, tap ákeń Nikofor, Atabek palwan úshewińiz awıldan shıqqanıńızdan basla.

Yakob uzaq joldan sharshaǵanına qaramay, eki ğarrınıń jańalıq tıńlawǵa qumarlıǵın kórip, bas kiyimin sheship qasına qoydı.

— Sol jılı awıldan shıqqannan-aq samalımız ońına turmadı, — dep ol, musılman ğarrılardıń jalańbastı jaqtırmaytuǵının eslep, malaqayın qayta kiydi. — Keshte bir dalańlıqta dem alıp otırǵanımızda ústimizge bir topar qaraqshılar kelip, barımızdı sıyııp áketti. Ákem de, Atabek palwan da qarsılaspadı, sebebi olar kóp edi, óltirip ketiw qáwpi kórindi. Keyin qaytpadıq. Atabek palwan qaysar ójet eken. "Jolǵa shıqqansoń izge qaytıw hayaldıń isi" dedi. Ákem kóndi. Sonnan alǵa júrip, qazaqtıń atabiyiniń úyine keldik. Ol júdá jomart eken, Hal jaǵdaydı bilip alıp, eki túye menen kóp yol ğarejet berdi. Jáne yolǵa tústik. Bir kúnleri jáne talandıq. Endi Moskvaǵa jetkenshe awıllar boylap qayır sorawǵa, gá qalalarda aylap jumıs islewge tuwra keldi. Qullası kóp-kóp aylarda Moskvaǵa jettik. — Yakobtıń júzi birden ózgerip, mańlayında ashıw jıyıqları payda boldı.

— Barsaq, Moskvaǵa ot tiyip atır.

— Moskvaǵa ot?... Qalayınsha?!

Aydos biyparwa edi, uyqıdan oyanganday janlanıp, ángimeniń izin esitkenshe biytaqatlık penen alǵa eńterilip, Yakobtıń betine úńildi.

— ...Moskvanı franıızlar iyelep atır eken...

— Olar kimler? — dedi Maman.

— Franıızlar pútkil Evropanı dize búktirgen mámleket. Patshasınıń atı Napalʼon degen, — Yakob eki ğarrınıń da túsinbey awzı ashılıp qalǵanın kórip, Evropa degen atqa qaysı mámleketler kiretuǵının qısqa túsindirip bolıp ózleriniń ne qılǵanına kóshti. — Franıız láshkeriniń orıs láshkerinen kóp bolıp qoymay, tisine

shekem qurallangan eken. El üstine basıp kelgen dushpanlarğa qarsı pútkil xalıq urısıwğa shıǵıptı. Moskva dógereginiń diyxanları Gerasim Kurin degen babaydıń bassılıǵında partizanlıq qılıp júr eken. Aǵam menen Atabek palwan basqa islerdi qoyıp, solarǵa qosıldı...

— Hoo, azamatlar! — dep, Maman qwwanıp qoya berdi, — Sonnan?

— Kushke kelse, aqılǵa kelse aǵam menen Atabek palwannıń bir-birinen osallıǵı joq eken. Hámmege unadı. Hesh kim olardı eki millettiń adamı dep ayırǵanın sezgen emespen. Ásker bası "túnde til ákeliń" dep jumsasa, dizilisip ketip, azanda ekewi eki franıuzdı ólgen qoyday qılıp, arqalap kelip turǵanı. Sonnan Gerasim babay, aǵayınli Nikiforovlar, "aǵayınli batırlar" dep maqtaydı, marapatlaydı hámme adam olarǵa súysinedi.

Mamannıń da, Ayдостıń da júzlerinen maqtanısh sezimleri kórinip turdı.

— "Bir. jola... — Yakobtıń dawısınan tolqınlanıw, állenársege ájepleniw sezildi, kózlerine jas kóngeylenge siyaqlandı. Áńgime aqırına shamalasqanın túsinip, eki ǵarrı dem almay antalastı. — Júdá suwıq azan edi, dep dawamladı Yakob. Olar hárqashangısınsha túrgelip, meni oyatpay (men bárhá bilip sergek jatatuǵın edim) mańlayımnan súydi, adam ólerin aldan sezeme, olar meni sol saparı jup-juptan súydi... Azanda Gerasim babaydıń bársheni jıynap atırǵanın kórip, aǵam menen Atabek palwan solkárada shıǵır dep juwırıp bardım. "Jigitler, búgin aqsham aǵayınli batırlar jaw qolınan qazalandı"... dep atır eken. Men gáp kimler haqqında ekenin dárriw uǵıp, uay-uay salıp jılap jibergenimdi bilemen, bir gezde kózimdi ashсам, partizanlar ekewin bir tabıtka salıp, jerlewge qolaylap atır eken, Gerasim babay kelip basımnan sıypalap, "áy, murınboq, erbala. sóytip jılaymeken? Túrgel! Batır bolıp ólgen ákeńniń, onıń egizdey batır dostınıń isin dawamla, ele jaw irgeles júr" — dedi. Sóytti de ákemniń malaqayın basıma kiygizdi. Atabek palwannıń bir franıuz ásker basısın óltirip ákelgen mılıǵı bar edi, onı hámme háwes etetuǵın edi, áne sol mılıqtı Gerasim babay meniń qolıma uslatıp, "Usla, orıs balası ólseń de jawǵa bas iyme, kózińde jas kórsetpe" — dedi.

— Pa!, pa! — dep Aydos tańlayın kaǵıp tańlandı. — Gerasim babayń kútá aqıllı eken. Sonda sen neshe jasta ediń?

— On beste.

— On beste?

— Mendey kóp-kóp bala bar edi, ata. Sóytpeseń, jaw jeńileme? Aqırında franıuzlardı biyesap qırǵına ushıratıp kashırdıq...

Yakob sóylegeli uaqıyanıń ishine kirip, "Orıslar jeńdi" degen xabar esitkenshe ishi bawırı qamılıp, biytaqat otırǵan ǵarrı Mamannıń boyı jeńilleskendey bolsa da, tiykargı ángimeni esitkenshe asıqtı.

— Sóytip ákeń menen Atabek áketken tapsırma ayaqsız qaldı ma?

Yakob kutá ziyrek bala edi. Ákesi menen Atabek palwannıń qanday tapsırma menen kelgenin biletuǵın edi. Franıuzlar menen urıs ada bolıwdan, qaraqalpaqlardıń tileǵın aytıp patshaǵa ózi kiriwdi árman etti. Patshanın datxansına kiriw, ásirese, Yakob Nikiforov siyaqlılar ushın múmkin emes edi. Oylasqan adamları onıń soldatlıqqa ótip alıwın, soń ıǵbalı júrip ketse, (birazlar onıń shaqqanlıǵına qarap áskeriy lawazımda ele ósetuǵına isendirip) patsha sarayına xızmetke ótiw imkanıyatı tuwatuǵının ayttı. Endigi qıyını soldatlıqqa qabil etiliw, sebebi bası baylılar (Krepostnoylar) soldatlıqqa alınbaydı. Biraq onıń ataqlı Gerasim Kurinnıń qolastında bolǵanı, ákesi Nikiforov óz dostı menen "aǵayınlı batırlar" atanıp dańq penen ólgeni úlken járdem etti. Soldatlıqqa alındı. Patshaǵa kiriw sonda da ańsatqa túspeydi... Jıllar óte berdi. Kem-kem áskeriy dárejesi de arttı. Sóytip júrgende ásker basılardıń (ofiıerlerdin) arasında jasırın uyım payda boldı. Jas jigit sol uyımǵa qosıldı...

Yanob eki ǵarrıǵa áne usılardı túsindirip:

— Ásker basılardıń jasırın uyımı patshaǵa qarsı edi, — dedi.

— Patshaǵa qarsı?! — dep tańlandı Maman.

— Awa, ata, — dedi Yakob, — Patsha "menmen" edi. Men kirgende de arzıma qulaq asıwı nágúman edi. Uyımımızdıń maqseti patshanı ózgertip, basqasın saylap qoyıw edi. Eger patsha jańadan saylap qoyılsa, bársheniń arzı-awhalın durıs tıńlar, ádil shesher, qaraqalpaq eline birotala jaqsılıq penen qaytayın dep júz edim. Aqıbeti os-oyran boldı. Patsha jasırın uyımdı bilip, basshılarımızdı tuttardı...

— Hehh! — dep qaldı Aydos. — Basshıńız kim degen edi?.

— Kóp edi, bir sóz benen aytqanda, Dekabrisshi delinedi.

— Qayerde adam bar, arasında bárhá quyańqı, aqbaytal bar, — dep sarsıldı Aydos.

— Solay bolsa itimal, — dedi Yakob. — Sonnan patsha bárshe dekabrisshilerdin izine shuńqıyp túsip aldı. Kimnen shuhbalansa, uslap qamata berdi, aq úyli qıla berdi. Maǵan patshaǵa kiriw tuwe, patsha jasaǵan Peterburg qalasında jasaw múshkilge aynaldı. Qashtım. Sizlerdi ele xabar kútip otırǵan shıǵar, eń bolmasa, usılardı

aytayın, patshamız ázzi xalıqlarǵa shalǵay jabıw tuwe, óz taxtıń saqlaw ushın mantıǵıp atırǵanın aytayın, dep, sizler tárepke qashtım

Xabar quwanışlı emes. Maman saqalın sıypalap jeksurın táǵdıyrge qattı káhárleńip gúrsindi.

— Bir illet tabılǵan dep júr edim—aw!

— Áne, Maman, bayaǵıda birew, teńizdiń arjaǵında adamlar tawıq sawadı degenge, sút sorap ketip, qaytıp kelgensoń jilli atanǵan eken. Áne, ullı orıs patshasınıń isi. Ullı Maman biy sarayına bargalı seksen tórt jıldıń júzi. Biyopa wádeni ele kútemiz, sirá joq. Aytshı, Yakob balam, elimizge jaman kún tuwǵanda, orıs patshasına barıp, siz ushın bir palwan qaraqalpaq shın kewilden xızmet etip júrip qazalandı desek, inanama? Menińshe, inanbaydı! Sebebi kishi girim kól shaypatılǵanda, anaw—mınaw tamshı bilinbeydi. Ushı—qıyrsız teńizdey orıs elatı álemge dańǵara dawılǵa ushırap, burqasınlap, tolqınlap, shaypatılıp atırǵanda, Atabek palwan pútkilley námálim qalǵan elespesiz bir tamshı ǵoy... — Aydos ásten túrgelip, Maman menen jayparaxat xoshlastı da, xabarları ushın Yakobqa raxmet aytıp shıǵıp ketti.

Yakob Aydostıń gápleriniń liykinine túsiniپ, qaraqalpaqlarǵa bergen wádesin sonsha jıldan berli orınlamay kiyatırǵan orıs patshalarına da, orıslardı biyopa sanaǵan Aydosqa da qáhári keldi, biraq házir birewden ósh alıw qıyn, tek ashıw menen tislendi. "Sonsha dangaralı Rusъ atına jaman at taqqan patshalardı darǵa assańda az!... Dekabrisshiler júdá durıs is baslap edi!. Eger patsha kópshiliktiń tilegi menen qoyılǵanda, meniń keń paytax elatımniń atına bunday nuqsan kelermedi? "Biyopa" dedi á?... Onıń jılaǵısı keldi.

— Maman ata, — dedi ol shıdamay. — Jańaǵı Aydos á?

— Awa.

— Qaraqalpaq awıllarınıń shetine keliwden ol kisi jóninde kóp ósek esittim. Xiywa xanınan járdem ákelip, elińizdi shaptırıptı. Háreketlerin Napolıonniń háreketlerine megzettim.

Maman onnan Napolıon jóninde soramadı.

— Aydosqa ne dep laqab taǵılsa da jarasa beredi, — dedi ol biraz ayanışlı. — Biraq, bazda kóbirek oy jiberseń, onıń da isleri durıs sekilledi.

— Maman ata, Atabek palwannın balası bar ma? — dedi Yakob Maman menen pikiri qayshılasqanın elestirmey.

— Bar, shıraǵım, bar, erteń kóriserseń, — dedi ǵarrı eljirep.

Esikten bir kepshik un menen Ayımgúl kirdi. Qız Aydostın ketkenin bilip edi, ishte otırğan biytanı jigitke kózi túsip, albırağanınan qoltıǵındaǵı kópshigin túsirip ala jazladı.

Yakobta qızdın gózzalıǵına ań-tań bolıp, lám-miyimsiz qaldı. Maman olardıń keyiplerin ańgarıp, Yakobqa qorqınısh názerin awdardı. Qız benen jigittiń burınnan tanıslar sekilli qarasqanı ananı da hayran etti, biraq heshqaysısı úndemedi.

* * *

Keshte, kempir menen ǵarrı tósekte jatıp ásteń sıbırlastı:

— Kempir, Yaqıptı jasınan bilemiz, nayatıy jaqsı bala, ári usta, Ayımgúl jańǵa úylenip qalaǵoy, desek qáytedi?

— Haw, esiń barma,? Jigittiń ózi aytpay turıp, qızımdı al, deseń qádiri bolama?

— Aqıllı bolsa ǵardıymeydi. Qızımız ne der eken?

— Ol seniń menen meniń aytqanımnan shıqpaydı. Biraq orıs jigit qoy, awız wadıwasıllar qustanı qılmaspeken?

— Olarǵa salsaq ǵarrı Maman menen kempiri nege uzaq jasap júr dep ám kúnleydi.

— Ómirimshe ǵapıındı qaytarıp kórgenim joq edi, ǵarrı. Óziń bil. Azanda Yaqıp jan menen ózin sóylesip kór. Elde qalmaytuǵın bolsa, aradaǵı ǵaptı tisinen shıǵarıp júrmesin.

Menińshe Yaqıp jeńil jigitlerden emes.

— Ilayım...

52

Teńiz tamannan esken samal kútá ájayıp. Jiyektegi shalshıqta shirigen qamıs penen shalańnıń lámli iyisine kosa, balıq iyisi múnkiydi. Oǵan shańlaq iyisi qosılsa, ábden sasıp, murın qıshıtıp, tamaqtı qımırshıtadı. Bul iyis Aydosqa unaydı. Sonda da Mamandikinen shıqqan pátte bir túshkirdi. Úyrenshikli iyis qaytıp kár etpedi. Ol piyada kelgen edi, eki awıl arasındǵı qamıslıqtın arası menen jalǵız ózi, oyılı kiyatır. Maman menen bir nársege kelisip qaytqanın yamasa urısıp qaytqanın túsınbeydi, biraq, álle nársege hám quwanışlı, hám ókinishli. Quwanışı ústem be ya ókinishi ústem be, ózi de bilmeydi. Oyılı. Yakobtıń jańalıqları kóbirek oylandırıwda: "...qızıq, orıslar—ám ullı patshasına qarsı..."

Yarım jolǵa kelgende aldın keselep eki qara ótkendey boldı da, ashshı shıńǵırǵan bala dawısı esitilip, birden semdi. Ǵarrı biydiń

kewli jaman nárse sezip, dawıs shıqqan shoq qamısqa qaray asıǵıs juwırdı.

Kórimegen, esitilmegen jaǵdaydıń ústine keldi: burınǵı atqosshısı Áliydiń ulı Omar menen shırayı áp-áshiy, bilekleri maldıń sıyraǵınday júnles birew kishkene balanı óltirip, kómip atır. Olar abaysızda ústine kelip qalǵan Aydosstan seskense de, jalǵızlıǵın kórip, onsha hawlıqpadı, biraq ǵarrı Aydosqa tutıslıq bermey, keyin–keyin serpildi.

— Aydos biy, — dedi Omar artı menen básip baratırıp. — Qandarım ediń. Dawıl aydap, kelgeniń jaqsı boldı. Kóziń menen kór. Anaw óltirilgen bala Dospannıń úlken ulı Raxim. Eger sen aralaspaǵanda, Raxim meniń balam bolıwı tiyis edi. Parshagúl maǵan tuwıp beretuǵın edi. Uyatsız! Uyat átteń tútin emes, bolmasa, álleqashan sen kór bolar ediń. Mınaw bileklerime qara, ele seniń tóbeńde de oynaydı, seniń ballarındı da óltiredi. Ha, ǵarrı kesirtke ha, ha, ha, esime tústi, naǵız kesirtkege megzeyseń. Kesirtkeniń bası jenshilmese jáne jılısıp kete beredi. Xiywadan aldanıp bir óldim dep ediń, jáne pátlenip kettiń.

Ol joldası menen qol uslasıp, hár sózin tislenip aytıp, arasında ha—ha—halap kúlip básip baratır. Aydos baqırǵan menen eki jaǵındaǵı awılǵa da dawısı jetpeydi. Jıǵırdanı qaynap quwıp kiyatır. Piyada ǵarrıǵa jaslar jetkerejak emes, kem–kem qalıń qamışlıqqa shúmip baratır. Bir torańǵıldıń túbinde baylawlı turǵan erlieki at bar eken, ekewi ekewine minip alıp, ǵarrı biydi qorshadı.

— Ha, —ha, —ha, Aydos biy, qolǵa tústiń be? Iymanındı ayt, káliyma qaytar!

— Meni óltiriw hesh gáp, balada ne gúná bar edi,? — dedi Aydosnıń dawısı dirildep. — Mehirsizler!

— Ha, ha! — dep jáne kek etti Omar. — Sende mehir bar ma? Jógi! Jılan! Awa jılansań. Jılan túlese de záhári ózinde qaladı! Sen qartaydıń, biraq záháriń ózińde! Usınnan aman ketsem, záhárimdi jayarman dep, oylap turǵan shıǵarsań? Qal, oyındı iske asır. Qolınnan kelse, ayama aljıǵan! Biz kettik. Endi kózge túspe, jalǵız júrme!

Olar atların qamshılap–qamshılap qamışlıqtın arasında zım ǵayıp boldı.

Námálim kúsh kelip julınnı suwırıp, tóbesinen shıǵarıp atırǵanday tula bedeni hálsizlenip, dizesinen dimar ketip, Aydos qamışlıqqa shókti de, otırdı. Állenemirde dińkesine kelip: "... Ástawpıralla, qudaydıń kórsetpegenleri ele kóp eken ǵoy, — dedi gúbirlenip. — Os—

wayranı shıqqan jalğanshı dúnyada kóbirek jasawdan zulmeti joq eken ğoy, bu qudayǵa ne jazdım? Áh, quday! Náletiy Omar qayaqta tárbiya alıp, qanday bolıp ósken? Ákesi júdá jaqsı adam edi, ákeden bala batpan kem tuwıladı degen usmeken?..."

Miyi meń—zen bolıwı menen qamıslıqtan shıqtı.

Úyiniń qasında Dospan atın jalanashlap, quyırq jalların tarap tur edi, oǵan qarawǵa beti shıdamay ótip, úyine kirdi. Bir maydannan soń Dospannıń qasında Parshagúldiń dawısı esitti.

— Ağası, azannan beri Raxım joq.

— Kapıltpashı! Oynap júrgen shıǵar, — dedi Dospan.

Bul Aydostı burınıǵıdan da qıynap, "bala qayda ekenin aytıw kerek pe, joqpa?" degen soraw onı shıp—shıp terge shomıldırdı.

Házir aytsa, Dospan ózin tutalmay Omardı izlep ketedi, qaysı góрге tıǵılıp jatsa da tawıp óltiredi, onnan keyin Omardıń ámengerleri Dospandı óltiredi... Onnan son qandarlıq balalarına ótedi... Tuwısqanlardıń bir—birin óltiriwi baslanadı. Aydos eki at qosshısın qırılıstripti dese jáne jaman... Aytpaw bárinen de awır.

Ol oylanıp—oylanıp, aytpayın, qandarlıq bir ólim menen toqtasın degen sheshimge keldi. "Haw, sonda Omar basqaǵa tiymey tınıshlanama? Bálkim, tınıshlanar, onday kelte pámlerdiń ójetleri bir qoysa koyadı. Meniń heshkimge bildirmegenimdi, izinde quwǵınshı joǵın bilse, qoyıp ta keter. Eger isin jáne jańartsa, tuttırıw qashpas..."

Aydos usılayınsha ózine—ózi tásele berip jatır edi. Túngi tınıshlıqtı bólgen Parshagúldin dawısı esitildi:

— Rahiiyimu uuuu!! haaa Rahimiim!!!

Otawdıń hárbir keregesi "Raxiymim!" degendey, tula, bedeni shanshiwlap, tóseginen atlıǵıp turdı da, jáne ózip bastı: "Adawattı kóbeytpeyin, endigileriniń ólimine jol qoymayın... "Oylaganlarına, toқтаған мешимlerine gá isenip, gá isenbey, aqshamı menen kózi ilinbedi, Tańnamazına kúndegisinen de erte oyanıp, dalaǵa shıqtı. "Baǵlı awıldan" kelip YUsupjan shabandozlar egip berip ketken ağashlardıń japıraqlarınıń tań samalına sıtırılısı oyın bólip, dáret alıwǵa alıp shıqqan mısqumanın qasına qoyıp tur edi, misli jer astınan shıqqanday, kóz aldında eki ulı Írza menen Tóre payda bolıp, sálem berdi.

— Haw, ullaım, túni menen qaydan júrsiz? Paraxatshılıqpa? — dedi ań—tańı shıǵıp.

Írza menen Tóre Xiywada medresede oqıp atır edi. Sońǵı kúnleri tálabalar arasında biraz narazılıqlar júz berip, Aydostıń Xiwadaǵı

dushpanlarından biri tálábalardıń medrese basshılarına narıyızalığın báne qılıp, Īrza menen Tóreni tuttırıp ósh almağa niyetlengenin, bir dostı aytıp keliwden ekewi qashqan edi. Bunısın ákesine ashıq bildirmedi. Sebebi, ġarrı adam óziniń eski dushpanları balalarına da dushpan bolıp qalǵanına qattı qıynalıp, dúzewge bolmaytuǵın bir is júz beriwı múmkin.

— Aǵa, Xiywada hawa rayı ózgerdi, dedi Īrza. — Burın ıqtırmalı qalaǵa usaytuǵın edi, endi diywalı gónergenbe, ıǵırǵı kóp. Kiyimlerdi ózgertip kiyip qaytıwǵa keldik.

Ótken saparı kelgeninde úlkeni ulı Īrzamı úylendirip jibergen edi, jas jigit jas kelindi saǵınıp qaytqan shıar degen oyǵa berilip turdı da, eki ulınıńda aqlına isendi: "bular onsha nasaz jigitler emes edi ġoy..." dep Xiywada jaman waqıyalar payda bolǵanın uqtı, biraq qazbarlamadı. Tańnamazın birge oqıw ushın ishten dáret suw alıp shıǵıwdı eskertti.

— Ullarım. — dedi ayaqların juwıp otırıp. — Īzǵırq ayaz jańǵa lárzem bermese, hesh ǵáp. Onsha awız ashıq bolıpta óspedińiz, ullarım. Xiywada tar kóshe, qarangı kóshe kóp. Ayaqlarınıızǵa qarap, saq júrmeseńiz qıyın. Lekin, ilim shın qıyınlıqqa shıdaw hám ilim. Bul ilim hár adamnıń ózinde bolıwı kerek.

Ol ulları menen jámaát namazǵa azandı baqırıp aytsa da, qıyalı álwan álwanlıǵı sebepli namazdı qayta-qayta aljastı. Ulları onı túsindi, biraq bilmegenge saldı. Namazdı tamamlaytuǵın hayattıń ornına Aydos jáne gúbirlendi; "kisi jasaǵan sayın jamanlıqqa kóp duwshar bolar eken, bul jalǵanshı dúńbyada kóbirek jasaw baxıtsızlıq! Haqıyqıy baxıtsızlıq! Tezirek xoshallayar aytısıw kerek... Aydos, ójetlik penen usınshama jasap ediń, jáne azmaz shıda. Zul dúńbyaǵa keliw, ketiw oyınshıq emes. Sonsha jıl el basqardıń, izińdi oyran qılıp ketpe! Jaslardı sinnan ótker! Sorlı elin kimlerge qalıp baratırǵanın bil! Sonnan soń ól! Tez ól!! Sonda ármanatsız bolasań, Elin Omar sıyaqlılardı qalmaǵay... Qalmas, qalmas... Jaqsı niyetler menen kóp is baslap ediń, talay jaqsı islerdin tuxımların sewip ediń, bári bolmaǵan menen, birazları nátiyje bergendi. Olardan jaqsı keleshek bolıwı kerek. Jas jigitlerdi sınayman dep jar saldırsań, jurt balaların jiberirme eken? Jiberedi... Aytpaqshı, elge kelgen Yakob orıstan ne káramat tabılar eken? Ullı patshaǵa qarsı jań kótergen jigitte, álbette, bir nıshan bar shıǵar. Xanǵa qarsı eldi kóterip ber

desembeken? Aqırı, ol tájiriybeli ğoy... jooq, Aydos, usı waqıtqa shekemgi jolınnan tayınba" Óziń...

Onıń hayat ornına aytqanların eki ulı da esitti, biraq kesent jasamadı... Ol óz oyların hayatqoy, dep tamamlap, qolların jayıp betine aparǵanda, bularda qolların betine apardı... Hátte biytanı at "Yaqob orıs kim" dep te soramadı.

Jaynamaz jayılgan sońda olar birin biri oyǵa salatuǵın gáp aytıspadı. Tek Aydos ǵana namaz ústindegi oylarınıń bir juwmaǵın dańǵara qıldı:

— Ullarım, eldiń jasların sınap kórmekshimen, ne deysiz?

— Júdá durıs, — dedi ekewi teńnen.

— Oǵan tek sizler ekewińiz qatnasıwǵa haqlı emessiz.

— Meyli, aǵa.

53

Qartayǵan halda qızdan ayrılıp qalıwdıń qawpi jónindegi áńgime kempir menen ǵarrını jartıwlı uyıqlatpadı. Azanda, tańnamazınan soń qalqas ústinde Maman gáp basladı.

— Yaqıp balam, qaraqalpaqtıń dástúri boyınsha qonaqtan úsh kúnge shekem jol bolsın soramaydı. Men bolsam, tórinen góri juwıq adamman. Hár dem qıspada endi úsh kúnlik ómirim bolatuǵınınan qáwiplenemen. Sol ushın ayıpqa buyırma, balam. Sen bizge orıs patshalıǵınan tek xabar bildireyin dep keldiń be? Yamasa biziń jaqta jasaw nietiń barma?

Yakob bunday soraw bolatuǵının kútpese kerek, juwap ornına oylanıp qaldı.

Esikte ot jaǵıp otırǵan qızı Ayımgúl de ákesiniń sorawına qosılǵan túr menen Yakobka qaradı. Oylı Yakobtıń kózleri tómén qarasa da, qız názerin anǵarıp, jáne tereńirek oyǵa berildi.

— Balam, meni awırladı dep túsinbe, eger qalıw niyetiń bolsa, úyde bola bar.

Qız ákesine hayran. Ol kóp waqıtlardan beri halqas ústinde bunday shıyraq bolmaytuǵın edi, búgin ózgeshe.

— Bálkim qalarman, ata, — dedi Yakob bas kóterip. Názeri májbúriy túrde jáne qızǵa tústi. — Atabek palwannıń ulın qalay kóriw imkaniyatı bolar eken?

— Asıqpay halqaslanıp alaber, házir aldıraman. Ayımgúljan, juwırıp Nurlıbekti úyinen shaqırıp kel, shıraǵım.

Ayımgúl ásten túrgelip esikten suwırılı shıǵıp ketti.

Ortadağı áńgime Nurlıbek kelgenshe belúzdi bolajaq túske enip edi, ġarrı Oğan jol qoymadı:

— Raxmet, Yaqıp balam, ele tildi de umıtpasań.

— Adam balalıǵında úyrengen tilin umıtpaydı eken, balalıǵın ótken mákan ózine tarta berer eken.

— Solay, shıraǵım. Jaqsıǵa hámme jer watan. Adam balasına adam balası jasaǵan mákannıń bári óz watanı, shıraǵım. Eń qıyın adamlardıń bir–biri menen til tabısıwı.

— Yaqıp balam, — dep kempirde gápke aralastı. — Ol jaqqa barıp Atabek palwanda til bilip ketken shıǵar?

— Bilgende qanday, ana! Moskvaga jetemen degenshe—aq úyrenip, bizlerdi jańılıstırdı á!

— Gerasim babaydıń "aǵayınlı Nikifrovlar" dep júrgeni de sonnan! — dep maqulladı ġarrı.

Yakob úy iyeleriniń kóp biliwge umtılw tábiyatına kewilli mıyıǵın tarttı.

— Kim menen sóyleser bolsań onıń minez–qulqına qarap sóylesiw jaqsı, balam, — dedi ġarrı eljirep. — Házir sen shaqırtıp jiberген Nurıbek ákesi Atabektey iri súyekli, palwan bilekli bolıp ósti. Adamǵa da mehriman. Bizlerdiń otınımız tuwesilgenin kórse, qanday halda bolsada, toǵayǵa shabadı, judá ǵana mehirli. Biraq sál ójetligi bar. Úlkeyse, qoyıp keterdağı. Bayǵus jesir anası da, úlkeyse qoyıp keter dep dámetedi...

— Ákesi tuwralı birden aytqanım qalay bolar eken?

— Eski dástúr boyınsha tiri ǵayıptı jeti jıl kútedi. Jeti jıldan soń óldige shıǵarıp, as–abatı beriledi. Atabektiń de ası berilgen. Ashıq sóylese bersen boladı.

Kóp kúttirmey Nurıbek kirdi. Ol ġarrı Maman aytqanday iri súyekli, 18–19 jaslardağı náwshe jigit edi. Dál aynımaǵan ákesi.

— Ha, Nurıbek, aynalayın. — dep, Yakob ushıp túrgelip qushaqladı. — Saw júrsen be? Anań sawma?

Nurıbekte ele adamlar menen emirenip hal sorasıw ádeti qalıplespegen edi. Yakobtıń sorawlarına "shukir", "shukir" degennen basqa heshteńe aytpadı.

— Inim, jigit degen bárshe iste márt boladı. Sol ushın jigitti jigit deydi, — dep Yakob onı qaptalına otırǵızdı. — Men ákeńniń orıs eli ushın orıs jerinde mártlik penen qazalanǵanıń guwası bolǵan edim... Meniń ákem menen bir waqıtta qaytı boldı, bir qábirge jerlendi.

Ákesiniń ólgenin óz kózi menen kórmey tuǵıyansız joq bolǵanına asabat berilse de, qıyalına ákesi ele tiri siyaqlanatuǵın edi, Nurlıbek kózlerinen jas tokpegen menen qamsıqtı.

— Ákeńniń ólimine quwan, ulım! — dedi Maman. — Bir ózi bir xalıq bolıp ólgen. Bunıń mánisi, endi bárshe qaraqalpaq "orıs eli ushın, orıs jeri ushın biziń qaraqalpaq—ám sheyit bolǵan" dep, máńgi maqtanadı. Áne, balam, batır ólmeydi, xalıq menen jasaydı demektin mániside usı.

Ele náwshe, aq kónil Nurlıbekte ákesi ushın maqtanısh sezimi oyandı. Yakob qaltasınan gúmis saplı eki tilli shaqqı shıǵardı.

— Mınanı ákeń franıuzlardan túsirip, "balama estelikke aparaman" dep júr edi. Ólgennen soń men aldım. Qaraqalpaqlarǵa qaytaman degen niyet penen ákeńniń usı esteligin onbes jıl saqladım, inim.

— Rahmet, aǵa.

Maman onnan shaqqını sorap aldı da, shańaraqtan túsken nurǵa tutıp, ján—jaǵına úńildi.

— Pa, pa, usta bolǵanıńa! Kóp ómirge ketetuǵın múlik eken! Marhum Nikiforda sheber usta edi...

Ǵarrı menen kempirdin túngi oylasıǵın esitkendey Yakob esikte ot ısırıp otırǵan qızǵa kóz astınan jáne bir qarap edi, onıń qap—qara kirpikleri atılıp, júregine qadalǵanday, tula bedeni dirildegendey boldı da, boyına kúsh kirip, álle nárselerge tuwlap kete jazladı. Ákelgen estelik shaqqısın, ákesin maqtawlar qulaǵına kirmedi.

— Nurlıbek inim, — dedi ol. — Maman atama otın ákeliwge ertip barasań ba?

Qúılmegen usınısqa hámme tańlandı. Nurlıbek ákesi jóninde qayǵısın umıtıp:

— Xo—o! Yaqıp aǵa, — dedi, tańlanıp. — Sendey mehmandı otınǵa jumsaw, mendey jas kishińiz ushın biyádeplik boladı.

— Joq, inim, hesh ayıp emes. Bulaqtan suw ishetuǵın bolsań—ám iyiliw kerek...

Miymandı jumsawǵa qansha qısınısқан menen de onıń haqıyqıy kewli ekenine isengen soń, úy iyeleri de qarsılıq bildirmedi, tústen qeyin Yakob Nurlıbek penen arqalamay otınǵa barıp keldi...

Yakobtıń qayırqomlıǵına Maman da, kempir de, qızı da shad. Jaqın końsıları kelip "Hoho!, orıslar kútá miynetkesh, kishipeyil, mehriban boladı ekenǵoy" desip tańlanıstı.

Mamannıń. ılashıǵın aynaldırıp tutqan qorası ańsaq—sańsaq edi, kelesi kúni sonı buzıp, qayta dúzetiwge kiristi.

Qızı pisirgen awqattı zorga túrgelip jeytuǵın Mamanda álleqanday kush payda bólip, quwnaqlasıp, oǵan járdemlesiwge tikeydi...

Sáskege taman Qádirbergen jar salıp etti:

— Xalayıq, xalayıq! Esitpedim demeńler! Qulaq salıńlar! Aydos baba ullı is oyladı, Aydos baba ullı is oyladı! Kimde—kimniń jası onaltı menen jigirmabestiń arasında bolsa, sársenbi kúni "Aydos qalaǵa" kelsin! Aydos baba sınnan ótkeredi, Aydos baba sınnan ótkeredi... Aqıllılarǵa, mıqılǵarǵa pátiya beredi. Xalayıq... xalayıq!...

Maman Yakob penen kewilli sóylesip, qora qıspalawǵa qabıq berip tur edi, dizesinen dármanı ketip, qoraǵa súyenip, ishinen ókindi: "...áy, soqır quday!... Eń bolmasa, kishi ulımdı qaldırǵanıńda, usı jarıstıń aǵlası qılmaspa edim?"...

Yakob jarshını tıńlap Mamannıń hálsiregenine ishinen hayran bolıp soradı:

— Maman ata, Aydos baba jaslardı ne ushın sınnan ótkermekshi?

— Biziń elimizde burınnan sonday dástúr bar, balam. Bas biyler gileń ǵarrılardı jıynap, jaslardıń aqılın, kúshin sınaydı, sóytip birewine biylik pátiya beredi.

— Xan urıqsat eteme?

— Kimde—kim pátiya alsa, xalıqtıń ózi—aq onı biy dep juginedi. Bir isi bolsa, másláhátke de soǵan bara beredi. Ujjetli jigit sóytip júrip—aq biylik etedi. Soń xannıń ǵaznasına bir nárse aparıp salıp, biylik párman ám ákeledi.

— Men—ám qatnassam bolama?

— Umıttım, jasıń neshede edi?

— Otızda.

— Onda qıyın. Aldawǵa bolmaydı.

— Qaraqalpaqlardan basqalar qatnasa alama?

— Tek qaraqalpaq balaları názerde tutıladı, biraq, sınaw payıtında heshkimniń milletine qaralmaydı, aqıl, kúsh jeńedi. Tek jası sáykes keliwi kerek.

Yakob jası ushın basın ókinishli shayqap tamsandı.

Ol jóninde qaytıp gáp qozǵalmadı.

Háptege jetpey—aq Mamannın ılashıǵınıń aynalasına taza qora tutılıp, oyılı—dónesler tegislenip, jigiti bar úyge usap qaldı. Ákeleri taǵdirles bolǵanı ushın ba yamasa Yakob qızıq—qızıq áńgimeler

menen ózine qaratıp aldıma, Nurlıbek bul úyge júdá úyirsek bolıp qaldı, kúnde keledi, Yakob penen ájik—gújik sáylesedi.

Nurlıbek búgin dekabırshniler jóninde qaytadan sorap, ángimege qunıǵıp otırǵanda jáne bir atlı jar salıp ótti.

— Adamlar! Káramatlı Xiywa xanınıń puxaraları! Xan salıǵın tez tayarlańlar! Xannıń bas salıqshısı keldi. Adamlar!!....

— Xannıń bas salıqshısı bir ońbaǵan adam dá!—dedi Maman. — Aydos jáne keshiktirgen soń kelgeni. Haw, qurǵır basım, búgin Sársenbigoy, — dep Maman birden turgeldi, — Búgin Aydostıń sınaq ótkeretúǵın kúni ǵoy...

— Barayık, ata, — dedi Yakob asıǵıp.

— Men úyge ketemen, — dep Nurlıbek ushıp túrgeldi.

— Ha, sen jarısqa túsip baxıtındı sınaq kórmeysen be?

— Keshiriń, Yaqıp aǵa. Xannın bas salıqshısı biyrehim, qattı qol birew. Salıq jıynasa qazanındaǵını tógip, kózine ne tússe, bárin ápketedi. Áǵamnıń qalıp júrgen bir sadaqasın ótkeriwge bir jan alarmız dep, satıw ushın jıynap qoyǵan bes—altı túydek torqa bar edi. Solardı jasırmasam bolmaydı. Báلكim, izińizden jetermen!...

* * *

Olar "Aydos qalaǵa" kirgende qur álleqashan toplanıp, ortada eki palwan guresip atır eken. Mamandı sıylaǵanlıqtanba yamasa qasındaǵı ózge túsli jigitti sıylaǵanlıqtan ba, olar kirejak jerdegiler sótilip, jol ashtı. Misli atalı—balalı bolıp dizilisip, aldınǵı qatarǵa shıǵıp otırdı.

Teke tiresin salısıp atırǵan palwanlardıń biri orta jaslarǵa barǵan, murtlash, kesken gellektey duǵıjım palwan qurǵa da, Mamandı da burınnan tanıs qazax palwanı Eset. Ekinshisi onnan gúres úyrenip júrgen shákirti, boyshańnan kelgen, ógiz qabırǵalı, arıslan omırawlı, ele saqal murtı onsha shıǵıp jarımaǵan jas palwan Ernazar — Aydostıń ázi óltirgen bir inisi Mirjıqtıń balası Ernazar.

Maman mańlayına qolın saya qılıp, sıǵalanıp otırıp, palwanlar jóninde Yakobqa qısqasha túsiniк berdi.

— Musılmanlarda ustaz benen shákirt gúreske túspeydi emespe? — dedi Yakob.

— Bunıń aldında Ernazar ózi teńles eki jigitti pallaqtan ushırdı, — dedi qaptalında otırǵan buwrıl saqallı bir tamashagóy sıbırılanıp. — Úshinshi bolıp heshkim qarsı shıqpaǵan soń, Aydos onı ustazına saldı.

— Ástapıralla, naysap!

Usı gezde palwanlar shırpa–shıp alısıp, tamashagóyler shawqımlastı.

"Ha, Ernazar, ishten shalı!," "janbas ur!," "Nege ilmetoǵanaq salmaysań?" "Ustazınıń belbewin qattıraq buwıw kerek!" "Sóytpese, jáne qolı shıǵıp ketedi".

Hámmeden biyigirekte, kóp ǵarrılardıń qorshawında otırǵan Aydos zer jaǵalı shapanın iynine jelbegey salıwı menen túrgelip, ortaǵa shıqtı da, palwanlardı toqtattı. Jurtqa ayǵaq qılıp zer jaǵalı shapanın iyninen aldı hám qurǵa betin burıp sóyledi.

— Biradarlar! Xalıq dásturın buzıp, ustazı menen shákirtin gúrestirgenim ushın áfiw etińler! Meniń bundaǵı maqsetim — ustaz benen shákirt bir–birinen ne úyrengeńin, qalay uyrengeńin kóriw edi. Kórdim. Sizler de kórdińiz! Bulardıń jıǵısıwı shárt emes, ustazı shákirtke, shákirti ustazǵa ılayıq eken! Mınaw shapandı, birgezde maǵan Xiywa xanı sarpay qılıp japqan edi, men bunı endi Eset palwanǵa jabaman. Quth bolsın aytıńlar, biradarlar!

Qur guw shuwladı:

— Eset palwanǵa quth bolsın!!

— Ernazarday palwan tárbiyalanǵan Eset palwanǵa uzaq ómir tileńler, biradarlar!

— Quday Esetke uzaq ómir bergey! — desip adamlar jáne dawıs qosıp gúwledi.

— Biradarlar!—dedi Aydos ayaǵınıń ushına minip. — Endi jaslardıń aqlın sıaymız. Jáne eskertemen, onaltı menen jigirma bestin arasındaǵılar juwap beredi... Birewge birew sıbırlamaǵaylı...

Qur biraz qozǵalańǵa túsip, birewler alǵa ótip, ekinshiler keyin shıqtı. Payıttan paydalanıp tamashagóyler óz–ara ǵawırlı kóterip atır.

— Ernazar qúshli eken, —dedi Yakob. — Eger ıraslasa, ustazın jıqqanday túri de bar.

— Ustazdı jıqpaǵanı aqıllıǵı, — dedi Maman. — Awa, balam, jaslıq etip qızıp, ustazın jıǵıp salǵanda, onı bárshe adam ǵargar edi. Kópshiliktıń ǵargısın alǵan adam qutaymaydı.

— Biradarlar, — dedi Aydos áwelgi otırǵan jerine barıp, — jáne eskertemen! Birewge–birew sıbırlamaǵaylı, ǵawırlaspaǵaylı, Dıqqat, dıqqat! Birinshi soraw "Elde kim kimnen ne qarızdar?"

Mish–mish baslandı, al jaslardıń heshqaysısı ornınan qozǵala qoymaydı. Bir dawıs bálent esitildi:

— Siz jas gezińizde bul sorawǵa juwap bergensiz.

Qur dawıstı maqullap shuwlastı. Olardıń kóbisi Aydostıń qaytarǵan juwabın hárqıylı qılıp aytısatuǵın edi. Ján-jáǵına apalaqlañqırıp qaranıp, Ernazar tikeydi. Adamlar siltidey tınıp qaldı.

— Sóyle, balam, sóyle, — dedi Aydos.

— Adamlar durıs aytıp atır, — dedi Ernazar júdá saldamlılıq penen, — Siz jas gezińizde, atı ápsana Maman biydiń "elde kim kimnen qarızdar, kim qarızın ótep atır, kim qarız berip atır?" degen sorawına "eldegi qarızdar barlıq balalar, bunıń mánisi – barlıq bala ata–anasına qarızdar... "degensiz. "Kimde–kim ata–analıqqa erisip, bala ósirip tárbiyalap atırsa, qarız berip atırǵanı" degensiz. Al meniń siz aytqan sorawǵa berer juwabım "dúnıyadaǵı bárshe adam bir–birinen tek húrmet–izzet qarızdar, doslıq qarızdar".

Aydos ornınan ushıp túrgelip, shıyraq qádemler menen kelip, Ernazardıń jazıq peshanasınan súydi. Qur Ernazardıń atına qosa "Dana palwan, Dana palwan" dep shuwlastı.

— Biradarlar! Dıqqat! Ekinshi sorawım:... Xannıń, patshanıń bas quralı neden ibarat?

Shıdamay ĩrza túrgeldi.

— Otır, ulım, — dedi Aydos. — Aytpadımba, Tóre ekewińiz lám–miyim demesiz.

Tamashagóylerde qayılshılıq bolmaǵan menen, kóp qarsılaspadı,

— Maman ata, men aytar edim, — dedi Yakob sıbırlanıp.

— Qáne, tek ózime sıbırarla, soń sinap kóremiz.

Yakob Mamannıń qulaǵına awzın basıp "menińshe patshanıń bas quralı — aldaw hám xoshamet" dedi.

Birew esitpedime dep, Maman qaptalındaǵılardıń qaradı Olardıń heshkim dıqqat awdarmay, ortaǵa kim shıǵadı desip ján–jaqqa telmiriw menen bánt eken.

Qarsı tárepten bir náwshe jigit túrgelip, juwap qaytardı:

— Aydos ata, xannıń, patshanıń bas quralı—láshkeri boladı.

— Menińshe olay emes, — dep ekinshi mushtan jáne bir jigit tikeydi, — Menińshe xannıń bas quralı—pilteli mıltıǵı, atatuǵın tobí.

Eki jigitniń de juwabın maqullawshılar hár jerden ses berip, dawıslar ekige bóline baslap edi, jurt jáne Ernazardıń tikeygenin kórip suw serpkendey basıldı.

— Aydos ata, — dedi ol, —menińshe, xannıń, patshanıń bas quralı — aldaw!

Kópsilik onı quwatlap jáne birden gúw etti.

— Ernazar durıs ayttı!!!

Maman qaptalındağı Yakobtıń qolın alıp súydi.

— Yasha, orıs penen qaraqalpaq teń sheshti.

Aydos Ernazardıń juwabın maqullap, úshinshi sorawın járiyaladı:

— Qanday ómirdi, qanday ólimdi úlgili deysiz?

Taxiyashań, bóz kóylek, dambalın shala jabatuğın tarlaw qara qamzol kiygen, boyı sımğa tartqanday sıydam, ilánáziklew bir jigit qarlıǵashtıń qanatınday sulıw pardozlanǵan murtların qolı menen sıypap—sıypap, ornınan túrgeldi. Bul Aydostıń óz balalarına qosıp Xiywaǵa oqıwǵa kirgizip qaytqan jaslarınan biri — Jiyemurat atlı shayır jigit. Házirshe óz qurbıları arasında laqabı Kúnxoja. Ol túrgeliwden hámmede maqullaw belgileri kórindi, Kúnxoja uyańlaw qıymıladı.

— Jiyemurat balam, qısınba, — dedi ǵarrılardan biri.

— Menińshe, ómir báhárge usasa úlgili, ólim kóp zúráháti jıynalmaqalǵan gúzge usasa úlgili.

Tıńlawshılar ań—tań.

— Juwabıń durıs, keńirek máni ber, — dedi Aydos,

Kúnxoja awzın sıypalap, shıp—shıp terge túse basladı. Tamashagóyler hárjaqtan jáne shawqımlasıwǵa qaradı.

— Biradarlar! — dedi Aydos, — Adamda usınday payıtlar boladı. Túsineseń, júdá tereń túsineseń, biraq túsindire almasań. Jiyemurattıń juwabına kim máni beredi?

Jáne Ernazar tikeydi.

— Ernazarjan, — dedi Aydos. — Esitiwimshe úlken bir qalanıń mektep—medresesinde oqımaǵansań, biraq bunday danalıqlardı qaydan úyrendiń?

— Meniń mektebim, medresem — anam boladı, ata.

— Ernazarjan, endi bir sorawıma birden juwap berip kór, — dedi Aydos. — Elde eń ázzi adam kimligin bileseńbe?

— Eldegi eń ázzi adam — el sırn saqlay almaǵan adam, ata.

Aydos onıń basınan sıypaladı:

— Juwaplarıńa ırzaman, balam. Ele jassań, barlıq nárse aldında. Óz basımnan ótken násiyatımdı saǵanda aytayın, Īrza menen tórege de aytıp edim. Esińde tut. Kisi ózi ushın jasasa pısqıydı, bala—shaǵası ushın jasasa janadı, eli—xalqı ushın jasasa juldız bolıp jaqtı beredi. Qalǵanın óziń túsineseń. Endi juwabıńdı dawam ete ber.

— Ómir báhárge usasın demektıń mánisi — adam bárha ónip—ósiw jolında bolıwı kerek. Bul atı ápsana Maman biydiń hám buyırığı hám

násiyatı; Adam jańalıqlar oylap tabıw menen jerin gúllentip, awıl-aymağın, elin, jerin toq qılıw jolında tınbasa, ómiri báhár bolğanı. Adam kóp oylap, kóp islep, kóp egip olardan zúraát jıynap úlgermese, ólimi erte túsken gúzge usağanı. Bul ókinishli bolsada úlgili ólim, sebebi izindegiler tayın zúraát jıynaydı, haqqına bárhá duwa qıladı.

Ernazar anasınan esitkeni boyınsha bul usatıwlarıń mısalı etip ákesi Mırjıqtıń islerin, ólimin aytpaqshı edi, orınsız kórdi. Aydos onıń gáp baslawınan, "bul balalıq etip kópshiliktiń aldında ákesin mısálğa keltiriw menen góne jaranıń awzın tırnamasa jaqsı," dep, gúdiksiregen edi, quwandı.

— Otırağoy, Ernazarjan, — dep kurgá dawısladı. — Sizler ne aytasızlar?

Hámme jáne shuw ete qaldı:

— Kúshli de Ernazar, aqıllı da Ernazar.... Kúshli de Ernazar! Aqıllı da Ernazar!!

Aydostıń kewli yoshıp, shayır Kúnxojanı ortağa shaqırdı;

— Jiyemurat balam, endi sağan eki soraw beremen, tikke turıp juwap qaytar. Birinshi "jarlılıqtıń tórkini nede?" ekinshi "úydiń baxıtsızlıǵı nede?"

— Jarlılıqtıń tórkini is jaqpashlıq, ata. Úydiń baxıtsızlıǵı— qonaqtıń qashıwı, ata.

— Maqul ayttıń, balam. Endi shayırlıǵıńdı kórset.

Kúnxoja oń alaqańı menen awzın jelpip, shep alaqańın shekesine bastıda, qıssa dawısına salıp yadtan oqıdı:

Ata-jurtım Turkistannan kelgeli

Ata-babam qonıs basqan jaylawım!...

Shayır kútá jaǵımlı jipek dawıslı edi, qosıǵınıń hár bándirgisinde "jaylawım" degen sóz qaytalangan sayın, mańlayındaǵı jıyırıq jazdırılıp, jáne yoshqa minedi. Geybirewlerdi shayırdıń qanday taqlette turısı, geybirewlerdi qosıqtıń mazmunı eliktirip, jurt siltidey tındı.

Jas shayırdıń táriyplewi boyınsha qaraqalpaq xalqınıń házirgi jaylawınday ilahida gózzal mákan bul keń álemniń hesh burshınan tabılmaydı,.. jerine birdi shashsań, mıńdı alasań... Suwı bálzám, toǵayı baǵ, torańǵılı otaw, qumı kepren, jıńǵılı sadaq, qamısı oq... qálegen qaraqalpaq kózsiz jasawǵa qayıl boladı, bul jaylawsız jasay almaydı...

Tınlawshılardıń bǎrshesinde ayırıksha yosh, óz makanına degen jáne bir ústeme muhabbet payda bolǵan sıyaqlandı. Yakob Mamanga:

— Shubxasız elin súygen shayır eken, — dedi.

Quwanishtan Aydostıń kózleri jasawrap, dúńya lázzetin búgin túsingendey, gá keń nápes alıp, gá nápesi jetpey, ań—tań shıǵıp, birden túrgelip bara sala Kúnxojanıń mańlayınan súyip aldı:

— Kóp jasa, balam. Ata—mákanın súyip táriyplep, basqalargá maqtanış ete alatuǵın shayırdı endi kórdim. Qudayım... — Ol gápiniń izin ayta almay gilt toqtadı. Tamashagóyler hayran bolıp, onıń názeri túsken jaqqa burılıp edi, aldına birewdi kese óńgerip kiyatırǵan atlı Nurlıbekti tanıdı.

Nurlıbek atın pátli aydawı menen qurdı belip, Aydostıń aldında toqtadı. Attı hámme tanıdı. Xannıń bas salıq jıynawshısıniki. Aldında erge kese jatqarılǵan kim? Eki qulaǵı kesilip, sonnan aqqan qannan tanıp bolmaydı. "Salıǵın tólemegen bir sorlını bas salıq jıynawshı tuttırıp, Nurlıbekke, "qurǵa aparıp kórset" degenǵoy. Rehimsiz salıqshınıń tarıwına ushıraǵan kim eken?" dep hámme úrpeyisti.

— Aydos baba, tanımadıńızba, bul xannan bas salıq jıynawshısınıń ózi. —dedi Nurlıbek.

— Bas salıq jıynawshınıń ózi?!

— Bas salıq jıynawshı?!

Kur buzılıp, Nurlıbekti qorshadı. Yakob Nurlıbekti ǵarıp—hal bala kóretuǵın edi, onıń batılıǵına hayran qalıp tur.

Maman da hayran bolıp, "Sen úyrettiń be?" degendey Yakobqa qaradı. Ol ǵarrı biydiń kóz qarasına túsindi:

— Men onıń menen basqa baǵıtta sóylesetuǵın edim. Tek xanlar, patshalar haqqında sóylesetuǵın edik, Maman ata.

— Ne bolsa da Nurlıbek erlik islepti.

Nurlıbek xannıń bas salıqshısın er ústinen sıpқанatıp jiberdi.

— Ne ushın? — dedi Aydos hayranlıqta, — Basqanıń esigin qamshılasań, ol senıń esigińe toqpaq uratuǵının túsınbediń be?

— Túsindim, Aydos baba. Bunıń ózi esiklerge qamshı emes, birden toqpaq urıp júr. Solayma, xalayıq?

— Solay, solay, — dep shuwlastı kópshilik.

— Bul náletiy salǵan jerden qız sókti, Aydos baba. Mómin qońsımızdı sókti, bileseń, onıń qızları bir.

— Bǎrxá sógedi, bul nálet! Házir sarsań kesek qılınsın! — dedi bir dawıs.

Bas salıq jıynawshı quwsúyek arıq kisi edi. Kunxoja qarap turıp:

— Bunday arsız iplasqa mush kóterip, qoldı ılaslawğa arzımaydı.
— dedi, — Ózi de arıq eken, piyada ketse, Xiywanıń jolında ózi–aq óledi.

Aydos jelkesin kasıdı: "Ne qılıw kerek? Izi ne boladı? Elge baxıtsızlık ákelmespe eken?"...

— Qáne bosatıp kórinler, biradarlar!

Bas salıqshı ózin qorshaǵanlardan qutıla almasın kózi jetip tur edi, Aydostıń buyırǵı sońǵı buyırq bolatuǵına isenip, tiri qalǵanına quwanış penen, ayaqların ǵazǵaz basıp, ózin shetke aldı. Kópshilik, bir juqpalı kesel kiyatırǵanday, ayırılıp jol berdi.

Usı demde, qaydan kelip qalǵanı námálim, onlaǵan atlı payda bolıp, piyada alamandı shetinen qamshıǵa tuttı da, birewi bas salıqshını tawıp alıp, atına mingestiriwden bári qublaǵa qaray hayt qoydı.

Aydos sarsańlıqta: "Salıqtan kúygen biysharalar payıttan paydalanıp, kókmar qılıp oynamaqshımeken? Meyli, zańǵardı parra–parra qılsın..."

— Aydos baba, — dep birew ayaǵın atbasqanday baqırdı, — Anawlar Bas salıqshını Xiywaǵa apqashıp baratır. Arasında Molla Dáwletnazardı tanıdım.

— Nurlıbek kuw! Dospan atımdı ákel! — dedi Aydos.

Búgingidey jaǵdayda biybabası piyada júrgen menen, Dospan onıń atın bárhá jetelep, izireginen baqlap turatuǵın edi. Jıldam attı ákelip, Aydosqa keseletti.

Júyriklikte alayaq jiyrenge teńlesetuǵın at heshbir biyde joq edi. Iyesi otırıwı máttal, ań kórgen ash burkittey usha jóneldi. Aydostıń jasına qarap, burınǵıday atta otıralmaydı, shawa almaydı, dewshilerdiń awızları páńkiyisip qaldı.

Qápelimde júzbergen bul hádiyse hámmeni sarsań etti.

— Jańaǵı apqashqanlar–ám xan atlılarıma? — dedi Yakob Mamangá.

— Ózimizdiń biyler.

Yakob "túsiniksiz" degendey iynin qıstı...

— Ernazar, kettik, inim, — dedi Eset palwan. — Bunday ishki alasapıran, alawızlıq biziń elde de bolıp turadı. Júr, seni anańa aman tapsırayın.

Ernazar ǵawǵanıń ishinde bolǵısı kelip "pay, Eset aǵa, pay..." dep, ári–beri moyıntawlıq qılıwǵa urınıp edi, ustazı jol bermedi.

— Júr, Ernazar, bul deńgeneniń sońı emes. Hár urıwdıń kómeshke qul tartıwı qalmasa, aldınnan ele talay deńgene tabıladı.

Aydoslardıń izinen qarap turǵan alaman, házir ǵana dıqqat orayı bolǵan Eset palwan menen Ernazardıń aǵa—inilerdey dizilisip, bólingenin bayqamadı.

Qaray—qaray kózler talǵanda Aydos penen Nurlıbek kórindi. Nurlıbek aldınraq shawıp kelisi menen, aldına kese óńgergen bas salıqshınıń óli denesin kókmar qılıp jerge tasladı.

— Áne, biradarlar, — dedi Aydos jetip, —Endi bunı "Qalanıń" dárwazasına asıńlar! Xan salıǵın endi tólemeńler!

Tórt jigit bólinip, ólini kóterip barıp, dárwazaǵa ayaǵınan shegeledi. Bas salıqshıǵa degen ǵázetetlerdiń kópliginen be, heshkimde ayanış sezilmedi. Kerisinshe, jaslar Bas salıqshınıń denesine kesek ılaqtırısı, ǵarrılar olardı irikpedi.

— Biradarlar, — dedi Aydos biraz oyılı. — Bilesizler, xan óziniń bas salıqshısı ushın qattı qáhárlenediw endi elde ilǵal kúni tuwadı.

— Xańǵa qarsı urısamız, óziń baslay alasań ba? — dedi kópshilikten bir diyxan.

Aydos bunday miráát, bunday isenim bolar dep oylamaǵan edi.

— Isenseńiz, baslayman, — dedi kuwanışlı.

Bársheniń kútkeni usı eken, shuwlastı:

— Basla, Aydos baba, isenemiz!!!

Xalıqtıń isenimine kókiregi tolıp, quwanıshtan jılap jibergisi kelgen Ayдостıń háreketin, keyninde bayqap turǵan Maman shıǵanaǵı menen Yakobtı túrtti.

— Qalay?

— Durıs!

Kópshiliktiń haqıyqıy isenim bildirip, baǵıtı ózine awǵanına Aydos elede naisenimlikte. "Oy, sorlı Aydos, — dedi ishinen, —bul xalıqtı nege erterek túsinbegenseń? Áwelden nege isenbediń?...". Ol alamannıń ujıbatlı másláhát, heshkim óz basına kete almaytuǵın buyırq kútip turǵanın sezip zángisine shirendi.

— Biradarlar, endi shın ilǵal kúni tuwadı. Asıǵıs tayarlıq kerek. Xan eles—qápeste basıp keledi. "Aydos qala" Xiywa xanı ushın qolaylı mákán eken. Bizge qolaylısı "Sarı ataw". Elin súygen, kókiregi qurtlı adam házirden baslap "Sarı atawǵa" jıynalsın! Hárkim óz jaw—jaraǵı menen jıynalsın! Bala—shaǵalar shette qalsa da, tınıshlıq joq, sol ushın, bala—shaǵalardı qaldırmańlar! "Sarı atawǵa" bári jaylasadı,

jaqsı mákán! Qamal bolsa, úsh jaǵı balıqlı teńiz. Házir tarqalın da, "Sarı atawdan" mákán basınlar!

— Tiykargı maqsát ne? — dedi bir dawıs.

— Jańa ózlerińiz ayttıńız, maqset — xanǵa qarsı urısıw, biradar! Xannıń zulımlıǵına qarsı, xannıń salıǵına qarsı urısamız. Ózimizdi ózimiz basqarıw ushın, qaraqalpaq xanlıǵı ushın urısamız... Xalayıq, biradarlar, házir tarqalınlarda, "Sarı atawǵa" bet alıńlar! Qabil, molla Dawletnazarlar Xiywaǵa jetiwden xan láshkeri berman shıǵadı. Ğapılda qalmayıq, biradarlar!

Xannıń qısıwmetlerine toyımp, álleqashan—aq júreklerinde ǵázáp otı jańǵan alaman teńnen guwledi:

— Maqul, Aydos biy, maqul!!

Toplangan alaman buyırıqtı tárk etpey tez—tez tarqadı. Aydos ábden ırızı bolıp, ketkenlerdi sırttan baqlap tur edi, Maman menen Yakob dizilisip kelip aldına toqtadı.

— Xanǵa qarsı kóteretuǵın qılıshına keskirlik tileymen, — dedi Maman.

— Awmiyin! Ha, Yaqıp orıs, qalay awhallar? Úyrenisip atırsań ba?

Aydostıń ózin biyik tutınqırap sóylegeni Yakobqa onsha jaqpasa da, sır bermedi.

— Awhallarım jaqsı, Aydos baba. Búgingi sınadıńız unadı, — dedi suwıqlaw.

Adamlardıń keypine yoshlı Aydos ózin ústem tutup, at ústinde turǵanında, Yakobtıń juwabı suwıqlıǵında eskermedi. Atın ásten aydap, alǵa júrdi, Maman menen Yakob qaptallap ere berdi.

— Yaqıp balam, — dedi Aydos. — Eldiń kárxatın kórdiń ǵoy, bahań qalay?

— Bir qaraǵanda xalq birlikli, biraq, taza kelgen adam, xalıqtıń ishki oyılı—bálentini birden túsiniwi qıyın ǵoy.

Aydos onıń juwabına onsha kánaátlenbesede, ishindegisin jasırmadı.

— Men shınımdı aytsam, zamanımız kúshli ázzini munjigen zaman. Sol ushın bizdey az sanlı xalıqqa shın aǵalıq etetuǵın kóp sanlı, birlikli xalıq, kúshli patsha ya xan kerek. Sol ushında kúshli orıs patshasına da, Xiywa xanına da qarsı emes edim. Sebebi biz kóp shabılıp, kóp mákán ózgertip, kópten azayǵan xalıqız. Kim tuwısqanlıq járdem qolın sozıp, el birligin buzbasa, heshkimge "sen tur" demeymiz. Biz sorlıǵa seniń elińnen de járdem kele qoymadı. Sol ushın Xiywa xanına eldi ózim ótkerdim. Óz ara jawlasıp tarap

ketkenshe, azap kórsekte bir jerde jasawımız kerek boldı. Endi kórip tursañ, sol Xiywa xanına qarsı shıqpaqshıman. Sebebi eldi kóp azaplaydı, salıǵı awır. Jurttıń álpetin kórdiń ğoy, xannıń zulımlıǵına bári narazı. Endi sennen bir nárse sorasam?

— Sorańız.

— Ushıqıyırız keń paytax orıs eliniń ullı patshasın quladıǵa ne degen kúsh kerek? Oylansam, sen aytqan dekabrshilerdiń júreginiń túgi bar jigitler eken. Sallat bolsań, Ásker bası bolsań, sende osal emesseń, Yaqıp, balam. Meniń sorayın degenim, adamlardı ózlerińizge isendiriw ushın ne isledińiz? Bizge úlgi keregin sezip turǵan shıǵarsañ. Qıpsalama, balam.

— Anıq kerek bolsa, aytayın, — dedi Yakob asıqpay. — Bizde "Orıs haqıyqatı" degen jańa konstituciya jazıldı. (Bizińshe "konstituciya" — sizińshe "sháriyat"). Sol "orıs haqıyqatı" qol jazba kitap edi. Onda jerge hámmeniń iyelik qılıwı, krepstnoy diyxanlardı (sizińshe, bası baylı diyxanlardı) satıw, satıp alıw, soqtaǵa uttırwıǵa shekem baratuǵın ońbaǵan qullıqqa tıyım salıp, orıs adamın azat qılıw, patshanı aqıllı adamlardan saylap qoyıw usaǵan máseleler jazılǵan edi....

— Olay bolsa, biziń isimizdi awız eki "qaraqalpaq haqıyqatı" desek bolar ekendaǵı.

Yakob biraz jibissede, Aydos jónindegi esitkenlerine qaraǵanda, onıń tutqan jolın "qaraqalpaq haqıyqatı" dep atawı nırıqqa sıymaydı. Aydostı elede eleńkirep kórgisi keldi.

— Aydos baba, kewlińizge kelmessin, men siziń ot bolıp qızıp, jol tappay turǵan gezińizge tap bolǵan shıǵarman. Men qaraqalpaq jerine qádem qoyıwdan siz tuwralı ońlı gáp esitpegenmen. Sol gáplerge karap, men sizde, "pútkil dúńbıyanı baǵındırıp xalqımnıń atın shıǵaraman" dep, izinde óz elin apatqa ushıratqan Napalonnıń bazı belgilerin sezdim.

Aydos Napalonnıń atın tek bir esitip, soń umıtqanına qaramastan, ol jóninde soramay, óziniń bunnan on altı jıl ilgerigi háreketlerin kóz aldına keltirdi, eliniń dańqın shıǵaraman dep júrip búldirip alǵan ózindey birewdi kóz aldına keltirdi.

— Burın aldım menen júrdim be, ya artım menen júrdim be, házir qalay júrippen, buǵan baha beriw ózgelerdin isi. Baǵda qız payda bolsa, quyash shıqqanı degendey, meniń baslayjaq, biraq izi qarańǵı islerime seniń aralasqanıń sonday quyash bolıp tur, Yaqıp balam. Keńesiń menen járdem ber.

— Áne, bul gápiń wáj gáp, Aydos! — Dedi Maman. — Yaqıpjandı ózińe járdemshi qıl.

Mamannıń tilegi Aydostı girttey oylanıwǵa májbúrledi. "Yapırmay á?? Kúshlilerde bir jaman ádet bar, eger, tegarań qol qabısın tiygizse, saǵan pálen járdem ettik dep, ómir–ómirinshe betińe basıp, júzińdi bárha tómén etip qoyadı. Ózimiz benen ózimiz bolıp jeńilsek te, jeńsek te qara jerdi qayra–qayra basıp, júzimiz jarqın júrgeni jaqsı emespe?..."

—Maman, Yakıpjannıń ğayrı dinligi xalıqta abırjıw tuwdırmasa...

Aydostıń gúmanı Mamanga jaqpadı, sebebi birazlarda ğayrı dindegilerge alakózlik tuwdırıwdı onıń da úlesi bar.

—Aydos baba, — dedi Yakob Mamannıń kelbetinen Aydosı jaqtırmaǵanın túsini. — Xalıqlar qıylı–qıylı dinde me, azba ya kóp pe, ómir súrip kún keshiriwi, óz ishindegi qarapayımları menen basshıların, shayırları menen danaların bahalawı, bir–birine sáykes keledi. Búgin Kúnxoja degen shayırnızdı alamannıń unatıp qalǵanın kórgenimde, biziń Pushkin degen ataqlı shayırmız esime tústi...

Ol gápin ada qılıp úlgermey–aq, Aydos úyine kelip qalǵanın eskertip, áńgimeni dawamlaw ushın, olardıń ishkerilewine miráát etti hám atın jılawlawǵa kelgen eki ulına buyırıq berdi.

—Írza, úydi jıldam tósestirdi de, qoradaǵı alabaspaqtı soydır. Tóre, sen Nurlıbekti shaqırıp kel, jónekey awıldıń jas úlkenlerine xabar berip ót. Dospan, sen Ernazardı ustazı menen ertip qayt, — dedi de birden oylanıp, Ernazardıń ókpeli anası jibermey, jáne ókpelesermiz degen qáwip penen tapsırmasın ózgertti, —Ernazar ustazı menen búgingi jeńisi ushın úyinde meylis qurıp atırǵan shıǵar. Házlerin buzbay turayıq. Tez Shabbazǵa shap, "Baǵlı awılǵa", YUsupjan shabandozlarǵa xabar jetker. Qaraqalpaq eli xanǵa qarsı kóterilejaq, — de!

...Tań aldında Maman menen Yakob Aydosıń miymandoslıǵınan kútá kewilli qayttı. Ásirese olardı quwandırǵan nárse, Aydos shaqırǵan jas úlkenleri menen, eldiń barlıq jasların nókerlikke atlandırıwdı kelisip bolıp, Yakobtı sóyletti. Orıslardıń aǵla áskeriy tájiriybeleri jóninde kóp sorawlar berdi. Uzatarda, qurı qol jibermey, bir ala at mindirdi. Házir sol atqa Maman ekewi mingesip, xan salıqshısınan at basıp alǵan Nurlıbek penen qatar kiyatır.

Saratannıń azanǵı jipek samalı úshewin de uyqıǵa tartajaq, biraq, olar óz-ara sóylesik penen, uyqıǵa moy bermeydi.

—Nurlıbek, — dedi Yakob, —Ójetlik penen biraz naqolay is isledim dep oylaysañ ba?

—Nege? Ustası kelgen soń, balta saplandı dep oylayman.

Ol kimdi názerde tutıp turǵanın Yakob túsini, mardıyp mıyıq tarttı.

Maman Nurlıbekti bunday tujıımlı hám tereń mánili juwap beredi dep oylamaǵan edi.

—Ho, balam, gápiń dúziw shıqtı. Xannıń bas salıqshısın óltirgeniń de durıs, — dedi, —Endi quday aqbetin bergey.

Xannıń bas salıqshısın óltirgeni ushın adamlardan maqullaw algısın alıp, kútilmegende, hámmeniń xanǵa qarsı kóteriliske shıǵajaq bolıp mush gúyiskenine Nurlıbektiń ishinde maqtanış sezimi bolsa da, xannıń kúshli láshkerin kóz aldına keltiriw menen, úyiniń tusında, joldaslarına "birge halqaslanıńlar" dep aytıwdı esinen shıǵarıp, qaldı.

Hárkúngi ádeti boyınsha Ayımgúl erte turıp, ılashıqtıń aynalasın sıırıp júr eken, Maman alıstan maqtandı.

"Ayımgúl, attı bayla, qızım.. Yakıpjanǵa Aydos mindirdi, Yaqıpjan qaraqalpaq nókeri boldı...

Ákesiniń Aydosı maqtanış tutıp, quwnaq sóylegenin kórmegen qız óz qulaǵına isenerin ya isenbesin bilmese de, sipsesin taslay sala, at jılawlawǵa qolaylasıp edi, Yakob jılawın bermey ózi bayladı.

— At hám nókerlik qutlı bolsın, Yaqıp, — dedi qız, ákesine esittirmey sıbırlanıp.

— Saǵan da qutlı bolsın, Ayımgúl, — dep Yakob ta sıbırlandı.

Juwap qızǵa jaǵımlı esitilgeni sonshelli, eki betinin alması lalaptay qızarıp, jigittiń jáne bir gáp aytıwın kútip qasında lal boldı. Jigit oǵan endi bir nárse dewge qolaylı sóz tappay, kóz astınan artına burılıp, ǵarrınıń álleqashan ishke kyarip ketkenin kórdi de:

—Ayımgúl, dımǵana jaqsı qızsań—dedi.

—Asıqpa, Yaqıp, — dedi qız bul saparı biraz batılıq penen. — Báلكim jaman qız shıǵarman.

Jigit qızǵa tiklenip, onıń qızıl almaday qızarǵan juzinde payda bolǵan sulıw shuqırǵa kútá háweslik penen qarap tura beriw niyetinde edi. Qız qısınıp izine aynaldı.

Yakob asıǵıs ishke kirse, Maman kempirine tósek saldırap uyıqlawǵa jatıp atır edi.

—Yaqıppan, sende azın awlaq mızgıp ala goy, — dedi.

—Ata, adamlar "Sarı atawğa" ıgılıp baratır, siz oyangansha men de kórip qaytayın.

—Túni menen uyıqlamadın goy, sharshap qalasań, balam.

—Hesh gáp bolmas, ata.

* * *

Jergilikli xalıqtıń qamışlıqtan jol belgilewlerine ele úyrenispegen Yakob hárjerdegi túyinshiklerdi shatastırıńqırıp "Sarı atawğa" túske taman jetti. Ol kelse "Sarı atawğa" kóp xalıq jıynalıp qalıptı, júzden aslam atlı jigitler toplanısıp turıptı. Aydos eki balası menen Nurlıbekti ertip arman berman shapqılasıp júripti. "Demde qalay jetip úlgergen?"

—Ha, Yaqıp balam kel, kel, — dedi Aydos alıstan dawıslap. — Jalgız óziń qalay tawıp keldiń? Azamat, azamat!

Yakob uyalıńqırıp kúldi.

—Yaqıp aға, uyıqlap qaldımeken dep qayrılmaı edim, — dedi Nurlıbek. Ózi keshirim soragán jigitti ol ayıplamadı.

Besew bolıp atawdı araladı. Ataw Yakobqa da unadı. Bunday jerde az sanlı nóker menen—ak kóp sanlı láshkerdi qırğınğa ushıratıp, jeńiwi múmkin.

—Yaqıp balam, serlegen shıgarsań, bizde jaraq jetispeydi.

—Qapalanbanız, Aydos baba, — dedi Yakob. — Eń baslısı, birlik kerek, adamlardıń sizge, jeńiske isenimi kerek. Sonda jaraq jawdıń ózinen alınadı...

Yakobtıń juwabı Aydostıń beline kámar buwǵanday bolǵan menen kewli jubanbadı: jawdıń ózinen jaraqtı basıp alıw — aytıwǵa ańsat. Aydos burınǵı jeńilislerin esine keltirippe, solǵınlaw júzinde nalıńıw belgisin kersetti.

—Jeńisti árman etken kisi ólimdi oylamaydı, Aydos baba, — dedi Yakob hám ótken aqshamda onıń úyinde kóp jas úlkenler menen otırıp, óz ákesi hám Atabek palwan menen basqalardıń jaw franıuzlardan qalay jaraq tartıp alǵanı jónindegi aytqanların qaytadan eske saldı. — Aydos baba, franıuzlarǵa qarsı urısta orıslarda hám jaraq az edi...

Aydos olardı baslap, toparlasıp turǵan júzlegen atlınıń qasına keldi.

—Mine, Yaqıp balam, usıl úyreteseń, bárshe qaraqalpaq nókeri seniń erkinde. Solaygoy, jigitler—á?

— Úyrenemiz!—dedi jigitler.

Yakob Mamanlardı Sarı atawğa kóshiriw ushın qaytıwı kerek edi, Aydos ornına basqa birewdi kólik penen jiberdi. Yakob asıǵıslıq penen áskeriy mashqı basladı.

Orıs láshkerleriniń tájiriybesi hámmege qızıq kórinip, kelesi kúni úyreniwshi nókerlerdiń sanı eki júzden astı. El ǵawǵasınan bóleklene almay keliwshilerdiń izi úzilmeydi. Eset palwan menen Ernazar da payda boldı. Diyxanlar top-top bolıp, bala-shaǵaları, malları menen kelip "Sarı atawdı" panalay berdi. Yakob qansha kútse de, Mamanlar kóship kelmedi. "Bizler jawğa kerek emespiz", — dep jiberipti. "Jaw Ayımgúldi áketip qalmasa" dep qorıqtı Yakob, biraq ashıp ayta almadı. Kóshiriwge ketken adam onıń ishindegisin tusingendey "Ayımgúl qartayǵan ata-anasın qıymasa kerek, bolmasa usı jaqqa ańsarı awdı" dedi. Usınıń ózi Yakobqa ádewir kúsh berdi, mashqını asıǵıs dawam etti.

Xabar ketkennen úsh kún ótpey—ak Shabbazlı ózbek diyxanlardan eliw eshekli azıq—túlik jetti, olarǵa qabatlasa, YUsupjan shabandoz jaw—jaraqlı jigirma atlısı menen kelip qosıldı.

Keliwshilerdin sanı molayǵan sayın kóterilisshiler ózlerin kóp nársege isenimli sezip, qısnaqta ańlıp jatıp jaw láshkerinen qalay jaraq basıp alıw, qalay mıltıq atıw, qalay pıshaq siltew ádislerin, úyrene berdi. Kún etken sayın jawdıń basıp kiriw qáwpi asıp baratır. Saqlıq ushın nókerler kúni—túni nábwetlesip jol tosadı.

Dumanlı kúnlerdiń birinde, kún batar aldında, qońır atı aq kóbik biytanı shabarman payda boldı. Halıqlap shabısı menen heshkinge xabarlaspay, Aydosı tawıp atınan boyın tasladı.

—Aydos baba, biybaba, —dey berdi haplıǵısh basqa sóylewge dimári joq. Shabıstan ókpesi isip ketken atı qorǵanǵa jetken jerde jıǵılıp, tórt ayaǵı aspanǵa qarap qaldı.

Jaǵday hámmeni shorshındırdı. Yakob onıń túr—túsinen kóz almay, gúmansıraydı.

Shabarman esnep—esnep ózine kele sóyledi:

—Biybaba, men Qabil biydiń atqoshsıman. Ol qurısın, satqın eken! Dáwletnazar—ám qurısın!.. Bári bas qosıp, xanǵa sizdi jamanladı, eldi jamanladı. Sóytip Xiywadan mıń láshker shıqtı, olar búgin kúndiz Qońırat qalasında dem aladı. Túnde Ámiwdárıyadan ótip, sizlerge topıladı. Ayamaydı, sizdi aldı menen darǵa asajaq, ballarınızdı zıyıqqa otırǵızajaq... Awa, solardı bilip shıdamadım. At otını siltaw qılıp, berman qaray qashtım. Anam qoldawlı Qońırat, sizge jiyenmen.

Tánhá sizge ázeliy tilekles edim, endi ilaj tabıńlar, ġamlanıńlar. Epke kelse, jawız xan láshkeri Ámiwdárıyadan berman saw ótpesin...

Aydostıń ar-sarı shıǵıp, hákkedey jan-jaǵına apalaqlap qarawı menen tikeydi.

—Yaqıp, — dedi ol heshkimge oylaspastan. — Áne, eń qolay payt, eń qolay jeńis! Dospan, jiyendi shatırǵa apar, toydır, — dep alısıraqta shoqlanıp turǵan atlılar tárepke názer taslap Īrzanıń, Tóreniń, Nurlıbektiń atın aytıp shaqırdı. — Házir Yakıp penen ónsheń jaw-jaraqlı atlılardı baslap, Końıratıń tusındaǵı Ámiwdárıyanıń shıǵanaǵına jetesizler...

—Ne ushın? — dedi Yakob túsınbey.

Aydos qızıp tur edi, onıń ashıwlı sorawın esitpedi, buyırǵın tákirarlap túsındırdı:

—Ámiwdárıyanıń ǵırıra jaǵasındaǵı urıqlıqta jasırınıp jatıp, júzip ótken xan nókerin birimlep óltirip, jaraǵın ala beresiz. Bul júdá-júdá ǵana jaqsı usıl. Raxmet, mın raxmet jiyenge!... Xannıń mın nókerinen jaraq túsirip alsaq, Xiwanıń ózin-ám basıp alıw qıyın emes. Yakıpjan, uǵıp tursań ba, endi "qaraqalpaq haqıyqatı" iske asadı, sende endi qáдеми qutlı, ıǵballı jigit boldıń...

— Aydos baba, asıqpańız, — dedi Yakob kútá saldamlı.

— Menińshe bul shabarman ótirikshi!

— Óydeme, Yaqıp!

Īrza menen Tóre ákesiniń asıǵıs buyırq bergenine tunjırasıp, Yakobtıń onı isendirgendey dáliyl tabıwın kútip tur.

Aydosta da gúmilji gúptikey payda bolıp, ǵorbańlap júrisi menen kosta jatqan Qabıldıń shabarmanına keldi.

— Áy, ótirikshi, xabarıńnıń ıraslıǵına ne dáliyliń bar?

Shabarman asıqpadı, albıramadı, dásturxannan qos qollap nan alıp, mańlayına tiygizdi.

— Ótirik sóylesem, zaw-zadımdı nan ursın!

— Áne, birádar, — dedi Aydos Yakobqa burılıp. — Qudayǵa ási bolsam-ám aytayın, bul dúńıyanıń qudaydan-ám kúshli gindigi nan. Quyash-ám nan ushın shıǵıp turıptı, qaraqalpaqlar nan uslap ant etse, sol jerde ólgeni.

— Aydos baba, men xabarshıǵa isenbeymen. Orıstıń ataqlı bir ásker basısınıń mınanday ǵápi bar. "Jeńis bul jabayı kus, bos uslasań uship ketedi." Házir siz nókerlerdi Qońıratqa jiberip kúshti bólseńiz, jawdıń tásiline jol ashasız. Shıdańız. Jaw ústimizge kelsin.

— Birádar, sen barmay-aq qoy. Qáne, Írza, Tóre tayarlanıńlar! Jigitler, Ernazar! — dep hámmege dawırıq saldı — Ígal kúni tuwıp turıptı. Eldiń erteńi sizlerden ġárezli, qáne, shabıńlar, ullańı! YUsupjan, sizler ne aytasız?

— Biz sizge járdemge kelgenbiz, ne deseńiz, sonı qılamız.

— Mıń algıs, tuwısqanlar! Sizler-ám biziń atlı jigitlerge qosılınlar! Ákesiniń buyırǵın unatpay Írza ar-sar. Tóre shıdamadı:

— Ağa, Yakıp aǵanıń másláhátin al, onı tájiriybeli degen ózińiz ġoy.

— Áy, shirik ġumalaqlar! — dep Aydos birden qızdı. — Aydostıń ullańı námártlik qılıp, irgege tıǵılǵan tıshqanǵa aynalsa, bul sorlı eldi kim qorǵaydı? Atlanıńlar! Urıs payıtında buyırq birew boladı, atlanıńlar! Úsh júz atlınıń aldında júrińler! Ámiwdárıyaдан júzip sharshap shıqqan xan láshkári hár qaysıńızǵa tek úshewden-aq keledi. Bul kútá az, sizler jeńesizler! Qáne, tez shabıńlar, tez! Tez! Tez!

Qatal aybatlı ákege kaytip betlespey, Írza menen Tóre úsh júz atlını baslap, qılıshların kóteriw menen Ámiwdárıya tamanǵa shaba jóneldi.

Yakob Nurlıbekti irkip qaldı.

Aydos olarǵa xabarlaspay shatırına ketti.

Yarım aqshamnan awǵanda ǵana kózi ilingen Aydostı átirapta jaltılǵan ot saǵımı menen "Sarıatawdı" panalaǵan xalıqtıń uw-shuwı oyattı. Atawdıń qamısına ot basılıptı. Pıshırıp jańıp atır. Jaw láshkeri júdá jaqın, ǵawırlısı esitiledi. Aydos shala-pula kiyinip, juwırısı menen Yakobtıń qosına keldi. Ol joq. Ornına únilip, túnde jatpaǵanın bildi. Izinen atlardı jetelep kiyatırǵan atkosshısında kórmey, hawlıǵıp, birese "Dospanlap", birese "Yaqıpjanlap" mıtıq atılıp atırǵa tamanǵa juwırdı.

Yakob bir qısnaqqa soǵılǵan gezede buǵıp, alǵa shıqqan jaw atlıların terip atıp tur edi, jańǵan qamıslıqtıń gúwildi-shuwıldısına, mıtıq sestine aralasa "Yaqıpjanlap" júrgen Aydostıń dawısın esitip, ses berdi.

Ol kele sala:

— Yaqıpjan, jáne aldandım, shıraǵım, keshir meni, endi óziń buyır, — dedi jılamsırıp.

— Aydos baba, kóz jastı toqtatıńız! — dedi Yakob buyırq dawısı menen. — Meni maqul tıńlańız. Ketken nókerlerdi qaytarıw qıyın, jol joq. Sol ushın atqosshıńız benen tórt-bes biyge bas bolıp atlanıńızda, mınaw suwdan keship, qazaq eline jol alıńız. Burında aytqanman,

qazaqlardıń sizge tanıs ata biyiniń awılı qaraqalpaqlarǵa kútá janashır. Jetip awhaldı bayanlasañız, sózsiz járdem beredi. Tez oylap, tez sheshińiz, tez bolıńız. Qorıqpańız, sizler suwdan shıǵıp ketkenshe, izińizden jaw jibermeymen. Qáne, tez, tez pámleńiz, urıs paytında buyırırwshı birew boladı.

Qarsı táreptegi qamıs arasınan iri dawıs esitildi:

—Xalayıq, bizge ótińler. Bolmasa, zaya bolasız! Aydostı kim gelle qılsa, bayraǵı mıń tilla... Orıstı kim tiri tutıp berse, bayraǵı mıń tilla!

— Áne, táǵdiyrimiz de teńlesti, — dedi Yakob.

Aydos ernin tisley gilt toqtap, "Yakshı Yakıpjan, ózińe bekkem bol, elge ásker bası óziń, xosh!" dedi de, aldına kese tartılǵan atına ğargıp minip, "ayda" dedi Dospańǵa.

Yakob onıń izinen "biybaba, men qaraqalpaqlarǵa hamal izlep kelmedim" deyjaq edi, házirshe ğarrının zeynine tiymegendi, hám dawıslap, dushpanǵa sır aldırmaǵandı maqul taptı.

Aydostıń arttaǵı xalıqqa aralasıp álle kimlerge, heshteńeni túsindirmey—aq "tez atlanıń, járdem izlep ketemiz" dep atırǵanın esitti.

Alda jaw nókerleri menen, araları júz qádemnen alıs emes edi, olardıń bir–birine keyigenlerine, buyırılqarına dıqqat berip, Aydoslardıń qalay ketkenin bile almadı.

Jawlar Aydostıń nókerleri buqqı taslap, jaqınlatıp atıwdı kútip atırǵan dep oylasa kerek, alǵa tez–tezden jekke–jekke shaqqan atlıların jiberip, snap turıptı. Qaysısı qansha shaqqan bolsa da, Yakobtıń nıshanasınan qashıp qutıla almay, oqqa ushıp, tek jaydaq atlar qamıslıqqa sińip atır.

— Ullı ásker bası! — degen dawıs esitti Yakob art jaǵınan. — Alǵa basıńlar! Barlıq nóker Qonırat tamañǵa ketti! Aydos tórt bes táreptari menen qashtı!

Bul baqırǵan Qabıldıń atqosshısıman dep kelgen satqın shabarman edi. Onı hámme umıtıptı. Yakob aldı menen sonı gúm qılıw ushın qáyerden baqırǵanın izlep, tikeye bergeni, shashları jayılp, ústindegi kóylegi ele janıp kiyatırǵan birewdi kórip, "jáne bir jansız ba?" —degen qawıp penen, nıshanaǵa alǵanı sol, birden tanıdı, Ayımgúl!

— Ayımgúl!!!

Qızda sóylewge dárman joq, halıqlap, qaraterge shomılıptı. Keldi de, gezege quladı. Yakob onıń jańǵan kóylegin jırta sala, ornına óz kóylegin kiydirip, arqalısın bir baw qamısqa súyep otırǵızdı.

— Yaqipjan ága, Yaqipjan ága, — deydi qız bolǵanı.

Sonıń arasında, aldaǵı qalıń-qamıslıqtan jaw atılarınıń bir toparı shıqtı. Olarǵa qarsı jıwwırıp:

— Irkilmeńler! Bul jerde bir orıs penen Nurlıbekten basqa da jaraq joq! — dep, sóylenip baratırǵan satqın shabarmandı kózi shaldı da, jıldam nıshanaǵa aldı. Ol misli qalpaq bolıp oqqa ushtı. Bunı kórgen xan nókerleri gúw alǵa bastı. Neliktende, Nurlıbekten dıbıs shıqpay qaldı. "Tutilǵan ya oqqa ushqan" dep oyladı Yakob. Qıyalına Aydoslarda ele alıslap kete almay atırǵan sekilli. Art jaqtaǵı jaraqsız xalıq dóńip kiyatırǵan xan láshkerin kórip, shuwlasıp koya berdi. Bul jaǵday Yakobtı biraz alırıtsa da Ayımgúlge sır uqtırmawǵa tırıstı. Bir jaman jeri — eń sońǵı oǵı qalıp tur. Endi ol orıs nókeriniń ádetin qılıp, gezesinen "uraaaa—lap" shıǵıp, shuwlasqan qarapayım xalıqqa shaqırıq taslamaqshı boldı, átteń, olar bunı túsinbewi múmkin. Úyretilgen nókerler bolsa Qonıratqa ketti. Sonsha múshkilli joldan azap shegip kelip otırǵan Ayımgúlde qıyıp ketiwde qıyın. Tiri qolǵa túspewi de lazım. Sonda sońǵı oqtı ózine saqlawı kerek pe? Joq, bul námártlik! Jaqsısı qalǵan oqtı jawdıń bir áydigine jumsaw kerek. Ol usınnan basqaǵa aql juwırtpay, aldınan ótip atırǵan jaw nókerlerinen kóz almastan, sıbırlandı:

— Ayımgúl, kempir-ǵarrıń amanba?

— Aman. Yaqipjannıń qasında bol dep, meni solar jiberdi. Joldı jaw nókerleri iyelep alǵan eken, olar otbasqan qamıslıqtıń arasınan aynalıp óttim. Seni kóriwge asıqtım.

— Júdá batır qız ekenseń, súygen jigitiń barma?

— Bar.

— Qayaqta? Ya Qonıratqa ketken nókerlerdiń arasında ma? — Joq, usı atawda....

Birden bádáybat tulǵalı bir júz bası kózge shalındı. Ol súrenlep, tusınan ótip baratır:

— Háy, Qabıl, Dáwletnazar... jıldam suwdan jol tabıńlar! Aydostıń izinen quwatıǵın atıladı baslap barasız. Este tutıńlar, Aydostıń gellesin kim alsa, bayraǵı mıń tilla. Orıstı tiri tutqangada mıń tilla!

Yakobtıń qanı qızıp, ózin de, onı súygeninen izlep kelip otırǵan Ayımgúlde de umıtıp, mılıǵınıń tetigike barmaǵın tiygizgeni máttal, jaw atınan awdarıldı. Onıń izinde toparlasıp kiyatırǵan nókerler gilt toqtap, tútin burq etken gezege qaray mılıqlarınıń awzın tutıp, bári japatarmaqay oq úzdi.

...Aydoslar suwdan shıqqan sońda atlarına bir zaman dem aldırmay, kúndi túnge, túndi kúnge ulastırıp qamshıǵa zor berdi... Asıǵıslıqta oǵan úsh biy ergen edi. Aydos heshteńeni ashıp aytpaǵanlıqtan qayda baǵdar alǵanın bilmegenlikten be yamasa endi jeńis joqlıǵına isengenlikten be, hárjerde atların aqsatıp, irkilip qala berdi.

— Tez jetiń! — deydi de Aydos alǵa baslaydı.

Úshinshi kúni, Dospannıń atı da uzaq segbirge tótepkı bere almay, Qızıl qumnıń bir asıwında toqtadı, jetekke alındı. Uzun shubay espe qumdı ombalap, piyadadan ozalmay mamırlap kiyatırǵan Ayдостıń alayaq jiyreni Shirik–Rabatqa kelgende degish alǵan ırashtay ommaqazan attı.

Naylaj dem alıs náwbeti kirdi. Iyeleri atları menen qaptallasıp jattı. Uyıqladı. Pesin paytında birin biri oyatıp, tirkelesiwi menen tóbeshik qumǵa kógerildi. Ekewi teńnen kún astınan qaradaǵ kórdi. Onı quwǵın shıǵar dep, gúmanlanıp, birin–biri hawlıqtırmawǵa tırıstı.

Dospan mańlayına qolın saya qılıp, uzaq qaradı da, naǵız quwǵınshılar ekenin abayladı:

— Biybaba, bir pada kiyik jayılp kiyatır.

— Pa, quwǵanda ma? — dep, Aydos páste jatırǵan atlarǵa bir názer tasladı, — Qartaydım. Sharshadım, Dospan, qashshan óliwim kerek edi, qurıǵır bul dúńbıya bir sulıw qız yańlı bárha ózine tarttı, tarttı. — Ol, kún astına jáne qaradı, ǵarrılıqtan ázzilegen kózlerine heshteńe ilinbedi. Jáne atlar tamangá burılıp, olardıń búgin túrgelmesligine kózi jetti. — Qıyal sharlap qayda ketpeydi, deyseń, Dospan. Shayır bolǵım kelip tur, Qırdógererekke bir qarashı, Dospan, qanday gózzal jaylawımız bar... Kúnxoja kóp oqısa, kóp kórse, men kusap kóp nárseler menen dúgisse qanday jaqsı shayır bolaredi... Bileseń be, men orıs kórip júrip Yaqıptay jaqsısına jolıqpasam kerek. Nayatıy kishi peyil! "Men sizlerge pálen qıldım" dep heshteńeni millet etpeydi. Qattı kelmeydi... Usta ákesi de solay edi. Ullı Maman biy usınday orıslardı maqtaydı eken dá! Sonsha jawǵa qalqan bolıp, bizlerdi qashırdı. Aman bolǵay, qudayım aman saqlaǵay!... Mamangá, qızıńdı Yakıpqa ber, dewim kerek edi, údgermedim. Qayıp barǵansoń aytaman.

Dospan Ayдостıń sózlerine onsha itibar bermey, uzaqtan kóringen atlılardıń keypin baqlaw menen, olardıń haqıyqat quwǵınshılar

ekenine isendi de, astın degish alıp iyrimge qulap baratırǵanday Aydostıń iynine jarmastı...

— Biybaba...

— Ha, qaraqurt kárdiń be?

— Quwǵınshılar!...

Ǵarrı biydiń aq sakalınıń saǵımında qızǵış kórinetuǵın júzi qumday bozarıp, bir neshe demlerge lal bolıp, ózin zorǵa biyledi:

— Zańǵarlar, Yaqıptı óltirmese bolǵanı!...

Asıǵıp, atlarına qaray juwırıstı.

Ásirese, alayaq jiyrenniń kózleri qantalap, barıp–kelip atır edi, Aydos oǵan bir zaman únilip turıp, qınabınan qılıshın aldı da, Dospandı shaqırdı.

Onıń dawıs dirildisinen qıyalı buzıqlıǵın túsınse de, Dospan jaltarmadı, aldına keldi.

— At penen qatar jat!

Dospan ash qasqırǵa tap bolǵan jetim qozıday, ses shıǵarıwǵa halı kelmey, ishi–bawrı qaltırawı menen dus tómene jattı,

Aydostıń qabaǵı jabılıp, bar kúshi menen kerile qılıshın kóterip, jiyren qasqasınıń moynına qoyıp saldı. Attıń tórt ayaǵı selteńlewi menen gellesi bólinip tústi. Endi ol kózlerinen tınbay sorǵalaǵan jasların jeńi menen sıpırıwǵa úlgermey, atqosshısınıń eńsesinen kóterdi:

— Túrgel, súyikli birádarım, túrgel, ulım. Dushpan jaqınlap, aqırǵı demde turǵanımda hámirimdi tárk qılar ma dep edim, qılmadıń. Má, qılıshımdı sen iske sal. Meniń gellem mın tillaǵa kesilgen, óziń–ám esittiń. Onı jaw almasın, sen al. Seniń maǵan qılǵan sonsha xızmetlerińe bunnan artıq bererim qalmadı, ulım.

Dospanıń erinleri dirildep, awzı kemseńledi.

— Jılamırama, ulım, usla qılıshtı!

— Biybaba, men siz benen...

— Túsınemen, Dospan, gápti kóp sozba! Náletiy kuwǵınshılardan dastıq alıwım kerek edi, onıń endi paydası ne, izinen ekewimiz de ólemiz. Sen tiri qalıwıń kerek, ulım. Esinde me, men jóninde qansha qosıqlar, qansha ósekler bar. Eń bolmasa, sen anıǵın bilip qal, men eli–xalqıma qılap oylaǵan emespen. Hesh qashan satqın bolmadım. Ótirik sóylemedim. Sen tiri qalsań, áne usı haqıyqatlıq burmalanbay qaladı...

— Biybaba...

— Tıńla, ulım... Men tek atalardıń qátesin tákirarlamaw jolında, ózimshe qátelestim. Hesh isime at qoya almadım. Yaqıp orıs at tawıp bergen "qaraqalpaq haqıyqatı" ushın jasadım, átteń, iske asıralmadım. Adamlardan alǵa ketken aldınǵı emes, adamlardı izine ertken aldınǵı eken.. Usını meniń qos búrkitim Írza menen Tórege jetker, Ernazar da esitsin... Bárine tek sen gúwasań! Olarǵa eskert, elge ásker baslıqtı orısqa qaldırdım. Oǵan baǵınsın...

— Biybaba...

— ...Men seniń aldında gúnalıman, Dospan. Ulıń Rahimdi Omar óltirdi. Men kórdim, biraq sennen jasırdım. Aǵayindi aǵayinniń óltiriwi baslanbasın dedim, Aydos buringı atqosshısın ózi torańılǵa asıp, sońǵı at qosshısına kelinin zorlap ápergen degen ósek bar edi, sol qayta jańarmasın dedim. Má, balam, qılıstı usla! Sen heshkimdi heshqashan aldamaǵan ediń, men bolsam qartaydım, sen jassań, endi ómir ushın, kelin ushın, qalǵan ulıń ushın bir ret jawǵa ótirik sóyleyǵoy, quday keshirer. Aydostı ózim óltirdim de, áwele atınan ayırıp, óltirdim de! Anaǵan qara, seniń atıń basın kóterdi, bul júdá jaqsı, ulım... Men sebepli ólgen ulıńdı esle. Má... má... meni ayama, qıynama, ulım...

Dospannıń qolları qaltırıp qılıstı aldı.

— Qos qollap usla, ulım... men qashqan bolayın.., Quwǵınshılardıń at dúrsili, óz–ara sóyleskenleri esitildi;

— Asıq, ulım. "Ulm Raximniń haqqına" dep ur, qıynama, bar kúshiń menen qos qollap ur, ulım...

Dospannıń tulabedeni juwladı, juwladı, qılısh siltewge biybabasın qıymadı. Ğarrı biy kók jelkesin tutıp, qazıǵın aynalǵan attay atqosshısın aylana jıwırıp, buyırdı.

— Ur, hámirimdi tárk etseń, ğargaymań, ur, wr,.. qattı silte...

Quwǵınshılardıń sóylesikleri jáne jaqınlap qaldı... Dospan asıǵıs qáhárleńip, qılıstı qos qollap kóterdi de, tómen qarap turǵan biybasınıń jalańash jelkesine salıp jiberdi...

Quwǵınshılardıń aldınǵısı tóreshik qumnıń sırtınan zońq etip shıǵıp:

— Ha, mında!—dedi izgilerine ele lalı shıǵıp xuwsız turǵan Dospannıń aldında bası denesinen bólek jatırǵan Aydostı kórip:

— Way, nálet?— dedi tislenip, —Ótirip qoyıpsańǵoy!

Dospan endi ǵana esin jıydı. Qılıshınıń qanın janbasına sıpırıp burıldı:

— Bul gelleniń mın tillaǵa kesilgeninen xabarlı edim, paytı jańa tabıldı.

Izgiler jetti.

— Há, nárkelle qaraqalpaq! — dep jumıq kózli eliw bası Aydosıń Dospandı aylanıp juwırǵan izlerin joldaslarına kórsetti. — Mınaw izlerdi kórdińizlerme, el-xalqına qayır sahawatsız satqın biydi quwıp júrip óltiripti, O o o, azamatsań!

Atı sál aqsańqırıp, izde qalǵan Omar kele sala Dospandı kórip ústine birden atıldı:

— O, náletiy qandarım! Aydosı. men óltiriwim kerek edi, jáne sen nesiybeme asıldıń ba?

Qızıp turǵan Dospan Omardıń qılısh sermewine imkayaiyat bermey, ele qanı tamıp turǵan qılıshın oǵan qarsı siltep qaldı. Omar "wayıy" dep úlgerdi, bolǵanı, bası terisine ilinip, artına sııq etti. Dospannıń kózleri qızarıp, jeńil nápes aldı...

Bul kórinis xámmeni bir demge lal etti. Qızba bir nóker ashıw menen Dospandı atıwǵa qolaylasıp atır edi, eliw bası mıltıǵına asıldı.

— Toqtat! Óltirisse, qandarlar óltirisip atır!

Nókerlerden biri eliw basıǵa muráajat qılıp shaǵındı:

— Húrmetli eliw basımız, siz bunı marapatlamańız. Mın tılla oǵan emes, ózlerimizge tiyisli.

Eliwbası onıń sózine itibarsızlıq penen, at ústinde turıp, Qabil menen Dáwletnazarǵa Aydosıń gellesin alıp qorjınına salıwdı buyırdı, Dospanǵa shuqır qazdırıp, Aydos penen Omardıń denesin kómdirdi.

Dospan atlanar payıtta Qabil menen Dáwletnazarǵa urlanıp qarap, shıraylarında sharshaǵanlıqtan ózge ókinish izin sezbedi. "Náletiyler" dedi tisiniń arasınan.

Kewli tasqın, parasatlı eliwbası Dospandı qaptalına. shaqırıp, sorawǵa tuttı:

— Basqa biyler qayda?

— Atları jaramay jolda qaldı.

— Qayda bet alıp edińiz?

— Kazax eline. Solkárada orıslar—ám bar deydi...

— Usınnan elge jetkensoń, Aydosı soraǵanlarǵa ne deysen?

— Óltirdim deymen.

— Men seniń mártligińe, káramatlı Xiywanıń ullı xanına sadıqlıǵına isenemen, lekin, meniń saǵan aytajaq násiyatım bar, oǵan

qılap qılsań, bir dem jasayman dep oylama, tuqım–teberigińnen tiri insan qalmaydı.

— Ullı eliw basımız, — dedi nókerlerden biri qaptallasıp kelip, — Aydosı atqosshısı óltirdi deseńiz xan "sizler qayda boldıńız?" dep, shan–shuhratıńızğa nuqsan keltirmespeken?

— Bás keyin, ladan! — dep eliw bası oğan jekirindi. — Qaraqalpaqlardıń bir–birin óltiretuǵın alawızlıǵına gúwaliqqa kim quwanbaydı. — Ol dawısın páseytip Dospańǵa burıldı. — Háy mańbas, Aydos orıslardı izlep kashtı deseń, eliń jáne búlinedi, qozǵalań tawıp búlinedi. Elińdi búldirme! Bul pándi násiyatım, onnan soń, qalǵan biyler jeninde búyde: "olar Aydosıń satqınlıǵın bilip qalıp qoydı, al, Aydos bolsa, bala–shaǵasın taslap, Buxaraǵa ámirinen baspana sorawǵa qashtı, hámmege emes, jalǵız ózine baspana sorayjak edi, sol ushın óltirdim" dep járiya qılasań "ázelden hámelparaz satqın edi" deyseń... jáne eskertemen, "Aydos Buxaraǵa qashtı...", xanǵa bizler–ám sóydeymiz...

* * *

...Olar elge aralasqanda, xan láshkerleriniń qalǵanları, Īrza, Tore, YUsupjan bassılıǵında Qonıratqa ketken atlılardı nabıt qılıp, awillardı aypap–jaypap júri edi.

Jenısten keyin "Másláhát tóbege" qurılǵan mıńbasınıń aq shatırın ash qasqırlardıń uyasınan keyin kórmey, tez–tez toplanısıp, iyesiz bir pada qoyday aybat shegisip, úrpeyisetuǵın "Aydos qalanıń" xalqı eliwlegen atlınıń ortasında kiyatırǵan Dospandı tanıp, izinen erdi. Dospanda olar menen xabarlasıw imkanıyatı joq edi, sol ushın telmirip qaray bermedi de.

"Másláhát tóbege" eki júz qádemdey qalǵanda, eliw bası atın bir nókerine uslatıp, Aydosıń gellesi salınǵan, dorba menen aq shatırǵa piyada júris qıldı.

Mıńbası házir ǵana uyqıdan oyanıp, qatıq ishıp atır edi, eliubasınıń shırayınan kewilliligin sezdi de, murtların eki jaqqa ayırıp, qarnın sıypaladı:

— Shamalawımsha isiń rawaj?

— Awa, rawaj, mıńbasımız, — dep eliwbası Aydosıń qanlı basın dorbadan shıǵardı da, qalayınsha túsirilgenin bayanladı.

— Azamatsań! Bizler–ám olardı dárıyaǵa qamap qırdıq. Bolmasa, biraz orıssha henerleri bar eken. Īrza menen Tóre qewilimizdegidey bolıp jáhánnemge jollandı. Náletiyler oǵırı batır eken, lekin, Xiywa

nókerlerine tótepkı beretuğın kúsh barma? YUsupjan shabandozdı xiywáğa satqınsañ dep, tánhá ózim atıp, teñizge taslattım. Eñ ókinishlisi, orıs nóker tiri qolğa túsipedi. Ol tiri kerek edi. Ullı xanımızdın bir jámáátte, "orıslar júdá urısqısh, jaqsı ásker basısı qolğa tússe, qápeste saqlap, orıslardıń áskeriy sırların láshkerimizge úyreter edik", degen gápi bar edi. Xan bunı esitpegey! Náletiy orıs tap usını bilgendey, ózine oq shaqırıp, aqıllı bir júzbasını sońğı oğı menen óltirdi. Sorlı nókerlerimiz júzbası ólgenge albırasıp, onıń gezesine bári birden oq jawdırtıp. Barsam, bir qaraqalpaq qız benen ólip atır, — Ol shatırğa qaray jılısıp kiyatırğan "Aydos qala" xalqın kórdi. — Haw, anaw arsızlardı toqtat, men kiyinemen de shıǵaman!

Mırbasınıń óz jaǵdayların ashıq aytıp sóylegeninen—aq, eliwbası óz isleriniń tuwrılıǵına isenip, sharshaǵanın da umıttı, juwırısı menen izge qaytıp, atına mine sala nókerlerin baslap, xalıqtıń aldın keseledi. Dospannıń turi—túsinen—aq jamanlıq sezip, "qala" xalqı biyúmit tunjırasıp tur.

Mıń bası jetti.

— Tuwısqanlar! — dedi ol kele sala. — Bala—shaǵańızdı ayamay ne ushın búytip toplanatuǵınıńızǵa hayranman! Sezesizler me, Aydos bárshenizdi aldap, qanday halǵa túsirgen? Shınında ol hamal ushın tuwılǵan aqılsız túye edi. Jurtqa. "qaraqalpaq xanlıǵı" ushın dep pázne basıp, ózi bolǵısı keldi. Esińizdeme, ol eki inisin óltirdi, eliniń dańqı ushın emes, óziniń dańqı ushın óltirdi. Qara basın saqtılaw ushın eki balasın nóker qılıp jumsadı. Aqırında aynalıp, qara basınıń amanlıǵın gózlep, Buxara ámirine qashtı. Sizlerdi taslap qashtı, zańǵar! Ele—ám mınaw at qosshısına rahmet ayta berinler, barlıq sumlıqların bilip, óz qolınan atın, ózin óltirip, bizge qosıldı.

— Ótirik, ótirik! — dep shuwlastı "qala" xalqı.

Mıńbası qasqırılıqtan túlkilikke awısıp, mıyǵınan kúliwi. menen sál keyin básti:

— Inanbasańız, atqosshısınıń ózi sóylesin!

Dospandı qorshap turǵanlar onıń atın ján—jaqtan qamshılap, alǵa ótkerip jiberdi.

— Ayt, Dospan!

— Shınılıqtı ayt!...

Dospan kópshilikke betley almay, artına burılıp edi, jumıq kóz eliwbasınıń qınabınan jılt etken qanjarın hám onıń qańjardı óz alqımına aparıp "aynısań, ólesen" degen belgisin kózi shaldı. Moynı siresip qalǵanday, zorǵa—zorǵa qáddin tiklep, aldına qaradı.

Kópshiliktiń arasında, Raqimnen sońǵı bópesin bawırına basıp, kózlerinen tınbay jas sorǵalap turǵan Parshagúldi kórip qaldı. Qonıshınan jılan shıǵıp, kóyleginiń ishi menen moyın omırtqasın jaǵalap, basınıń ishine sińip baratırǵanday, miyi awılıp, állenemirde ózine keldi.

Xalıq tım–tırıs.

Atlılar sıbır–sıbır buyırıp, Dospanniń janın kelige qamap atır...

Eliwbası shıdamay, Dospanniń artına kelip, qanjarınıń ushı menen búyirinen túrtti:

— Sóylesesh!?

Dospańǵa dem jetpey qılǵınıp, túpirigin jutınıp, jılam sırap, ósik qara saqal–murtın qayta–qayta sıypalaw menen kewip ketken erinlerin háreketke keltire almay "ómir ushın, Parshagúl ushın, balam ushın..." dep gúbirlendi. Aydosshılap:

— Biradarlar, biradarlar...— dedi hám uyqıdan shorshıp oyanǵanday birden ǵalawıtlı sóylep. ketti. — Mıńbası durıs ayttı! Aydos biy hamalparaz, satqın edi! Ol eli–xalqına qaramay, bala–shaǵasına qaramay Buxara ámirinen ózine baspana izlep qashtı. Shirik–Rabatta ózim óltirdim!...

Jıynalǵanlardıń tóbesinen taslı burshaq jawǵanday, biytaqatlıq penen áste–aqırınlap jón–jónine tarqastı.

Mıńbası eliw basıǵa ımlap, qasına shaqırıp, basqalarǵa esittirmey sıbırladı:

— Aqlıń payda berdi, azamatsań! Endi Xiywa láshkeriniń dańqın oylaw kerek. Sarayǵa barıp, Aydostı atqosshısı óltirdi dew, ózlerimiz ushın da, dańqlı xan láshkeri ushın da aǵla is emes. Nókerleriń menen awzıńa tas quy, bul islerdi xanǵa qalay jetkeriw menen moyńına.

— Abayladınızba, Dospandı qorqıtıp zorǵa sóylettik ǵoy.

— Ol biz ushın bul dúnyyadaǵı parızın pitkerdi, endi beyishke jollaw kerek.

Eliw bası tek maqullap bas iyzedi. Mıńbası únsizlik penen "másláhát tóbedegi" shatırına qaray shegindi, nókerleri izinen júrdi. Jumıq kózli eliw bası óz nókerleri menen arqadaǵı shoq qamıslıqqa qaray bólindi, Qabıl, Dáwletnazarlar solarǵa erdi...

Dospanniń qulaǵı heshteńe esitpey, atınıń ayaqları sol turǵan ornına shegelengendey qozǵalmay, jalǵız qaldı.

Jas Ernazar kópshilikten ayrılıp kelip Dospanniń aldında irkildi:

— Dospan áğa, anamnan esitkenlerim boyınsha Aydos atam siz táriyplegendey bolmaıwı kerek, Mennen jasırmańız, áğa, haqıyqıy bolǵan shınlıqtı ayttıńız ba?

— Bular írza, Tóreni óltirip, seni qalay tiri qaldırdı?

— Ákesi ushın Aydosbiyge dushpan dep, ózlerine dos bilse kerek, biraq ustazım Eset palwandı óltirdi. Kóp adamdı búgin Xiywaǵa aydattı, Arasında Nurlıbekti de kórdim.

Dospan atı menen birge aǵashqa aynalǵanday, bir kese ıay ishim qılt etpedi. Qaq mańlayınan qızıl jalın qarpıp esip turǵanday, eki beti janıp baratır. Állekim kulaǵına taqalıp, "áy, baxıtsız Dospan, óziń menen turmay jáne birewlerdi baxıtsız qılw ushın nege ótirik sóyleseń?" degendey boldı, nelikten de, bul saparı kárine keltirmedi. Ásten ún qattı:

— Inim, jumbaqqa tolı bul dúńbyada ayılatuǵın da, ayılmaytuǵın da haqıyqatlıq bar...

Ernazar: "Ox, sorlı haqıyqatlıq!" — dep gúrsindi de, ayaqları qaǵısa tentireklep, izine qayrıldı...

— Inim, Ernazar, Aydos babanıń balalarına hám saǵan ayt degen bir násiyatın tıńla. Ol óler aldında "Adamlardan alǵa ketken aldınǵı emes, adamlardı izine ertken aldınǵı eken..." dedi.

Ernazar tómén qarap jańa esitkenlerin ishinen tákirarlaw menen "...adamlardan alǵa ketken aldınǵı emes..." dep baratır edi, tuw sırtınan mıltıq dawısı gúrp etti. Jalt burıldı. Dospan atınan qulap jatır. Birden juwırıp barsa, onıń óńeshinen qan loqıldap, erinleri jıbır-jıbır sóylenip atır, Ernazar Dospannıń basın súyep otırıp aqırǵı deminde aytqan tek eki sózin ayqın túsindi:

—...Men de ... baxıtsızban!...

* * *

Mine, hásiretli "Qaraqalpaq dástanının" eqinshi kitabı da adalandı, úshinshisin kut, ádiwli oqıwshım!